

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
С.ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
АКИМАТ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА

**АКАДЕМИК Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ
110 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ТАРИХ АҒЫМЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ»
АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 110-ЛЕТИЮ
АКАДЕМИКА А.Х. МАРГУЛАНА**

ПАВЛОДАР
2014

ӘОЖ 94 (574)(063)
КБЖ 63.3(5Каз)
А 33

Редакция алқасының бас редакторы:

Өмірбаев С.М., ә.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н.Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Бегімтаев Ә.І., Сарбалаев Ж.Т., Күзембаев Н.Е., Батталов Қ.Қ., Жүсіпов Н.Қ.

Жауапты хатшылар:

Өзербаев А.Д., Кәріпжанова Г.Т.

А 33 Академик Ә.Х. Марғұланның 110 жылдығына арналған «Тарих ағымындағы халық» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның жинағы – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2014. – 409 б.

ISBN 978-601-238-408-6

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 94 (574)(063)
КБЖ 63.3(5Каз)

**Құрметті қопақтар!
Құрметті әріптестер!**

Қазақтың көрнекті ғалымы Әлкей Марғұланның 110 жылдығына арналған республикалық «Тарих ағымындағы халық» ғылыми-практикалық конференциясына қош келдініздер!

Қазақ ғылымының дамуына зор үлес қосқан белгілі ғалым, жерлесіміз Әлкей Марғұлан тарих, археология, этнография, әдебиет, өнер және металлургия саласында бағалы да қымбат еңбектер жасап кетті.

Құрметті қопақтар!
Әлкей Марғұланның құрметіне арналған бүгінгі конференция университетте өтіп жатқанына шын жүректен қуаныштымыз.

**Уважаемые гости!
Уважаемые коллеги!**

От всей души рад приветствовать вас на открытии Республиканской научно-практической конференции «Народ в потоке истории», посвященной 110-летию величайшего казахстанского ученого с мировым именем, основателя казахстанской археологической школы, академика, доктора филологических наук, профессора Алькея Хакановича Маргулана.

Проведение научного мероприятия такого уровня – огромная честь для нашего университета, ведущего вуза региона.

Дорогие коллеги и гости нашей конференции! Позвольте представить Вам наших почетных гостей, членов президиума:

Гани Мукашевич Карасаев – доктор исторических наук, институт истории государства Комитета науки МОН РК;

Николай Сергеевич Лапин – кандидат исторических наук, институт истории государства Комитета науки МОН РК;

Джамбул Азмұханович Джумабеков – заведующий кафедрой истории Казахстана Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова, кандидат исторических наук, доцент.

Имя академика Маргулана широко известно не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. Данные исследований ученого по археологии, этнографии, востоковедению, истории, литературоведению, искусствоведению, устному народному творчеству Казахстана легли в основу многих курсов в высшей школе. Этот человек успел за свою жизнь так много сделать для отечественной науки, что понимаешь: без великой любви к настоящей, живой истории родной страны это было бы невозможно. Одно лишь открытие уникальных археологических памятников эпохи бронзы и раннего железа в Центральном Казахстане навсегда вписало его имя в скрижали истории.

По воспоминаниям друзей и современников, Алькея Хакановича отличали феноменальный ум, удивительная работоспособность, личная скромность, верное служение интересам своей страны, своего народа. Кроме того он обладал наиважнейшим качеством настоящего ученого – смелостью отстаивать научную истину без оглядки на авторитетное мнение большинства.

Объемную научно-преподавательскую деятельность ученой успешно совмещал с организаторской работой, возглавляя в течение многих лет Координационный совет по этногенезу казахского народа, Ученый совет Института истории, археологии и этнографии Академии наук, Специализированный совет по защите докторских диссертаций.

Сегодня великого ученого признали не только на родине, но и за рубежом. Его открытия до сих пор остаются базой, на которой защищаются многочисленные кандидатские и докторские диссертации. Великий подвижник науки, Алькей Маргулан оставил после себя огромное наследие, которое его последователям еще предстоит изучить. Я глубоко убежден, что участие в конференции, посвященной 110-летию ученого, поможет нашим молодым ученым стать достойными продолжателями дела великого соотечественника.

Вот уже не одно десятилетие ПГУ являет собой яркий пример вуза с глубокими духовными образовательными традициями, основное средоточие региональной научной и творческой мысли. Богатая библиотека, медиатека, научно-практические центры по изучению исторического наследия выдающихся деятелей науки и культуры Казахстана – все эти ресурсы нацелены на выполнение задач патриотического и духовно-нравственного воспитания студентов.

Так, самым фактом проведения научной конференции, посвященной Алькею Маргулану, наш университет показывает, что его дело живет: все мы – организаторы, участники – вносим посильный вклад во многие аспекты, обозначенные в научной деятельности нашего выдающегося земляка.

В университете учреждена именная стипендия Алькея Маргулана, что также способствует сохранению светлой памяти о светиле казахстанской науки и является прекрасным стимулом к учебе для студенческой молодежи. В 2001 году в университете был создан археологический научно-исследовательский центр им. А.Х. Маргулана. За время существования Центра были проведены глубокие исследования и получены новые материалы по самым различным этапам древней и средневековой истории Павлодарского Прииртышья, Северного и Центрального Казахстана в целом.

В университете ведется большая работа по популяризации научного наследия и идей великого ученого. Научными сотрудниками НПЦ имени выдающегося казахстанского историка Ермухана Бекмаханова к юбилею академика Алькея Маргулана была подготовлена и издана замечательная книга «Әлкей Марғұлан және ұлт келбеті». В книге собрано более 100 научных статей и 300 научно-исследовательских работ, которые были изданы ученым в Большой Советской и Казахской энциклопедиях. В издании представлены научные публикации, эссе, воспоминания ученых, поэтов, писателей о Алькее Маргулане за период с 1964 года по настоящее время, в частности труд «Қадірлі Әлеке!» выдающегося общественного деятеля Ильяс Омарова, «Академик Марғұлан» доктора философских наук, профессора Мырзатая Жолдасбекова, «Ғалымның ойы Ортақ» академика НАН РК Рахманкула Бердибаева, а также стихи и воспоминания народных писателей Казахстана – Музафара Алимбаева и Калижана Бекхожина.

Книга станет настольной для профессионалов и любителей истории, культуры и литературы казахского народа, желающих ближе приобщиться к историко-культурному наследию казахов и больше узнать о научном творчестве академика Алькея Хакановича Маргулана.

Таким образом, с полным основанием можно утверждать, что великое дело видного ученого Алькея Маргулана продолжено благодарными потомками.

**С. Торайғыров атындағы
ПМУ ректоры, э.ғ.д., профессор**

С. М. Өмірбаев

**Пленарлық отырыс
Пленарное заседание**

КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҰЛЫТАУ ӨңІРІ

ЖҰМАБЕКОВ Ж. А.

**т.ғ.к., доцент, менгеруші, Қазақстан тарихы кафедрасы,
Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ.**

Ұлытау өңірі табиғи-географиялық жағдайымен ерекшеленетін ұлан-ғайыр аумақты қамтиды. Солтүстігінде Арғанаты таулары, Терісаққан өзені, батысында Қарақұм, Торғай, Ырғыз өзендері, шығысында Сарысу, оңтүстігінде Бетпак дала шөлі мен Шу өзенінің алқабы аралығын алып жатқан аумақтың ортасы Ұлытау таулары болып табылады. Ұлытау өңірінің Қазақстанның барлық бөліктерін байланыстыруы, оның саяси орталық ретінде қалыптасуының бірден-бір себебі болды. Өңірдің саяси бірлесуге қолайлы болғандығын Жошы ханның ұлыс орталығы ретінде Ұлытауды таңдауы, Орда-Базар қалашығында Әбілқайыр хан тұсында «көшпелі өзбектер» мемлекетінің орталығы болуы, қазақ хандары - Қасым ханның ордасын құруы, Абылай хан тұсында үш жүз бас қосатын орталық болуы көрсетеді.

Қазақ хандығы кезеңінде Ұлытау өңірінде көптеген тарихи оқиғалардың болғандығын жазба деректерден көре аламыз. 1428 жылы Әбілқайырдың Дешті Қыпшаққа иелік етуімен Ұлытау өңірінің жаңа бір тарихи кезеңі басталады. Әбілқайыр ханның билік етуі жылдарында, оның Жошы ұрпақтарымен күресінің тоқталмағандығын, билігінің толықтай Ақ Орда территориясын қамтымағанын М.Х. Абусейтова атап өтеді [1, 39 б.]. Зерттеу барысында Ақ Орда құрамына Ұлытау өңірінің территориясының кіретінін анықтаған болатынбыз. Әбілқайыр хандығының құрылуы барысында да Ұлытау өңірі жаңа «көшпелі өзбектер» мемлекетінің құрамында болғандығын жазба деректерден көре аламыз. Масуд бен Усман Кухистанидің «Тарих-и Абу-л-хайр-хани» шығармасында, Махмуд хан мен Ахмад ханның әскерлерін жеңгеннен кейін: «[Абу-л-хайр-хан], хан победоносный и достигающий своих желаний, после совершения благодарения и хвалы, направился в сторону августейшей ставки, и Орду-Базар, который был столицей Дашт-и Кипчака» деп жазады [2, 155 б.]. Орда-Базар қалашығының орны қазіргі Ұлытау ауданының территориясында сақталған [3, 45-46 бб.].

Бұл мәліметтерге сүйенсек, Ұлытау өңірінде орналасқан Орда-Базар қалашығы Дешті Қыпшақтың саяси орталығы болғанға ұқсайды және жаңа мемлекеттің негізін қалаушы Әбілқайыр хан да осы жерге қоныстанған болуы керек. Автордың жазуы бойынша, «трон Саин-хана украсился присутствием влиятельного хана» деген сөздері [2, 155 б.], Орда-Базар қалашығының Алтын Орда дәуірінен бастап Жошының, оның баласы Бату ханның ордалары болғанына меңзейді.

«Тарих-и Абу-л-хайр-хани» шығармасындағы бір қызық мәлімет Ұлытау өңірімен байланысты болуы мүмкін. Әбілқайыр Жұмадық ханның әскерінің сол қанатын басқарып, Жайтар-Жалқын деген жерде Дешті Қыпшақтың әмірлері мен ру басыларының әскерімен шайқасқа түседі. Осы шайқаста Жұмадық хан қаза тауып, он алты жасар Әбілқайыр маңғыт руының Сары-Шиман деген адамының тұтқыны болады. Сары-Шиман болашақ Дешті Қыпшақ әміршісін тұтқыннан босатып жібереді. Осыдан кейін Әбілқайыр, автордың баяндауы бойынша: «остановился в юрте Алаша-бахадур, калантара большого аймака. Алаша-бахадур и прочие калантары того большого и выдающегося племени почитали и уважали того могущественного султана, опоясались поясом искренней дружбы и служения и с утра до вечера беспрекословно исполняли службу. Ту зиму хазрат [Абу-л-хайр-султан] с помощью поддержки и милости божественной провел там» [2, 143 б.]. Алаша-бахадүрдің қай жерлерді мекен еткені ортағасырлық шығармада айтылмайды. Ұлытау өңірінде Алаша хан кесенесі орналасқан. Сол себептен де, Алаша-бахадүрдің Ұлытау өңірінде мекен етуі де мүмкін. Алаша-бахадүрге байланысты шығарманың келесі бір мәліметі, Әбілқайырдың хандық билік құрып, өзіне көмек көрсеткендерге сый-сияпат жасауы туралы айтылады: «Алаш-бахадур и его аймак..., проявивших услужение и усердно моление, одарил дорогими халатами и такой царственной милостью, что невозможно представить больше этого, и оставил в его компетентном держании [право] распоряжения [своей] страной и имуществом» [2, 143 б.]. Бұл мәліметтер бойынша Алаша-бахадүр Әбілқайыр ханның ерекше құрметіне бөленіп, тіптен өз елін басқару құқығына да ие болады. Мүмкін, Ұлытау өңіріндегі аймақты басқарған Алаша-бахадүр, өзінің қадірлі болуымен, дербестігімен халықтың құрметіне бөленіп, Алаша-хан атағына ие болуы да мүмкін. Бұл, әрине жорамал. Моғолстанның ханы Жүністің баласы Сұлтан Ахмет ханның лақап аты да Алаша хан болған екен. Бұл туралы Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» еңбегінде толық

баяндалады: «Никто в Могулистане не мог ему противодействовать. Несколько раз он совершал удачные набеги на калмаков. Многих из них он убил. Дважды он имел сражение с Исан-тайши, оба раза одержал победу. Из-за него калмаков стало очень мало. Калмыки называли его Алачи-хан» [2, 209-210 бб.]. Алашы деген моңғол тілінде «өлтіруші» деген мағынада айтылады екен, халық оны Алаша хан атап кетіпті. Мұхаммед Хайдар: «қазір моғолдар арасында Сұлтан Ахмад хан деп атайды, бірақ басқа халықтар Алаша хан дейді. Мирхонд және Хондемир шығармаларында және басқаларында Алаша хан деп жазылған» дейді [2, 210 б.]. Әрине, Моғолстан жеріндегі Ақсу қаласында дүние салған Сұлтан Ахмад ханды Ұлытау өңіріндегі Алаша хан кесенесімен байланыстыру қиын. Бұл жерде, тек ортағасырлардағы жазба деректердегі Алаша есімді тарихи тұлғалардың болғандығын көрсетіп отырмыз.

Әбілқайыр ханның Ұлытау өңірінде мекендеуі Мұстафа ханмен шайқасына дейін созылады. Мұстафа ханның ұлысы Есіл және Атбасар өзендерінде орналасқан еді. Бұл шайқас Атбасар өзенінің бойында өтіп, Мұстафа хан жеңіліс табады [2, 157-158 бб.]. Осыдан кейін, Әбілқайыр хан Ұлытау өңірін тастап, өз ордасын Сығанаққа ауыстыруға шешім қабылдайды: «Когда победоносный хан с помощью бога, помощи которого ищут, возвратился из сражения с Мустафа-ханом победоносным и могущественным, ... хан горизонтов с помощью хранителя решил отправиться для зимовки на завоевание [города] Сыганака» [2, 159 б.]. Зерттеушілер С.Г. Кляшторный мен Т.И. Султанов 1446 жылы Әбілқайыр ханның Сырдария өзенінің бойы мен Қаратау маңындағы бірнеше қалалар – Сығанақ, Арқұк, Созақ, Аққорған, Үзкентті басып алғанын жазады [4, 222 б.]. Осы кезден бастап Сығанақ Әбілқайыр хандығының астанасына айналады.

Ұлытау өңірінің ортағасырлардағы тарихи географиясының бір кезеңі Қазақ хандығының құрылуы тарихымен байланысты. XV ғасырдың 50 жж. екінші жартысында Керей мен Жәнібек сұлтандар көптеген Жошы ұрпақтарын және руларды өз маңайына топтастырып, Моғолстанға көшіп кетеді. Ұлытау өңірінде орналасқан тарихи орындардың бірі – Таңбалы тасқа байланысты аңыздар осы оқиғаны сипаттайды: «Народное предание гласит, что именно здесь, у ключа Тас-булак, происходило первое историческое совещание родов об организации новой народности «казах», решение которого будто бы зафиксировано на утесе родовыми знаками всех племен, участвовавших в совещании. Тот факт, что основной костяк

новых обитателей казахской степи происходил с юга, т.е. из пределов Великого Могола, свидетельствует о некоторой исторической достоверности этого предания» [5, 43-49 бб.].

Академик Ә.Х. Марғұлан «Бұл тасқа қазақтар әрқашан бас иіп, адамдар таңбасын түсіріп, аттарын жазып жүрген. «Таңбалы тастың» ұлы атаққа ие болуының себебі, бұл жерде қазақтар ұлы мереке жасап, ұран шақырып, бір ел болып қосылған екен» - деп жазады [6, 10-12 бб.].

С. Тәбірізұлының айтуынша, «Таңбалы тастың» қазақ тарихи фольклорына түскен уақыты өте ерте заман. Оны аңыз деректерде «Тамғалы Нұра», немесе «Тамғалы тас» деп атайтын болған [7, 54 б.].

Әбілқайыр ханның мемлекетінің халқы «көшпелі өзбектер» аталса, Шығыс Түркістанның көшпелі түрік немесе түріктенген тайпалары мекендеген территорияны көрсетуі үшін мұсылман авторлары Өзбек ұлысы, Өзбекстан терминін қолдана бастайды [8, 125 б.]. Сол кездегі Өзбекстан құрамына қазіргі Орталық, Солтүстік, Солтүстік-Шығыс және Батыс Қазақстан территориялары жатады. 1459-60 жж. Керей мен Жәнібек сұлтандар өз жақтастарымен сол кездегі Моғолстанның батысындағы Шу мен Қозыбасы деген жерге көшіп кетеді. Бұл саяси оқиға туралы Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» еңбегінде баяндалады: «В то время в Дашт-и Кипчаке владычествовал Абу-л-хайр-хан. Он причинял много беспокойства султанам джучидского происхождения. Джанибек-хан и Кирай-хан бежали от него в Могулистан. Исан-Буга-хан охотно принял их и предоставил им округ Чу и Козы-Баши» [2, 195 б.]. Осы оқиғалардан кейін, бөлініп кеткен топ «өзбек-қазақ» деп, бірте-бірте «қазақ» атауына ие болады [8, 128 б.].

XV ғасырда қазақ мемлекеті құрылуы процесінде – жаңа мемлекеттің, халықтың атауы ретінде қазақ сөзінің қабылдануы тегін емес. Және де, осы атауды қабылдаушы халық пен саяси лидерлер оның түпкі мағынасын анық білген болу керек.

Қазақ хандығының қалыптасуынан кейін Ұлытау өңірінің саяси орталық ретінде өз мәнін жоғалтпағаны тарихи деректерден белгілі болып отыр. XVI ғасырдың бас кезінде Ұлытау өңірі Қасым ханның мекендеген жері екендігін ортағасырлық автор Абдаллах Али Насраллахидің (Абдаллах Балхи) «Зубдат ал-асар» шығармасынан көруге болады. Онда, Мұхаммед Шайбани-ханның Дешті Қыпшаққа жорығы баяндалады: «После того, как Шахбахт-хану покорились Хорасан, Мавереннахр, Туркестан, Тохаристан, Бадахшан, Кандахар, Забул, Хорезм, Астрабад и территории вплоть до Ирака, он выступил

с огромным войском ради овладения Дашт-и Кипчаком. И когда он вторгся в пределы Дашт-и Кипчака, он направил вперед все войско с Тимур-султаном и Убайдаллах-султаном, которое внезапно нагрянуло на Касим-хана» [2, 133 б.]. Қасым ханның шайқасуға мүмкіндігі болмағандықтан шегінуге мәжбүр болады. Автор, Қасым ханның Ұлытаудағы ұлысы мен ордасының Темір сұлтан мен Убайдаллах сұлтанның қолына түскендігін көрсетеді: «и вся его ставка и весь эль-улус в Улутаге попали в руки султанов» [2, 133 б.]. Бұл мәлімет бойынша Қасым ханның ордасы да, ұлысы да Ұлытау өңірінде орналасқанын байқаймыз. М.Х. Абусеитова 1509 жылы Мұхаммед Шайбани-ханның Ұлытау аумағында Қасымның иеліктеріне шабуыл жасап, қазақтардың қыстақтарын ойрандағанын айтады [1, 43 б.]. Мұхаммед Шайбани-ханның бұл жорығы сәтсіз аяқталып, оның әскерлері жеңіліске ұшырайды. М.Х. Абусеитованың пайымдауынша, осы жорықтың сәтсіз аяқталуы Шайбани-ханның билігінің әлсіреуіне және оның Мерв түбінде қаза болуына алып келеді [1, 43 б.]. Көріп отырғанымыздай, Қасым ханның билік құруы тұсында Ұлытау өңірі Қазақ хандығының саяси орталықтарының бірі болғандығын байқауға болады.

Қасым ханның Ұлытау өңірін мекендеуіне бірден-бір себеп, Сырдария бойындағы қалалар үшін күрес болуға тиіс. «Тарихи Рашиди» шығармасында Қасым ханның Ташкентті қоршауға алып, Сүйіншік ханмен күрес жүргізіп жатқанын естіген Сұлтан Сайд ханның, онымен кездесуге аттанғаны айтылады. Бірақ, оған дейін Қасым хан Ташкент түбінен шегініп кетеді. Қазақтарды қайтадан Ташкентке шабуыл жасауға көтеру мақсатымен Сұлтан Сайд хан Қасым ханмен Шу өзенінің бойында кездеседі [2, 225 б.]. Шу өзенінің Ұлытау өңірінің оңтүстігінің табиғи шекарасы болып табылатыны белгілі. Мұхаммед Хайдар Дулати хандардың нақты қай жерде кездескенін анық көрсетпейді. Бірақ, оның «кездесуден кейін қазақтар Қасым ханның бұйрығы бойынша қыстауларына қарай қозғалды» [2, 227 б.] деуіне қарағанда, Қасым хан қыс мезгілдерін Ұлытауда өткізгенге ұқсайды. Белгілі тарихшы К.А. Пищулина XV ғасырда Қазақ хандығының шекарасы ұлғайып, Батыс Жетісу, Оңтүстік Қазақстанның қалалары мен оазистері, Қаратау маңындағы жазықтар, Сырдарияның төменгі ағысы мен Аралдың солтүстік бөліктері және Орталық Қазақстанның біршама территориясын қамтығанын атап өтеді [9, 120 б.].

XVI ғ. соңындағы тарихи оқиғалар барысы Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шайхи» шығармасында орын алған. Онда, негізінен

Шығай хан мен баласы Тәуекелдің Абдаллах-ханға қызмет етуі; қазақтардың Сырдария бойындағы күресі; Абдаллах-ханның қазақтарға қарсы жорықтары баяндалады [2, 243 б.]. XVI ғасырдың соңында Ұлытау өңірі Абдаллах ханның Баба сұлтанға қарсы жорығы барысында тарихи деректен көрініс береді. Абдаллах ханның жорығы Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шайхи» шығармасында жан-жақты сурттеледі. Хафиз Таныш мәліметтеріне сүйенсек, Баба сұлтан Абдаллах ханнан Ұлытау өңіріне қашады. Ол туралы Хафиз Таныш «От страха перед нападением бесстрашного государя Абдаллах-хана Баба-султан, подобно лисе, обратился бегство и пошел по пути отступление. Он направил звуки барабана отступления в сторону Дашта» [2, 268 б.]. Бұл оқиға 1582 жылы басталады. Абдаллах ханның әскерлері Саураннан шығып, одан әрі Хафиз Таныштың баяндауы бойынша келесідей жерлерге жетеді: «проехал Ак-Суме и Йурунджалык и расположился лагерем» [2, 270 б.]. Ақ сүме Қазақстанның археологиясынан белгілі, Созақ ауданынан солтүстік бағытта 80 шақырым жерде орналасқан Ақсүмбе қалашығы мен мұнарасы, ал Абдаллах ханның әскерлері тоқтаған жерді нақты анықтау мүмкін емес. Одан кейін, әскерлер «Сусканлик» (өзен болу керек – Ж.Ж.) деген жерден өтіп, Сарысу өзеніне жетеді. Бұл туралы Хафиз Таныш «ступил своими благословенными ногами на берег реки Сарык-су, которую в «Зафар-наме» и других сочинениях пишут как Сарык-узан» деп жазады [2, 270 б.]. Бұл мәліметтер, Абдаллах ханның ортағасырлардағы «Сарысу жолы» деп аталатын қатынас жолымен жүргендігін көрсетеді. Бұл жолмен «Зафар-наме» шығармасында Токтамысқа қарсы жорығы барысында Әмір Темірдің әскерлерінің жүргендігі баяндалған болатын. Хафиз Таныш Абдаллах ханның Сарысу өзенінің бойымен солтүстік бағытта жүріп отырып, өзеннің бойындағы «Балтум-Турангу» деген жерде бір тоқтайды. Осы жерде Баба-сұлтанның Ұлытау тауларын паналап, қашқанын естиді. Абдаллах хан әскерімен тағы жолға шығып, «Йатим-Турангу» деген жерге жақын Үшқоңырда тоқтайды [2, 272 б.]. Абдаллах хан әскерлері Сарысу өзеніне жеткеннен бастап, үш күндік жолдан кейін Күршім құмына жетеді. Келесі күні әскерлер «Йиланджук» өзенінен өтіп, «Токай-Кашудан» деген жерге тоқтайды [2, 273 б.]. Бұдан кейінгі Абдаллах ханның жорық маршруты Ұлытау өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштер Талмас-ата мен Болған ананың жанымен өтеді. Талмас ата ескерткішінің бүгінге дейін тек орны ғана сақталған. Ол Сарысу өзенінің бойында, ал Болған ана ескерткіші жартылай

сақталған. Ол Кеңгір өзенінің Сарысуға құяр тұсында, Жезқазған қаласынан оңтүстікте 50 шақырым жерде орналасқан. Болған ана тұсында Абдаллах хан Баба сұлтанның Ұлытау маңындағы Жошы мазарының тұсында екенін біледі [2, 275 б.]. Одан әрі, әскерлер Кеңдірлік өзенінен өтіп, Теріс Кеңдірлік тұсында аялдайды. Кеңдірлік өзендері қазіргі Жезді және Бала Жезді өзендері болуы керек. Себебі, Болған ана ескерткішінен кейін кездесетін өзендер осы. Ал, Кеңдірлік топонимі бұл күнде тек тау атауы ретінде сақталған [10, 132 б.]. Кеңдірлік осы өзендердің ортағасырлардағы атауы болса керек. «Үлкен Сызба кітабында» Ұлытау өзенінен ағып шығатын Кеңдірлік өзені туралы айтылады. Үлкен Жезді өзені өз бастауын Ұлытау тауларынан алады. Сондықтан, Кеңдірлік өзенін Жезді өзені деп санауымызға болады. Осы жерде Абдаллах ханның әскерінен барлауға шыққан үш адам Жошы мазарының жанында Баба сұлтанға тұтқынға түсіп, олар өздерінің сондарынан Абдаллах ханның үлкен әскері қуып келе жатқанын біліп, тез арада маңғыттарға қарай кетеді [2, 276 б.]. Хафиз Таныштың маңғыттар деп атап отырғаны, Ноғай ордасы екенін ескерсек, Баба сұлтан Ұлытаудан батыс бағытта қозғалуы тиіс. Мұны, Хафиз Таныштың мәліметтері растайды: «Джултай-бий и Ходжам-Кули-кушбеги с остальными храбрецами, а также с кочевниками (ахшам), предводителем которых был Калка-бий дурман, настигли неприятеля около Сарайли и Турайли» [2, 276 б.]. Абдаллах хан әскерінің негізгі бөлігімен Жошы мазарының жанында аялдап, әскерлерін біраз тынықтырған соң, Ұлытау тауларына жетеді. Хафиз Таныш бұл жерді «самой лучшей местностью в Дашт-и Кипчаке» деп жазады [2, 278 б.]. Бұдан кейін Жыланшық өзеніне жетеді және осы арада Шығай хан мен басқа сұлтандар Абдаллах ханның кейін қайтуын сұрайды. Абдаллах хан Жыланшық өзенінен Ұлытау тауларына қайтып, осы тауларды көруге аялдайды. Абдаллах хан Алтыншоқыдағы Әмір Темірдің тасқа қашатып жаздырған жазуын да көрген болуы керек. Себебі, Хафиз Таныш Абдаллах хан әскерлеріне тас жинатып, Әмір Темірдің мұнарасындай мешіт тұрғыздырады [2, 280 б.].

Хафиз Таныштың жазбалырында Ұлытау өңірінің топонимикасына қатысты маңызды мәлімет таба аламыз. Ұлытау өңірінде Бұланты аталатын өзен бар [10, 78 б.], бірақ Ұлытауда қазіргі күндері бұлан жоқ. Бұланты топонимінің қалыптасуын Хафиз Таныштың мәліметтері ғана түсіндіре алады: «Среди разных газелей [войны] обнаружили [здесь] таких газелей, которые ростом больше буйвола. Монголы (могул) называют их кандагай, а жители

Дашта именуот булан [т.е. лось]». Демек, ортағасырларда Ұлытау өңірінде бұл аталатын жануар мекендеп, өзен атауы сол себептен қалыптасқан.

Абдаллах хан әскерлерімен аң аулап жүргенде, Асфандийар-сұлтан бастаған топ жаудың бір бөлігімен Сауық өзенінің бойында шайқасқа түседі. Осы шайқаста Тәуекел сұлтан өз адамдарымен ұрысқа араласып, ерекше көзге түседі [2, 281-282 бб.]. Осы шайқастан кейін жауынгерлер Ұлытаудағы Абдаллах ханға қайта оралып, жаудың жеңіліске ұшырағанын жеткізеді. Абдаллах хан Ұлытаудан кері қайтуға шешім қабылдайды [2, 283 б.]. Осымен, Абдаллах ханның Ұлытау өңіріне жорығы аяқталады. Осы жорыққа қатысқан Тәуекел сұлтан Абдаллах ханның қарсыласы Баба сұлтанның басын кесіп, жеңіске жеткен құрметіне Африкент уалаятын сыйға алады [2, 311 б.].

Тәуекел ханның 1598 жылғы Мәуреннахрға жорығы қазақтардың Орта Азиямен қарым-қатынасының тарихында маңызды орын алады және осы оқиғаларға қатысқан халықтардың тағдырына зор әсер етеді [11, 124 б.]. Белгілі шығыстанушы М.Х. Абусейтованың пайымдауынша, Қазақ хандығының құрамына Түркістанның, Сырдария бойындағы қалалардың, Ташкенттің қосылуы хандықтың саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайына үлкен әсер етіп, қазақ мемлекетінің шекарасын ұзақ уақытқа анықтап береді [11, 124 б.].

М.Х. Абусейтованың пікірі бойынша XVI ғасырдың соңына қарай Қазақ хандығы Шығыс Дешті Қыпшақтан, отырықшылық өлкесі Жетісудан көршілерімен ығыстырылып, негізінен оңтүстік шекаралары Сарысу өзенімен шектелген [1, 43 б.]. Бұл, Қазақ хандығының негізгі жері қазіргі Орталық, Солтүстік және Батыс Қазақстан территорияларын қамтығанын көрсетеді. Осы территориялардың ортасында орналасқан Ұлытау өңірі басты саяси оқиғалардың арена болуы заңды құбылыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. –Алма-Ата: Наука, 1985. – 104 с.
- 2 Материалы по истории казахских ханств (извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: Наука, 1969. – 651 с.
- 3 Смаилов Ж.Е. Средневековая оседлая и городская культура Центрального Казахстана. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 161 с.
- 4 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан – летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 378 с.

5 Сатпаев К.И. Историко-археологические данные в Джезказганском районе // Избранное. В 5-ти т./ Сост.М.К.Сатпаев. – 2-е изд. сокр. – Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. Т.5. – 416 с.

6 Марғұлан Ә.Х. Тамғалы тас сыры (Орта ғасырда тасқа жазылған қазақша танба, ұрандар) // Қазақ тарихы. – 1993. - №2. – Б.10-30.

7 Тәбірізұлы С. Созақ өңірі. Тарихи деректер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 132 б.

8 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. –Алматы, 2001. – 276 с.

9 Пищулина К.А. Казахское ханство во взаимоотношениях с Могулистаном и Шайбанидами в последней трети XV века // Казахстан в эпоху феодализма (проблемы этнополитической истории). – Алма-Ата: Наука, 1981. – 192 с.

10 Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жезқазған облысы / Жауапты ред. ф.ғ.д. Т.Жанұзақов. – Алматы: Ғылым, 1990. – 294 б.

11 Абусейтова М.Х. Из истории казахско-среднеазиатских отношений: события 1598-1599 годов // Казахстан в эпоху феодализма (проблемы этнополитической истории). – Алма-Ата: Наука, 1981. – 192 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ҚЫЗМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ ЖЕКЕЛЕГЕН ТАРИХЫНАН (1917 ЖЫЛДЫҢ СОҢЫ – 1918 ЖЫЛДЫҢ ОРТАСЫНА ДЕЙІН)

ҚАРАСАЕВ Ф. М.

т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана қ.

1917 жылғы 25 қазандағы Петроград қаласындағы В.И. Ленин бастаған большевиктер партиясы іске асырған революцияның нәтижесіндегі жұмысшы-шаруа үкіметінің орнауымен көпұлтты Ресейдің отарында болып келген Қазақстанның кенестік заман тарихы бастау алады.

Ресейдегі Кеңес үкіметінің орнауы 1917 жылдың соңынан басталып, 1918 жылдың сәуір айына дейін созылғандығы белгілі. Кеңес үкіметі елдің көптеген аймақтарында, қалалар мен ірі елді мекендерде бейбіт жолмен орнады. Бұған керісінше аталған жүйенің қарулы қактығыс арқылы билікке келуі де орын алды.

Қазақстанда кеңестік жүйе келесі, 1918 жылдың басына дейін орнап болды. Міне, осы мерзімнен билікке келген В.И.Ленин бастаған большевиктер партиясы өздерінің бағдарламасына сай экономиканы, саяси, ұлттық, әлеуметтік, мәдени өмірді қайта құруға арналған шараларын бірден іске асыруға кірісті. Солардың ішінде халық шаруашылығын социалистік негізге бағыттау қолға алынды. Бұрынғы жеке меншікте болған өнеркәсіп, қаржы орындары мемлекет қарамағына алынды, олаға жұмысшы бақылауы орнатылды. Жер туралы Декретке орай помещиктік, казактық, патша жанұясына тиелі, т.б. меншіктік барлық жерлер шаруаларға беріле бастады. Ресейдің көпұлтты бұқарасының талабы мен сұранысына орай Германиямен өзара бітім жасалып, Кеңестік Ресей бірінші дүниежүзілік соғыстан біржақты шығарылды.

Білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет саласындағы қарапайым халық мүддесіне арналған жұмыстар атқарылды. Осындай істер жергілікті кеңес үкіметі арқылы Қазақстанның барлық аймақтарында да жүргізілді. Атап айтқанда, “Орталық Кеңес үкіметінің басшысы әрі большевиктердің көсемі В.И.Ленин осы кезеңді (Кеңес үкіметін орнату кезеңін) қорытындылай келіп былай деп атап көрсетті: “Біз, большевиктер партиясы ... Ресейді –кедейлер үшін байлардан, еңбекшілер үшін қанаушылардан тартып алдық. Біз енді Ресей билігін қолға алуға тиіспіз.” Революция жеңіске жеткен жағдайдағы елді басқару, Лениннің пікірі бойынша, бірінші кезекте жаңа қоғамның экономикалық негізін құру, оның әлеуметтік саясатын анықтау мен жүзеге асыру дегенді білдірді”. [1.132]. Жаңа жүйенің жетекшісі В.И.Лениннің мақсаты қарапайым еңбекші халықты қанаудан құтқарып, еркіндікке жеткізу, олардың ғасырлар бойғы аңсаған басты мүдделерін қамтамасыз ету, әділетсіздік пен шектетуден тыс жұмысшы-шаруа үкіметін құру екендігі осы алғашқы атқарылған істерден айқындала бастады.

“... Қалай болғанда да өзгеріс басталып кетті. Большевиктер социалистік экономиканы құруда, өндіріс пен өнімді бөлуде жұмысшы бақылауының орны ерекше деп есептеді. Жұмысшы бақылауы өндірісті мемлекет меншігіне айналдырудағы өтпелі шара болып саналды және шаруашылық саласын жоспарлы бақылап отырудың құралына айналып, кәсіпорындарды толықтай басқаруға алғышарт әзірлеп берді, өндірістің тоқтаусыз жұмыс істеуін қамтамасыз етті. Кеңес өкіметінің жеңіске жету жағдайында, әдетте, жұмысшы бақылауын жүзеге асыратын жұмысшылардың өздері еді. 1918 жылы ақпанда жұмысшы бақылауы Семей

былғары және кеме жөндеу зауыттарында орнады. Осы жылдың 8 наурызында Ақмола уездік Кеңесі жұмысшылардың ұсынысы бойынша “Зингер” акционерлік қоғамы кәсіпорындарына жұмысшы бақылауын енгізу туралы қаулы қабылданды. Көп кешікпей Петропавл Кеңесінің шешімімен жұмысшы бақылауы “Ағайынды Овсяниковтар” сауда - өндірістік серіктестігінің кәсіпорындарына орнатылды. Мұндай әрекет өлкенің басқа өңірлеріндегі (Доссор мұнай кәсіпшілігіндегі, Қарағанды шахталарындағы, Успенск және Сарысу кен орындарындағы) Кеңестерде де жүзеге асырылды.

Жұмысшы бақылауын жүзеге асыру банктерді мемлекет меншігіне алуға арналған дайындық шаралары болып табылды. Олар БОАК-тің, 1917 жылғы 27 желтоқсандағы “Банктерді мемлекет меншігіне алу туралы”, “Банктердегі болат сейфтерді ревизиялау туралы” декреттерінің негізінде іске асырылды. Жергілікті жерлерде банктерді мемлекет меншігіне алу Кеңестерге және олардың қаржы қаржы (финанс) бөлімдеріне жүктелді. 1918 жылы көктемде Орыс-Азиялық банкісінің бөлімшесі, Өскемен қаржы мекемесі мен қалалық банкі, Ақмола облысындағы ірі банктердің филиалдары мемлекет меншігіне алынды.

Революциядан кейінгі алғашқы айларда банктерді мемлекет меншігіне алудың нәтижесінде жергілікті Кеңестер ауылдық-селолық Кеңестер жүйесін қалыптастыру, еңбекшілердің әлеуметтік-мәдени сұраныстарын қанағаттандыру және ірі өндіріс орындарын қалпына келтіру үшін белгілі мөлшерде қаржы бөлуге мүмкіндік алды.

Семей облыстық кеңесі қызметінің кейбір мысалдарын келтірейік: 1918 жылы көктемде атқару комитеті Семей уездік Кеңесіне ауыл-селолық және болыстық кеңестерді ұйымдастыру, мектептер мен ауруханалар салу, мұғалімдер мен фельдшерлердің материалдық жағдайын жақсарту, азық-түлік ісін ұйымдастыру шығындары үшін Мемлекеттік банктің бөлімшелерінен 300000 сом көлемінде несиелік бөлімді; 1918 жылы 23 наурызда атқару комитетінің мәжілісінде Риддерге қаржылай көмек көрсету туралы мәселе талқыланды және Риддерде жұмысты жалғастыру үшін талап етілген ақша уездік кеңесінен сұралды. 1918 жылы 4 сәуірде Семей облыстық Кеңесі облыстағы жаңа мектептер құрылысына 2900000 сом көлеміндегі сметаны бекітті. 1918 жылы 5 мамырда Павлодар уездік Кеңесі қазақ мектептеріне мұғалімдер дайындау үшін 10300 сом көлемінде ақша бөлуге қаулы алды” [1.133].

Еңбекші халық, соның ішінде жергілікті қазақ ұлты мүддесі үшін атқарыла бастаған көкейкесті шаралар өзінің келелігі,

қажеттілігімен ерекшеленді. Себебі, халыққа білім беру, денсаулық сақтау бағытындағы осындай қысқа мерзімдегі жүзеге асырылған істердің ешқайсысы өлкеде Ресей империясы тарапынан ғасырлар бойы ешқашан атқарылып көрмеген болатын.

“Семейде облыстық Кеңестің атқару комитеті ... кәсіпорындарды мемлекет меншігіне алу туралы шешім қабылдады. 1918 жылғы маусымға қарай Семей облысында 15 былғары кәсіпорны мемлекет меншігіне айналдырылды.

Қазақстан аумағында, әсіресе оның орталық және шығыс өңірлерінде шетелдік кәсіпкерлер, негізінен ағылшындар қожалық еткен көптеген тау-кен кәсіпорындары болды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ағылшын акционерлері Кеңестерге қарсы бағытталған бірқатар шаралар қолданды: шахталарды сумен толтырып тастауға әрекеттенді, Қарсақбай, Спасск, Байқоңыр және Риддерде құрал-жабдықтарды талан-таражға салды. Жұмысшылар жергілікті большевиктік ұйымдар мен кеңестік органдардың басшылығымен шетелдік капиталистердің мұндай әрекеттеріне қарсы күресе отырып, кеңестерден тау-кен кәсіпорындарын мемлекет меншігіне алуды талап етті.

1918 жылы 11 мамырда В.И.Ленин “Қырғыз (қазақ) тау-кен өнеркәсібі акционерлік қоғамы” мен Ақмола облысындағы Спасск мыс қорыту зауытын мемлекет меншігіне айналдыру туралы РКФСР ХКК-нің қаулысына қол қойды. 1918 жылы жазға қарай жергілікті Кеңестер мен зауыт комитеттері 180 тау-кен кәсіпорнын, оның ішінде 140-тан астамы –мыс, 18-і мыс-қорғасын кенін мемлекет қарамағына алды. Өнеркәсіпті және халықты отынмен қамтамасыз етуді жақсарту үшін кеңестер 1918 жылдың бірінші жартысында көмір кендерін мемлекет меншігіне қаратты.

1918 жылғы 15 мамырға қарай Семей облыстық Кеңесі қала мен оның төңірегіндегі 79 фабрика-зауыт кәсіпорнын мемлекет қарамағына алды.

... Шаруалар, ... ауылшаруашылық машиналары мен техникаларын қоғам меншігіне айналдыруға тырысты. Оларды Ақмола, Көкшетау, Петропавл, Өскемен уездерінде іске асыру 1918 жылы наурыз-мамыр айларында жүргізілді.

... тұтас Ресей мемлекеті мен Қазақстан үшін аса маңызды аграрлық мәселені шешудің мәні ерекше болды. Кеңестердің II Бүкілресейлік съезі мақұлдаған Жер туралы декретте 242 шаруа депутатының талап-тілегі түгелдей қарастырылған еді. Жерге помещиктердің иелік етуін және жерге жеке меншікті жоюды

Кеңес өкіметі күн тәртібіне басқа бір тарихи әділетсіздікті жоюмен – казактардың, қазынаның және қоныс аударушы шаруалардың пайдасына деп самодержавие тартып алып қойған жерді қазаққа қайтарумен қатар қойды.

Жер туралы мәселе Кеңестердің облыстық және уездік съездерінің талқылауына енгізілді. Ақтөбе уездік съезінің делегаттары (1918 жылғы наурыз) ешбір солқылдақтық танытпастан жер еңбекші халықтың иелігіне өту керек деп шешті. Съезд шешімінің аса маңызды бір тұсы- “ер еңбекшілердің пайдалануына оларды ұлтқа бөлместен беріледі” делінді. Ақмола уездік съезінің делегаттары да мәселеге осы тұрғыдан келді. Торғай облыстық съезінде қазақ халқының проблемасы ерекше орын алды. “Бұдан былай облыс аумағындағы барлық жер қазақ еңбекшілерінің арасында әділеттікпен бөлінуге тиіс” делінді. Әулиеата, Петропавл, Семей, Өскемендегі съездерде ауыл-селодан жіберілгендер жерді қайтеміз деген мәселені қызу талқылады. Бұл съездердің делегаттары еңбекші халықтың құқығын қорғау, жердің, онда кім жұмыс істесе, соған берілетіні туралы шешімін мақұлдады.

Қайсыбір жерлерде 1918 жылы көктем мен жазда Кеңестер қандай да бір күшпен жерінен айырылған шаруаларға жер бере бастады. Ақмола, Семей облыстарындағы жері жоқ және жері аз шаруаларға бұрын ірі жер иелеріне тиесілі болып келген 270 мың десятинадай жер бөліп берілді.

... Жергілікті кеңестер жұмыссыздар мен босқындарға арнап ондаған тамақтандыру пункттері мен тегін асханаларн ашты. Мысалы, 1918 жылы 23 мамырда Семейде босқындарға арналған асханалар ашып, оның қажеттері үшін Кеңес 5000 сом бөлді. 1918 жылы 20 наурызда Арал Кеңесі “Аса кедей, аш мұсылмандар үшін тегін асханалар ашу туралы” қаулы шығарды.

... Қарастырылып отырған кезеңде Кеңестер алғашқы қадамды мектептерді қайта құрудан бастады. Облыстық, уездік және болыстық Кеңестер атқару комитетінің жанынан халыққа білім беру бөлімдері құрылды. Облыстық және уездік білім беру бөлімдерінің жанынан мәдени-ағарту жүйесі ұйымдастырылды. өлкедегі төңкеріске дейін болған мектептер саны халық қажеттілігін қанағаттандыра алмады. Қазақстанда бастауыш мектептер тым аз болды, оған барлық мектеп жасындағы балалардың 4,1%- ы ғана тартылды.

1918 жылы көктемде өткен Қазақстан Кеңестерінің съездері басқа да бірқатар маңызды мәселелермен бірге халыққа білім беру

проблемасын талқылады. Торғай облыстық Кеңестері съезінің қаулысында халыққа білім беру мәселесі бойынша былай делінген болатын: “Мектеп бәріне бірдей тегін және тең болуға тиіс. Бастауыш білім алу сегіз жастан бастап барлық бала үшін міндетті.” Съездің шешімінде білім алудың алғашқы баспалдағында оқыту ана тілінде жүргізілуі тиіс екендігі айтылды. Оқытудың қалған баспалдақтарында “әрбір ұлттың өз қалауы бойынша” оқыту тілін еркін таңдауына таңдауына құқық берілді. Жалпы білім беретін мектептер жүйесін, әсіресе қазақ халқы үшін, едәуір кеңейту қарастырылды, мұғалім кадрларды дайындау мәселесі бойынша нақты шаралар белгіленді. Съезд Торғай облысында 679 мектеп барын, жыл сайын көбейе беретінін, Ақтөбе уезінде 194 қазақ, 123 орыс, Қостанай уезінде 250 қазақ, 198 орыс, Ырғыз уезінде 114 қазақ және 14 мектеп-интернат, Торғай уезінде 166 қазақ мектебі мен интернаты бар 13 училище жаңадан ашылатынын ескере отырып, 200 мың сом көлемінде облыстық мектеп қорын құруды қарастырды. Семей облыстық Кеңесінің халыққа білім беру бөлімі Азамат соғысына дейін 100 жаңа училище ашты және 10 екі сыныптық училищені қайта жарактандырды. Мектептер мен училищелер ашу Жетісу, Сырдария Ақмола облыстарында да белгіленді.

... Семей облыстық Кеңесінің халыққа білім беру бөлімі жанынан 1918 жылы сәуірдің басында хат танымайтын ересектерді жазуға, есептеуге үйрету үшін үш айлық тегін курс, ал шала сауаттылар үшін бастауыш мектеп көлемінде білім беру курсы ашылды. Мұндай типтегі курстар хат танымайтын солдаттар үшін кейбір гарнизондар жанынан, атап айтқанда Петропавлда ашылып, жұмыс істеді.

... Кеңес өкіметі жеңіске жеткен күннен халыққа дәрігерлік қызмет көрсетудің жаңа жүйесін ұйымдастыру жұмыстары басталды. Облыстық және уездік кеңестерде халықтың денсаулығын сақтау бөлімдері мен комиссиялары құрылды, олар өз кезінде барлық ауруханалардың, амбулаториялардың, дәрігерлік және медициналық пункттердің ісіне араласты. Семей Кеңесінің атқару комитеті 1918 жылы 8 сәуірде облыстың барлық емдеу орындары дәрігерлік-санитарлық бөлімге енгізілсін деген бұйырық шығарды. Петропавл уезінде халыққа дәрігерлік қызмет көрсету басшылығы уезд жанынан санитарлық-дәрігерлік және мал дәрігерлік бөлімдер ашты.

Ресей империясының отар аймағы Қазақстан халқына, әсіресе казактарға төнкеріске дейін аздап болса да қанағат тұтар дәрігерлік

қызмет көрсетілмей келді. Ауруханалар тек қалаларда ашылды, олардың төсектері де тым аз еді. Кейбір уездік орталықтарда ауруханалар мүлдем болған жоқ, ал аурухана, амбулатория бар жерлердің өзінде жұмыс нашар ұйымдастырылды, кадрлар мен дәрі-дәрмектер жетіспеді.

Дәрігерлік қызмет көрсетудің кеңестік жүйесін ұйымдастыру: жаңа ауруханалар салу, ескілерін жаңарту, оларды дәрігер мамандармен, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету үшін кеңестер тез арада шешуші шаралар қолдана бастады.

Кеңестер емдеу мекемелеріне мүмкін болған көмектің барлығын жасады: мемлекет меншігіне алынған үйлердің есебінен ең жақсыларын берді, дәрі-дәрмек алу үшін оларды ең алғашқы кезекте қаржымен қамтамасыз етті, дәрігер кадрлар дайындаумен және кеңестік Ресейдің орталық аймақтарынан дәрігерлер мен басқа да мамандар жіберумен айналысты.

... 1918 жылы наурызда Семей облыстық Кеңесі атқару комитетінің дәрігерлік-санитарлық бөліміне 11 аурухана салуға, фельдшерлік типтегі жаңа амбулаториялар, оның ішінде 5 амбулаторияны қазақ болыстарында ашу үшін қажетті қаржы бөлгізді. Уездік орталықтарда тұрақты емханалар салудан бұрын әрқайсысында 32-ге дейін орын бар уақытша палаткалық ауруханалар (жазғы кезде) ұйымдастыру қарастырылды. 1918 жылдың бірінші жартысында Семей уездік Кеңесінің дәрігерлік-санитарлық бөліміне Уақытша үкімет тұсында қарастырылған 20960 сомның орнынан 150 мың сомнан астам қаржы босатылды. Наурыздың басында Ақмола уездік Кеңесі қала ауруханаларының мұқтажы үшін 10000 сом ақша бөлді.

Ауыл-село тұрғындарына дәрігерлік қызмет көрсетуді жақсарту үшін кейбір ауруханалар мен амбулаторияларды қаладан ауылдық жерлерге көшіру мәселесі қарастырылды. Мәселен, Петропавл Кеңесінің санитарлық-дәрігерлік бөлімі 1918 жылы 24 наурызда уездік аурухананы Явленское селосына көшіру туралы қаулы шығарды. Сондай – ақ Троицк, Успен, Дмитриев, Ставрополь Ефимов Федоров, Петров, Ананьев және т.б. селоларда дәрігерлік пункттер ашуды белгілегенді. Жұқпалы аурулармен күресу үшін Семей облысының әрбір уезінде арнаулы отрядтар ұйымдастырылды.

Перовск Кеңесі денсаулық сақтау бөлімі 1917 жылдың аяғы мен 1918 жылдың басында Жөлек, Әлмесек селоларында амбулаториялық пункттер, Мойнак, Бөген, Үрге, Қарашоқата, Қамыстыбас елді мекендерінде фельдшерлік пункттер ашты.

Мұндай жұмыстарды Кеңестер өлкенің басқа да аудандарында жүргізді. Мәселен, 1918 жылдың мамыр-маусым айларында Әулиеата уездік кеңесінің баяндамасында мына жұмыстардың атқарылғаны айтылады:

1) уездік учаскелік емхана ашылып, тоқтаусыз жұмыс істеуде; 2) үш жерде (Грозный, Мерке және Шудағы Новотроицк) жұкпалы ауруға қарсы пункттер ашылды ...; 3) уезд бойынша тырысқаққа қарсы ем егіліп жатыр, 5000 доза жұмсалды және тағы да 5000 адамға жететін доза бар; 4) санитарлық іс бойынша смета әзірленіп, бекітілді ...; 5) барлық уезді толығымен дәрігерлік және ветеринарлық көмекпен қамтамасыз етудің нақты жоспары жасалып, Ташкентке бекітуге жіберілді. ...

... Кеңестер медицина қызметкерлерінің материалдық жағдайын жақсарту үшін де мүмкін болған шаралардың бәрін жүзеге асырды. 1918 жылы сәуірде Семей облысының медицина қызметкерлері 1917 және 1918 жылдар үшін бірінші кезектегі қажет бұйымдардың және азық-түліктің қымбаттауына байланысты өтемақы ретінде жалақыларына қосымша ақша алды.

... (Семей облысында, - Ф.Қ.) бала асырауға мүмкіндігі жоқ жалғызбасты аналарға қамқорлық жасау үшін бөбектер үйі ашылды. Бөлім (әлжуметтік қамсыздандыру бөлімі, -Ф.Қ.) қымызбен емдеу және Мойылдыда (Павлодардың түбінде) балшықпен емдеу курорттарын салуға қаржы бөлді”.

... Қазақстанда 300-ден астам өнеркәсіп орны мемлекет меншігіне берілді. Олардың қатарында спасск мыс балқыту және шымкент дермең зауыттары, Қырғыз тау-кен өнеркәсібі акционерлік қоғамының қорғсын-мырыш зауыты, Риддер кеніші кәсіпорындары, Екібастұз және Байқоңыр көмір кені орындары, Ембі мұнай кәсіпшіліктері бар. Орынбор-Ташкент және жетісу теміржолы, Арал теңізі, Ертіс пен Жайық өзендеріндегі кемелер мен барлық сауда флоты, Қазақстан қалаларындағы Орыс-Азия, Еділ-Кама, Сібір сауда банктері капиталымен қоса және банк бөлімшелерінің объектілері де мемлекет меншігіне жатқызылды.” [1.135-136, 139-141 143,144,145,175].

“1918 жылдың жазында көптеген ауылдық, селолық және болыстық Кеңестері жерсіз қазақ шаруалары (кедейлер) және шаруалардың сұрауларымен кулактар және ауқатты хуторлық шаруашылықтардан, ірі байлардан егістік және шабындық жерлерді жартылай қайтарып берді.” [2].

Кеңес үкіметінің алғашқы мерзімдегі жергілікті жерлердегі атқарған шараларын Өскемен уезі мен қаласындағы шараларынан

айқындауға болады. Атап айтқанда: “Бірінші Өскемен қалалық және уездік депутаттар Кеңесі мен үкіметі барлығы 3 ай ғана өмір сүрді. Алайда осы кезеңде бұхара арасында қолдау табу, өзінің тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында біршама жұмыстар атқарды.

Атап айтқанда, 1918 жылдың 24 қаңтарында Уездік Кеңес депутаттарының бірінші құрылтайы өткізіліп, онда 8 сағаттық жұмыс күні, өнеркәсіп жұмысына бақылау жасау, шаруа қожалықтарына салық мөлшерін қайта қарау, т.б. мәселелер қаралды.

Риддер өнеркәсіп орындары жұмысын қайтадан жандандыру, жұмысшы құрамын сақтау бағытында шаралар қабылданды. 26 наурыз күні округтік халық соты құрамы бекітілді. 30 наурыз күні ұлттық қырғыз соты құрылды. РКФСР-нің 1918 жылы 15 қаңтардағы Декретіне орай 1 сәуірден бастап жұмысшылар мен шаруалардан Қызыл Армияның бөлімдерін құру жұмыстары басталды [3].

Қалалық Кеңестің ең алғашқы мәжілістерінің бірінде қаланы нанмен қамтамасыз ету, Қызыл Армия отрядтарын нығайту, болыстық кеңестер құрамын сайлау, т.б. мәселелер қаралып, шешімдер қабылданды [4].

1918 жылдың 29 наурызында Өскемен қалалық депутаттар Кеңесі атқару комитетінің мәжілісінде (қат.№4).. Өскемен қазыналық және Ресей-Азиялық және қалалық банктерді мемлекет қарамағына алу туралы шешім шығарылды. Сонымен бірге өнеркәсіп орындарындағы сауда-өнеркәсіп ісіне бақылау орнады, оған басшылық жасау қалалық депутаттар Кеңесінің мүшесі Куратовқа жүктелді [5].

Бүкіл Көкпекті жолы бойынша барлық көпірлер жөндеуден өткізілді, Ертіс және Үлбі өзендері бойынша көпірлі өткелдер қалпына келтірілді. Қаладағы қоғамдық үйлерді жөндеуге ірі мөлшерде қаржы бөлінді. Электростанция салу жұмысы басталды. Жұмыссыздарға, әсіресе көпбалалы босқындарға көмек көрсетілді. Кеңестік үкімет еңбек биржасын құрып, оған 10 мың рубль аударды және ұсақ шеберханалар үшін қажетті құралдар алуға үнемі назар аударды.

Кеңес үкіметі ... мәдениет, халық ағарту және халықты медициналық қамту ісімен де айналысты. ... Ауруханаларға, сүзекке қарсы емдеу үйлеріне, әскери тұтқындарға, медицина қызметкерлерінің еңбек ақыларына ақша аударды, жеке меншік дәріханаларды мемлекет қарамағына алды. Қаладағы театр, киноның бірқалыпты жұмыс істеуін назарда ұстады. “Эхо”, “Модерн”

кинотеатрлары мемлекет қарамағына көшірілді. Өскемен қаласында драма артистерінің серіктестігі құрылып, Халық үйінде үнемі спектакльдер қойылды. Халыққа білім беру бөлімі селолар мен ауылдарда бірнеше мектептер ашу, екі сыныптық училищені кенейту жоспарларын қарады [6].

Маман мұғалімдерді дайындау мақсатында, әсіресе ауылдардағы қазақ мектептері үшін оқу бөлімі Семей қаласындағы үш айлық педагогикалық курсқа қала мен аудандардан мұғалімдер тобын жіберді, штаттан тыс білім беру бөлімшесін құрды.... “Золоторуд” Риддер акционерлік, “Ақжал” ресейлік алтын өндіру, Алтай тау – кен өндірісі акционерлік қоғамдары, т.б. есепке алынып, олардың жұмыстарына бақылау қойылды.

Өскемен қалалық депутаттары Кеңесі ашыққандарға көмек жасау мақсатында жедел қимылдар жасады. Тұрғындар үшін күніне 400 граммдық нанның мөлшері белгіленіп, оның орындалуына қатаң бақылау жасалды. Нанды еркін сатуға тиым салынды. Барлық азық-түлік жұмысын қалалық Кеңес үкіметі өз қолына алды. Кеңестің шешімімен азық-түлік бөліміне қосымша өкілеттіктер беріліп, қажетті жағдайда әскери күш қолдануға рұқсат етілді.

Өнеркәсіп, т.б. орындардың қызметіне бақылау жасау мақсатында бірыңғай кооператив құрылып, оның құрамы 6000 адамға өсті.

Я.В.Ушановтың басшылығымен Кеңес қалаға электр жарығын беру ісімен ерекше айналысты. Осы бағытта көптеген ұйымдастыру шаралары жүргізілді. ... қала халқы Кеңес депутаттарының бұл бастамасын қызу қолдады. Жер шаруашылығымен айналысатын мамандар дайындау мақсатында Томск қаласына арнайы курсқа әр ауданнан үш адамнан жіберілді.

Әлеуметтік қамту саласында бірқатар маңызды шаралар іске асырылды. 3 жасқа дейінгі балалар үшін тәрбиелеу, 3 пен 17 жасқа дейінгі балалар мен жас өспірімдерге шеберханалары мен ауылшаруашылық фермалары бар үйлерін ашу жоспарланды. Мүгедектер үшін Өскемен мен Зайсан қалаларында омарташылар курсын ашу жоспарланды. Қымызбен емдеу орнын салу, т.б. жолға қойылды [7].

Өскемен депутаттар Кеңесі мен оның атқару комитеті өзі өмір сүрген қысқа мерзім ішінде осындай жұмыстар атқарды”.

Кеңес үкіметі осы аз мерзімнің ішіндегі бүкіл Ресей аймағындағы, соның ішіндегі Қазақстандағы халық мүддесі үшін атқарылған шаралардың жекелеген барысы осындай болды. Осы

істің барлығы большевиктер партиясы, Кеңес үкіметінің басшысы В.И.Лениннің басшылығымен жүзеге асырылды. Алайда Кеңес үкіметі жетекшілерінің халық бұқарасы үшін шаруашылықты ұйымдастырудағы түпкілікті жоспарларын жүзеге асыруларына мүмкіндік болмады. 1918 жылдың ортасынан бүкіл Ресейді қамтыған азамат соғысы басталды.

Яғни, жоғарыдағы баяндалған тарихи деректерден белгілі болғанындай, Ленин бастаған кеңес үкіметі тарапынан бүкіл Ресеймен қатар Қазақстандағы жергілікті тұрғындар үшін жылға толмас қысқа мерзімдегі одан бұрынғы патшалық империяның бірнеше ғасырға созылған отарлау мерзіміндегі жоспарында да болмаған игілікті істер жүзеге асырылды.

- Осындай нәтижелі қызметі негізінде кеңес үкіметі, соның ішінде Лениннің есімі мен қызметі отарлық қанаудан қалжырап, бүкіл елді жайлаған экономикалық тоқырау мен көлемі үнемі өсіп отырған соғыс салығынан күйзелген жерсіз, құқықсыз жергілікті халықтың құрметіне бөленіп, оған деген үміттерін арттырды;

- аталған нақты шаралар арқылы бұқараның Лениндік большевиктер партиясының алдына қойған мақсатын орындайтындықтарына деген сенімі орнады;

- қазақ жеріндегі большевиктер партиясына өтушілердің, оның саясатын жақтаушылардың саны арта түсті;

- қысқа мерзімде халық арасынан қолдау алған большевиктердің осындай нақты қызметі азамат соғысында жеңіске жетулерінің негізін қалады.

Міне, сондықтан да ұлтымыздың тарихының осындай қысқа мерзіміндегі тікелей халық үшін атқарылған жұмыстардың маңызына тарихи салыстырмалық талабына сай ғылыми баға беру уақыт талабы екендігі белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том.-Алматы: “Атамұра”, 2010, 752 бет, суретті, карталы
- 2 История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие / Масанов Н.Э. и др. –Алматы: Дайк-Пресс, 2001.- с.28
- 3 Ш.Қ.М.М. Қ-420 т-1, іс-2, 3 б.
- 4 Аталған мұрағат. Қ-752, т-3, іс-9, 10 б.
- 5 Аталған мұрағат. Қ-752, т-2, іс-10, 1 б.
- 6 Аталған мұрағат, Қ-752, т-3, іс-4, 90-92 бб.
- 7 Аталған мұрағат, Қ-631, т-1, іс-36, 11, 5- 7 бб.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ КАЗАХОВ В НОВОЕ ВРЕМЯ (ЧИСЛЕННОСТЬ, СПОСОБЫ ПОДСЧЕТА)

ЛАПИН Н. С.
старший научный сотрудник,
Институт истории государства КН МОН РК, г. Астана

Заседание Межведомственной рабочей группы по изучению национальной истории, состоявшееся 5 июня прошедшего 2013 г. придало дополнительный импульс для модернизации национальной исторической науки. На этом заседании кроме прочего было сказано о роли исторической демографии, данные которой, наряду с другими смежными науками позволяют надежно «расширить этнический горизонт» и «по-новому взглянуть на всю национальную историю». Это конечно дополнительно актуализирует исследования в сфере исторической демографии.

На сегодняшний день историками, в первую очередь отечественными создан ряд работ, частью уже ставших классическими, которые посвящены различным вопросам исторической демографии Казахстана. Среди специалистов известны работы Н.Е. Бекмахановой, Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко, М.Х. Асылбекова, В.В. Козиной, М.Б. Татимова, А.Б. Галиева и др. Однако большинство существующих работ тематически ограничиваются исследованием вопроса периода двадцатого и второй половины девятнадцатого века, весьма редко углубляясь в более ранний период. Это связано с тем, что массив статистических источников по численности населения и тем более по другим демографическим характеристикам населения казахских степей начинает накапливаться только со второй половины или даже конца девятнадцатого столетия.

Основная задача доклада рассмотреть вопросы численности населения обширной казахской степи в новое время. Хронологически был выбран период последней трети XVIII.

Сложность выявления достоверных данных по численности казахского общества в тот период заключается в практическом отсутствии статистических сведений и весьма ограниченном круге письменных источников содержащих демографические данные. Все это сужает поле исследования данного вопроса.

Один из казахских ханов второй половины XVIII в. – Нуралы (1748–1790) предпринял попытку исчисления подвластных ему

кочевников, однако «при первом шаге встретил препятствия, и, не достигнув цели, возбудил только общее подозрение и ропот» [1, с. 2].

Практически единственной группой источников по численности казахского населения для данного периода являются русские источники – отчёты, ведомости, таблицы, донесения и т.п., составленные чиновниками порубежной администрации, в том числе на

уровне глав региона. Большинство данных этих источников было составлено на основе «разговоров» и опросов непосредственно самих представителей казахских родов. Однако сведения, «приведённые

в этих исследованиях, не проходили должной проверки и только с большой долей вероятности могут быть использованы в демографических исчислениях» [2, с. 37].

В тех исторических условиях и представители казахского общества, и российские чиновники могли располагать весьма приблизительной информацией о развитии демографической ситуации в регионе.

Кроме того существуют особенности, которые характеризуют позиции информаторов. Например, в Сибири численность населения (мужского) намеренно преуменьшалась из-за высокого ясачного оклада [3, с. 154]. В отношении казахов-кочевников ситуация несколько иная. В начале XIX в. А.И. Левшин, уделивший внимание демографической ситуации в регионе, характеризует данные полученные от кочевников как подлежащие «великому сомнению» причину чего он находил, во-первых, во «всегдашней наклонности их к преувеличению всех предметов, особенно в рассказах о могуществе своего народа», а во-вторых «по невозможности, в которой они находятся иметь, о сем предмете основательные известия», при этом, замечает что казахов-кочевников, «одно слово «перепись» может привести в волнение» [1, с. 2-3].

Современник А.И. Левшина, С.Б. Броневский подобным же образом характеризует ситуацию в целом с установлением точного количества казахов – «нет по сие время [конец 1820-х гг.] близкого к истине народного изчисления» [4, с. 185]. При этом «ни один волостной Султан, хотя бы желал искренно, не даст верного отчета о числе юрт, ибо действительно того не знает» при том что чаще «изустные же показания, бывают или невероятно преувеличены; или уменьшаемы» причину чего он объяснял кочевой жизнью казахов [4, с. 185].

В силу того, что активизация казахско-русских взаимоотношений имела место только с начала XVIII в., то и относительное начало фиксации российскими чиновниками численности казахского населения относится ориентировочно также к этому периоду. При этом исчисление населения не являлось приоритетным, что связано с особенностями взаимоотношений казахских сообществ с империей. В отличие, например, от сибирских народностей, казахи не являлись податным населением, вплоть до первых десятилетий XIX века. Именно поэтому совершенно отсутствует такая группа источников, как, например, окладные ясачные книги, которые являются актуальными для определения численности соседнего сибирского населения того периода [3, с. 152; 5, с. 41-42]. Тем не менее, для Российской империи, как и для любого государства, необходимо было определять политику по отношению к различным, в том числе кочевым сообществам и правильно оценивать их политический и экономический потенциал. Поэтому государственные структуры России, в компетенции которых находились вопросы взаимоотношений с другими народами, пытались определить демографический потенциал региона. Например, еще в инструкции Коллегии иностранных дел, полученной А.И. Тевкелевым (1674–1766) перед отправлением к одному из казахских правителей – Абулхаир-хану (ок. 1710–1748) в начале 1730-х гг., кроме прочего, рекомендовалось выяснить – «сколько владения ево городов и мест, дворов, кибиток или числом людей» [6, с. 44].

Один из традиционно применяемых способов подсчета численности кочевого населения исходит из «соотношения общего количества жителей степного владения и количества, выставляемых им ополченцев» [7, с. 96]. При этом по утверждению В.В. Трепавлова, ополченцы на время войны составляли «примерно четвертую часть населения» [7, с. 96]. Однако другие ученые, например, Л.Н. Гумилев в своих исследованиях исходят из соотношения воинских подразделений ко всему населению как 1:5 (20%) [8, с. 32]. Отметим, что и одно и другое соотношение находит прямое указание в источниках, относящихся к истории кочевников Внутренней Евразии [9, с. 315-316, 374]. Мы в своих исчислениях будем исходить из двух вышеуказанных соотношений (1:4 и 1:5) устанавливая, таким образом, некий обоснованный предел который позволит свести к известному минимуму неточности. Не смотря на то, что исследователи используют и другие соотношения 1 к 6 или 1 к 3, мы остановимся на двух выбранных как более аргументированных [7, с. 96].

Другой способ это использовать прямые указания на количество казахских семей (кибиток, юрт). Современники по-разному представляли что значит в демографическом смысле казахская семья и сколько человек в среднем приходится на одну. Так, например оренбургский губернатор Г.С. Волконский (в 1803–1817 гг.) для расчета предлагает учитывать, что «по их [казахам] многоженству, по крайней мере, по 3 души мужеска пола на всякую семью» [10]. Я.П. Гавердовский предполагает «под названием семьи, или кибитки, разуметь должно здешнее общество, соединенное узами крови под отеческим правлением старшего из них. В таковом семействе бывает иногда до 20 и более душ одних мужчин» [11, с. 421]. Первый муфтий Оренбургского мусульманского собрания Мухамеджан Хусаинов (в 1788-1824 гг.) не единожды бывавший среди казахов предполагает что «в каждой же кибитке значит одно семейство, по малой мере, иногда в 20-ти и 30-ти душах сыновьев. Редко уже можно найти толь малое, чтоб из 100 семей были в 3 или 5 душах» [12, с. 227].

Издатель «Сибирского вестника» Г.И. Спасский так определяет, что значит семейство – «семейства определяются по числу кибиток или войлочных юрт» [13, с. 124]. Г.И. Спасский так же как и Г.С. Волконский для расчета предлагает учитывать, «по три души мужеска пола во всяком семействе» [13, с. 123]. А.И. Левшин пишет, что «число людей, живущих в каждой кибитке, не всегда равно, но кажется, что в сем случае можно взять за среднее количество 5 или 6» [1, с. 4].

На сегодняшний день, обычно применяемый коэффициент в отношении кочевых народов, в том числе казахов составляет 1:5 или 1:6 как раз такой который ранее предложил А.И. Левшин [2, с. 139; 3, с. 153].

Первые документы, которые приводят данные о количестве казахов-кочевников до 70-х гг. XVIII в., представлены оренбургскими губернаторами князем А.А. Путятиным (в 1765-1768 гг.) и генерал-майором И.А. Рейнсдорпом (в 1769-1781 гг.) [14-15]. В документах утверждается, что в тот период, «в обоих [Средней и Малой ордах] более не можно, как токмо от осьмидесяти до ста тысяч одного мужска пола» [14, с. 12; 15, с. 14]. То есть можно предположить, основываясь на этих данных, что всего количество казахов-кочевников в Младшем и Среднем жузах составляло к тому периоду в пределах 320.000 – 400.000 человек ((80.000)×4(5)). Реально численность должна была больше, так как необходимо учитывать, что эти данные были получены, как указано в источнике, «по всегдашнему их [казахов] при границах обращению» [14, с. 12; 15, с. 14]. То есть,

были учтены только те кочевники, которые находились вблизи границы и вполне понятно, что границе только российской. При этом мы видим, что возможные данные о численности других территорий не приводятся. Так в «Табели» А.А. Путятина и в «Ведомости» представленной И.А. Рейнсдорпом полностью отсутствуют данные о казахах составлявших Большую орду.

В связи с этим необходимо также учесть население, которое оставалось вне поля зрения русских чиновников то есть если кочевое население в российском приграничье составляло менее половины всех казахов то известную нам цифру на наш взгляд можно увеличить не менее чем в 2 раза.

Сопоставимые данные о численности казахов приводятся и в материалах члена-корреспондента Петербургской академии наук П.И. Рычкова составленных в 1774 г. и где есть упоминания «о числе народном» [16, с. 200-201]. Говоря о численности населения составлявших Младший и Средний жузы П.И. Рычков основываясь на архивных данных пишет «о всенародном числе, во обоих оных подданных ордах имеющимся... невозможно точно донести... – однако – «можно почесть, что одна сия орда [Малая], ежели б вся захотела соединится, легко может поставить тысяч до тридцати человек годных [к войне]» [16, с. 200]. То есть, используя известное соотношение, получается, что численность казахов Малой орды была в пределах 120.000 – 150.000 ((30.000)×4(5)).

По мнению П.И. Рычкова численность военного ополчения выставляемого казахами Среднего жуза была значительно больше, чем в Младшем (30.000) – не указывая точной цифры он твердо обозначает что «в средней орде зберется их [воинов] гораздо уже больше того» [16, с. 200]. Если предположить что «гораздо больше» это до 50.000 воинов, то получается что в первой половине 1770-х гг. количество кочевников в Среднем жузе, по предположению П.И. Рычкова достигало 200.000 – 250.000 человек (50.000×4(5)). Таким образом, общая численность казахов Младшего и Среднего жузов по материалам П.И. Рычкова составляла 320.000 (120.000+200.000) – 400.000 человек (150.000+250.000), что сопоставимо с численностью, рассчитанной по данным оренбургских губернаторов.

Однако, как и в случае с цифрами А.А. Путятина и И.А. Рейнсдорпа и цифры приведенные П.И. Рычковым мы можем посчитать явно заниженными. Во-первых, вероятно, что П.И. Рычков, использовал архивные данные («приказные дела») первой трети XVIII века. Сопоставимые данные мы находим в служебных

бумагах Сибирского губернатора М. Гагарина, первого начальника Оренбургской экспедиции И.К. Кириллова и переводчика Коллегии иностранных дел и руководителя русской миссии в казахских ханствах А.И. Тевкелева [17, с. 16; 18, с. 64; 19, с. 91; 20, с. 107].

Во-вторых, член-корреспондент Петербургской академии наук также как А.А. Путятин и И.А. Рейнсдорп, учитывал только тех кочевников, которые находились в зоне информационной досягаемости. Отметим еще, что в представленных материалах П.И. Рычкова также нет данных о численности казахов Старшего жуза. Он лишь указывает, что Большая орда «ныне не столь многолюдна, как другие две, то есть Средняя и Меньшая» [16, с. 196].

К началу 1780-х гг. относятся группа документов, которые были составленные уфимскими заместителями А.И. Апухтиным (в 1782-1784 гг.) и бароном О.А. Игельстромом (в 1784-1792 гг.). Первый фактически повторяет данные приведенные А.А. Путятиным и И.А. Рейнсдорпом и отмечает, что казахов Малой и Средней орды «могло б... собраться годных к вооружению тысяч до ста» [21, л. 63].

Второй указывает в сумме те же данные, однако в материалах представленных О.А. Игельстромом есть важные дополнения которые могут несколько прояснить вопрос. В «Кратком описании о киргискайсаках» барон Игельстром фиксирует что «годного к войне народу собраться может в Большой до 20.000, в Средней до 40.000, в Меньшей до 60.000 [человек]» [22, л. 1]. О.А. Игельстром в отличие от своих предшественников во-первых приводит отдельные данные по каждой казахской орде, а не объединенные как практиковалось до этого, а во-вторых вводит определенные данные по Старшему жузу. Кроме того барон делает предположение что Младший жуз многочисленнее остальных, обычно его предшественники приводили данные о том что наибольшим по численности кочевников был Средний жуз.

Таким образом, если исходить из данных, используемых О.А. Игельстромом, получится что численность Младшего жуза составляла в пределах 240.000 – 300.000 человек (60.000×4(5)), Среднего жуза – 160.000 – 200.000 человек (40.000×4(5)) и Старшего жуза 80.000 – 100.000 человек (20.000×4(5)). То есть в целом, «по Игельstromу», численность казахов к началу 1780-х гг. максимально могла достигать численности 600.000 человек (300.000+200.000+100.000).

Однако демографические данные, почерпнутые уфимским заместителем из архивов отразили действительность ушедшей

эпохи и к началу 1780-х явно устарели. Однако, внимание к данным представленным в «Кратком описании о киргискайсаках» барона Игельстрома привлечено в первую очередь, потому, что для периода создания этого исторического документа, появляется возможность проиллюстрировать наши выводы о том, что приведенные в них и предыдущих источниках данные о численности казахов неточные и являются существенно заниженными (не умышленно, а от недостатка информации).

К этому периоду относится ряд источников которые по нашему мнению более адекватно (хотя конечно не в полной мере) отражают данные о численности казахов того времени. В связи с этим представляет интерес ведомость, приложенная к рапорту Оренбургской экспедиции пограничных дел президенту Коммерц-коллегии, графу А.Р. Воронцову (в 1773–1794 гг.) от 5 апреля 1787 г., где указаны роды, старшины и количество кибиток (семей) Малой орды, получившие возможность кочевать на землях непосредственно на правом берегу Урала напротив российских крепостей [23]. Всего в документе представлено – 45.130 кибиток, хотя на самом деле, как показывает наш подсчет по ведомости, их было чуть больше, а именно 45.900 [23, с. 87]. Как следует из того же источника тогда же все получившие право перекочевки им и воспользовались. В частности указывается, что в тот период «киргискайсаки, перешед за р. Волгу, располагались, кочевьем в 45.000 кибитках на астраханских землях» [23, с. 84].

Однако, как оказалось, перекочевало значительно больше семей чем было оговорено. Это свидетельствует из «Объяснения» Астраханского обер-коменданта А.О. Базина адресованное также графу А.Р. Воронцову датированное еще 9-м марта 1787 г. в котором приводятся другие цифры. Он на основании информации, полученной «по разведыванию... и от самих киргиских... старшин» допускает, что всего перекочевало казахов в междуречье «до 60.000 кибиток» [24, с. 82]. Эти последние данные на наш взгляд более адекватно отражают действительность, так как были представлены непосредственным участником события, после проведенного им «разведывания».

Какие выводы позволяют нам сделать данные этих источников? Если О.А. Игельстром основываясь на архивных данных ушедшей эпохи, приводит цифры для 1780-х гг. которые позволяют нам говорить обо всей численности казахов Младшего жуза в 240.000 – 300.000 человек, то уточненные данные современников событий позволяют утверждать что только численность казахов Младшего

жуза перекочевавших за Урал, на внутреннюю сторону могла достигать от 300.000 до 360.000 человек ($60.000 \times 5(6)$).

Сложно предположить, что буквально все казахи Малой орды весной 1787 г. сосредоточились на пространстве между реками Волга и Урал. Безусловно, что не меньшая по численности, а вполне допустимо, что и большая часть оставшихся казахских семей Младшего жуза находилась в тот период в других традиционных местах весенних кочевий. Считаем возможным увеличить известную нам численность семей казахов Младшего жуза минимум в два раза и получим, что общее число семей составляло около 120.000 (60.000×2). Таким образом, в 1780-х гг. только численность казахов Младшего жуза могла достигать до 720.000 человек ($(120.000 \times 5(6))$) – это на наш взгляд наиболее адекватная цифра.

Это подтверждает предыдущие предположение о том что для составления более адекватной картины относительно общей численности казахов в последней трети XVIII в. необходимо существенно корректировать в сторону увеличения данные приводимые в источниках того периода.

Сопоставимые данные, то есть более 700.000 человек должны быть отнесены и к численности казахов Среднего жуза, напомним, что большинство источников утверждают, что Средняя орда была многочисленнее.

Относительно численности Старшего жуза для изучаемого периода имеются единичные данные. На основании данных О.А. Игельстрома эта численность составляла до 100.000 человек. Вполне вероятно, что как и в предыдущих случаях эти данные явно занижены и численность должна быть больше не менее чем в два раза, то есть около 200.000 человек, что будет стоять ближе к истине, хотя, скорее всего в реальности еще больше. В итоге мы получаем, что в последней трети XVIII в., общая численность казахов могла достигать не менее одного миллиона шестисот тысяч человек ($700.000 + 700.000 + 200.000$).

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей: Этнографические известия. – СПб: В типографии Карла Крайя, 1832. – Ч. 3. – 304 с.
- 2 Сдықов М.Н. История населения Западного Казахстана. – Алматы, 2004. – 408 с.
- 3 Томилов Н.А. Проблемы этнической истории: (По материалам Западной Сибири). – Томск: Изд-во Том. Ун-та, 1993. – 222 с.

4 Записки Ген. Майора Броневского, о Киргиз-Кайсаках Средней Орды // Отечественные записки издаваемые Павлом Свиным. – Часть 42. – СПб.: В типографии Департ. Внешн. Торговли, 1830. – С. 75-88, 162-194, 357-394.

5 Скобелев С.Г. Демография коренных народов Сибири в XVII–XX вв.: колебания численности и их причины. Учебное пособие. – Новосибирск: Новосибирский университет, 1998. – 48 с.

6 Инструкция Коллегии ин. дел – переводчику М. Тевкелеву, отправленному во главе посольства к хану Абулхаиру для принятия от него присяги на подданство России – [...февраля 1731 г.] // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 30. – С. 44.

7 Трепавлов В.В. Численность кочевого социума: источники и способы подсчёта // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 4. – С. 95-101.

8 Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Сост. и общ. ред. А.И. Куркчи: В 2-х книгах. Кн. 2. – М.: Институт ДИ – ДИК, 1999. – 480 с.

9 Иакинф. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена в трех частях с картою на трех больших листах, сочинение монаха Иакинфа. – СПб: Типография военно-учебных заведений, 1851. – Ч. 1.– XXXIV+III+VII+484 с.

10 Записка Оренбургского военного губернатора Г.С. Волконского о казаках [О киргиз-кайсаках, разделяемых обыкновенно на Большую, Среднюю и Меньшую Орды]. – 1 мая 1805 г. // РГИА Ф.1291 Оп. 81. Д.23. Л. 1-16.

11 Гавердовский Я.П. Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2-я) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVI – XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т. V. – С. 285-495.

12 «План» оренбургского муфтия Мухамеджана Хусаинова, представленный имп. Александру I, о составе и численности Малой Орды и о способах возмещения убытков купцам. – 25 июня 1805 г. // Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828). – М.Л.: Изд. АН СССР, 1940. – Т. IV. – № 70. – С. 226-228.

13 Спасский Г.И. О прежнем и нынешнем местопребывании Киргиз-Кайсаков / Киргиз-Кайсаки большой, средней и малой орды // Сибирский вестник. – СПб. – Ч. 9. – 1820. – С. 93-124.

14 Табель, составленная в Оренбургской губернской канцелярии, о количестве населения губернии. – 1767 г. // Материалы по истории Башкирской АССР. – М., 1956. Т. IV. Ч. 2. № 353. – С. 12.

15 Ведомость, составленная в Оренбургской губернской канцелярии, о количестве населения губернии. – 1770-1771 гг. // Материалы по истории Башкирской АССР. – М., 1956. Т. IV. Ч. № 354. – С. 14.

16 Рычков П.И. Нижайшее представление о состоянии киргиз-кайсацких орд и о способах к приведению их к спокойному пребыванию и ко исполнению подданических должностей. – 31 декабря 1774 г. // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век / Сост. И.В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т. IV. – С. 195-212.

17 Донесение сибирского губернатора М. Гагарина Петру I о прибытии в Тобольск послов от казахского хана и народа с просьбой о мире и военном союзе с Россией. – 12 сентября 1716 г. // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 14. – С. 16-18.

18 [Донесение переводчика Коллегии иностранных дел А.И. Тевкелева в Коллегию иностранных дел о принятии российского подданства казахами Младшего и Среднего жузов от 5 января 1732 г.] // Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / Составление, транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В. Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 51-64.

19 Журнал бытности в Киргиз-касацкой орде переводчика Маметья Тевкелева (1731-1733 гг.) // Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / Составление, транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В. Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 65-142.

20 Представление начальника Оренбургской экспедиции И. Кириллова на имя имп. Анны о трёх казахских жузах и о Каракалпакии. – 1 мая 1734 г. // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). Изд. АН КазССР. Алма-Ата– 1961. – № 50. – С. 107-114.

21 Описание нынешнего состояния киргизкайсацкого народа средней под начальством Валия а меньшей орд Нурали ханов под высочайшею державою Е.И.В. самодержицы всероссийской состоящих. – до 1784 г. // РГВИА. Ф. 52. Оп. 1/194. – Д. – 368. –Л. 63.

22 «Краткое описание о киргискайсаках» барона Игельстрома. – 1785 г. // РГВИА Ф. 846, Оп. 16. – Д. 18537. – Л. 1-8 об.

23 Рапорт Оренбургской экспедиции пограничных дел президенту Комм.-колл. гр. А.Р. Воронцову о приведении к присяге казахов, о переходе 45 000 кибиток на астраханские земли и о безрезультатно окончившихся экспедициях против казахов, с приложением списка старшин, получивших разрешение кочевать при р. Урале. – 5 апреля 1787 г. // Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828). – М.Л.: Изд. АН СССР, 1940. – Т. IV. – № 20. – С. 83-87.

24 «Объяснение» астраханского обер-коменданта А.О. Базина президенту Комм.-колл. гр. А.Р. Воронцову о разрешении казахам кочевать между реками Уралом и Волгой, о мерах предосторожности, принятых против казахов, и о попытках прекратить вражду между казахами и волжскими калмыками – 9 марта 1787 г. // Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828). – М.Л.: Изд. АН СССР, 1940. – Т. IV. – № 18. – С. 81-83.

1 Секция. Академик Ә.Х. Марғұланның тұлғасы мен ғылыми мұрасы

1 Секция. Личность и научное наследие академика А.Х. Маргулана

МӘШҲҮР ЖҮСІП ЖӘНЕ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН

КӨПЕЕВ А. Ж.

ғылыми қызметкер,

Мәшһүртау ғылыми-практикалық орталығы, Павлодар қ.

Қазақ тарихындағы аса көрнекті тұлғалардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мен Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Олар қазақтың бай әдебиеті, тарихы мен мәдениетінде өшпес мұралар қалдырып, ұлттық құндылықтарымыздың бүгінгі күнге дейін шашылмай-төгілмей жетуіне мұрындық болған біртауар адамдар.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мен Әлкей Хақанұлы Марғұлан – қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдыздары. Екі тау тұлғаның қалыптасу жолында ауыз әдебиетінің үлгілері ерекше орын алады. Екеуі де жастайынан халық мұраларымен әуестеніп, дархан даланың асыл қасиеттерін бойына сіңіріп өсті. Мәшһүр Жүсіп те, Әлкей Марғұлан да жас кезінен өте зеректіліктерімен көзге түсіп, өз болашақтарынан зор үміт күттірген асыл жандар еді.

Ақын Мәшһүр Жүсіп 5 жасында-ақ қазақтың қисса-дастандарын, батырлық, ғашықтық жырларын жатқа соққан. Осындай алғырлығына тәнті болған Мұса «мәшһүр» деген ат қосақтап, осыдан бастап алты алашқа Мәшһүр Жүсіп деген атпен жария болғаны белгілі. Сол сияқты Әлкей Марғұлан да бес жасынан бірнеше жырларды жатқа білген. Елдің ақсақалдары бала-шағасымен бірге кешқұрым уақытта аулы шетінде жиналып, оған қазақ жырларын оқытқызып қойып отыратын болған. Ол оқыған кезде таңдайы таңдайына жұқпай, ақсақалдардың ауыздарының майын тамызып, шұрайлы тілімен көңілдің айызын қандырып, тіпті ауыл әйелдерін егілтіп жылатқан кездері де болған көрінеді [1, Б. 30].

Екі ғұламаның да шыққан түптері, айналасы белгілі адамдар болған. Әлкей Марғұланның арғы атасы қалмақтармен болған соғыста атағы жер жарған ер Олжабай батыр болса, әкесі де өз заманының белгілі сал-серісі болған. Ол жайында Әлкей Марғұлан көп жазған, осындай тамаша асыл қасиеттер солардан дарыған деп біледі. Мәшһүр Жүсіп те өз өлеңінде: «Біздердің түп атамыз – ақын

Құтан, // Дәушіге: «Ақын болған Мәшһүр қайдан?» - деген жолдары арқылы ақындықтың қалай бойына қонғанын жырға қосқан.

Әлкей Марғұланның әкесі Хақан Мәшһүр Жүсіппен түйедей құрдас адамдар болған. Олар ауыл молдасынан бірге оқып, өмірлерінің соңына дейін аралас-құралас болып өткен адамдар екен. Ол жөнінде Әлкей Марғұлан былай деп еске алады: «Марғұланның баласы Хақан (1857-1920) Жасыбай көліндегі қыстақта туып-өскен. Бала күнінде Баянауылдағы қазақ мектебінде оқып, арабша жақсы жаза білген. Әкем Мәшһүр Жүсіппен, Біләл молдамен бірге оқыған. Бала күнінде олар біздің ауылда кездескенде бірімен-бірі шүйіркелесіп, жас кездерін есіне түсіріп, әзілдесіп отырғаны есімде әдемі сақталыпты» [1, Б. 29].

Көп әдебиеттерде Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіптің батасын алған деп айтылады. Мәшһүр Жүсіп көптеген ғұламалардың болашақтарын болжап, өз бағасын беріп отырғаны тарихтан белгілі. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп «өз көзім көргенде, өз тұсында Шорман баласы Мұсадан жорға озған жоқ» десе, «осы күнгі жастарда Қаныш Сәтбаев- адамның жорғасы» деген ілтипатын білдіріп, аман-есен болып жүруін тілеген. Әлкей Марғұлан да өмірде биік шындарға жетуге көптеген ғұлама адамдардың ықпалы болғандығын жазған: «Менің ғалым болып қалыптасуыма өскен ортадағы адамдар әсер етті, олар: Сұлтанмахмұт Торайғыров, Әбікей Сәтбаев, Қаныш Сәтбаев, Хәкім Иманбеков, Жағыпар Секербаев және Жаяу Мұса». Қалай болғанда да Әлкей оның қалыптасу жолында зиялы адамдардың әсері көп болған және олармен тығыз қарым-қатынаста болған. Осыны Әлкей Марғұланның Мәшһүр Жүсіп Көпейұлымен жазысқан хаттары да айғақтайды. [3, Б.31-34]

Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығымен етене таныс болған. Ол жөнінде: «Мәшһүр Жүсіп көбінесе «билер сөзін» жинауға көңіл бөлген. Бірақ, сонымен қатар жоңғар дәуірін суреттейтін бірнеше әңгімелерін («Абылай», «Қанжығалы Бөгенбай», «Сүйіндік ер Олжабай») жазып қалдырды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының бұл жинағандары әлі баспа жүзін көрген жоқ. Оның жинаған үш томдық кітабы Қазақ ғылым академиясының кітапханасында сақтаулы тұр», - деген еді. [2, Б. 17] Енді бір сөзінде: «Қазақ халқының ортасынан шыққан ақын-ғалымдардан халықтағы жыр қазынасын жиюға атсалысқан кісілер белгілі ақын Омар Қаралов пен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және жоғарыда айтылған Жүсіпбек Шайқы-Исламұлы», - деген ғылыми бағасын береді [2, Б. 17].

Әлкей Марғұлан 1946 жылдары Мәшһүр Жүсіптің әдеби мұрасы жөнінде «Қазақтың тарихшысы Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы» атты ғылыми мақала жариялағаны белгілі [4]. Одан басұқа ақынның туындаларын көшірумен де айналысқан. Ол ақынның «Мұсаны жоқтау», «Махаббат», «Хат», «Садуақастың өлеңдері», «Қоркыт әңгімесі» сынды шығармаларын 1891 жылдары көшіргенін атап көрсетеді. [1, Б. 60] Сол сияқты бүгінде Әлкей Марғұланның қолжазбалары Алматы қаласындағы Орталық ғылыми кітапхана қорында сақтаулы. Осы ғылыми кітапхана қызметкері М.Е. Искакованың берген мәліметіне сүйенсек, Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіптің қолжазбаларын көшіріп, Орталық ғылыми кітапхана қорына тапсырған: «Аталуы. Бұқардың Абылайға айтқаны. Авторы. Қалқаманұлы Бұқар. Жинаушысы. Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Ол жайлы деректер оған арналған жеке сипаттамада берілді. Көшірушісі Марғұлан Әлкей. Мазмұны. Әлкей қолжазбасы белгілі ақын, әрі жинаушы Көпейұлы Мәшһүр Жүсіптің қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін қамтыған қолжазба жинағынан көшірілген. Бірақ мұнда тек Абылай ханға қатысты нұсқалар ғана жинақталған» [5].

Әлкей Марғұланның Мәшһүр Жүсіппен жазысқан хаттарынан көптеген мәліметтерді алып отырғанын анық аңғаруға болады. Осы хаттардың бір жолында: «Мүмкін болса, Кеңесары жорығы жайынан есіңізде қалған әңгіме болса, тез күнде жіберуге тырысыңыз. Кеңесарының әсіресе Атбасар, Қараөткел төңірегіндегі аттаныстары, оған Қуандық, Сүйіндік қалай қарады? Шорман, Уәли, Қоңырқұлжа-кенені қалай көрді», - деген сөздеріне қарағанда Мәшһүр Жүсіптен мәліметтер алып отырған. Енді бір хатта: «Және сізден сұрайтын өтінішім – мына төменде аталған кісілердің мән-жайын, ата-тегін, қашан туып, қашан өлгенін білесіз бе? Білсеңіз, келесі хатта солардың толық жайын жазып жіберуіңізді өтінемін», - дей отырып, Мақыш Қалтаев, Садырғалиұлы, Садуақасов Хамидолла, Алмасов Өткірбай, Кашафалдин Шаһмарданов, Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков, Ақылбек Сабал, Сабыр ақын жайында мәліметтер сұратқан. Одан әрі: «Абылайдан бері шыққан ақындардың аты болса, оны да жазыңыз. Және қандай өлең жазып қалдырған, кімдермен айтысқан? Менің сұрайтыным – осы», - деген тілектерін білдіріп отырған [3, Б. 32-33].

Ол Мәшһүр Жүсіптің жинаушылық қызметімен өте ертеден таныс болған. Оның құнды мәліметтерінің жоғалып кетуіне өте алаңдап, әлдебір белгісіз біреулердің қолында кетуден қорыққан. Бұл жөнінде жазысқан хаттарында былай делінген: «Сізде ерте күннің

әдемі сөзі көп екенін мен әуелден білем. Көп кісі алып, жоқ қылып, ұшы-қиырын ұстатпай, сыландап кеткенін және білем. Бірақ бар дүниенің енді ие болыңыз. Кім-көрінгенге бере бермеңіз. Қолыңыз тиіп, бос уақытыңыз болса, ол әңгімелерді ретке түсіріп, баптай беріңіз. Ол нәрсе түбінде далада қалмайды. Оған оқушы да, сүйетін ие де табылады», - деген ақыл-кеңестерін беріп отырған [3, Б. 33]. Осыған қарағанда ақынның біраз шығармалары көзі тірісінде-ақ қолды болып кеткенге ұқсайды.

Әлкей Марғұлан көптеген тарихи деректерді Мәшһүр Жүсіптен алып, оған сүйеніп отырып жазып отырған. Мәселен, Әлкей Марғұлан қазақ эпосы тілінде кездесетін «көндігер құбан жұрты» деген атауды оғыз бен қыпшақ елдерінің біріккен атаулары деген болжам келтірген. Осыны дәйектей түсу үшін Мәшһүр Жүсіптің осыған қатысты сөздерін негізге ала отырып: «Бұл туралы қазақ халқының белгілі ғалымы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бір жазбасында былай деген: «Сейілханның балалары көндігер жұртынан шығып, олар халифаның қол астына қарағандықтан, «көндігердің ауыр қолы» деп аталатын болған. Түрікмендер сол көндігерлер ауып кетекендегі мұнда қалғандары». Мәшһүр Жүсіптің бұл сөзіне қарағанда, халық аңызында жиі кездесетін «көндігер жұрты» оғыз халқы екеніне еш күмән қалмайтын сияқты», - деген пайымын шығарады.

Ендігі бір қазақ даласындағы мұнаралы кешендер, бұзылған күмбез үйлердің ескі орны жөніндегі зерттеу жұмысында Мәшһүр Жүсіптен алған мынандай деректерін келтіреді: «Қырда ерте кезде салынған кешендер туралы Мәшһүр Жүсіптің жазғандары тарихи өте бағалы. Ол кісінің айтуынша, «қалмақ пен ноғайлы жұрттары жауласып жүргенде, ноғайлы-қазақ елінің әскер басы жігіттері айдалада тас қорған, күмбез үй жасайтын болған. Шідерті өзенінің аяғындағы «Ақжар-сарай» - сол ноғайлы хандарының орда қылып, там орнатқан жері. Есіл, Нұраның арасындағы «Тоғанастың тоқсан екі көлі» - ноғайлылардың егін салған көлдері. «Қызыл молла», «Сұлутам», «Сырлытам», «Хан сүйегі» - солардың жәдігерлері», - дейді Мәшһүр Жүсіп» [5, Б. 359].

Әлкей Марғұлан бұл мәліметтерді: «Мәшһүр Жүсіп, «Сары Арқа», Қазан, 1907, 2-4 беттері» әдебиетінен алынды деп сілтеме көрсеткен. Жалпы, біз ақынның 1907 жылы Қазан қаласында 3 кітабы басылып шыққанын білеміз. Әлкей Марғұлан осы кітаптармен таныс болған, оқыған. Бір қызығы ақынның ортаншы баласы Әмен Көпеевтен осы кітаптар жөнінде біліп, Ленинградтың мемлекеттік кітапханасынан Мәшһүр Жүсіптің Қазанда басылған екі кітабын

тауып алып оқыған екен. Ақынның туындыларын оқи отырып, жоғары бағалап, оны зар заман ақындары қатарына қосады: «Бір кітабыңыз Шортанбай ақынның зарлы сарынымен жазылған. Жақсы екен. Маған жақсы әсер қалдырды. Түбінде қазақ әдебиетінің тарихы зерттелсе, зар заман ақындарының бірі болып, сіз де тарихтан орын алатын ретіңіз бар көрінеді. Кітабыңыздың бірінің аты «Сарыарқаның кімдікі екендігі» жайында. Енді біреуі «Хал ахуал» - деген кітап. Кейінгі кітабыңыздың ішінде 1905 жылғы төңкеріс, реакция дәуірі болсын, билердің, ауылнайлардың жемқорлығы жақсы айтылған» [3, Б. 32].

Әлкей Марғұлан ақынның кітаптарымен 1922-1931 жылдардың арасында танысып отырмыз деп топшылаймыз. Егер хатта берілгендей «ана жылы Керекуде Әмен марқұм: «Басылған кітап бар» - деп айтушы еді» деп жазғанына қарағанда 1922 жылға саяды. Өйткені 1921 жылы Мәшһүр Жүсіптің ұлы Әмен жау қолынан қаза тапқаны белгілі. Ал Әлкей Марғұланның өмірбаянына көз жүгіртсек, ол тек 1925 жылы Ленинград қаласына барады. Ол онда Шығыстану институтының әдебиет факультетіне түсіп, сонда жүріп Ленинград қаласының мұрағатында сақталған қазақ халқының әдебиет мен тарих саласына қатысты құнды еңбектерімен танысады. Әлкей Марғұланның «ана жылы» деп отырғаны 3-4 жылды басып айтса керек. Қалай болса да хат 1931 жылға дейін жазылған болып шығады. Бұл кезде ақын өмірден озған еді.

Бұл жердегі мәселе хаттың қай жылы, қай күнінде жазылғандығында емес. Гәп Әлкей Марғұланның қай уақытта ақынның кітаптарымен танысқандығында, не болса да ол шамамен 1920-шы жылдардың ортасында танысқан болып шығады. Енді тарихқа үңілсек, ақынның 1907 жылдары шыққан бұл кітаптары 1913 жылы профессор Н.Ф. Катановтың тәржімалауымен зиянды деп табылып, Құсайыновтар баспасына үлкен көлемдегі айып салынады. Ақынның кітаптары «сотталып», өзі қуғынға ұшырайды. Сөйтіп бұл кітаптарды оқуға, жариялауға тыйым салынып, көзін күртуге үкімет тарапынан қаулы шығады [7, Б. 142]. Алайда ақын кітаптары тағдырдың тәлкегіне ұшыраса да, жазымыштың жазуымен Әлкей Марғұлан «Ленинградтың жойқын архивтерінде» (Өзі осылай бағалаған – А.Ж.) жүріп танысқаны Мәшһүр Жүсіп кітаптарының қаншалықты таралғандығын айғақтайды.

Осы ретте жол жөнекей Әлкей Марғұланның Әмен Көпеевпен болған байланысы жөнінде айтпай кетуге болмас. Ол – Мәшһүр Жүсіптің аса туған деп бағалаған баласы, 1888 жылы туған. 1918

жылдан бастап Әмен Көпеев мұғалімдік курстан өтіп, содан бері ұстаздық қызмет атқарған. 1920 жылдары Коммунистік партияға мүше болып, мемлекеттік жұмыстарға араластырыла бастайды. [8] Осы кездерде Әмен Әлкей Марғұланның қабілетін бағалап, оған білімін ұштауға көмек берген. Ол жөнінде Әлкей Марғұланның өзі: «Мен Керекуге барып, алты айлық мұғалімдердің курсына оқыдым. Ол кездегі ұлы мәселе сауатсыздықты жою еді. Мәшһүр Жүсіптің баласы Әмен қалалық партия комитетінде істейді. Мені атақты әнші Майраға апарып, «осы баланы қолына ал, бір бөлмеңді бер, сонда оқып, білімін күшейтсін» - деді. Майра оған қарсы болған жоқ» [1, Б. 31].

Әлкей Марғұланның «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры жайында жазған еңбектері өте құнды. Осы жырдың жиналу, зерттелу тарихына көңіл бөліп, әрбір нұсқасын жіті қарап шыққан. Ол Мәшһүр Жүсіптің жинаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» ғашықтық жырына мынандай бағасын береді: «Сіздің жинаған «Қозы Көрпештен» жалғыз-ақ Шәкәрім мен Мұхтар жинаған «Қозы Көрпеш» тәуір. Ал, Радловпен Қазанда басылған «Қозы Көрпештен» сіздікі артық. Шәкәрім мен Мұхтардікі – Жанақ ақынның айтқанынан жазылған екен. Онда сурет жағы күшті, сіздікінің дәлелдері күшті» [3, Б. 31].

Осы жырдың Мәшһүр Жүсіптің кімнен көшіргендігі турасында да жазып кеткен: «Шәже ақынның нұсқаларын арабша әдемі қаріппен көшіріп жазғандар Омбыдағы Кадет копусы мен қазақ медресесінде оқыған жастар, белгілі ғалым әрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Молда Мұқан. Бұлар негізін Шәжеден алып, оған Баянауыл төңірегінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» туралы айтылатын кейбір әдемі аңыздарды қосып отырады» [1, Б. 225].

Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіптің осы нұсқасын жарияламақшы болғанын олардың бірі-бірімен жазысқан хаттарынан табуға болады. Хатта: «Сіздің жіберген мағлұматыңыздан «Қозы Көрпеш-Баянды» басуға уағда беріп отыр. Өзгесі мәлім емес. Айтқандарындай істесе, «Қозыке» аз күндерде дүние бетіне шығуына керек, - дей отырып, ақынның басқа да шығармаларын Ленинград қаласында басып шығаруға тырысқанын анық байқауға болады [3, Б. 33]. Енді бір сөзінде: «Сіздің жіберген мағлұматыңызды Қызылордаға барғанымда кітап бастыратын кісілердің сарабына берген едім. Олар менен ол мағлұматты алып қалып еді, - деп жаза отырып, жақын арада кітап болып шығатынын хабарлаған. Бүіндегі аз-көп мәліметтерге сүйенсек бізге Қызылорда қаласында жарық көрген еңбектері беймәлім, қалай болған күннің өзінде ақынның

қолжазбалары сол жақта сақталып қалуы мүмкін. Бұл әлі анықтауды қажет ететін мәселелер.

Қысқасы, Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіпті ағасы ретінде аса құрметтеген. Оның шығармаларымен жақын таныс болып, кейбір еңбектерін көшірумен де айналысқан. Мәшһүр Жүсіптен құнды мәліметтерді ала отырып, өз зерттеулерінде ақынның жазғандарын нақты дерек ретінде пайдаланып отырған. Осыған қарағанда Әлкей Марғұланды алғашқы мәшһүртанушылардың қатарына жатқызуға толық негіз бар және осы бір саланың негізі ертеден тамыр алатындығын айғақтайды. Жалпы, мәшһүртану саласында екі тұлғаның арасындағы әдеби-шығармашылық байланыс аса маңызды орын алмақ. Бұл ретте анықтауды керек ететін тұстары да баршылық. Осыны ескере отырып келешекте осы бағыттағы зерттеулер өз мәселесін күтіріп отыр деуге толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007 – I том – 608 бет.

2 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007 – III том – 488 бет.

3 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 13 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. 385 б.

4 Марғұлан Ә.Х. Қазақстан ғалымдарының библиографиясына мәлімет. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004 – 148 б.

5 Исақова М.Е. Ғылыми кітапхананың сирек қолжазбалар қорындағы Ә.Х. Марғұланның жинаған мұралары// www.gylumordasy.kz

6 Марғұлан Әлкей. Ежелгі жыр, аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар / Құраст. Р. Бердібаев – Алматы: Жазушы, 1985, 368 бет.

7 Жиреншин А.М. Из истории казахской книги / А.М.Жиреншин.- Алматы, Қазақстан, 1987.

8 Жүсіпов Н. Әмен ақын. Қолыма хат жазғалы алдым қалам: Әмен Мәшһүр Жүсіпұлы Көпеевтің туғанына 100 жыл. / Н. Жүсіпов // Семей таңы. – 19 қараша. – № 223. – 7 б.

ЗАМАНЫМЫЗДЫҢ ЗАҢҒАР ҒҰЛАМАСЫ

КУЛУМБАЕВА Г.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

КУЛУМБАЕВА М. Ж.

магистр, оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Халқымыздың тарихын, мәдени шежіресін жалықпай зерттеп, том-том бағалы кітаптар жариялап, көпшілік санасының өсуіне, білім қорының молаюына ықпал жасап келгендердің ең көрнектілерінің бірі – академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан (1904-1985). Ол қазақ халқының бұрын-соңды өмірден өткен заңғар ғұламаларының бірегейі еді. Алпыс жылдан аса уақыт бойғы ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметі барысында еліміздің ғылымы үшін баға жетпес мол мұра қалдырды. Оның әрбір еңбегі – алтынға бергісіз құнды қазына. Оның ғылым жолындағы тынымсыз ізденіс, қабілет-қарымы, ой-танымы – әрбіреуімізге айтып жеткізе алмастай үлгі өнеге болып табылады. Әлкей Марғұлан – шын мәніндегі сұңғыла ғалым, ғылым жолында өз саласы бойынша алдына қара түсірмеген, қамшы салдырмайтын қазанаттай құлашын кеңге жая қарыштаған нағыз қайраткер, ұлтымыздың ұлы тұлғасы, мәртебесі әрі мақтанышы [1, 56 б., 126 б.].

Өткен ғасырдың басында Баянауыл өңірінде дүниеге келген ғалым алғашқы кезде Баянауылда, кейін Керекуде оқуда болып, мұғалімдік мамандық алды. Содан соң Ленинград қаласына барған Әлкей Хақанұлы 1925-1931 жылдар арасында осындағы Шығыс институтында, сонымен қатар Ленинград мемлекеттік университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің шығыс бөлімінде оқыды, бұларға қоса Өнер тарихы институтында дәріс тындады. Осында оқып жүргенде ол КСРО Ғылым академиясы ұйымдастырған Қазақстан мен Алтайдың халықтарының тарихын зерттеу экспедициясына қатысты [2]. Ә.Марғұланның ұстаздарының қатарында көптеген белгілі ғұламалар болды. Оның ішінде В.Бартольд, С.Ольденбург, Ю.Крачковский, М.Март, А.Самойлович, В.Струве, В.Владимирцев сияқты ғұламалар болашақ ғалымның жан-жақты, түбегейлі терең білім алуына жол ашты [1, 56 б.].

Ленинградта оқи жүріп жас ғалым әйгілі Александр Затаевичпен танысқан. Жазғы демалыс кезінде Затаевичпен бірге туған жеріне келіп, халық әндерін жаза бастаған. 1929 жылы оқуын бітіріп, 1930 жылы ағарту саласындағы еңбек жолын бастаған. КСРО Ғылым академиясы жанындағы Материалдық мәдениет тарихы мемлекеттік

академиясының аспиранты болған. Сталиндік репрессия Әлкей Марғұланды да айналып өтпеген, 1934 жылы қудаланып, басы әрең аман қалған. Кейіннен Ленинградтағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының аспирантурасын бітірген [3].

Әлкей Марғұлан Шығыстану институтының екінші курсына оқып жүргенде профессор С.И. Руденко: «Биыл Маңғышылаққа СССР Ғылым академиясынан үлкен экспедиция шықпақшы, сіз оған қатынасыңыз» - деген тапсырма берді. Бұл экспедицияның басшысы академик А.Е. Ферсман болды. Ал осының ішіндегі этнология экспедициясын профессор С.И.Руденко басқарды. Әлкей Марғұлан адайлар мен наймандардың әдет-ғұрпын, тұрмысы мен өнерін зерттеді, сөйтіп олардың толық шежіресін қосып «Қазахи» деген жинақты жариялайды. Осы сапарында Марғұлан 30 беттік «Қабанбай» жырын жазып алады. Оқуын бітіргеннен кейін Қазақстан Оқу Халық Комиссариатының жанындағы жаңа алфавит комитетінде ғылыми қызметкер болып қызмет істей бастады. Туған халқының тарихына ден қойып, зерттеу жұмыстарын сонау Ленинградта оқып жүргенде-ақ бастаған Әлкей Марғұлан елге келгеннен кейін де көп ізденіп, зерттеулерді қажет ететін жауапты істі одан әрі жалғастырып, Оңтүстік Қазақстандағы Отырар, Сауран, Сығанақ қалаларының орындарында түрлі қазба жұмыстарын жүргізді. Содан жинаған материалдардың негізінде «Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнерінің тарихына» деген монографиялық еңбек жазды. А.Ю. Якубовский мен С.Ф. Ольденбургтің жетекшілігімен «Хандар жарлығының тарихи-әлеуметтік мәні» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Бұл көне қыпшақ тарихын зерттеудегі құнды еңбек болып табылады [4, 270 б.].

Әлкей Марғұлан қазақ халқының этникалық тарихын, материалдық және рухани мәдениетін ғылыми тұрғыда өте терең және кең ауқымда зерттеген. Бұған көп жағдайда оның Ленинградта оқыған кезінде сан-алуан ғылымдар саласын жете меңгеріп, лингвистика, филология, өнер, тарих, археология және этнография пәндерінен ойына тоқыған қыруар білім, таным қорларының молдығының көмектескендігі даусыз. Сайып келгенде мұның бәрі оның табиғи ақыл-ой парасаты, ерең еңбекқорлығымен берік ұштасып, Ә.Марғұланның Қазақстан ғылымының көптеген салаларының, атап айтқанда қола дәуірі мен ортағасырлық археологияның, Қазақстан жерінде мекендеген көне халықтар тарихының, қазақ халқының мәдениет және өнер тарихының, этнографиясы мен археологиясының негізін салушы ретінде

күрметке бөленуі әбден заңды. Ол 40-шы жылдардың басынан бастап көне жазба ескерткіштерді және қазақ халқының рухани мәдениетін, фольклорын жан-жақты зерттеумен бірге Қазақстан жеріндегі археологиялық ескерткіштер кешенін іздестіру, табу және зерттеу ісін алғашқылардың бірі болып бастады. Әлкей Хақанұлы Қазақстан жеріндегі көне сауда жолдары мен көш соқпақтарын бойлай өтіп, кең-байтақ шөлді далалардан, құлазыған құмдардан ондаған жаңа археологиялық ескерткіштер тауып, оларды ғылыми тұрғыда жан-жақты зерттеп, ғылым әлеміне танытты. Ә.Х.Марғұланның ғылыми ізденістерінің нәтижесінде Қазақстанды археологиялық және этнографиялық зерттеулердің берік іргетасы қаланып, Қазақстанда көне мәдениеттің көптеген іздері табылды. Бұрынғы көптеген зерттеушілер мен саяхатшылардың Қазақстан жерін ежелден бері көшпенділердің бірнеше көш жолдары ғана кесіп өтетін тіршіліксіз құба жон деген пікірлерінің теріс екендігі дәлелденді. Қазақстан жерінде тіршіліктің, көне мәдениеттің болғандығын, бірақ әр түрлі жағдайларға байланысты олар үзіліп, көне қоныстарды құм басқанын ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Оңтүстік Қазақстандағы Сыр, Талас, Сығанақ және Сайрам қалаларында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен бірге сан алуан көне аңыз әңгімелер, ертегілер мен эпикалық жырлар нұсқаларын ел арасынан көптеп жинады, қазақтың материалдық және рухани мәдениетімен де жете шұғылданды [5, 27-28 бб.].

Әлкей Марғұланның ғылыми ізденісіндегі айрықша кезең Орталық Қазақстанмен тығыз байланысты. Ғұлама ғалым мен шәкірттерінің жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Орталық Қазақстанда ғылым үшін маңызды көне мәдениет және өркениет ошағы ретінде қайта ашылды. Ғалымның басшылығымен 30 жылдан астам уақыт ішінде Орталық Қазақстанда археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, қола дәуірінің және алғашқы көшпенді тайпалардың мәдениеті мен шаруашылығы жан-жақты зерттелді. Беғазы-Дөңдібай мәдениетінің болмысы ғылыми тұрғыда дәлелденді. Орталық Қазақстанда жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде Ә.Марғұланның басқаруымен және оның тікелей қатысуымен жазылған ірі монографиялық еңбек жарыққа шықты. Аталмыш зерттеу еңбек 1967 жылы Қазақ КСР ҒА-ның Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығына ие болды. Орталық Қазақстандағы зерттеулердің екінші кезеңі Әлкей Марғұланның Беғазы-Дөңдібай мәдениеті туралы арнайы монографиясы мен Қазақ КСР тарихының 5 томдығының жетекші авторының бірі

ретінде 1982 жылы Ә.Марғұланға Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығы берілді. «Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дөңдібай мәдениеті» атты кітабы республика, түркі әлемі ғылым үшін үлкен жетістік болып бағаланды [6, 26-27 бб.].

Тарихшы ғалымның «Қазақ ССР тарихын» жазу жұмысына сіңірген еңбегі де зор. «Қазақ ССР тарихының» 1-томының «Қазақстан халықтары мен тайпаларының VI-XII ғасырлардағы мәдениеті» деп аталатын үлкен тарихын жазды. Осы еңбегінде VI-XII ғасырлардағы халықтар мен тайпалар мәдениетіне сипаттама берді. Материалдық мәдениеттің дамуы, тоқымашылық кәсібі, тұрғын үй жиһаздары, қалалар мен қоныстардың өсуі тарихы жайында жазды.

«Қазақ халқының XV-XVII ғасырлардағы мәдениеті» атты тарауды да Әлкей Марғұлан жазған. Бұл тарауда зерттеліп баяндалатын мәселелер:

Қазақтың материалдық мәдениетінің дамуы. Онда қазақтың үйі, киімі, ішіп-жемi, - тамағы, үй кәсіптері, көркем қолөнеріне тоқталады.

Халықтың әдет-ғұрпы. Онда қыз ұзату дәстүрі, халықтың мерекелері баяндалады.

Ескі нанымдар мен дін, білім. Онда жерлеу дәстүрі, космогониялық түсініктер және халық күнтізбесі жайын баяндайды.

Сәулет өнері.

Фольклорист-ғалым «Қазақ әдебиет тарихын» жазуға белсене қатынасып, «Өтірік өлеңдер», «Жұмбақтар» атты тарауларын зерттеп жазды. «Ежелгі дәуірдегі эпос тудырған орта», «Қазақ эпос жырындағы әлеуметтік сарындар», «Қырғыздың «Манас» жыры», Қорқыт туралы зерттеулері, тағы басқа еңбектері ғалымның әдебиет тарихына қосқан үлкен үлесі [1, 696.].

Ә.Марғұланның «Қазақ эпосының сипаты және соның тарихи шарттылығы» атты зерттеуінің қазақ фольклористикасында елеулі орны бар еңбек. Ғалымның өзіне тән тереңдік пен шабытты тебіренісі аталған еңбектен де айқын танылған. Қазақ эпостары тарихи шындыққа сай туған, ел-жұртымыздың басынан кешкен ұлылы-кішілі оқиғалардың туындысы, мазмұнға бай, идеясы терең, тақырыбы өрісті халық даналығының айқын куәсі дерлік ескерткіш екенін танытқан. Батырлар жырының аса мәнді мазмұны еліміздің ғасырлар бойғы ерлік істерінің шежіресіндей сайрап, қоғам өмірін, халық қиялы мен арман идеясын, ертедегі ұрпақ мұңын, рухани байлығын, ұлыс-ру, халық ұлт мүдделерін шерткен мейлінше реалистік шығарма екенін ескерткен [7, 13 б.].

Ә.Марғұлан қазақ халқының тарихы мен әдебиетін зерттеуге зор еңбек сіңірді. Әлкей Марғұланның қаламынан туған тарих, археология, әдебиет және өнер салаларына қатысты ондаған кітап, үш жүзден астам ғылыми зерттеу және жүзден астам энциклопедиялық мақалалар жарық көрді. Әлемдік ориенталистикада өзіндік із-жолы сайрап жатқан Әлкей Марғұлан – туған халқының төл перзенті. Халқы оның есімін қастерлей қошеметтеп, ешқашан жадынан, тарихи санасынан өшіріп тастамақ емес [4, 271 б.].

Ұлы академиктің ғылыми мол мұрасы, өткенімізді тануға бүгінгіміздің әрекетшіне, болашағымыздың бағдарына көмектеседі. Сондықтан ол қалдырған бай мұратына телегей теңіз материалдарды игеріп, ғылыми айналысымызға ендіріп, рухани дамуымызға жарату, бүгінгі таңдағы негізгі міндет болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Ғұлама» Тұлға. Тағдыр. Тағылым. (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең-арнаулар). Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2004. - 254 б.

2 <http://www.ardaktylar.kz/persons/marlan-lkej-haanly/>

3 <http://zhasorken.kz/?p=3507>

4 Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения академика Алькея Маргулана «Времен связующая нить: мир кочевников в исторической науке XX века» - Астана: ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, 2004 – 374 с.

5 Марғұлан Ә.Х. Қазақстан ғалымдарының библиографиясына мәліметтер. Павлодар: «ЭКО» ҒОФ, 2004 -148 б.

6 Академик Ә.Х.Марғұланның 100 жылдығына байланысты өткізілетін «Академик Ә.Х.Марғұланның мұрасы» ғылыми-практикалық конференциясына қатысушылардың жұмыстарының жинағы. Екібастұз қ., 2004 -192 б.

7 Рухнама. Әлкей Марғұлан. Павлодар: «ЭКО» ҒОФ, 2003 - 233 б.

ҰЛЫ ҒҰЛАМА МАРҒҰЛАН

ТЕМИРЖАНОВА М. А.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
№ 25 жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар қ.

Марғұлан қазақтың біртуары. Ғалым- ұлттық археология мектебінің негізін қалаушы, шығыстанушы, әдебиеттанушы, өнертанушы. Бүкілодақтық география қоғамының толық мүшесі (1933 ж), филология ғылымының докторы (1954 ж), Қазақстан ҒА академигі (1958 ж), ҚазКСР- інің еңбек сіңірген таным қайраткері (1961 ж).

Өткен ғасырдың басында қазақ даласынан Ресей қалаларына барып, білім ала бастаған қазақ жастарының бірі болып Ленинград қаласына барған Әлкей Хақанұлы 1925-31 жылдар арасында осындағы Шығыс институтында, сонымен қатар Ленинград мемлекеттік университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің шығыс бөлімінде оқиды, бұларға қоса Өнер тарихы институтында лекция тындайды. Осында оқып жүргенде ол КСРО Ғылым академиясы ұйымдастырған Қазақстан мен Алтайдың халықтарының тарихын зерттеу экспедициясына қатысып, адайлар мен наймандардың әдет-ғұрпын, тұрмысы мен өнерін зерттейді. Оқуын бітіріп келгеннен кейін Ә.Марғұлан Қазақстан Оқу Халық Комиссариатының жанындағы Жаңа алфавит комитетінде ғылыми қызметкер болады.

Туған халқының тарихына ден қойып, зерттеу жұмыстарын сонау Ленинградта оқып жүргенде-ақ бастаған Әлкей елге келгеннен кейін де осынау бейнеті мол, көп ізденіп, зерттеуді қажет ететін жауапты істі одан әрі жалғастырып, Оңтүстік Қазақстандағы Сыр, Шу, Талас өзендері бойында және көне Отырар, Сауран, Сығанақ қалаларының орындарында түрлі қазба жұмыстарын жүргізеді. Содан жинаған материалдарының негізінде «Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнерінің тарихына» деген монографиялық еңбек жазады. «Хандар жарлығының тарихи-әлеуметтік мәні» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Бұл көне қыпшақ тарихын зерттеудегі құнды ғылыми еңбек еді.

Осыдан бір жылдан кейін Қазақ КСР Ғылым академиясының тарих, археология және этнография институтының археология секторының меңгерушісі болып тағайындалады.

Өзі қалап алған жұмыспен тікелей айналысуға мол мүмкіндік алған Әлкей Марғұлан енді Орталық Қазақстанды зерттеуге бет бұрады. Ұзақ жылғы зерттеу жұмысының нәтижесінде

К.А.Ақышев, М.Қ.Қадырбаев, А.М.Оразбаевтармен бірігіп, «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» атты кітап жазуға қатысып, оның редакциясын басқарады. Бұл кітаптың құндылығы жоғары бағаланып, оның авторларына Шоқан Уәлиханов атындағы мемлекеттік сыйлық беріледі.

Тарих, археология және этнография институтының этнография бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалғаннан кейін ол бұрынғы зерттеу жұмысын одан әрі жалғастыра отырып, сонымен бірге Шоқан Уәлихановтың әдеби мұраларын жинастырып, оны бес том етіп шығарысуға басшылық етеді.

Ол қазақ халқының тарихы мен әдебиетін зерттеуге зор еңбек сіңірді. Оның қаламынан туған тарих, археология, этнография, әдебиет және өнер салаларына қатысты ондаған кітап, үш жүзден астам ғылыми зерттеу және жүзден астам энцикло-педиялық мақалалар жарық көрді.

Эпостық мұраларды, ондағы тарихи тұлғаларды терең зерттеп, көп тер төккен кісі – академик Әлкей Марғұлан. Ғалымның еңбектерінде эпостық жырлардың деректері негізінен тарихи шындыққа сәйкес келетіні, жұртымыздың басынан кешкен ұлылық-кішілік оқиғалардың туындысы және халық даналығының айқын ескерткіші екендігі айтылады. Оларға әр кезде өмір сүрген халық батырларының ерліктері арқау болғаны ескертіледі. Сонымен қатар, Ә.Марғұлан қазақ эпосы өзінің қалыптасып даму тарихында XIII ғасырға дейінгі екі кезеңді (көне заман және VI-XII ғасыр арасы) басынан кешіргенін және сол кездерде эпостық шығармаларымыздың алғашқы үлгілері туғанын қадап жазады.

Ә.Марғұлан “Қазақ эпосының сипаты және оның тарихи шарттылығы” атты еңбегінде қазақ эпостарының туу тарихын бес кезеңге бөліп қарастырады.

1. Архаикалық кезең. Ол исламшылдыққа дейінгі түрк аңыз, мифтері негізінде жасалған туындылар. Көне ұлыстардың сыртқы жауға қарсы күресін бейнелейтін тәңірі культі, ата-баба әруағы культі, көк бөрі культі, аққу, қыран құс культі. Мысалы, Күлтегін жоқтауы, Құла мерген, Шолпан мерген, Ер Төстік, Ақ Көбек, Оғыз Қаған туралы аңыздар, т.б.

2. Оғыз-қыпшақ дәуірі (IX-XII). Бұл кезең жырлары Қытай, Иран, Византия, Араб шапқыншыларына қарсы күресті арқау еткен. Мысалы, “Қорқыт кітабы”, “Алдар көсе”, “Қозы Көрпеш” т. б.

3. Ноғайлы дәуірі (XIII-XVI) – “Бөген батыр”, “Едіге”, “Қобыланды”, “Ер Сайын”, “Қамбар”, “Мұсахан”, “Орақ”, т.б.

4. Қалмақ шабуылы дәуірі. XVII-XVIII ғасырлардағы “Құба қалмақ” заманы. Абылай заманындағы батырлар туралы жырлар, Олжабай, Қабанбай, Бөгенбай, т.б. батырлар туралы жырлар.

5. Кейінгі дәуір. Қазақ батырларының хан, сұлтандарға, патшаларға қарсы күресін бейнелейтін Сырым, Исатай-Махамбет, Бекет т.б. туралы жырлар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ғұлама: Тағылым (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең-арнаулар). – Павлодар: ТОО НПП «ЭКО», 2004.

2 Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған программа және түсінік хаттар. Сборник программ ШКМ. – Қызылорда: Казиздат, 1930.

3 Жұмалиев Қ., Марғұлан Ә. Қазақ әдебиеті. Фольклор. Орта мектептің VIII класына арналған. – Алматы: ҚазБМБ, 1941.

4 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. (Глав. ред. А.Х.Марғұлан и др.). – Алматы: Наука, 1971, Т. 1.

ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ МЕЧТЕ (О НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ А.Х. МАРГУЛАНА)

УЗАКБАЕВА Б.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

К числу выдающихся деятелей истории и культуры Казахстана XX в., таких как Мухтар Ауэзов, Магжан Жумабаев, Сакен Сейфуллин, Каныш Сатпаев, Малик Габдуллин относится и Алькей Хаканович Марғұлан (1904 - 1985 гг.), внесший огромный вклад в становление и развитие исторической науки Казахстана. Он по праву считается основателем отечественной археологии. Поэтому вполне закономерно, что Институт археологии МОиН РК назван его именем.

Не случайно его всегда считали признанным специалистом в области многих научных дисциплин – археологии, этнографии, этнологии, истории, архитектуры, искусства, топонимики, лингвистики, фольклористики и отчасти в этнической антропологии народов Средней Азии и Казахстана. Еще при жизни он снискал признание разностороннего ученого-энциклопедиста своего времени [1, с. 11].

Научные стремления А. Маргулана в условиях коммунистического режима фактически олицетворяли борьбу казахского народа за собственную многовековую национальную историю.

Вопреки стараниям партийного мракобеса под маской науки исказить и принизить историю казахского народа А. Маргулан нашел в себе силы, чтобы поднять из небытия многочисленные пласты этнокультурного наследия.

Причины широкого творческого размаха и богатства научного наследия А. Маргулана помимо природного таланта обусловлены тем, что в нужное время и в нужном месте он прошел уникальную научную школу среди самых разных признанных корифеев российской науки, работавших в высших учебных заведениях Ленинграда, где он обучался азам науки.

Венцом научной подготовки Маргулана явилось его поступление в 1931 г. в аспирантуру Государственной академии истории материальной культуры в Ленинграде. В то время в этом научном центре учились и будущие видные ученые советской науки – А. Окладников, С. Толстов, К. Сальников, А. Бернштам, И. Смирнов и другие, искреннюю дружбу с которыми он сохранил на всю жизнь. Кроме того, на протяжении всей своей научной жизни он постоянно находился в тесной творческой связи с учеными Средней Азии М. Массоном, Я. Гулямовым, а также с учеными Москвы и Ленинграда – В. Жирмунским, М. Грязновым, антропологами Г. Дебетом и В. Гинзбургом и другими. Такая обширная и благоприятная творческая среда научного общения, постоянный взаимный обмен мнениями при встрече и личные доброжелательные отношения способствовали А. Маргулану стать настоящим и всесторонне развитым ученым, овладеть неиссякаемым творческим зарядом, чтобы безупречно служить на благо отечественной истории. Поэтому не случайно его всегда считали признанным специалистом в области многих научных дисциплин – археологии, этнографии, этнологии, истории, архитектуры, искусства, топонимики, лингвистики, фольклористики и отчасти в этнической антропологии народов Средней Азии и Казахстана. Одним словом, еще при жизни он снискал признание разностороннего учено-энциклопедиста своего времени. В исследованиях по избранному им предмету науки, касающегося древностей Казахстана, он оставался всегда недосягаемым для многих его коллег. Такой научный статус и эрудиция Маргулана позволили ему быть постоянным генератором новых идей, мыслей и концепций по истории этнокультурного развития казахского народа [1, с. 12].

Его любовь к Казахстану, к своему народу была созидательной и плодотворной. Деятельность и целеустремленность, природный талант всегда вызывают доброжелательность и восхищение у одних и черную зависть у других – менее одаренных, но более амбициозных людей. Увлеченность национальной историей выходца из казахстанской глубинки, подающего надежды молодого ученого вызывала тупую ненависть у истинных «талмудистов» - идеологов советского режима, и в 1934 году он попадает в сталинские застенки. Ему повезло, что под репрессии тех лет он попал в Ленинграде, а не в Алма-Ате – здесь бы его точно уничтожили, как уничтожили весь цвет интеллигенции. В Ленинграде он долго пребывал в Петропавловской крепости, потом в психиатрической клинике и только в 1937 году его выпускают на свободу. Домой Алькей вернулся совершенно разбитым, больным, измученным человеком. В 1938 году по вызову Совнаркома Казахской ССР он был переведен в Алма-Ату в Казахский филиал АН СССР. Во время войны, в 1943 году А. Маргулан защитил кандидатскую диссертацию по письменным памятникам кыпчакской культуры. Почти сразу же он начинает работать над докторской диссертацией «Эпические сказания казахского народа», которую защитил уже после войны, в 1946 году. Вскоре была образована Академия наук Казахской ССР. К. Сатпаев, который все эти годы поддерживал Алькея, однажды посоветовал ему: «Займись археологией». То, что произошло с ним в 1934-37 годах, оставило неизгладимый след на всей его жизни, отдалив от общественных проблем современности. Он ушел в археологию [2, с. 3].

Блестящий талант и необыкновенная эрудиция А.Х. Маргулана наряду с исключительной трудоспособностью позволили ему создать значительное количество научных работ по истории материальной и духовной культуры казахского народа.

Историческое значение трудов А.Х. Маргулана прежде всего в том, что в них предстает древняя история Казахстана, ученому принадлежит открытие бегазы-дандыбаевской культуры, существовавшей на территории Центрального Казахстана в эпоху бронзы. Эта самобытная культура сконцентрировала лучшие творения древних жителей Сары-арки. Возникновение ее связано с тем, что при зарождении культуры энеолита и бронзы, Центральный Казахстан был крупнейшим центром металлургии. Исследования А.Х. Маргулана свидетельствуют о том, что бегазы-дандыбаевская культура возникла на основе андроновской и отличается от

последней появлением совершенно новых элементов. Становление этой самобытной культуры происходило в предскифское время, хорошо прослеживается ее эволюция и переход в культуру ранних кочевников. Если Казахстан в историческом смысле понимается как страна кочевников, то зарождение ее происходит именно в эту эпоху, когда заканчивается предскифское время и появляются первые кочевники.

А. Маргулан открыл и описал множество памятников металлургии, рудники Жезказган, Саяк, Алабуга, Урпек, Имантау, Конрат, Шак-пак, древние медеплавильные центры Жезказган, Суык – Булак, Атасу, Каркаралы. Им обнаружены остатки крупных гидротехнических сооружений, плотин, запруд, огражденных искусственных водоемов.

Научное наследие А.Х. Маргулана, его вклад в историю материальной и духовной культуры казахского народа не получил до конца всестороннего освещения. Отдельные труды, изданные при жизни ученого и после его смерти, стали библиографической литературой.

Подвижническая работа великого ученого и его последователей положила начало познанию цивилизации, существовавшей на территории Казахстана около 4 тысяч лет тому назад. Исследование этой неведомой прежде нутъемлемой части ранней истории мира поставило имя А.Х. Маргулана в один ряд с именами выдающихся археологов, открывших нам древние цивилизации Египта, Месопотамии, Китая, Индии. Открытие А.Х. Маргулана получило развитие в наши дни, и Казахстан стали называть колыбелью древнейших культур Евразии [3, с. 57].

Уникальность научной и творческой личности Алькея Маргулана, ее широта и многогранность, поэтический взгляд на мир роднят его с учеными и гениями философской мысли Древнего Востока – Омаром Хаййомом, Аль-Фараби и других, чьи имена, словно звезды, озаряют путь человечества из прошлого в будущее. Большой знаток и собиратель казахского фольклора, материалов по истории, культуре, этнографии, вопросам археологии, всю свою жизнь Маргулан посвятил изучению богатой истории родного края, сделав зримой и осязаемой связь времен.

«Маргулан – особое явление в науке» – так сказал о казахском ученом известный советский археолог М. Массон, с которым А. Маргулана связывали не только профессиональные отношения, но и многолетняя дружба. Михаил Евгеньевич писал, что «Алькей Маргулан

не просто плодотворный исследователь, он принадлежит к той плеяде ученых-энтузиастов, вдохновение которых роднит науку с поэзией. Есть у него общее с деятельностью Чокана Валиханова, чьи произведения он пестовал при их издании. Оба прочно и навсегда вошли в науку».

Опубликованная в 1979 году монография А. Маргулана «Бегазы – Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» стала не только сенсацией, но и основательным, фундаментальным трудом по древней истории республики. Открытие бегазы – дандыбаевской культуры эпохи бронзы, сконцентрировавшей лучшие творения древних жителей Сары-Арки, привело к другому сенсационному открытию. На основе огромного фактического материала ученый пришел к выводу о том, что Сары-Арка – одно из немногих мест на земле, где был открыт металл, где зафиксировано рождение металлической культуры. Уникальные месторождения медных, оловянных и полиметаллических руд явились условием зарождения и развития в Сары-Арке горного дела и металлургии в древности. Благодаря сокровищам недр начиная со второго тысячелетия до н.э. до средневековья Сары-Арка становится центром металлургии на Евразийском континенте. Это подтверждено древними и средневековыми источниками.

«...В Каркаралинской степи и Северном Прибалхашье Саяк – самый крупный древний рудник. У казахов сохранилась легенда о том, что копиям Саяка нет конца, в глубине их лежит огромный золотой клад в виде тысячи лошадиных голов, и его охраняет святой человек с золотым жезлом...», «Древние рудные выработки большими группами сосредоточены в Джезказгане, Коунраде, Саяке, Спасском и Успенском рудниках, Каркаралинском и Баянаульском массивах месторождений меди. По масштабу и интенсивности разработки руд и выплавке металла крупными металлургическими центрами в эпоху бронзы в Сары-Арке были Каркаралинский и Баянаульский районы, о чем свидетельствуют обширные массивы древних выработок и останки многочисленных металлургических поселений...» [4, с. 5].

Племена, населявшие Центральный Казахстан в эпоху бронзы, жили оседло, селились в речных долинах и на равнинах предгорий, имели прочные жилища типа полужемлянок. Богатые пастбища в поймах рек, долинах и предгорьях давали возможность развивать пастушеское скотоводство, плодородные поймы – мотыжное земледелие. Часть племен специализировалась на добыче руды и выплавке из нее металла.

Поселения бронзовой эпохи густой сетью расположены в Каркаралинской и Баянаульской степях, между озером Балхаш и Целиноградом, в долинах рек Токраун, Нура, Сарысу, Атасу, Ишим, Селеты, Шидерты, Тюндук, Жарлы и их притоков Шерубай-Нура, Акбастау, Бегазы, Казангап и так далее. Все они расположены в широких плодородных долинах, богатых водой и лугами.

В трудах ученого всесторонне представлена культура кочевников. Его исследования охватывают огромный исторический период. Труды Маргулана иллюстрированы картами и рисунками древних штолен, фотографиями шахт, рудников, орудий труда, медеплавильных печей, украшений – это поэма в прозе, признание в любви к Сары-Арке. Предки современных казахов не просто создавали свою историю, они добывали, выплавляли и выковыривали ее бронзовые, медные и золотые грани, врубаясь, вплавляясь и вписываясь в мировую историю. А Алькей Маргулан сделал зримыми и осязаемыми ее утраченные страницы, вернул народу то, что было предано забвению, то, что пытались уничтожить завоеватели и «не заметить» вновь явленные мессии, пытавшиеся осчастливить человечество. В его трудах земля кочевников – предшественников казахского народа – предстает одним из древнейших центров человеческой цивилизации. Красота степи и древних городов, творения их жителей настолько были близки и дороги Маргулану, что он как бы сам жил в ту эпоху. Для него мир кочевника со свойственным ему тотемным стилем мышления и трепетным отношением к духу предков, мир мифов и легенд был родным. И потому именно ему открылись веками хранившиеся тайны нашей истории.

Научное наследие А.Х. Маргулана включает фундаментальные труды по истории архитектуры, эпическим сказаниям и прикладному искусству казахов, монографии о Коркыте, Манасе и Чокане Валиханове, о письменности казахов. В советское время при жизни Маргулана вышли в свет «Шокан жане Манас» и «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана». В письмах того времени ученые Москвы, Ленинграда и других городов писали о том, что это первый фундаментальный труд по вопросам эпохи бронзы, вышедшей в Средней Азии и Казахстане. Уже после кончины ученого вышли в свет монографии «Ежелги жыр аңыздар» и «Казахское прикладное искусство» в трех томах.

Сегодня реально осуществлены некоторые антропологические идеи А. Маргулана, к числу которых относится динамика развития

антропологических компонентов на территории Казахстана от эпохи бронзы до современности. Поскольку современные казахи по всем морфофизиологическим параметрам относятся к смешанной тураноидной расе, в масштабе которой они образуют так называемый казахстанский вариант, то их физическую основу составляет монголоидный компонент, условная доля которого равна 70 %, а остальную часть составляет европеоидный.

Эти и другие научные достижения в области антропологии Казахстана и признание их в современном научном мире учеными из далеких стран в высшей степени обрадовали бы Маргулана. Можно представить, как свободно он мог бы творить в своем любимом предмете жизни – в науке, при сегодняшних условиях суверенного развития республики [1, с. 15].

Самой удивительной стороной его научной деятельности было прекрасное знание важнейших восточных и западноевропейских письменных источников и места их хранения в архивах. Кроме того, он сам был замечательным знатоком и собирателем многих казахских и тюркоязычных эпосов, дастанов, поэм и сказаний, которые под давлением партийной идеологии тускнели с каждым годом в памяти народа. Как известно, трубадуры партийного подхода всегда топтались на месте, заиклившись на классовой борьбе и на пяти ступенях формационного развития в истории и культуре народов от древности до современности. А. Маргулан в то время был единственным ученым, который объектом своего исследования избрал самобытные и разнообразные аспекты этнокультурного развития казахской нации, т. е. от эпосов и сказаний до архитектуры и археологических памятников древнего. Это был очень трудный, но эффективный путь изучения культурного наследия. Именно этот путь научного творчества Маргулана стал наиболее плодотворным и является образцом служения родному народу [1, с. 16].

Судьба Маргулана, его предназначение на этой земле наверняка было предначертано свыше: ему много было дано от природы – умения чувствовать и понимать, ума и таланта, любознательности и трудолюбия, сознания своей миссии. Его любовь к Казахстану, к своему народу была созидательной и плодотворной. Занимаясь исследованиями материальной и духовной культуры казахов, Маргулан весь ритм своей жизни, особенно в последние годы, подчинил работе. Он не любил пустых разговоров, не любил ходить в гости, работал по 16 часов в сутки, и лишь ежедневные прогулки

по терренкуру были его краткосрочным отдыхом. Старался успеть, и сделал так много, но конечно не все, что планировал. Кто-то свыше определил сущность и назначение Маргулана: быть маяком, степным минаретом (минарет – в переводе с арабского – маяк), светом знаний высвечивать прошлое, озарять настоящее и будущее, осуществляя связь времен и призывая лучшие умы следовать дорогой знаний.

Нет, он не умер, он ушел от нас в тот мир мифов и легенд, который так хорошо знал и любил, в мир, где обитают духи предков, где прошлое смыкается с будущим, а извечные тайны становятся понятными и доступными.

Маргулан не искал славы, он просто выполнял свою миссию на этой земле. Его вклад в казахстанскую науку огромен.

ЛИТЕРАТУРА

1 Исмагулов О. Выдающийся исследователь историко-культурного наследия казахского народа / О. Исмагулов // Мысль. – 2004. – № 12. – С. 11-15.

2 Стукалина М. Осуществляя связь времен : К 100 – летию академика А. Маргулана / М. Стукалина // Мысль. – 2004. – № 10. – С. 2 - 6.

3 Есбаева К. А. Научное наследие Альякея Маргулана / К. А. Есбаева, Р. Т. Закираева // История Казахстана: преподавание в школах и вузах. – 2010. – № 4. – С. 56-63.

4 Тодорова Н. Маргулан – особое явление в науке : 100-летию посвящается / Н. Тодорова // Казахстанская правда. – 2004. – № 97. – № 98. – С. 5.

2 Секция. Тарих, археология мен этнологияның өзекті аспектілері 2 Секция. Актуальные вопросы истории, археологии и этнологии

КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКОЕ ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО: ПРЕПЯТСТВИЯ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

АХМЕТОВА М. Ж.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
МОЛДАКИМОВА А. С.
к.и.н., доцент

Граница — это особый коридор, где формируются основные принципы народной дипломатии, это форпост добрососедских отношений. Именно эта идеология была положена в основу инициативы Президента Казахстана Нурсултана Абишевича Назарбаева «Десять простых шагов навстречу простым людям».

Государственная граница представляется в качестве некоей мощной фильтрующей системы, которая не столько разделяет приграничные регионы и народы, сколько очищает международное сотрудничество от «вредных примесей», несущих угрозу безопасности и добрососедству сопредельных государств. Более того, продуманная система приграничного сотрудничества, основанная на унифицированной и благоприятной правовой базе, построенной на принципах «народной дипломатии», является важнейшим условием развития экономик сопредельных государств.

Приграничное сотрудничество Казахстана и России способствует созданию благоприятных условий и личному общению граждан между странами, влияющее на создание добрососедских отношений. Знание и понимание соседей столь же важно, как и развитие доверия.

В целом все это способствует ускорению интеграционных процессов в рамках СНГ.

Приграничное сотрудничество помогает уменьшать неудобства границ, преодолевать отдалённое национальное местоположение и улучшать условия жизни населения.

Данное сотрудничество охватывает все сферы жизни – гуманитарную, социальную, экономическую и инфраструктурную.

Россия и Казахстан входят в десятку крупнейших стран мира и составляют в совокупности около 90% площади постсоветского

пространства. Как известно, разделяющая наши страны граница – самая протяжённая в мире – 7,5 тыс. км, которая по длине является второй в мире среди сухопутных межгосударственных рубежей.

Население приграничных регионов двух сопредельных стран (около 30 млн. человек) сопоставимо с населением Канады, а приграничных районов (более 4,5 млн. человек) – с населением Норвегии. Российско-казахстанское приграничье насыщено пересекающими границу коммуникационными путями (15 железных дорог и более 40 автодорог с твердым покрытием); в нем расположены крупные предприятия добывающей и перерабатывающей промышленности, отдельные из которых имеют ежегодную прибыль в сотни миллионов долларов в год. Однако наряду с развитием приграничного сотрудничества сторонам приходится решать и серьезные проблемы пограничной безопасности (наркотрафик, широкомасштабная контрабанда промышленных товаров, нежелательная миграция и т.п.) [1, С. 84].

Как известно, приграничное сотрудничество занимает важное место в казахстанско-российских отношениях и вносит особый вклад в укрепление взаимовыгодного партнерства. В данном контексте ежегодные форумы приграничных областей обеих стран, несомненно, вносят новые веяния в наше добрососедство.

В административно-территориальном отношении к казахстанско-российской границе примыкают 12 регионов Российской Федерации: Астраханская, Волгоградская, Саратовская, Самарская, Оренбургская, Челябинская, Курганская, Омская, Тюменская и Новосибирская области, а также Алтайский край и Республика Алтай, в пределах которых расположено более 1500 населенных пунктов и проживают свыше 30 млн. человек. Выше названные пограничные регионы РФ входят в состав четырех федеральных округов: Южного, Приволжского, Уральского и Сибирского.

С нашей стороны располагаются 7 приграничных областей: Атырауская, Западно-Казахстанская, Актюбинская, Костанайская, Северо-Казахстанская, Павлодарская и Восточно-Казахстанская [2, С.122].

Началом правового регулирования приграничных взаимоотношений наших стран стало подписание Соглашения о сотрудничестве приграничных областей Республики Казахстан и Российской Федерации от 26 января 1995 года.

В дальнейшем наиболее приоритетные аспекты приграничного сотрудничества нашли отражение в таких важнейших документах, как Программы приграничного сотрудничества на 1999 - 2007, 2008

- 2011 годы, Договор между РК и РФ о казахстанско-российской государственной границе от 18 января 2005 года, Программа сотрудничества России и Казахстана в гуманитарной сфере, Протокол об основных направлениях сотрудничества таможенных служб двух стран на 2008 год и т.д. [3, С. 138]

На данный момент, ситуация вокруг пограничного сотрудничества России и Казахстана, складывается достаточно благоприятно. По официальным данным, из внешнеторгового оборота России и Казахстана именно на приграничное сотрудничество приходится порядка 70-75% от всего товарооборота.

Однако на пути развития российско-казахстанского сотрудничества имеется немало препятствий, которые носят как объективный, так и субъективный характер. Они не только замедляют трансграничное взаимодействие, но и уменьшают интерес к нему с обеих сторон.

Одно из наиболее серьезных препятствий – это большое (от 270 до 870 км по железной дороге) расстояние между административными центрами и другими крупными населенными пунктами сопредельных регионов. Между ними отсутствует авиационное сообщение, а длина связывающих их железнодорожных участков составляет от 270 (Омск-Петропавловск) до 870 км (Волгоград-Уральск и Самара-Уральск). Если перевести в дистанционный эквивалент время стоянки поездов при прохождении пограничного контроля (от 30 мин до 4 час) [1, С. 86], то это расстояние в каждом конкретном случае следует увеличить на 25—200 км. Таким образом, в подавляющем большинстве предприниматели или другие путешественники практически не имеют возможности за короткое время добраться в центр сопредельного региона.

Неудивительно, что трансграничный поток пассажиров и транспорта относительно невелик: начиная с 2000 г. ежегодно регистрируется около 15 млн. пересечений границы людьми и более 1.2 млн. — транспортными средствами [1, С. 86]. При этом возможно, что около половины этих пересечений (по данным Министерства путей сообщений РФ примерно 7 млн. человек в год только на российской стороне) совершается пассажирами поездов, вынужденных пересекать границу дважды только для того, чтобы добраться из одного пункта в другой на территории своего же государства [4].

Препятствием также является и плохое качество трансграничных автодорог, что отражается на развитии сотрудничества между

такими регионами, как Волгоградская и Западно-Казахстанская области, Республика Алтай и Восточно-Казахстанская область. Однако и на участках других регионов трансграничные автодороги зачастую не справляются с возрастающим потоком транспорта, и их пропускная способность может оказаться недостаточной для того, чтобы избежать пробок на границе [5].

Трансграничный поток людей и транспорта увеличивает время прохождения таможенного контроля, который может занимать от получаса до нескольких часов, а в отдельных случаях - и до нескольких суток. Для сравнения, стандартное время прохождения транспортного средства через американо-канадскую границу составляет считанные минуты.

В связи с неполной экономической и другой информацией, а также недостаточной оперативностью ее поступления возникает информационный барьер, затрудняющий поиск партнеров и полноценное развитие независимых исследований, которые позволили бы повысить эффективность кооперации между соседними регионами.

В определенных ситуациях на российско-казахстанском приграничном сотрудничестве негативно сказывается и контроль собственников из третьих стран над крупными казахстанскими предприятиями. Порою это ведет не только к переориентации направления экспорта казахстанского сырья с российского на другие рынки, но и к уменьшению интенсивности сотрудничества с Россией соответствующего сектора экономики тех или иных казахстанских регионов [1].

К сожалению, все вышеперечисленное - это далеко не полный список проблем, препятствующих развитию приграничного сотрудничества между РФ и РК. К ним также можно отнести: высокий уровень коррупции, слабую правовую защищенность трансграничного бизнеса от административного произвола и рейдерства, а также неравное положение российской и казахстанской валют в приграничных регионах (на российской стороне тенге обменивать гораздо сложнее, чем рубль на казахстанской) и т.п. Кроме того, проблему представляет значительное сходство специализаций экономик сопредельных регионов, ключевые предприятия которых нередко являются конкурентами как по ассортименту, так и по ценам.

Отрицательную роль в рассматриваемом контексте играет и ряд субъективных факторов. Перечисленные выше и другие трудности, а также недостаток лежащих на поверхности стимулов

для трансграничных контактов (резкого неравенства цен и доходов, мощных ежедневных потоков рабочей силы между РФ и РК и т.п.), как правило, становятся причиной инертности, пассивности сторон в развитии этой сферы. При этом, по мнению российских исследователей Я. Забелло и А. Собянина, казахстанские партнеры зачастую оказываются менее инициативными по сравнению с российскими, они первыми идут на контакт в основном лишь в тех случаях, когда в соседнем российском регионе находится интересующее их предприятие-монополист [6].

Административно-бюрократический барьер характеризуется чрезмерной централизацией процесса принятия решений и гораздо большей значимостью вертикальных связей по сравнению с горизонтальными в сфере приграничного сотрудничества. Постоянно действующие механизмы такого сотрудничества относительно немногочисленны, часто они обладают недостаточными полномочиями и мало приспособлены к постоянному оперативному взаимодействию для решения наиболее острых проблем и продвижению инициатив.

Необходимо и Казахстану, и российской стороне найти рациональный способ перераспределения полномочий центра непосредственно в сферу приграничного сотрудничества. К примеру, субъекты Российской Федерации могли бы делегировать часть своих полномочий органам местного самоуправления с тем, чтобы они имели возможность решать важные экономические, социальные и гуманитарные вопросы на своих территориях.

Стоит изучить вопрос, связанный с созданием в приграничных районах региональных сообществ по примеру опыта европейских стран, и при этом иметь совместные органы управления приграничным сотрудничеством. Эти предложения уже звучали, и к ним стоит вернуться.

Назрела необходимость создания единой целостной концепции приграничного сотрудничества с учетом международного опыта. Приграничные регионы должны обладать особым правовым статусом, позволяющим решать многие проблемы, связанные с границей.

В связи с этим парламентариям обеих стран необходимо всерьез подумать о принятии закона о приграничном сотрудничестве.

Таким образом, перечисленные факторы требуют тщательного учета в контексте не только региональной политики, но и обеспечения национальной безопасности Казахстана. В условиях

глобализации, а также дальнейшего углубления приграничного сотрудничества Казахстана и России следует учесть эти факторы. Такова – перспектива сотрудничества Казахстана и России, ведь Россия для Казахстана – вечный друг и союзник.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Голунов С. Приграничное сотрудничество России и Казахстана: проблемы и пути решения: МЭМО, 2009 - №6 – С. 84-91
- 2 Канафин К. Геополитический фактор и его влияние на межэтническую ситуацию в Казахстане и России. Казахстан в глобальных процессах: Научное издание - №2 (28), 2011 – С. 121-125
- 3 Шерьязданова К.Б. Казахстанско-российское приграничное сотрудничество: состояние и перспективы: мат-лы междунар. науч. конф. (г. Алматы, 22 сент. 2008 г.) / Гл. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2008. – 158 с.
- 4 Тюрина И. Транзит через Казахстан: есть надежда, что проблем не будет //Rata News (www.ratanews.ru от 11.05.2005).
- 5 Верхотуров Д. Назарбаев подверг критике сотрудничество с Россией (<http://babr.ru/?pt=news&event==vl&IDE=40395> от 11.10.2007).
- 6 Забелло Я.Ю. Собянин А.Д. Регионы России в Казахстане и Средней Азии: правила эффективного сотрудничества (http://profil.gateway.kg/reg_rus_cis от 24.04.2001).

РОЛЬ НОМАДОВ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО МИРА

БЕЙСЕМБАЕВА А. Р.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Рост населения и истощение охотничьих угодий стали первым всеобщим экономическим кризисом в истории человечества. Земледелие не могло полностью решить продовольственную проблему при кризисе охотничьего хозяйства. Источником белковой пищи людей по-прежнему было мясо животных. Новым источником добывания мяса стало скотоводство.

Громадным достижением человечества в период первобытнообщинного строя было освоение почти всех известных в настоящее время земледельческих культур и одомашнивание

важнейших видов животных. С возникновением земледельческого хозяйства первые земледельцы одомашнили овцу, свинью, козу, корову, а позже, уже в век металла – лошадь и верблюда.

Совершенно иначе пошла жизнь тех племен, которые еще в каменном веке, используя окружавшие их благоприятные природные условия, перешли от собирательства к земледелию и от охоты на диких зверей к скотоводству. Новые формы хозяйства вскоре в корне изменили условия существования этих племен и далеко продвинули их вперед по сравнению с охотниками, собирателями и рыболовами. Эти племена, все еще не знавшие металла, по-прежнему ограниченные в своей технике мезолитическими и неолитическими приемами обработки камня и кости, иногда даже не умевшие выделывать глиняные горшки, конечно, испытывали жестокие последствия капризов природы. Но принципиально важное значение для их жизни имело то обстоятельство, что они уже могли смотреть вперед, думать о будущем и заранее обеспечивать себе источники существования, сами производить для себя пищу.

Это был новый важнейший шаг человека по пути от бессилия в борьбе с природой к власти над ее силами. Он повлек за собой затем множество других прогрессивных изменений, вызвал глубокие перемены в образе жизни человека, в его мировоззрении и психике, в развитии общественных отношений.

Тезисы о том, что «номады – разрушители цивилизаций» и «кочевники – посредники между цивилизациями» – своего рода полуса в оценках данного мирового феномена. Количество сторонников второй точки зрения постепенно увеличивается, а на международной конференции «Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации» они явно доминировали [1].

Особенностью кочевниковедения остается поляризация оценок в отношении их роли в мировой истории.

Касаясь экономического аспекта номадизма, американский антрополог Анатолий Хазанов, отметил, что «до новейшего времени кочевничество являлось наиболее эффективным видом производящего хозяйства на аридных землях. Превосходя по балансу трудозатрат и отдачи даже поливное земледелие» [2, с.194].

«Кочевники – один из главных агентов культурной диффузии», – еще один тезис профессора Хазанова. Номады делали мир более открытым. Товары, технологии, культурные растения перемещались на огромные расстояния. К примеру, благодаря кочевникам, китайские артиллеристы в составе войск хана Хулагу познакомили европейцев с черным порохом.

Сами кочевники не создали мировых религий, зато чрезвычайно активно способствовали распространению христианства, буддизма и, особенно, ислама. В военной сфере они вообще произвели революцию, создав в I тысячелетии до нашей эры конницу и конную стрельбу из лука.

Анатолий Хазанов указывает на три главные причины, почему кочевники два тысячелетия оставались мощной военной силой. Во-первых, неразвитое разделение труда и социальная стратификация приводили к тому, что большинство мужчин одновременно являлись воинами. При этом среднестатистический боец владел оружием, имел его и мог лично создавать как минимум часть вооружения. Второй фактор заключается в том, что кочевой образ жизни сам по себе способствует военной подготовке. И третий момент - кочевники не испытывали недостатка лошадей для своих войск, тогда как во многих земледельческих обществах возможности по содержанию коней были сильно ограничены [2, с.196].

Если взять политический аспект, то за исключением Западной Европы и Юго-Восточной Азии не менее половины государств Евразии созданы кочевниками, либо с их активным участием. То же самое с разрушением и гибелью государств. «Странно, что при нынешнем уровне знаний это не признается», – заметил профессор Хазанов [2, с.196].

Славой Шинкевич подчеркивает вклад кочевников в историю культуры. В этом плане «кочевники вкладывают сами себя в мировую культуру». «Соседство с кочевниками всегда заставляло оседлые народы сомневаться в правильности этноцентризма», – подчеркнул он.

Способности влиять на окружение лишены только замкнутые культуры. Номады же в данном отношении предельно открыты. Потому что у них «развиты внутренние и внешние коммуникации, талант пересекать границы (в самом широком смысле слова), распространять и навязывать общение» [1]. Деление на «своих» и «чужаков» среди кочевников не столь жесткое, как у оседлых народов.

Многовековое искажение истории отношений оседлого и кочевого обществ доктор Шинкевич трактует как «ответная реакция земледельческих обществ на кочевнический вызов» [1].

Французский профессор Винсан Фурньо обратил внимание на то, что «кочевникам нужно преодолевать комплекс, который развился под давлением оседлых государств» [1]. Сейчас в научной мысли научились отходить от европоцентризма, однако историк

подчеркнул наличие «антиномадных историографических традиций в оседлых азиатских государствах». И к ним тоже нужно подходить критически, с позиции реинтерпретации.

Профессор Юлий Худяков отмечает роль тюркских кочевников в распространении культурных достижений среди народов лесной зоны Сибири в эпоху средневековья. «В силу географических факторов, для таежных охотников в тот исторический период просто не было альтернативных каналов получения цветных и черных металлов, современного оружия и способов его применения, утвари, конского снаряжения кроме как через или от кочевников» [1].

Наряду с экономическими, политическими и культурными контактами шел процесс тюркизации угорского и кельтского населения. Особенно после того, как монголы выдавили часть кыпчаков и кыргызов в речные долины Северной Азии.

Кочевники сыграли важную роль в истории человечества. Они способствовали освоению Ойкумены, распространению различного рода инноваций, внесли свой вклад в сокровищницу мировой культуры, в этническую историю народов Старого Света. Однако, по мнению Н.Крадина, «обладавая огромным военным потенциалом, кочевники оказали также существенное деструктивное влияние на исторический процесс, в результате их разрушительных нашествий были уничтожены многие культурные ценности, народы и цивилизации» [3, с.91].

Наиболее яркий след в истории оставили так называемые «кочевые империи» – самые крупные политические образования кочевников, объединявшие на непродолжительное время гигантские территории и приводившие в ужас более высокоразвитых соседей-земледельцев.

Само слово «империя» обозначает такую форму государственности, которой присущи два главных признака: 1) большие территории и 2) наличие зависимых или колониальных владений. Империя определяется и как общество, состоящее из «метрополии» (ядра империи) – высокоразвитого экспансионистского государства и территории, на которую распространяется ее влияние («периферии»). Периферией могли являться совершенно различные по уровню сложности типы социальных организмов: от локальной группы до государства включительно. По степени интегрированности этих подсистем выделяют «раннюю» и «позднюю» империи. В ранней империи метрополия и периферия не составляли прочной взаимосвязанной единой системы и различались по многим показателям, таким, например, как экология, экономика, уровень

социального и политического развития. К числу классических примеров ранних империй можно отнести Римскую державу, Инкское государство, королевство Каролингов и др. Поздняя империя характеризуется менее дифференцированной инфраструктурой. В ней периферийные подсистемы функционально ограничены и выступают в форме сырьевых придатков по отношению к развитым аграрным, промышленным и торговым механизмам метрополии. В качестве примера можно сослаться на Британскую, Германскую или Российскую империи начала XX столетия.

Одним из вариантов «ранней» империи следует считать «варварскую империю». Принципиальное отличие последней заключалось в том, что ее «метрополия» являлась «высокоразвитой» только в военном отношении, тогда как в социально-экономическом развитии она отставала от эксплуатируемых или завоеванных территорий и, по существу, сама являлась «периферией» и «провинцией». Все империи, основанные кочевниками, были варварскими. Однако не все варварские империи основывались кочевниками. Поэтому «кочевую» империю следует выделять как вариант варварской. В таком случае кочевую империю можно дефинировать как «кочевое общество, организованное по военно-иерархическому принципу, занимающее относительно большое пространство и получающее необходимые скотоводческие ресурсы, как правило, посредством внешней эксплуатации (грабежей, войн и контрибуций, вымогания «подарков», неэквивалентной торговли, данничества)» [3, с. 301].

Можно выделить следующие признаки «кочевых империй»:

- 1) многоступенчатый иерархический характер социальной организации, пронизанный на всех уровнях племенными и надплеменными генеалогическими связями;
- 2) дуальный (на крылья) или триадный (на крылья и центр) принцип административного деления империи;
- 3) военно-иерархический характер общественной организации «метрополии», чаще всего по «десятичному» принципу;
- 4) ямская служба как особый способ организации административной инфраструктуры;
- 5) специфическая система наследования власти (империя – достояние всего ханского рода, институт соправительства, курултай);
- 6) особый характер отношений с земледельческим миром. [3, с. 316]

Необходимо также отличать классические кочевые империи, во-первых, от подобных им смешанных земледельческо-скотоводческих

империй с большой ролью в их истории кочевого элемента (Арабский халифат, государство сельджуков. Дунайская Болгария, Османская империя) и, во-вторых, более мелких, чем империи «квазиимперских» кочевнических государствоподобных образований (касситы, гиксосы, европейские гунны, авары, венгры. Приазовская Булгария, каракидани, татарские ханства после распада Золотой Орды).

Выделяются три модели кочевых империй:

1) типичные – кочевники и земледельцы сосуществуют на расстоянии; получение прибавочного продукта номадами осуществляется посредством дистанционной эксплуатации: набеги, вымогание «подарков», по сути, рэкет (хунну, сяньби, тюрки, уйгуры, первое Скифское царство и др.);

2) даннические – земледельцы зависят от кочевников; форма эксплуатации – данничество (Хазарский каганат, империя Ляо, Золотая Орда, Юань и др.);

3) завоевательные – номады завоевывают земледельческое общество и переселяются на его территорию (Парфия, Кушанское царство, поздняя Скифия и др.). На смену грабежам и данничеству приходит регулярное налогообложение земледельцев и горожан [3, с. 166-167].

Структурно даннические кочевые империи были промежуточной моделью между типичными и завоевательными. От типичных империй их отличало:

1) более регулярный характер эксплуатации (вместо эпизодических грабежей, вымогаемых «подарков» и т.д.);

2) как следствие этого – урбанизация и частичная седентеризация в степи;

3) усиление антагонизма среди кочевников и, возможно, трансформация «метрополии» степной империи из составного чифдома в раннее государство;

4) формирование бюрократического аппарата для управления завоеванными земледельческими обществами.

Завоевательные империи от даннических отличались:

1) более тесным симбиозом экономических, социальных и культурных связей между номадами и подчиненными земледельцами в завоевательных империях номадов;

2) кочевая аристократия осуществляла политику разоружения, седентеризации и ослабления вооруженных скотоводов, тогда как в даннических империях простые скотоводы были опорой власти;

3) характерно не взимание дани, а регулярное налогообложение земледельцев.

Последняя модель представляет собой не столько кочевую, сколько уже оседло-земледельческую империю, но с преобладанием в политической сфере и военной организации кочевников-скотоводов [3, с. 317].

Таким образом, говоря о том, что кочевничество есть яркий результат и самостоятельная ветвь эволюции человечества, необходимо отметить, что история кочевничества тесно связана со всемирно-историческим процессом. В древней фазе развития кочевники доминировали в Евразийском мире, и вклад их в становление человечества чрезвычайно огромен. Общность древней истории всего Евразийского континента определялась активными миграциями и завоеваниями кочевых народов Центральной Азии. Великие движения кочевых орд из степи в Европу, в Западную и Южную Азию и даже на территорию Северной Африки подталкивали вперед человечество и его прогресс. В ходе этих движений происходило образование государств, общественных институтов и своеобразных динамичных культур.

В средние века кочевничество выступало как активная государствообразующая сила. Но она не порождена номадизмом как таковым. Государствообразующим фактором является прежде всего соединение кочевников и земледельцев. Кочевники воедино связывали многочисленный конгломерат локальных культур, творили единую конструкцию мировой истории.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Юрицын В. Колоссальный, но противоречивый вклад <[http : // www. uighur. name / history](http://www.uighur.name/history).
- 2 Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. – 3-е изд. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 604 с.
- 3 Крадин Н. Кочевники, мир империи и социальная эволюция. Ч. 1. – СПб.: Нева, 1996. – 398 с.

ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫН КЕҢЕСТІК КҮШТЕП ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

БЕКПОЛАТОВА Н. Б.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

XX ғасыр қазақ халқының тарихында қаралы әріптермен жазылған оқиғалары көп, дүрбеленге толы кезең болып табылады. 1921-1922 жылдары күн-райының жайсыздығынан шөп шықпай, мал қырылып, оның артынан негізгі күнкөріс көзі төрт-түлік болып табылатын сахара халқының біраз бөлігі ажал құшты. Оның алдында ғана ғасырлар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтарды отырықшылыққа үйретеміз, ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастырамыз деп ұрандатып, қазақтың шүйгінді, сулы жерлеріне қарашекпенділерді қоныстандыру саясаты жүргізілгені белгілі. Жұрттың қолындағы малын тартып алып, алым-салықты көбейту, оның ақыры 1916 жылғы көтеріліске әкеп соқты. Осындай қақтығыстар мен қиындықтарды, арандатушылықты бастан кешіп, онсыз да есін жия алмай жүрген халыққа бұл жағдай аяусыз тиген соққы болды.

Саяси қуғын-сүргін ұғымы қазақ халқы үшін ерекше мағынаға ие. Бір жарым миллионнан астам қазақты жалмаған бұл зобалаң күні бүгінге дейін бітеу жараның аузын сыздатары анық. Сол кездегі Кеңес өкіметінің солақай саясаты халықты ашындырды, ашықтырды, еңбекшілерді материалдық игілігінен жұрдай етті. Ол кезеңде өзінің «Кіші Қазан» идеясын жүзеге асырмақ болған Голощекин қазақтың тірлік-тұрмысына үңілмей жатып, халық шаруашылығының хал-ахуалын байыптамастан-ақ елді күштеп коллективтендіруге тырысып бақты. Мұның соңы қара халыққа қасірет шектірді.

Голощекин ауылды кеңестендіру жұмысы әлі де әлсіз, оны күшейту керек деп есептеді. Бұл істегі, яғни кеңестендірудегі кемшіліктерді қазақ байларына, рулық қатынастарға жапты. Оған жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып жүргізілетін шаралар ұнамады. Кеңестендіру ісінде де таптық тұрғыда қарау қажет дегенді желеу етіп, ауылдағы ауқаттыларға қарсы күресті күшейтуді ұсынды. Оның бұл солақай бағыты да қазақ басшылары мен зиялыларының қарсылығына кезікті. Оларды «оңшылдар», «солшылдар» деп топтарға бөліп, қудалады. Ақыры, Сталиннің тікелей қолдауымен 1927 жылы Қазақстандағы ауылдық кеңестерге жаңа сайлау өткізуді

ұйымдастырды. Ол бойынша байлар деп есептелгендер сайлау құқынан айырылады. Ауылдарда кедейлер жиналыстары өткізілді. Сайлау науқанын жүргізу үшін аудандарға арнайы уәкілдер жіберілді, [1, 89 б.].

1928 жылғы 1 қазанда Қазақстандағы барлық кеңестердің 2199-ы қазақ шаруаларының, 1209-ы орыс-украин шаруаларының кеңестері болды. Бірақ бұл жаңа сайланған кеңес органдары да өздерін жетекші күш ретінде көрсете алмады. Сондықтан да Голощекин жергілікті ұйымдар мен одақтарға, әсіресе «Қосшы» одағына көбірек арқа сүйеуді талап етті. Жергілікті кеңестердің белсенді органдарға айналуына жоғарыдан жіберілген уәкілдер де көптеген кедергілер келтірді. Олар жергілікті кеңестермен санаспай, басшылық жұмысты өз қолдарына алуға ұмтылды. Бұл кеңестердің беделін түсірді. Оның үстіне қазақ ауылдарындағы ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан рулық-туыстық жүйеге қарағанда көптеген мәселелерді шешуде кеңестер қауқарсыз еді, [1, 212 б.]. Мұнымен бірге қазақтар келімсек еуропалықтардың үкімет тарапынан өздеріне қарағанда біршама жеңілдіктер алуына әрқашан наразы болды. Мұның өзі қазақтар тарапынан үкіметке, оның жергілікті органы деп танылған кеңестерге сенімсіздікті қалыптастырды.

Қазақтар «Қужак» деп атап кеткен Ф.Голощекин Қазақстан Өлкелік партия комитетінің хатшысы болған тұста «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген ұранмен, жұрттың мал-мүлкі тартылып алынды. Тұтас бір халықты қырып салған жеңдеттік саясатты ұстанған Голощекин «Кіші Қазан» төңкерісін ұйымдастырмақшы болып, ел ішінде қанды қырғын салды. Онсыз да адам шығынына ұшыраған халыққа жөн-жосықсыз қысым жасалып, жер-жерлердегі билік тізгінін ұстаған шала сауатты атқамінерлер қолында бір-ақ бас малы бар отбасыларын да ауқаттылар қатарына жатқызған. Кейбір деректерге қарағанда сол жылдары қазақтардың арасында 700 жуық байдың малы тәркіленген. Негізі Қазақстанда байырғы ұлтты жойып жіберуге бағытталған шаралар алғаш рет 1920 жылдың көктемі мен 1928 жылдың күзінде қолға алынды, [2, 318 б.]. Ол кезде 11 мың 260 шаруашылықтан 4500 бас мал ұжымға қажет деген желеумен тәркіленген. Голощекин болса, өзінің бір сөзінде бастапқы жос-парының бұдан әлдеқайда ауқымды және 15 млн бас мал тәркіленуі тиіс болғанын айтқан, [3, 127 б.].

Зерттеушілер деректеріне сүйенсек, 1929 жылы Қазақстанда 40 млн бас мал болса, айналасы үш-төрт жылдың ішінде төрт түліктің саны 10 есеге азайып кеткен. Ал мал басының азаюы халық санының

күрт кемуіне тікелей әсер еткені анық. Өйткені, малым жанымның садағасы дейтін қазақ басқалар сияқты өзге кәсіпті меңгеріп, егін не басқа да шаруашылықпен айналысып кете алмады, [3, 130 б.].

1921-22 жылдары аштық кезінде қазақтар саны 30 пайызға азайса, 1932 жылғы қолдан жасалған аштық құрбандары 2 млн-нан асты, ал кейбір ғалымдар олардың қатары 3 млн-ға жетті дегенді айтып жүр. Бұл тари-хымыздағы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған қасіретті кезеңдегі көрсеткіштен де асып түседі. Қаншама қандасымыз жанын сақтап қалу үшін Моңғолия, Қытай, Иран, Ауғанстан жерлеріне шекара ауып, босып кетті, сол жолда қаншама адам аштықтан әлсіреп, иен далада көмусіз қалып, ит-құсқа жем болды, [4, 289 б.].

1920 жылдардың соңында Қазақстанда күштеп астық пен ет жинау кең етек алды. Ол, әсіресе Сталиннің 1928 жылы қаңтардағы Сібірге сапарының барысында Новосібір мен Омбыда сөйлеген сөздерінде РКФСР Қылмыстық Кодексінің 107-бабын жаппай қолдануды талап етуінен кейін қатыгездік сипат алды. Ол бапта тауарларды сатып алу, жасыру немесе базарға шығармай ұстау арқылы бағасын жоғарлатқаны үшін қатал жазалау қарастырылған еді. 1929 жылы 13 ақпанда БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің алқалы мәжілісінде Голощекин астық дайындау ісінде өзіне жеке шешім қабылдау құқын беретін қаулы шығартты, [5, 184 б.].

Астық пен ет дайындау мәжбүрлеу, жазалау және үрей туғызу арқылы жүргізілді. Елдің тұрмыс-тіршілігінен хабарсыз Голощекин тіптен егіншілікпен айналыспайтын көшпелі малшылардан астық өткізуді талап етті. Мысалы, астық салығынан 2 жыл мерзімге босатуға жататын Оңтүстік Қазақстан облысындағы көшпелі мал шаруашылығы Талас және Созақ аудандарында астық даярлау жүргізілді. Ал етке өткізілуге тиіс мал басы саны қолда бар мал басынан анағұрлым асып түсіп жатты. Мәселен, Балқаш ауданында бар малдың басы 173 мың болса, етке өткізілуге тиіс малдың саны 300 мың болып белгіленді. Ауданның 3 жылда етке мал өткізу жоспары 160 мың бас малдан 1,5 млн бас малға, яғни 10 есеге дейін өсті. 1933 жылы 10—16 шілде күндері өткен БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің алтыншы пленумында сөйлеген Х.Нұрмұхамедов мынадай деректер келтірді: «Менің бауырымның, яғни 12 жыл жалшы болған кісінің бір ғана сиыры болды. Егіншілікпен ешқашанда айналыспаған. Соған қарамастан оған 1930 жылы 5 пұт астық салығын салып, бұл астықты төлеу үшін соңғы сиырын және үйдегі мүліктерін сатуға мәжбүр болды. Өкінішке орай мұндай жағдайлар өте көп кездеседі».

Сөйтіп, жергілікті жерлерде егіншілікпен айналыспағандарға астық, малы жоқтарға ет салығын салу кең өріс алды. Оны орындамаған жергілікті басшылар да, шаруалар да жазаға тартылды. Сол себепті ешкімнің ешкімді аямауы, әрқайсысы өз басын қорғау үшін жауапкершіліктен бас тарта отырып, басқаларды құрбандыққа шалу үйреншікті қалыпқа айналды.

Сталиндік-сібірлік тәсілді негізге алған Голощекин астық пен ет дайындау науқаны барысындағы қателіктерін кулактар мен байларға қарсы күрес желеуімен бүркемеледі. Азық-түлік дайындау науқаны шаруалардың шаруашылығына ғана емес, өз өмірлеріне де қауіп туғызды. Партия басшыларының қатыгез саясаты жергілікті жерлерде үрей отын шашты. Өйткені партияның арнайы және жергілікті өкілдері 107-баппен соттау, түрмеге қамау әрекеттерін кең жүргізді.

Жаппай ұжымдастыру да жоғарыдан берілетін бұйрықтар мен нұсқаулар арқылы жүргізілді. 1930 жылы 5 қаңтардағы БК(б)П ОК-нің «Ұжымдастырудың қарқыны және мемлекеттің ұжымшар құрылысына көмектесу шаралары туралы» қаулысында Қазақстанда жаппай ұжымдастыруды, негізінен, 1931 жылдың күзінде немесе 1932 жылдың көктемінде аяқтау міндеті қойылды. Осылайша тағы да жергілікті ерекшеліктерді ескерместен, жоғарыдан қысым жасау басталды. Шаш ал десе бас алуға дайын тұрған Голощекин ұжымдастыру ісін барынша тездетуге тырысты. Жаппай ұжымдастыру айлықтарын өткізді, 1932 жылдың 1 қаңтарында отырықшы аудандардың көпшілігіндегі ұжымдастыру 60—80%-ға дейін жеткізілді. Ал көшпелі қазақ ауылдарын ұжымдастыру қарқыны бұдан да тез жүргізілді. Ол көп жағдайда күштеу, қорқыту, жазықсыз жазалау әрекеттері арқылы іске асырылып отырды. Ұжымдастыру қарсаңында Қазақстанда 1218 мың шаруа қожалықтары болған. Ұжымдастыру аяқталған соң 1933 жылдың ортасында оның 628 мыңы ғана қалды, [6, 92 б.].

Байлар мен кулактарды тап ретінде жою шараларын даярлау мәселелеріне байланысты Өлкелік партия комитеті жанынан жасырын үштік құрылды. Үштіктің 1930 жылы 23 қаңтарда өткен алғашқы жасырын мәжілісінде жаппай ұжымдастыру болатын аудандардан кулак қожалықтарын жер аударуды екі бағытта жүргізу — Қазақстанның ішінде және Қазақстаннан тыс жерлерге жер аудару көзделді. Осы жұмысты ұйымдастыру үшін округтерде де оперативтік үштіктер құрылды. Олардың құрамына округтік партия комитеттерінің хатшылары, округтік атқару комитеттерінің

төрағалары, ОГПУ-дің басшы қызметкерлері кірді. Оларға кулак отбасыларын есепке алуға 10-ақ күн уақыт берілді. Қысқасы, барлық жұмыстар шұғыл, асығыс және қатал түрде жүзеге асырылды.

Партия, кеңес және ОГПУ органдары және олар арандатқан шолақ белсенділер өз халқына қарсы аяусыз соғыс жариялады. Әсіресе Өлкелік партия комитеті жанынан құрылған бай-кулактарды тап ретінде жою шараларын даярлаған, құрамында Құрамысов, Альшанский және Асылбеков бар комиссия ерекше белсенділік танытты. 1930 жылы ақпан айында байлар мен кулактардың қожалықтары жер аударылатын құла-дүз, жері құнарсыз тоғыз аудан белгіленді. Олар темір жолдардан, өнеркәсіп орындарынан, шекарадан әлдеқайда қашық, елсіз-сусыз, шөл және шөлейт, бұрын халық тұрмаған аймақтар болатын. Алғаш бұл аудандарға шамамен 24 мың бай-кулак қожалықтары жер аударылатын болып белгіленді. Жер аударылатындардың әрбір жаңа ауылы 50 үйден аспауға тиіс болды.

Шабындық және егістік жерді қайта бөлу, төркілеу, азық-түлік салығы, күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастыру барысындағы зорлық-зомбылықтардан көп азап шеккен ең алдымен қазақ халқы болды. Бар дүниесінен, мал-мүлкінен, құрал-саймандарынан, тіпті жертөлесінен де айырылған қазақтар ашаршылыққа ұшырап, босқын күйге көшті.

Ауыл шаруашылығында егіншілік көлемі күрт азайып кетті. Мал шаруашылығы терең күйзеліске ұшырады. Ұжымдастыру қарсаңында Қазақстанда 40,5 млн бас мал болды, ал 1933 жылдың 1 қаңтарында олардан қалғаны бар болғаны 4,5 млн бас еді. 1931—1933 жылдары бүкіл Қазақстанды құшағына алған аштықтан 6,2 млн республика халқының 2,1 млн-ы қырылды, [7, 26 б.].

Өлкелік партия комитетінің Торғай ауданындағы уәкілі 1932 жылдың қыркүйегінде мұнда әр адам басына орта есеппен 56 килограмм ғана астық және бір ғана мал қалғанын, ал бұлар алты айдан кейін мүлде таусылып, қаңтардың соңына қарай, қыстың қақаған, сары аязында нағыз қиямет-қайым орнайтынын алдын ала ескертіп, дабыл қақты. Ол сонымен бірге кейбір толық емес мәліметтер бойынша ауданда ең кемі 2042 адам аштық құрбаны болғанын, ал 8500 адам аштан өлейін деп жатқанын Құрамысов пен Хахиянидің, Исаев пен Құлымбетовтың аттарына жолдаған ресми мәлімдемесінде ашық айтты. Анадан туғандай тыржалаңаш, аш адамдардың дала төсінде босып сандалып жүргендерін, басқасын былай қойғанда, олардың даладағы атқұлақ пен сарышұнақты түгін қалдырмай жеп қойғанын жазды. Осындай қайғылы жағдайдың

көрші Батпаққара ауданында да кеңінен орын алып отырғаны да айтылды.

Голощекин қазақ даласындағы жағдайды өзі жіберген уәкілдері арқылы жақсы біліп, толық хабар алып отырды. Арнайы тапсырмамен Сарысу ауданында болған О.Жандосов мынадай мәлімет берді: «Ауылдарды аралаған кезімде мен ондаған күндер бойы жерленбеген мәйіттерді кездестірдім... Әйелдер жоқшылық пен аштыққа төзімділеу. Еркектердің бірден ұнжырғасы түсіп кетеді. Күйзелгендер қолдарына не түссе де түк қалдырмай жеп қояды. Сүйек-саяқты жинайды, оларды жүрек жалғау үшін ондаған мәрте қайнатады. Тамақ орнына жартылай өңделген терілер де кете береді. Мен иттің етін жеген және онысын жасырмайтын бірнеше адамдарды кездестірдім. Оныншы ауылдан келе жатқан жолымда елсіз жапаннан екі жасөспірімді көрдім, Олар қайдағы бір ескі жұрттағы, атылған иттердің терісін алу үшін қалған өлімтіктеріне бара жатыр екен. 5-ауылда аштықтан жартылай ісінген, аяғы ауыр әйел маған жақын келіп, оған ит атып беруімді өтінді». Голощекиндік геноцид қазақстандықтарды, ең алдымен, қазақ халқын аштыққа және босқындыққа ұшыратты. Зарлаған ана, шырылдаған бала, түнеріп, өлексе сасыған қазақ даласы — большевиктік эксперименттің нәтижесі осы еді.

Халыққа орынсыз салық салудың ақыры ірі байлардың, «жартылай феодалдардың» ең әуелі малын, сосын еңбек құралын, одан кейін олардың тұратын үйлерін тартып алып, жер аударып жіберуге бағыт алды. Салықтан алынған мал мен құрал-сайманға ие болған кедейлер ауылдағы орташалар тобы қатарына көтерілуі керек еді. Дегенмен бұл саясат өзіндік нәтиже бермеді. Керісінше, салынған салық халыққа қамыт болып, елді ауыр тұрмысқа жетеледі, [8, 423 б.].

Қорыта келгенде қазақ шаруашылықтарын трансформациялау біздің тарихымыздағы ең ауыр кезең болып табылады. Ұжымдастырудың зардаптары қазақ халқына орны толмас қайғы-қасірет алып келді. Әрине, ол кезеңдері Голощекин өзінің бүкіл сәтсіздігін қазақ коммунистеріне аударуға тырысып бақты. Ол қазақ коммунистерінің бір тобын ешбір тәрбиеге көнбейтін, ұлтшыл уклонистер қатарына да жатқызды. Ал, ақиқатында, қазақ арыстары қазақтың болашағын ойлады, ел іргесін күйретпеуге барын салды. Бүгінде біз ерен ерлердің сол нәубет жылдары қара басын емес, халық қамын ойлағанын мақтанышпен сезінуге, әрқашан жадымызда тұюге тиістіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том.-Алматы: «Атамұра» 2010, 752 б.;
- 2 Мусин Ч. Қазақстан тарихы/ Оқулық, 3-ші басылым.- Алматы, 2005, 592 б.
- 3 Валерий Михайлов Хроника Великого Джута.- Алмат-Ата СП «Интербук», 1990, 204 с.
- 4 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті.-Алматы: «Санат», 1997. -320б Қазақстан тарихы/ Оқулық.-Алматы, 2006, 482 б.
- 5 10 лет Казахстана (1920-1930). -Алма-Ата: Изд-во Госплана КазАССР, 1930. -342 с. (170).;
- 6 Очерки истории социалистического строительства в Казахстане 1933-1940 гг.-Алма-Ата.1961,-280 с.;
- 7 А.К.Кусаинов Взаимоотношение рабочего класса и крестьянства Казахстана в период реконструкции промышленности и сельского хозяйства (1926-1940гг).История, опыт, проблемы.- Алматы. 1991. с.44.
- 8 О. Мұхатова Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы: докт. дис. авторефераты.- Алматы, 1999.-506 б.

ОТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

БУЛЕБАЕВ Т. Б.

дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, № 238 орта мектебі,
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы

Тәуелсіздік пен мемлекеттіліктің бір де болса бірегей нышаны – төл тарихтың бары мен жоғын бұрмалаусыз, боямасыз, тек ақиқат биігінен зерделеу. Мұндай талаптың тарихты түзуші ғылымға да, сұранысты туындатушы тәуелсіздік пен мемлекеттілікке де бірдей қатысы бар. Өткеннің тәжірибесі мен тағылымы қаншалықты әділ зерттелсе және насихатталса, тарихи санасы оң қалыптасқан халық бүгінгі үдерістің соншалықты белсенді әрі өскелең субъектісі бола алады екен. Демек, тарихи сананың кемелдігі болашаққа берілген кепілдік, ал әлжуаздығы ұлттық қауіпсіздікке төнген қатермен пара-пар.

Тәуелсіз Қазақстан ырғақты да тұрақты даму үстіндегі ел. Ал ғылым саласындағы өзгерістер – мемлекеттік саясат пен басқару, адам капиталы, қаржыландыру мен заңнамалық бекемдеу, материалдық-техникалық жабдықтау – эволюциялық сипаттан

гөрі революциялық сілкіністерге көп ұқсас. Ғылыми ақыл-ойдың кенішіндей Ұлттық ғылым академиясына қоғамдық бірлестік мәртебесін бергеннің өзі неге тұрады. Тарих ғылымы үшін де азаттық алғаннан бергі дәуірдің бергені, болмыс-бітімі, орны мен маңызы айрықша әрі бұрынғыдан мүлде бөлек. Жаһанданудың, тәуелсіздіктің, шығармашылық еркіндіктің артықшылықтары мен жасампаз әлеуетіне сүйенген ғалымдар қысқа мерзімде тоталитарлық ойлау және жазу дағдысы аясынан шығып қана қоймай, өткеннің тағылымы мен тәжірибесін ғылыми танудың әлемдік озық үлгілеріне сай еңбек етуге қабілетті екенін дәйектеді. Бұл орайда зерттеушілердің қиялы мен қаламына қанат бітірген бірнеше ішкі және сыртқы факторды баса көрсеткен ләзім.

Маңызды сыртқы фактор қатарына тарихшы ғалымдарымыздың Еуропа мен Америкадағы, Азия мен Африкадағы конференцияларға, конгрестерге, симпозиумдарға, тағы басқа форумдарға еркін әрі белсенді қатыса бастауын жатқызсақ болады. Шетелдік әріптестер де Қазақстанға көптеп келетін күн туды. Кітаптармен, идеялармен, жұмыс тәжірибелерімен алмасу, бірлескен ғылыми жобаларды жүзеге асыру – бәрі Отандық тарих ғылымын кешенді байытқаны күмәнсіз.

Дегенмен, Қазақстанның тарих ғылымын, халықтың тарихи ой-санасын сапалы жаңа белеске көтерген фактор елдің ішінде пісіп-жетілді.

Тарих ғылымындағы ілгерілеу мен ізденістің өрлеуіне президенттік фактор соны серпін берді. Өңгіме Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың ұлт тарихына ерекше ілтипаты туралы болып отыр. Ол қашанда тарих тағылымын алға тарта сөйлеуді дәстүрге айналдырған. Тәуелсіздігіміз жарияланған күннің ертеңінде: «Тарих көші ұзақ. Асықсақ та аптықпайық. Қазақстанның көп ұлтты халқының жұлдызы жоғары болатынына, туған елімізде дәулетті де сәулетті өмір орнайтынына кәміл сенемін. Сенімнен айырылмайық, бауырларым!» – деген еді. Елбасының Жарлығымен 1997 жыл саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жарияланса, 1998 жыл ұлт тарихы жылы деп жарияланғаны белгілі. Мұның сыртында Президент қаламынан туған «Тарих толқынында», «Ғасырлар тоғысында», «Еуразия жүрегінде», «Қазақстан жолы» кітаптары халықтың тарихи санасын қалыптастыруға игі әсер етті әрі тарихи зерттеулердің заманауи методологиясын түзуге септесті. Бұларда қатпары қалың деректерді талдаудың, пікір алуандағын сыйлаудың, ұлт тарихы мен руханиятын дәуірлеудің, әлем тарихы мен отан тарихындағы

ықпалдастықты таразылаудың, астаналар мен идеялардың тарихтағы орнын бағалаудың инновациялық тұжырымдары бар. Тұтастай алғанда, Елбасы еңбектеріне тән дәстүр, жаңашылдық, методология деңгейіне көтерілу – бүгінгі тарихшы ғалымдар алдында тұрған міндеттердің өзекжардысы.

Қазақстан тарихын зерттеуге ықпалдасқан келесі фактор – ұйымдастыру факторы. Оның екі құрамдас бөлігін айрықша атап өтуге болады: бірі – жаңадан ғылыми-зерттеу институттарының (Ә. Марғұлан атындағы Археология институты, Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Мемлекет тарихы институты), факультеттер мен мамандықтардың ашылуы. Мәселен, 1992 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетіндегі тарих факультетінің құрамында халықаралық қатынастар бөлімшесі ашылғанда «Егеменді Қазақстан»: «Жаңа бөлімшенің беделі жоғары. Мұнда түсуге ниет білдіргендердің көп болуы таңқаларлық емес. Бірақ тандау қатаң түрде жүргізіледі. Оған түсетіндерге шет тілі мен қоғамдық пәндерді терең білу талабы қойылған. Өзірге қабылдау онша көп емес. Алайда, сірә, белгілі бір уақыттан кейін бөлімше негізінде халықаралық қатынастар институтын құру туралы мәселе де қойылуы мүмкін», деп жазған екен.

Екіншісі – Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты қабырғасында даярланып, 1995 жылы қабылданған халықтың тарихи санасын қалыптастыру тұжырымдамасы, 2000-жылдар басында дүниеге келген Қазақстан тарихшыларының қауымдастығы, 2011 жылы 16 қыркүйекте шақырылған Қазақстан тарихшыларының бірінші Конгресі. ҚР Жоғарғы Кеңесінің 90-шы жылдар басында құрылған арнайы комиссиясы күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық жайлы көлемді зерттеу жүргізіп, ұйымдастыру факторына өз үлесін қосқанын бекерлеуге болмайды. Сол тұста мәселенің қаншалықты күрделі болғанын академик М. Қозыбаевтың тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасын талқылаған Президент жанындағы мемлекеттік саясат комиссиясында айтқан мына сөздерінен байқау қиын емес: «Тәуелсіздік алған сәтте халықтың рухы жоғары болуы керек. Халық өзінің әлемдік өркениеттегі орнын білу керек. Бұзылған халық санасына жаңа сипат беру керек. Жаңа буынның санасын, тарихи сапасын қалыптастыру керек. Тәуелсіз елдің мүддесін әлемдік қорғау үшін өткенді біліп, бүгінгіні талдап, болашақты болжау керек. Бір сөзбен айтсам: тарихи сананы қалыптастыру өмір мүддесінен, тәуелсіз мемлекет мүддесінен туындайды». 2011 жылы құрылған «Тарихшылардың

ұлттық конгресі» қоғамдық бірлестігі де осынау үдерістен тыс қалмайтынын көрсетіп отыр.

Қазіргі ұйымдастыру факторының, яғни ғылымға мемлекеттік басшылықтың табиғаты кеңестік жылдардағы «дерттен» - саяси-идеологиялық өктемдіктен, ғылыми ұжымның ішкі істеріне өрескел араласудан, әкімшілік ресурстарды жойдасыз қолданудан – ада екенін айтқан жөн.

КОКП билеген Қазақстанда тарихи зерттеулердің басым бөлігі (80-90%) партия тарихына, кеңестік дәуір тақырыптарына арналатын. Кадрлық, қаржылық басымдық соларға берілетін. Азаттық арқасында саяси-идеологиялық ахуал да, саясат та түбегейлі өзгеріп, археология мен этнографиядан, тарихнама мен деректанудан, халықаралық қатынастар мен сыртқы саясаттан, шығыстану мен жалпы тарихтан, ғылым мен техника, мәдениет пен өнер, әскери тарихтан жазары да, айтары да мол ғалымдар, жас ізденушілер қатары өсті.

Әрине, отандық тарих ғылымының жаңа мазмұн мен тұрпатта есеуі қиындықсыз, жаңсақ басусыз бола қалған жоқ. Кезінде К.Маркс пен Ф.Энгельс коммунизмді Еуропаны кезіп жүрген елес деп сипаттаған еді. Рас екен. Жаңа дәуірдегі және кеңестік жылдардағы Қазақстан тарихын зерттеген тарихшылардың бірнеше буыны сол «елестің» теориясы мен практикасын дәйектеуге жегіліп, өздерін бекерге әуреге салғанын, қоғамдық сананы аз шатастырмағанын өкінішті болса да мойындауымыз керек. Ақиқаттың бет-пердесін басқаша ашуға жол салған Ә.Марғұлан, Е.Бекмаханов, О. Ысмағұлов, В.П. Юдин сынды ғалымдардың тағдыры қылыштың жүзінде қылпылдады: сотталды, жұмыстан қуылды, кітаптары өртелді, аяусыз сыналды. Оңай көрінгенмен, ондаған жылдар бойы елес қуған ресми тарих ғылымының теориялық-методологиялық ұстанымдары бой бермей, ұлттық бояуы қанық, танымдық қарымы жоғары, әлемдік озық ақыл-ой әрекетімен үйлесімді зерттеу әдіс-тәсілдерімен арпалысуы ұзаққа созылды. Бұл пролетариат көсемдерінің ескерткіштерін тұғырдан тайдырудан, мандайшадағы жазуларды ауыстырудан, ономастиканы модернизациялаудан әлдеқайда ауыр үдеріс екен. Нарықтық экономикаға көшу, мемлекеттік басқарудың жаңа моделін түзу, әлеуметтік сала мен адам капиталын заманауи талапқа икемдеу – бәрі өтпелі кезең қиыншылықтарымен күрделеніп, тарих ғылымының ілгерілеуіне бөгесін жасады.

Ғылым докторының (кандидатының) дипломын алумен ел таныған ғалымға айналамын деп ұққан адамдар тобы пайда болды.

Олар мемлекеттік қызметшілер қатарынан да, ЖОО оқытушылары арасынан да шықты. Бұлар әдетте таптаурын тақырыпқа диссертация жазатын немесе бөтеннің жұмысын көшірумен қорғауға шығатын. Адам қызметінің ерекше саласы – ғылымдағы кереғарлыққа алдымен жауаптылар – атақ-дәрежесі биік ғылыми интеллигенция өкілдері, дәлірек айтсақ, диссертациялық кеңестер төрағалары мен ықпалды мүшелері.

Ғылымның диалектикасы мен автономиясына жат берекесіздік бекер кетпеді. Шығармашылық әлеуеті мардымсыз, кездейсоқ ізденушілердің ғылымға еніп кетуінен нәрсіз, өресіз диссертациялар, кітаптар туындап, қоғамдық пікірде ғалымдардың беделі түсті.

Ғалымдардың бірнеше буыны айналымға енгізген деректерді игерместен, тіпті іргелі зерттеулер мен соңғы жарияланымдарды оқымастан Шыңғыс ханның қазақ болғанын, Абылайдың хан атағына лайық еместігін, Ұлы Отан соғысы Қазақстан тарихына еңбегі керектігін «дәлелдеген зерттеу» жазғандар бар. К. Ақышев, Р. Сүлейменов, Д. Дулатова, М. Мұқанов, Х. Арғынбаев, М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Ж. Қасымбаев сынды әйгілі ғалымдар дүниеден озған соң, өздерін «бүгінгі классик» санайтын тарихшылар шықты. Біреуі ұлттық деректанудың негізін қалаушы екен, екіншісі Қожаберген жыраудың тарихта болғанын бекерлейді. «Әлем таныған тарихшы-ғалыммын» деген сөздерді айтушыны көзіміз көріп, құлағымыз еститін болды..

Қазақстан тарихын ғылыми танудың өтпелі кезеңі аяқталып, сапалық жаңа сатыға көтерілгенін айшықтаған екі бетбұрысты сәтті ерекше айтатын уақыт келді. Бірі – Елбасы Н. Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек қоғамына қарай 20 қадам» мақаласы, екіншісі – 2012 жылғы 14 желтоқсанда жариялаған «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы. Бағдарламалық мақалада тарих оқулықтарын ең биік талаптарға лайықтап жазуға тапсырма берілсе, Жолдау инновациялық зерттеулерді дамытудың жаңа саясатын паш етті, ұлттың тарихи санасын қалыптастыруды, бүкілқазақстандық бірегейлікті халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналдыруды жаңа патриотизмнің алғышарты ретінде айрықша атап өтті. Осылардың әрқайсысында ұлттық интеллигенцияның рөлі жоғары екені қаперге салынды. «Интеллигенция, - деді Елбасымыз, - қалыптасқан мемлекет кезеңінде жаңа жалпыұлттық құндылықтар жасауда алдыңғы қатарлы күш болуы керек. Олар заманға сай және болашаққа құлшынысты болуға тиіс».

Сонымен, Қазақстанның қалыптасқан мемлекет екені әлемге жарияланды. Демек, тарих ғылымы да өтпелі дәуірді артта қалдырды. Маркстік - лениндік ілімінен біржолата қол үзген оның теориялық-методологиялық басымдықтары мен ұстанымдары бірізділіктен саналуандыққа көшті. «Ақтаңдақтарды» жою әлі толық аяқталып бітпесе де, бүркемеленіп келген күрмеуі күрделі тақырыптар игерілді. Біреңсаранын айтсақ, Кеңесары қозғалысының, Алаштың, ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің ақиқаты жарыққа шықты. Басқа да бағыттар мен тақырыптар бойынша ізденістер ұлттық, мемлекеттік мүддеге бағышталғаны айдай ақиқат. Осының өзі ғылыми танымның сүбелі табысы, кеңестік саяси-идеологиялық өктемдіктен шығармашылық еркіндікке, таптық, партиялық елес қуудан ғылыми ақиқатқа түпкілікті қадам басқанды бейнелейтін құбылыс.

Енді зерттеулер туралы. Тарихтан ҒЗИ-лар екі қалада ғана – Астана мен Алматыда шоғырланған. Ал облыстардағы ғылыми – интеллектуалдық әлеуетті игі іске жұмылдыру үшін жергілікті билік қолдауы қажет екенін әрі ол тамаша нәтижелермен көмкерілетінін Қарағанды, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан өңірлерінің тәжірибесі көрсетіп отыр. Өлкетануға селт етпейтін әкімдер де бар. Қозғаусыз жатқан осы әлеуетті жер-жерде іске қосу тек орталық биліктің ғана қолынан келеді. Тарихи өлкетану жанданбай, Отан тарихының біртұтас жаңа келбетін түзу бекер әурешілік.

Біз тарихқа материалистік, идеалистік, формациялық, өркениеттік, т.б.с.с. көзқарастарды жоққа шығармаймыз. Дегенмен, өткеннің барысын, тағылымы мен тәлімін тұлға, халық, геосаяси фактор аясында, ықпалдастығында зерттесек, Отан тарихының жаңа мазмұны мен келбетін дұрыс әрі тартымды қалыптастырамыз деген ойдамыз. Біздің халықтың болмысы ізгілікке толы, қашанда ертеңнен күткені жақсылық. Жақсы сөзді жарым ырысқа балаған ол бодандықта да, тоталитарлық қыспақта да нағыз тұлғаны құрмет тұтты, төбесіне көтерді. Байлықтың негізі жер деп білгендіктен, Қаздауысты Қазыбек би атқандай, найзаға үккі тақты, досты сақтай білді, табысқанды, танысқанды ұлықтады. Қазір де осы құндылықтар тұрақтылықты, бейбітшілік пен келісімді, президенттік ішкі және сыртқы саясаттың іргесін қалап тұр.

Тарихшы ғалымдар инновациялық дамуға бет түзеген Қазақстан халқының рухани-интеллектуалдық кемелденуі мен сұранысына жауап беретін биіктен көрінуге міндетті. Ол үшін білімпаздардың басын біріктіретін, ізденістерін ортақ арнаға тоғыстыратын, интеллектуалдық ұлт қалыптастыруға септесетін бірегей ғылыми

жоба қажет. Тап бүгін бұл жауапкершілік жүгін пәнаралық бағдарлама «Ғылыми қазына» аясында 10 томнан тұратын «Отан тарихы» академиялық басылымын даярлау арқалап тұр.

Тарихты оқыту, зерттеу, насихаттау ісіндегі іркілістерді тек сыртқы фактормен түсіндірсек, қатты қателесеміз. Тарихшылар қауымы әлемдегі, елдегі модернизациялау қарқынына ілесе алмай қалатынын мойындауымыз керек. Ұлттық тарих ғылымының абыройын асқақтатқан Ә.Марғұлаң, Е.Бекмаханов, С.Ибрагимов, Г.Дахшлейгер, Б.Сүлейменов, Е.Масанов, Т.Елеуов, Ә.Тұрсынбаев тұсында тарихшылар үйін «қонағы» билемеген еді. Жақсылық көрсек те, жаманшылық көрсек те өзімізден болып тұр.

Тәуелсіздік пен тарих – тамырлас. Тәуелсіздіксіз тарих оңалмайды, тарихсыз тәуелсіздіктің қадір-қасиеті ашылмайды. Ендеше біздер, тарихшылар, ұлы міндетке сай еңбек етейік. Әдебиет – ардың ісі деген сөз бар. Ұлт тарихын жазу – ердің ісі. Уақыт артқан міндет үдесінен шығу баршамыз үшін әрі абырой, әрі жауапкершілігі аса зор тағдыранықтағыш сөт. Отан тарихын елестен арылтып, ақиқат тұжырымдарымен көмкере білген ғалымдарымыздың жүзі қашанда жарқын. Олар «ер» деген атаққа лайық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI-XIII ғ. Қазақстан тарихы. – Алматы. 1996, т.1.)

2 Карабаспакова К.М. Племена Семиречья и Южного Казахстана в эпоху бронзы. –Алматы. 1998.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА НОМАДОВ

БУРКУТБАЕВА И. Г.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Вопрос о выделении культур степи и их оценке давно обсуждается в научной литературе. Традиционная историография помещала кочевников на периферии цивилизованного мира и характеризовала их весьма отрицательно.

У основателей историко-культурной школы, Н.Я. Данилевского и О. Шпенглера, кочевничество так же не выделялось в качестве историко-культурного типа [1, с. 88].

Впервые ввел в круг культурной ойкумены в качестве отдельной цивилизации кочевников Арнольд Дж. Тойнби.

Но вместе с эскимосской, оттоманской и спартанской, номадическая цивилизация попала в состав задержанных, застывших, остановившихся в своем развитии культур [2, с. 183].

Тем не менее, сам факт выделения кочевников в самостоятельный культурно-исторический тип получил некоторое распространение в литературе.

Вопросы периодизации развития кочевничества как самобытного историко-культурного типа весьма сложны и неоднозначны.

Дело в том, что традиционная трехчленная периодизация всемирной истории на древнюю, средневековую и новую страдает европоцентризмом.

К развитию других культурных ареалов, а тем более к развитию такого совершенно особого социально-экономического и культурного феномена, как номадизм, эта периодизация не совсем пригодна [3, с. 10].

Наиболее интересная, на наш взгляд, на сегодняшний день модель развития кочевых обществ предложена С.А. Плетневой.

По ее мнению, «все явления экономической, общественной, этнической, культурной жизни кочевых объединений связываются в прочные цепочки, или социально-экономические модели.

Первая модель характеризуется следующими признаками:

- 1) первая стадия кочевания;
- 2) нашествие;
- 3) военная демократия;
- 4) рыхлая многоэтническая и многоязыковая общность;
- 5) религия – шаманизм и культ предков;
- 6) отсутствие стабильности археологических памятников.

Вторая модель;

- 1) вторая стадия кочевания (полукочевание);
- 2) набеги;
- 3) распадение родового строя и военной демократии, становление раннеклассового общества;
- 4) формирование государственных объединений;
- 5) формирование этнической общности и общего языка;
- 6) появление первых черт этнографической культуры;
- 7) религия – культ вождей и всадников, связанный с космогонией;

8) археологические памятники – могильники без соседних устойчивых поселений и следы сезонных стойбищ (зимников) по берегам рек.

Третья модель:

- 1) третья стадия кочевания (полуоседлость);
- 2) войны за политическое господство;
- 3) феодализм;
- 4) государство;
- 5) устойчивая этническая общность с единым языком, превращающаяся в народ;
- 6) развитая культура с письменностью;
- 7) торговля;
- 8) города;
- 9) принятие мировых религий;
- 10) археологические памятники, как у оседлых земледельческих народов» [3, с. 11].

Эти этапы следуют друг за другом в процессе исторического развития всех кочевых обществ, если только это развитие не было прервано.

Данная концепция представляет собой пример комплексного подхода к изучению кочевнических обществ. Путь их развития пролегает между круглогодичным таборным кочеванием и полуоседлостью, при учете того, что история кочевников циклична.

Таким образом, мы видим, что кочевничество – это особый историко-культурный тип.

Кочевники и земледельцы различаются не только по виду производства, но и по структуре и закономерностям развития социума.

Культура кочевников имеет ряд типологических отличий от культуры оседлых народов, связанных с особенностями развития номадических обществ.

Наиболее ярко эти отличия можно проследить в художественной культуре кочевников, являющейся неотъемлемой частью номадической культуры как социокультурного целого.

Мы попытаемся охарактеризовать основные черты художественной культуры кочевников, в частности, кипчакской, а также рассмотреть вопросы ее типологии, структуры и динамики развития.

Социально-экономический уклад многих диахронных кочевнических обществ практически идентичен, но искусство всегда

различно (другой вопрос – поразительная морфологическая близость искусства синхронных кочевнических обществ).

В художественной культуре выделяются два основных блока: художественное производство и художественное потребление.

Произведения искусства, связывающие производство и потребление, выступают в роли носителей художественных ценностей.

Проблема заключается в том, что кочевники часто выступали в роли потребителей многих видов материальной культуры, в том числе и художественных изделий, которые сами кочевники не производили.

Это относится, прежде всего, к металлоизделиям, часто – к керамике, в большинстве случаев – к предметам роскоши.

Средневековые кочевники получали ремесленные и ювелирные изделия с Боспора, из производственных центров Урала, Алтая, Енисея, из Крыма и Китая и т.д.

Кипчакское кочевое население пользовалось продукцией ремесла как степных городских центров, так и поселений лесостепи [4, с. 72]. Некоторые виды ремесленной продукции население получало из Крыма [5, с. 63]. Характерно, что ремесленные орудия труда всегда сопутствуют земледельческим.

Большая часть продуктов ремесла разными способами получалась кочевниками от оседлых земледельческих племен и городских центров.

Следовательно, большинство художественной продукции, потребляемой кочевниками, производилась не самими потребителями, а на стороне (в первую очередь, это касается металлопластики). Причем производителями зачастую были представители иной этнокультурной среды, и тогда между производителем и потребителем художественной продукции существовала достаточно четко выраженная дистанция. Как же преодолевался этот барьер?

Для решения этой проблемы нужно рассмотреть два вопроса: какое место занимала в художественной культуре кочевников импортная или заимствованная художественная продукция и каким образом обеспечивалось единство художественных вкусов производителей и потребителей, необходимое для потребления инородных художественных ценностей.

Начнем с первого. Известно, что в искусстве кочевников лидирующее место занимает металлопластика, которая, как мы выяснили, часто производилась в иной этнокультурной среде.

В какой мере произведения металлопластики отражают характер степного искусства? (Ведь до нас не доходят изделия из органических материалов.) Может быть, в подлинно кочевническом искусстве – вышивке, плетении ковров, орнаментации жилища, господствовали совсем иные традиции?

Исследования показывают, что в искусстве средневековых кочевников одни и те же тенденции прослеживаются и в металлопластике, и в резьбе по кости, и в рисунках на стенах городищ [5, с. 68]. Тесная связь между орнаментом металлоизделий и орнаментацией тканей, кости, бересты в искусстве средневековых хакасов показана Л.Р. Кызласовым и Г.Г. Король в работе «Декоративное искусство средневековых хакасов» [6, с. 61].

Таким образом, выясняется, что стилистика кочевнического искусства была единой во всех его видах.

Существовало единство стиля, общего отношения к художественной форме, проявлявшееся во всем разнообразии конкретных материалов [7, с. 111].

Металлопластика и другие изделия, поступавшие к средневековым кочевникам от соседних оседлых народов, гармонично включались в собственно кочевническое искусство. Что же обеспечивало такое включение?

По-видимому, эту функцию выполняло определенное сходство художественного вкуса, создаваемое таким социокультурным институтом, как мода.

Заимствовались и широко перемещались в плюральном культурном пространстве чаще и, прежде всего, вещи универсальной функциональной принадлежности – одежда, оружие, украшения. А учитывая особую портативность материальной культуры кочевников, именно эти вещи играли в ней ведущую роль, определяя этим морфологию художественной культуры.

Процесс заимствования шел по обоим направлениям – и от кочевников к земледельцам, и от земледельцев к кочевникам. Рассмотрим это подробнее.

Чисто функциональным является заимствование предметов вооружения.

Гунны и авары принесли в Европу особый тип седла, стремена и саблю.

Древнерусские удила и стремена восходят к азиатским прототипам VI – VIII вв.

С кочевниками связано и происхождение многих типов древнерусского оружия: сабли, пики, чекана, сложного лука, сфероконического шлема и др. [8, с. 318].

Заимствовались и предметы одежды. В позднеримскую эпоху и в раннем средневековье варварские моды проникли сначала в провинции, а затем и в столицу Восточной Римской империи. «Что касается всякого рода наплечников, штанов и обуви, то большую часть их, и по имени, и по употреблению, они заимствовали у гуннов», – сообщает Прокопий Кесарийский, осуждая современные ему моды [9, с. 26].

Скарамангий – одежда византийских придворных, первоначально служила прикрытием азиатским кочевникам. Аналогичные процессы идут и на востоке степей: «В Китае в Танскую эпоху (VII–X вв.) с каждым годом мода на кочевнические обычаи делала успехи, пока они не вошли в быт придворных кругов и знати. Одежда кочевников – зеленый или коричневый халат с воротником, запахнутый налево и подпоясанный ремнем, стал в Танскую эпоху обычной одеждой» [10, с. 586].

Украшения и произведения декоративно-прикладного искусства так же заимствовались и производились в иной этнокультурной среде, чем та, где они потреблялись.

В раннесредневековой Византии распространялся полихромный стиль, так характерный для мира европейских степей эпохи Великого переселения народов [11, с. 77].

Мы видим, что кочевниками у земледельцев и земледельцами у кочевников перенимаются и заимствуются вещи сугубо функциональные, связанные, в основном, с техникой ведения боевых действий – вооружение, конская упряжь, военная одежда и амуниция.

Именно с этими категориями вещей связана художественная культура кочевников.

Данные вещи несут общую и для кочевников, и для земледельцев функциональную и эстетическую нагрузку. Это и облегчает процессы образования и функционирования института моды на те или иные виды художественных изделий и связанных с ними художественных ценностей, общих и для их производителей – оседлого населения лесостепи и связанных с кочевым окружением городов, и для их потребителей – степных номадов.

Материальная культура кочевников отличается особой компактностью, портативностью, что связано с особенностями экстенсивного кочевого скотоводства. Соответственно, те

виды искусства, которые тяготеют к материальной культуре, к монументальному способу выражения, проявились в художественной культуре кочевых народов слабо или совсем отсутствовали. Прежде всего, это касается архитектуры.

Нам неизвестны монументальные сооружения кочевников на первой стадии кочевания; правда, это не касается погребальной архитектуры (особенно, при подкурганном обряде захоронения).

На второй стадии кочевания, при ограничении территории кочевания, упорядочивании маршрутов сезонных перекочевок, появляется становища – зимники, близ них возникают стационарные могильники и святилища.

На стадии полусседлости в степях появляются замки и целые города.

Система градостроительства и связанная с ней монументальная архитектура кочевников отличается близостью к исконно кочевым традициям портативности и мобильности.

Планировка степных городов была скопирована со структуры кочевого куреня, а «тип жилища кочевников породил сходный тип монументальных и общественных построек, которые у кочевников, перешедших на оседлый образ жизни, лишь облеклись в более долговечные строительные материалы (камень, металл, дерево)» [12, с. 83].

Для монументальной архитектуры средневековых кочевников характерно сочетание кочевых и заимствованных традиций [12, с. 87].

Таким образом, монументальная архитектура как вид искусства не характерна для художественной культуры кочевников. Развитие ее у кочевых народов отражает процесс оседания номадов на землю, т.е. изживания самого социально-экономического и культурного типа кочевничества.

Скульптура у средневековых кочевников получила большее развитие. Известны тюркские, кимакские, кипчакские каменные изваяния [13, с. 50].

Эти памятники также появляются на второй и особенно – на третьей стадиях кочевания.

Живопись кочевников известна только в прикладных и неразвитых формах. Графические рисунки на камне, кости и др. представляют собой начальные, зародышевые формы живописи; станковая и монументальная живопись для кочевников нехарактерна.

Словесное искусство кочевников можно охарактеризовать как искусство преимущественно устного слова. Содержанием его являлись темы мифологии и эпоса [14, с. 214].

Письменность у кочевников Евразии впервые появилась в раннем средневековье. Ею стало руническое письмо тюрков, по мнению С.Г. Кляшторного, заимствованное ими из Согда [15, с. 97]. Эта письменность в разных вариантах бытовала на всем протяжении степного пояса от Центральной Азии до Восточной Европы [15, с. 104]. Именно она, как считает М.В. Стеблева, легла в основу тюркоязычной литературы [16, с. 64].

Наиболее характерным для художественной культуры средневековых кочевников является развитие прикладных форм изобразительного искусства, что и является ее главным типологическим признаком. Поэтому изучение именно прикладного искусства кочевников является основополагающим для изучения художественной культуры кочевых обществ.

Таким образом, если в земледельческих культурах аристократической художественной культуре, склонной к взаимовлияниям, противостоит традиционная культура народных масс, хранящая этническое своеобразие, то в развитых кочевнических культурах эклектизму верхов противостоит лишь синкретизм низов – т.е. наличие не противостояние, а определенная общность.

Итак, художественная культура средневековых кочевников относится к типу традиционных и отличается органически присущими ей особенностями: синкретизмом и, на развитых этапах, сочетанием синкретизма и эклектизма художественных вкусов и ценностей.

Эти черты степного искусства не делают его менее значительным явлением художественной жизни средневековой Евразии, а наоборот, подчеркивают его типологическую уникальность.

Искусство средневековых кочевников служило своеобразным каналом транскультурных коммуникаций, было полем, где встречались и взаимообогащались художественные ценности всего евразийского материка.

От Китая до Венгрии, от Ирана до Урала искусство средневековых кочевников распространяло художественные достижения различных народов и культур.

Но его роль не ограничивалась функциями передачи этих достижений – кочевнические мастера творчески преобразовывали используемые мотивы и образы, и создавали свои произведения, которые оказывали влияние на развитие художественного творчества в оседлых цивилизациях, граничащих с Великим поясом степей, причем не только в пространстве, но и во времени [17, с. 75].

Искусство средневековых степных объединений явилось выражением творческих способностей населения евразийских степей, создавшего яркую и самобытную культуру, оставившую свой след в мировой истории.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Данилевский И.Я. Россия и Европа. М., 1991. С. 88
- 2 Тойнби А. Дж. Постигание истории. М., 1991. Подробный разбор номадической концепции А.Дж. Тойнби см.: Златкин И.Я. Концепция истории кочевых народов А. Тойнби и историческая действительность // Современная историография стран зарубежного Востока. М., 1971
- 3 Плетнева С.А. Кочевники средневековья. М., 1982. С. 10 – 11
- 4 Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1982. С. 72. См. также: Толмачева М.М. Кузнечные изделия Маяцкого комплекса // Маяцкий археологический комплекс. М., 1990
- 5 Федоров-Давыдов А.Г. Искусство кочевников и Золотой Орды. С. 63-68
- 6 Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. М., 1990. С. 61
- 7 Федоров-Давыдов А.Г. Искусство кочевников, С. 111
- 8 Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985. С. 318
- 9 Банк А.В. Прикладное искусство Византии IX – XII вв. М., 1973. С. 26
- 10 Культура Византии. Вторая половина VII – XII век. М., 1969. С. 586
- 11 Искусство стран Востока. М., 1986. С. 77
- 12 Федоров-Давыдов Г.А. Культура и общественный быт золотоордынских городов. М., 1964
- 13 Плетнева С.А. От кочевий к городам. М., 1967. С. 50
- 14 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974
- 15 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964
- 16 Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI – VIII веков. М., 1965. С. 64
- 17 Валеев Ф.Х. Народное декоративное искусство Татарстана. Казань, 1984.

АВТОНОМИЯ МӘСЕЛЕСІ ҚАЛАЙ БАСТАЛДЫ?

ЕРДЕНБЕКОВА Ж.
магистрант, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін ауыр кезең болды. Патшалық Ресей боданындағы бұратана халықтардың бірі ретінде елдегі болып жатқан дүрбелеңді олар да басынан өткізіп жатты. Бұрынғы кеңестік тарихнамада айтылатынындай қараңғылықтағы бұратана халықтарды, езілген ұлттарды патша монархиясынан Ленин бастаған большевиктер партиясы құтқарды, ұлт теңдігін, ұлттар бостандығын әперді делінді. Шындығында солай ма еді? Қазақтың оқығаны, ұлт намысын қорғауға дайын ұлт көсемдерінің бар екені тек тәуелсіздігімізді алған соң ғана айтылғаны тарихи шындық. Олай болса осы бір аласапыран тұста ұлт болып өз жерінді қорғау, дербес ел болу мәселелерін бағдаршам етіп, империяның қанды шеңгелінде қалу қаупі төнген кезде бас көтерген Алаш азаматтарының еңбегін қалай жоққа шығара аламыз. Сол кезеңдегі жер мен ел теңдігі үшін жанталастың басы қалай басталғанына тоқталсақ.

1905-1907 жылдардағы патшалық монархияның езгісі салдарынан орын алған көтерілістер тұсында автономия алу мәселесін бірінші болып алашорда қайраткері А. Н. Бөкейханов бастаған интеллигенция өкілдері көтереді. Ел болашағына аландаған ұлт қайраткерлері үшін бұлай етпеске болмады, өйткені оларды аландатқаны, аласапыран тұста ел мен жердің тағдыры әлде қалай болады деген басты сауал еді. Олар «халық бостандығы» деп аталатын либералдық-монархиялық ағымдағы партия өкілдерімен бірігіп «конституциялық-демократиялық партия» құрады [1,45 б.].

Алаш қозғалысы бір немесе екі-үш жылдың жемісі емес, өзінің бастау кезеңдерін 1917 жылдан әлдеқайда бұрын алатын ішкі эволюциялық жолы бар, дайындалған, пісіп-жетілген ұлы қозғалыс еді. Алаш қозғалысының қоғамдық саяси қызметінің басталуы бір деректерде «Қарқаралы петициясынан» бастау алады дейді [2,106.]. Қалай болса да осы тарихи кезеңде ұлт мәселесін көтере алатын, оны қалың бұқараға жеткізе алатын ұлттық зиялы қауым өкілдерінің қалыптаса бастағанын айта аламыз. Олардың қоғам алдында, қазақ халқының тағдыры алдындағы, жалпы қазақтың басын қосу, сиез ашу, ұйым құру сияқты жұмыстарының басын қазақ өкілдері қатысқан 1905-1906 жылдардағы Бүкілресейлік бірінші-үшінші мұсылман

сиездері, 1906-1907 жылдары Ресейдің екі мемлекеттік думаларына Ә. Бөкейханның, А. Бірімжановтың, А. Қалмұновтың, Б. Қаратаевтың, М. Тынышбаевтың, Б. Құлмановтың, Ш. Қосшығұлұлының т.б. қазақтардың сайланып мәселе көтергенінен көруге болады. Міне, осы топ және алдыңғы қатарлы қазақ оқығандары қауымдасып, ортақ мүдде төңірегіне шоғырланды. Осы арада 1905 жылдың желтоқсан айында Орал қаласында қазақ интеллигенция өкілдерінің бас қосуымен болған бес облыс қазақтарының сиезін айтпай кетуге болмайды. 1906 жылы олар Семейде екінші сиездерін өткізеді. Ол сиезге Ә. Бөкейхановтың сонынан ерген 150-ге тарта қазақ қатысады. Олар заң шығару, қазақтың жерін өз меншігі етіп жариялау, қазақ балаларына мектеп, медресе, университет ашу, ішкі Ресейден келіп жатқан переселендерге тоқтау салу, кедейлерге теңдік әперу сияқты мәселелерді алға тартады [3,46 б.]. Қайраткерлердің ұлт болашағы үшін күресі тағы да І ші және ІІ ші Думада сөйлеген сөздерінен көрінеді. Сиезде Б. Қаратаев қоныс аудару саясатының қазақтың ежелден келе жатқан ата-баба заманынан әдетке айналған көші қон дәстүрін, тіршілігін тас-талқан ететінін айта келіп: «Біздің мемлекетте ұшыққан аграрлық мәселені далалық облыстарға шаруаларды қоныс аударту арқылы шешкісі келеді. Үкіметтің осынау сұғанақтығының салдарынан қазақтарға қырылып қалу қаупі төніп тұр» деп думада ойын ашық айтады [4,96.]. Алаш қайраткерлерінің мұндай оппозициялық ойларын үлкен мінберден айтып тұруы жүз жыл өтсе де маңызды сияқты. Өйткені қазақ үшін жер мен ұлт тағдыры Ресей империясының боданына өткеннен бастап-ақ күрделі мәселеге айналған болатын.

Алайда Б. Қаратаев басшылықтан «XX ғасырда қазақтардың көшпелі өмір салтын доғару керек, сондықтан қоныс аударушыларды көшіріп өкету қажет» - деген жауап алады [5, 9 б.]. Осылайша қазақ депутаттарының барлық ұсыныс тілектері жауапсыз қалады. Оның үстіне 1907 жылғы 3 маусымда жаңа сайлау заңына сәйкес көшпелі халықтар сайлау құқығынан айырылады. Ал Қазақ ұлттық көсемдеріне қарсы жаңадан қуғын-сүргін басталады. 1908 жылы Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов қамауға алынады. Ұлт көсемдерін қуғындау басталса да бірақ күрес жалғасын табады. Алашорда зиялылары қазақ елін отарлық езгіден азат ету, қазақ қоғамын орта ғасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына шығаруды, біртұтас халықтық мүддені мақсат етті [6,192 б.].

Жалпы Алаш қозғалысына баға бергенде біз мына мәселеге мән беруіміз керек сияқты. Патшалық Ресейдің үш генерал губернаторлығында, қазақтың үш жүзінде бөлініп өмір сүріп жатқан

қазақ халқының оқығандары тұңғыш рет тізе қосып, туған халқының азаттығы үшін саяси жолда бас біріктірді. Оған куә қазақ елінің түкпір түкпірінің барлығын қамтыған облыстық, уездік, болыстық қазақ сиездері, Алаш бағытын қолдаған ірілі ұсақты басқосулар, жер-жерлерде құрылған қазақ комитеттерінің жұмыстары. Ал Ә. Бөкейхановтың саяси көзқарасының қалыптасуына әрине оның Щербина экспедициясына қатысуы мен 1-орыс төңкерісіне қатысуы әсер етпей қойған жоқ. Бөкейхановтың маңындағы ең жақын топтың ішінде М. Тынышбаев, Б. Сыртанов, Ш. Құдайбердиевтер т. б. көптеген алаш қайраткерлері бар бәрі бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара білді. Тіпті қазақ халқының көне кезден көшіп-қонып жүрген жерінің ұлттық-территориялық тұтастығын белгілеу туралы ой да осы дүрбелен тұста басталуының себебін жоғарыда айттық. Ұлт болашағына алаңдаған Ә. Бөкейхановтың алашорда көсемдерінің арасындағы ең басты тұлғаға айналуы да осыдан басталады. Оның қолдауымен 1909 жылы Санкт-Петербургте Абай Құнанбаевтың алғашқы өлеңдер топтамасы жарыққа шығарылады. Әлиханнның көзқарасын, ойын қолдайтын Шәкерім Құдайбердиев те өзінің «Түрік, қырғаз, қазақ хәм хандар шежіресі», «Мұсылманшылдық», «Қазақ айнасы» атты керемет шығармаларын жазған болатын [7,46 б.].

Ташкент, Орынбор, Семей және т.б. әртүрлі қалаларда қазақ интеллигенция өкілдерінен тұратын күрескерлері бірігіп әрекет ету қадамын бастайды. Қазақтың көрнекті қоғам қайраткерлері «Қазақ» газетінің редакторлары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытовтар Ә. Бөкейхановтың артынан ілеседі. «Оян, қазақ!» ұранымен қаруланған олардың негізгі көздегені Ресей империясының сол кездегі жағдайын пайдаланып ұлттық еркіндікке қол жеткізу болатын.

Ал елдің басын қосып, халықтың мұң-мұқтажын айтуға тиісті және оны шешудің жолдарын айқындамақ сиез ашу мәселесі, әсіресе 1913 жылдан бастап жүйелі түрде көтеріле түскенін байқаймыз. Тарихи деректерге сүйенсек, патша жандармериясының ақпарат хаттарында сиез өткізудің бастамашылары ретінде Жанша Сейдалин, Райымжан Мәрсекөв, Бақытжан Қаратаев, Барлыбек Сыртанов көрсетіледі.

1913 жылы «Айқап» журналында сиез шақыру жөнінде Ж. Сейдалин «Азып-тозып кетпеске не амал бар?» деген үндеу хатын жариялайды. Бұл хатта сиез шақыру мәселесінде ұлт интеллигенция өкілдерінен жауап күтеді. Ж. Сейдалиннің бұл хатына Ә. Бөкейханов ашық хат түрінде жауап жазады. Онда: « «Айқапқа» Жаһанша

мырза хат жазып отыр. Қазақ баласы бас қосса, қазақ жұмысы жақсы орынға барар еді дейді. Қазақ баласы бас қосып, шаруа, жұрт пайдасын сөйлеп, іс қылып тарбынса бірте-бірте қазақ баласы ілгері басуға басқыш табылар еді деп, біз де ойлаймыз» - дей келе сиездің қажеттілігін дәлелдейді, жәнеде: «Қазақ сиезі, не қазақ жиылмай, не жиылған кісіні сөйлетпей, бұл күнде жақсы басқосу болмай, арам тер болып тарқайды. Бас қосқанда сөйлейтін сөздің бәрі сөйленіп, қағазға жазылып мінеліп, түзетіліп, даяр болмақ. Бас қосу 4-5ақ күн болмақ. Бұрыннан жұртқа жарияланып, жұрт пайдасы осы деген сөзге бас қосқан жерде бата қалмақ. Осы бата қылған сөзді жұрт болып іс қылмақ» дей отырып, «Тірі болсам хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген сертті сөздерімен хатын аяқтайды[8,111-112б.]. Міне осы жылдардан бастап пікір жүзінде көтеріле бастаған жалпықазақ сиезін ашу мәселесі 1917 жылға дейін жалғасты.

Және осыдан сәл ілгері 1914-1916 жылдарда болған Ресейдің соғыс қимылдары барысындағы қыруар адам шығыны ондағы жағдайды шиеленістіре бастаған болатын. Осы ретте Үкімет олқылықтың орынын толтыру үшін Орталық Азия мен Сібірдің бұратана халықтарынан адам күшін толықтыруды көздеп тыл жұмысына алуды көздейді. Алаш көсемдері «Қазақ» газеті беттерінде мұны қатты сынға алып талқылайды. «Бұратаналарды тыл жұмыстарына шақыруды жариялай отырып, үкімет арзан жұмысшы күшін пайдаланып қалуға бел байлады және жасақты армияны толықтыруға керек орыс жұмысшылары мен шаруаларын босатып алғысы келеді. Жәнеде олар қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен сияқты бұратана халықтарға қару беруге қауіптенді, болашақта олар қаруды Ресейге қарсы жұмсайды деп қорыққан. Алайда осынау алмағайып кезеңде «Алаш» қайраткерлері халықты жаңа аласапыраннан қорғаштап, қайткен күнде оны аман сақтауға тырысты. Сондықтан да олар қазақтарды патша жарлығын орындауға шақырды.

Біріншіден, олар Ресейге төнген сыртқы қатердің бодан болып отырған қазақтарға да толық қатысы бар деп санады. 1916 жылғы 11шілдеде «Алаш азаматтарына» арнаған үндеуінде Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов былай деп жазады: « Отандастарымыз-орыс халқы, діндестеріміз-мұсылмандар, сондай-ақ басқа да көршілес халықтар өрттің жалынында жанып жатыр. Бізге бұдан сырт қалуға болмайды. Өзіміз боданы болып отырған өкіметтің бұйрығынан бас тарту, басымызды сауғалап үйден шықпау, мемлекетті қорғауға ат салыспау дұшпанға көмек көрсетумен бара-бар»[9,217б.]. Екіншіден,

іс жүзінде қарусыз қазақтардың тұрақты орыс армиясына қарсы бас көтеруін болдырмауға талпынды. Үшіншіден, соғыс Ресей үшін жеңіспен біткен жағдайда қазақтардың хал-күйі жеңілдеп, ұлттық автономия құрылатынына олар үміт артты [10,126.].

Жалпы кеңестік тарихнамада алаш қозғалысын басынан бастап айыптап, оларды халықтың қамын ойлаушылар емес, ескілік күндерін аңсаған байдың ұрпақтары деп түсіндірді. Яғни ұлт қаймақтарын Орыстың буржуазиялық либералдық демократтарын жақтаушылар деп айыптады [11, 289б.]. Шындығында олай емес еді. Бүгінде Алаш қайраткерлерінің толықтай ақталғанына тарих куә. Бұл жөнінде Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Алаш мұрасы және осы заман» деген мақаласында: «XX ғасырдаң басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал Ол тұста ой еңбегімен кәнігі түрде шұғылдану атадан балаға жұғысты болып отырған» дейді [12,66.]. Елбасы осы мақаласында Алаш қайраткерлерінің тарих алдындағы, ұлт болашағы алдындағы Ұлы мақсаттары жайлы еңбектерін : « Олар өз қызметінің басты мұраты қазақ халқының ұлттық төлтумалығын сақтау, сонымен бірге оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын шындау деп санаған» деп оң баға беріп, арнайы атап өтеді.

Қазақ халқының бақытына тағдыр осындай жанын құрбан еткен ұлы тұлғаларын бермесе, қазақ елінің алып шекарасының, тәуелсіздігінің сағымға айналары сөзсіз еді. Алаштықтар күресі одан әрі «Айқап» журналы, «Қазақстан» газеті, «Қазақ» газеті сияқты басылымдарды шығарумен жаңа сатыға көтеріледі. Әлихан 1917 жылдың күзі мен қысында мемлекеттік бостандыққа жетудің түрлі жолдарын қарастырады. Г. Н. Потанин бастаған Сібір облысшыларымен қатынас жасап, Сібір автономиясы құрыла қалған күнде, өздерінің де осы автономияға кіруін қалады. Бірақ бүкіл империя көлемінде жағдайдың күн өткен сайын шиеленісе түсуіне байланысты, бұл пікірдің іске асуы екіталай еді. Десек те, Ресейге елді дүр сілкіндірген ақпан революциясы келген болатын. Ақпан революциясының нәтижесінде монархияның құлауы Қазақстандағы саяси жағдайды түбірімен өзгертіп жіберді. Қазақ халқы бұл оқиғаны қуана қарсы алып, саяси өмірге белсене араласты.

Алайда бүкіл оқиғалар көрсеткеніндей, Уақытша үкіметтің де жайы белгілі болатын, яғни патша үкіметінің саясатын жүргізуді

жалғастырған олар ұлт мәселесін демократиялық жолмен шеше алмады және басқа езілген халықтар сияқты қазақтардың болашақ саяси даму жолын өзі айқындауы немесе автономия мәселесін тіпті сөз еткісі де келмеді. Осы мәселені түсінген қазақ либерал-демократиялық интеллигенция өкілдері жағдайдың және саяси күштердің жедел өзгеруін есепке ала отырып, жалпықазақ сиезін өткізуді тездету туралы шешім қабылдайды.

Сөйтіп Қазақстанның барлық облыстарынан өкілдер қатысқан 1-ші Бүкілқазақ сиезі 1917 жылы 21-26 шілдеде өз жұмысын бастайды. Онда «Алаш Орда» партиясы құрылады. Сиездің күн тәртібінде 14 мәселе қаралады, оның ішінде ең басты мәселе әрине Автономия алу мәселесі болатын. Қазақ сияқты халық үшін партия құру, автономия сұрау патша үкіметі болсын, оның орнына келген қос үкімет болсын, большевиктер үшін де ешқашан ұнаған емес. Олар да бұратана халықтарға өз мүдделерін қорғау туралы ой тууы мүмкін емес деген астамшыл пікірде болғаны тарихтан белгілі. Аталмыш сиезде: «Барлық қырғыз облыстарын бір автономияға біріктіру, Ол Ресей Федерациясының құрамында автономия дәрежесінде болу керек» деген талаптарын қояды. Яғни Ресей Демократиялық Республикасының басқа автономиялары Сібір, Түркістан, Башқұртстан сияқты деңгейде болуын талап етеді.

Г. Н. Потанин алашорда қайраткерлерінің мақсат мүдделерімен танысып танданғанын жасыра алмайды. Ол: «Қазақтарда партия да, социал-революционерлер де, социал демократтар да, большевиктер де жоқ, алайда қырғыздардың бағдарламасы ұлттың айшықталуын көрсетіп тұр» деп баға береді [13,47б.]. Елде азамат соғысы басталып кеткеннен кейін Әлихан бастаған Алашорда өкіметі кеңес билігіне қарсы күресін жалғастырып, ақ казактар мен патша генералдарының жағында болады. Большевиктер ұсынған бағдарламаны олар қазақ қоғамын үлкен апатқа ұрындыруы мүмкін эксперимент есебінде бағалап, ал қазақ коммунистерін орталық биліктің қолшоқпары ретінде айыптайды. Ресейдің уақытша үкіметі империялық ұлт саясатының зардаптарын жою үшін нақты шаралар қолданды.

Алайда елдегі күштердің арасындағы жаңа өзгерістер биліктің Кеңестерге өтуіне қолайлы жағдай туғызды. Алаш партиясының көсемдері Петроградта қарулы күштердің жеңгені туралы хабарды ести салысымен Қазақстанда билік кеңестердің қолына өтіп кетпеуі үшін күресін бастайды. Сол үшін алаштықтар II Бүкілқазақ сиезін шақыруды жоспарлайды. Сиез 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында өтеді. Онда 10 бөлімнен тұратын басты мәселе соның

ішінде қазақ автономиясын құру мәселесі басты назарға алынады. Сиез туралы Ә. Бөкейханов «Тірі болсақ алдымыз үлкен той. Алаштың баласы бұл жолы болмаса, жақын арада өз тізгіні өзінде бөлек мемлекет болар», - деп айтқан болатын [14,250 б.].

Нәтижесінде сиезде Қазақ (Алаш) автономиясын құру туралы шешім қабылданады. Оған Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары аумағы мен Каспий аумағы, Алтай губерниясының қазақтары енгізіледі. Алашорда үкіметінің билігі Уақытша халық кеңесі деп аталады. Төрағасы көпшілік дауыспен Ә. Бөкейханов сайланған болатын. Жоғарыда айтқанымыздай сиез делегаттары автономияға ұлттақ-аумақтық мемлекеттік құрылым ретінде анықтама беруде бірауыздылық танытады, алайда автономияны жариялау уақыты туралы мәселеде біраз келіспеушіліктер туындайды. Бұған кедергі тудырған мәселе қазақ жерінде тұратын орыс тұрғындарының ұстанымы мен Түркістан өлкесінің құрамына кірген оңтүстік өңірдегі (Сырдария мен Жетісу облыстары) қазақтардың ұстанымын айқындау қажеттігі жатты. II Бүкілқазақ сиезі Түркістанда тұратын қазақтардың Алаш автономиясына қосылуы туралы мәселені Сырдария облысы өкілдерінің сиезі шешуі тиіс деген қорытындыға келеді [15,218 б.].

Жалпы Алашорда көсемдері ұлттық мемлекеттілікті құру принципіне ұлттық бірлікті, ұлттың біртұтастығын негіз етіп алды, ал большевиктер ұлттық мемлекеттік құрылым негізіне таптық, яғни ақыр соңында Азамат соғысына алып келген халықтың бір бөлігін екінші бөлігіне қарсы қою принципін ұстанды. Ал елдегі болған қос үкіметтің мәні мынада болды: нақты билікке ие Уақытша үкіметтің күшті әлеуметтік базасы болмады, ал кеңестер әлеуметтік күшке ие бола тұрып, нақты билікке қол жеткізе алмады. Ал кеңес үкіметінің арманы әлеуметтік жағынан төменгілердің тікелей қолдауына сүйеніп отырып, билікті революция арқылы басып алу еді. Ақыры солай болғаны тарихтан белгілі. Алашорда үкіметінің 1918 жылы 24 маусымда «Алаш автономиясының жерінде жер пайдалану туралы Уақытша ереже» өзінің мазмұны мен пәрмені жағынан маңызды құжаттардың бірі болды. II баптан тұратын бұл Ережеде жерді пайдаланудың негізгі тәртібі көрсетілді [16,36 б.]. Міне Алаш қозғалысының жетекшілерінің аса ірі тарих алдындағы, қазақ халқының тағдыры алдындағы еңбектері осы қазақ жерін сақтап қалуымен байланысты болған еді. Осы бір аласапыран тұста Алаш көсемдері үшін қайтсем елімді терезесі тең етермін деген жанталасы ақталмай қалған жоқ, олар өздерінің өте көреген

саясаткер екендіктерін көрсете білді. Олардың аңсағаны қос үкімет болсын кеңес үкіметімен де қандай жағдайда болмасын келісімге келіп, қалайда қазақ жерінің тұтастығын аман алып қалу еді. Олар өз кезегінде Ресейде орнаған кеңес өкіметімен де санасуға, олармен келісімге келе отырып олар арқылы Қазақ автономиясын сақтап қалу үшін олардың қойған шарттарына көнуге келіседі. Оған А. Байтұрсыновтың хаты дәлел [17,266.]. Екі оттың ортасында қалған Қазақстан мен Татарстан және Башқұртстан ұлттық-демократиялық қозғалысының көсемдері 1919 жылдың басынан бастап Кеңес өкіметі жағына амалсыз өту туралы шешімге келді. Ол туралы башқұрт ұлттық-демократиялық қозғалысының басшысы Зәки Валиди Тоған былай дейді: « мен Алашорда қайраткерлері А. Байтұрсынұлы мен Ә. Бөкейхановқа хат жаздым, онда жақын күндерде кеңестер жағына өтетінімізді, оның амалсыз шара екенін, біз Алашорда үкіметінің келісімдері мен өз ұлттық принциптерімізге адал болып қалатынымызды, алайда Кеңестер үкіметінің сөзіне сенуге болмайтынын айттым», дейді [18,201 б.].

1917 жылғы қазан айының соңынан, 1918 жылғы көктемге дейін большевиктер кең байтақ империя аумағында, соның ішінде Қазақстанда да Кеңес үкіметін орнатады. Мәскеу басшылығы Мәскеуде 1918 жылдың қорытындыларын талдай келіп, ұлттық-мемлекеттік құрылыс реформасын тез арада қолға алу, Татарстан мен Башқұртстан және Қазақстанда ұлттық автономияны тездетіп, құру туралы шешімге келеді. Ресей империясының ұлттық аймақтарында, оның ішінде Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, Коммунистік партияның ұлттық бағдарламасына сәйкес бұрынғы отар халықтардың мемлекеттілігін құру мәселесі тұрды. Жаңа өкіметтің Ұлттық- мемлекеттік құрылыс саласындағы негізгі принциптері Кеңес үкіметінің аса маңызды екі құжатында - «Ресей халықтары құқықтарының Декларациясы» және «Ресей мен Шығыстың барлық еңбекші мұсылмандарына» деп аталған үндеулерде жарияланды [19, 169 б.]. Кеңестердің Бүкілресейлік III сиезінде қабылданған В. И. Ленин жазған «Еңбекші және қаналушы халықтар құқықтарының Декларациясында» Кеңестік Ресей республикасы, кеңестік ұлттық республикалардың федерациясы ретінде ерікті ұлттардың одағы негізінде құрылады деді.

РКФСР-дың кеңестік типтегі алғашқы көп ұлтты мемлекеттің құрылуы жаңа ұлттық автономиялық кеңестік мемлекеттердің құрылуына серпін берді. Сонымен қатар кеңес үкіметі Алашорда үкіметін, Түркістан автономиясын мойындамайтынын білдірді.

Осындай қысылтаяң сәтте Алашорда басшылары болса 1917 жылы құрылған Алашорда ұлттық-автономиясын мойындауды көздеген келіссөздер жүргізуді ойластырады. Ә. Бөкейханов Ленинмен және Ұлт істері жөніндегі Халық комиссары И. Сталинмен кездесуге Мәскеуге өз жолдастарымен кетеді. Алайда Мәскеу басшылары алаш қайраткерлеріне Кеңес үкіметінің барлық құрылған автономиялардың басшы органы екенін мойындатады.

Бұқара халықтың басына «коммунистік-отаршылдық» қамыты мықтап тұрып киілді. Тәуелсіздік мүддесін таптық мүдде алмастыра бастады. «Ақ болсын, қызыл болсын маған бәрібір, мен тек қазақ ұлтын тебіннен құтқарып, соның мүддесін қорғайтын мемлекетті жақтаймын», деген А. Байтұрсыновтың өзі бұл сөзін іс-әрекетпен дәлелдейтін кез туғанын түсініп шешім қабылдайды. Алайда кеңес үкіметі де қарап жатпады. Осы кезден бастап алашорда көсемдерінің артынан шам алып түсе бастайды[20,64 б.].

Соған қарамастан Алашорда қайраткерлері болса кеңес үкіметіне Алаш автономиясының тәуелсіздігін белгілі бір дәрежеде қамтамасыз ететін бірқатар талаптар қойды. Олардың талаптарының ең маңыздысы жеке автономия үшін қажет ұсыныстармен қатар: «Автономия ретінде Қазақстан аумағының тұтастығын қамтамасыз етуді» сұрайды. Арада қаншама келіссөздер болса да кеңес үкіметі де уақытша үкімет басшылары сияқты алашорда үкіметін мойындамайтындықтарын ашық білдірді және таптық тұрғыдағы кеңестік автономия құратындықтарын көрсетеді. Ақыры солай болды да. Бірақ бұл үшін қазақ елінің шекарасы кеңестік Автономия түрінде болса да біртұтас шекараға біріктірілуіне қандай іс әрекеттер атқарылғаны тарихта мәңгі қалмақ. Алаш көсемдерінің іс әрекетінсіз қазаққа қазіргі жерлер қайтарылмайтында еді. Егер Жетісу мен Сырдария, Семей мен Ақмола облыстары Ресей империясы тұсында құрылған генерал губернаторлықтардың құрамында Орынбор мен Астраханның кеткені сияқты кете барса бүгінгі біздің еліміздің шекарасының қалай болатынын бағамдай беріңіз. Тарихта Алаш тұлғалары сияқты ұлты үшінжанын қияр Ұлы тұлғалар қашан да болған, бола да береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сыдыков Е. Б., Малышева М. П. Сибирь и Казахстан, (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). Семей, 2010 –393с.

2 «Алаш» қозғалысы. Құрастырған: Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, И. Нұрахмет. Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2008,-324б.

3 Сыдыков Е. Б., Малышева М. П. Сибирь и Казахстан, (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). Семей, 2010 –393с.

4 Алаш-таным. Ғылыми мақалалар жинағы. 1-т. Семей, 2012, 420 б.

5 Алаш-таным. Ғылыми мақалалар жинағы. 1-т. Семей, 2012, 420б.

6 Д. Махат, «Қазақ зиялыларының қасыреті», Алматы, 2001, 304 б.

7 Сыдыков Е. Б., Малышева М. П. Сибирь и Казахстан, (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). Семей, 2010 – 393с.

8 Бөкейханов Ә. Шығармалар.- Алматы: Қазақстан, 1994. –384 б.

9 Бөкейханов Ә. Шығармалар.- Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.

10 Алаш-таным. Ғылыми мақалалар жинағы. 1-т. С,2012, 420 б.

11 Асфендияров С. Д.История Казахстана (сдревнейших времен): 2-е издание. - Алма-Ата, Каз. Унив. 1993.

12 Алаш-таным. Ғылыми мақалалар жинағы. 1-т. Семей, 2012, 420б.

13 Сыдыков Е. Б., Малышева М. П. Сибирь и Казахстан, (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). Семей, 2010 – 393с.

14 Бөкейханов Ә. Шығармалар.- Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.

15 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том.-Алматы: «Атамұра», 2010, 752 бет.

16 Құл-Мұхаммед М. «Алаш» бағдарламасы: қиянат пен ақиқат. Алматы: Атамұра, 2000. 360 б.

17 ҚРОМА, 14-қор, 3-іс, 26-б.

18 Валиди Тоған А. З. - Воспоминания. Т. I-II. 1994, 1998, PDF, DjVu, RUS. 560с.

19 Ленин В. И. Тандамалы шығармалар, 6-т, Алматы:Қазақстан, 1990.-764б.

20 Жұртбай Т. Ұраным Алаш.- Алматы, «Ел шежіре» 2008, 472 б.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В КИТАЕ В XVIII НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

ЕСПАЕВА Б. К.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Казахская диаспора неоднородна и разнотипна, формировалась на протяжении ни одного столетия и имела в каждый исторический период различные причины для формирования и развития. Эти причины можно дифференцировать как политические, религиозные и экономические.

К политическим причинам можно отнести такие события, породившие и развившие казахскую диаспору, как: джунгарско-казахские войны XVIII в., национально-освободительные восстания и войны казахов против царского самодержавия XVIII-XIX в., национально-освободительное движение в Центральной Азии против царизма в 1916 г., установление советской власти в Казахстане, проведение политики геноцида по отношению к казахам в период коллективизации, борьба казахов против коммунистов Китая и Синьцзяна, события Второй мировой войны.

Экономические причины, побудившие казахов к миграции следующие: разрушение традиционной кочевой системы хозяйствования в Казахстане после присоединения его к Российской империи, т.е. проведение Столыпинской аграрной политики в Казахстане в царский период, а также в советский период во время коллективизации, трудовая иммиграция в страны Западной Европы и Америки в 1960-1990-х гг., нестабильность в экономике современного Казахстана, находящегося в состоянии перехода к рыночным отношениям после развала социалистической системы СССР.

Религиозные причины существовали в основном в царский и советский периоды, когда был затруднен выезд верующих для совершения хаджа в Мекку и Медину – святыя места для всех верующих мусульман. Поэтому казахи, совершавшие хадж, старались оставаться в странах Востока для беспрепятственного совершения религиозных постов ислама [1, 513 с.].

Основополагающую роль в возникновении казахской диаспоры сыграли политические события, происходившие в XVI-XIX вв. в Центральной Азии, в особенности, тесные многосторонние взаимоотношения между Казахстаном, Российской империей, Китаем и Джунгарией.

Казахско-ойратские отношения в XVII – первой декаде XVIII вв. являются той исторической основой, на которой спустя век – полтора была создана казахская диаспора в Китае, ставшая отправной точкой для возникновения диаспоры у казахов в XX в. Необходимо отметить, что районы Южного и Юго-Восточного Казахстана подвергались нападению со стороны ойратов еще в XV в., в период существования государства Моголистан [2, 312 с.].

Побудительным мотивом появления ойратов в Казахстане во второй половине XVI в. становится территориальный захват вследствие земельного голода и пастбищной тесноты в Джунгарии [3, 656 с.].

На рубеже XVI-XVII вв. некоторая часть ойратов была подчинена казахским ханам, военные столкновения между казахами и ойратами зачастую заканчивались победой первых, в особенности при хане Есеме, то с возникновением Джунгарского ханства (из юго-восточной группировки ойратов, располагавшихся на востоке от Казахского ханства) в середине 1630-х гг., отношения между этими двумя государствами кардинально изменяются. Набеги в целях грабежа казахского населения отступают на второй план, а на первый выдвигается идея (цель) захвата территорий. Со второй половины XVII в. борьба между Казахским ханством и Джунгарией за кочевья велась с переменным успехом, но вскоре ойратам удалось захватить и удержать за собой небольшую восточную часть Семиречья, ранее принадлежавшую казахам. Это было первое отторжение земель в пользу Джунгарии, приведшей к миграции основной массы казахов племени дулат, кочевавших по левобережью р. Или, в районы рек Чу, Талас, Келес [4, 26-34 с.].

В начале 1690-х гг., с приходом к власти Галдан – хана, Джунгария укрепила свои позиции. Ойратская армия во главе с Галдан – ханом вторглась в районы Семиречья и Южный Казахстан. Несогласованность в действиях казахских, бухарских и кыргызских военачальников, а также стремительность и неожиданность, с которыми ударились ойраты, привели к разгрому некоторых казахских родов и захвату нескольких оседлых оазисов бассейна р. Сырдарья, вследствие чего казахам пришлось покинуть родные места.

XVIII в. вошел в историю казахско-ойратских отношений как время кровопролитной и жестокой войны, огромных людских потерь с обеих сторон, мощных миграционных процессов, повлиявших на дальнейшую историческую судьбу народов Центральной Азии.

В феврале – марте 1723 г. ойраты обрушились на казахские аулы Старшего и Среднего жуза, не подготовленные к отражению нападения

в силу ряда причин. Казахи не смогли оказать сопротивления и вынуждены были бежать со своих кочевий, бросив там скот и имущество.

Вторжение ойратских феодалов привело к нарушению исторически сложившихся этнических границ, вызвало целый ряд перемещений племен и народов Центральной Азии.

В 1757 г. Цины разгромили Джунгарское ханство и за этим последовало отторжение казахских земель в пользу Цинского Китая.

В августе – сентябре 1757 года хан Аблай направляет первое посольство в Пекин, с целью установления мирных отношений с Цинской империей. В ходе встречи Аблая с китайскими послами им был обсужден широкий спектр вопросов. В первую очередь дольновидный и тонкий в дипломатии Аблай пытался получить подтверждение в заверении цинских военачальников о неприкосновенности системы политического управления казахов. Во время переговоров Аблай ставит вопрос о меновой торговле, и в итоге была достигнута договоренность об открытии торговли в местностях Иран-Хабирга и Урумчи [6, с 232].

5 сентября 1763 г. вышел приказ о запрещении казахам и кыргызам кочевать в районе р. Чу, Талас и в некоторых других местах западнее р. Или и южнее р. Аягуз. Несмотря на запрет казахи продолжали кочевать в Тарбагатае и Семиречье, за что подвергались постоянным репрессиям со стороны китайских гарнизонов. Маньчжоу-го начали проводить политику выдворения казахов с земель долины рек Или, Хоргоса, Лепсы, озера Алаколь, урочищ Тарбагатая и долины верховьев Иртыша.

Получая отпор со стороны казахов в 1767 г. Цины «разрешили» казахам зимовать в Тарбагатае и в других местах Восточного и Юго-Восточного Казахстана при условии выплаты податей. Казахи продолжали кочевать на этой территории и в первой половине XIX в., когда колонизационные захваты России в Казахстане и Средней Азии имели успешные результаты, вызвавшие необходимость решения ряда межгосударственных проблем, таких как развитие русско-китайских отношений и начало русско-китайских государственно-территориального разграничения в Центральной Азии.

В июне 1822 года издается «Устав о сибирских киргизах (казахах)», который устанавливал выборность окружных старших султанов, а в «Уставе об управлении инородцев», изданном месяцем позже четко прописывалось: п. 35 – «кочующие управляются по степным законам и обычаям, каждому племени свойственным».

Первым официальным документом о проведении границ между Китаем и Россией в Центральной Азии стал Пекинский договор от 2 ноября 1860 г., получивший более конкретную доработку в Чугучакском Протоколе 1864 г. Спустя несколько лет после подписания Чугучакского Протокола, воспользовавшись начавшимся в 1864 г., антицинским национально-освободительным движением в Синьцзяне, Россия потребовала провести проверку и изменить кое-где демаркационную линию путем присоединения к ней земель за счет китайской империи. Так был подписан Хобдинский Протокол 1869 г., а на следующий год – Тарбагатайский Демаркационный протокол 1870 г.

События XX в. еще более усугубили насущные проблемы казахского населения, находившегося в составе двух государств – Российской империи, а затем СССР, и Китая, - привели к многочисленным людским потерям у казахского народа, проживающего как в Казахстане, так и в Синьцзяне.

В начале XX в. на территории Казахстана крупномасштабно проводилась Столыпинская аграрная реформа, приведшая к изменению демографической картины, социально-экономических отношений, ухудшению и без того тяжелого положения казахов. В Казахстан, кроме добровольных, негосударственных мигрантов, хлынули потоки государственных переселенцев из Европейской части России, Украины, Белоруссии, являвшихся, по существу, разорившимися мелкими крестьянами, остро нуждавшимися в земле. Все время растущий поток русских переселенцев и незаконные изъятия земель Переселенческим управлением, чинимые произволом чиновников, вынудили казахов тысячами мигрировать в Китай.

Следует отметить, что за 1902-1913 гг. численность казахского населения сократилось на 8-9%, что составляет около 286 тыс. человек.

Большинство казахов пришли в Или и Алтайские просторы Синьцзяна. В 1911 г. в Китае казахи составляли 244 тыс. 900 человек. Для упрочения верноподданческих идеалов в казахской среде китайские чиновники заставляли обучать детей в школах на китайском языке, а учителей присылали специально не исповедующих мусульманскую религию. Так дело обстояло со всеми представителями неханьских этнических групп: казахами, уйгурами, кыргызами, монголами, татарами, узбеками и др. Такими мерами китайские чиновники пытались разъединить мусульманское население Синьцзяна и превратить его в послушных верноподданных.

В 1914 г. китайские власти Синьцзяна и русский консул в Урумчи достигли соглашения, в котором ставилось условие, что казахи, иммигрировавшие до июля 1911 г. (до начала Синхайской революции в Китае) и оставшиеся в Синьцзяне, становились китайскими подданными, те, которые прибыли после этой даты, возвращались в Российскую империю. Китайские власти в Пекине, опасаясь, что русские будут использовать казахов в своих политических требованиях на Или, решили, что число репатриантов не может превышать 6 тыс. человек.

Миграция казахов из Семиреченской области в Китай началась еще в июле 1916 г., а к сентябрю достигли широких размеров [3, 70-85].

В октябре 1916 г., после восстания в Семиречье против царского самодержавия, спасаясь от карательных акций русской армии, перешли через русско-китайскую границу около 300 тыс. казахов. Пограничные области Синьцзяна, такие как Тайчен на севере, Или на западе, Кашгар и Аксу на юге, стали центрами казахских беженцев, в которых насчитывалось: в Алтайском округе – около 100 тыс., Тарбагатайском – 60-70 тыс. и более 100 тыс. – в Илийском округах.

За переход на свою сторону китайцы с казахов потребовали плату: 9 черных иноходцев, 9 аргамаков, 10 тыс. рублей деньгами и 12 джамбе (слитков серебра). Только при такой оплате казахи имели возможность перейти китайскую границу, но нередко доведенные до отчаяния карательными мерами царских войск, природными несчастьями или грабежами со стороны многочисленных банд, казахские беженцы прорывали границу в тех местах, до которых могли добраться.

Губернатор Синьцзяна Ян Цзэнсинь хотел как можно быстрее покончить как с проблемой поддержки этих беженцев, так и с проблемой безопасности своих границ, потому что количество казахских беженцев намного превышало войска, находившихся в его подчинении. Кроме того, он не хотел давать ни малейшего повода русским войскам для проведения карательных акций, от которых могли пострадать жители Синьцзяна. Поэтому губернатор Ян Цзэнсинь решил урегулировать вопрос с казахскими беженцами мирным путем. Кроме того, по обеим сторонам границы доминировало казахское население, и Ян не хотел рисковать лояльностью казахов, которые могли оказаться полезным в случае русского нападения.

Русские власти требовали от Яна немедленно «выдворить проживающих в Китае дунгане, таранчей, киргизов и других

рабочих-инородцев в возрасте от 19 до 31 года. в ходе переговоров с русскими властями он добился подписания договора об амнистии казахских и кыргызских беженцев при условии возвращения их домой. В конце мая 1917 года около 160 тыс. казахов было репатрировано в Казахстан. Благодаря действиям губернатора, последние казахские беженцы покинули Синьцзян осенью 1918 года.

Установление Советской власти и гражданская война в Казахстане явились новым толчком для миграций казахов за пределы Родины. Вскоре после начала Великой Октябрьской социалистической революции казахи небольшими группами стали переходить границу с Китаем. Они перегоняли свой скот, в основном, в районе пограничной Кульджи, через Тарбагатайские горы и долину Черного Иртыша. Многие из них оставались в Синьцзянском Алтае и Илийском крае. Годфри Лиас упоминает о нескольких сотнях беженцев из Казахстана в Китай во время установления советской власти и гражданской войны [5, 61].

Одним из трагических событий XX в. для Казахстана стало проведение насильственной и незаконной коллективизации 1928-1932 гг., являвшихся, по сути своей, геноцидом против казахского народа, разрушением сложившейся хозяйственной системы с ее отработанными социокультурными традициями и механизмами регуляции, не сопровождавшимися заменой экологически, экономически и технологически более приемлемой, перспективной альтернативой [4, 243].

Загнанные в коллективы, где выпас скота был часто недостаточен, казахи видели, как погибали от голода их стада, после гибели которых следовала смерть людей. Начались массовые переселения казахов, исчисляемые в 1 млн. 30 тыс., в Россию, Узбекистан, Туркменистан, Каракалпакию, Китай, Иран, Афганистан. Из них 616 тыс. откочевали безвозвратно и 414 тыс. впоследствии вернулись в Казахстан. Около 200 тыс. казахов, безвозвратно откочевали, ушли в Китай, Монголию, Афганистан, Иран.

Итак, говоря о возникновении казахской диаспоры в Китае, можно сделать следующие выводы. Процесс возникновения казахской диаспоры в Китае состоит из двух этапов: первый – во время ойратско-казахских войн XVII-XVIII вв., в ходе которых казахи потеряли свои земли в районах Семиречья, Тарбагатая, Барлыка и др. Казахско-ойратские войны непосредственно привели к гибели тысячи людей, мощным миграционным процессам у народов Центральной Азии, коренным образом изменивших

демографическую ситуацию в этом регионе. Кроме того, во второй половине XVIII в. была установлена непосредственная граница между Казахстаном и Китаем.

Второй этап в истории возникновения казахской диаспоры в Китае характеризуется процессом русско-китайского территориально-государственного разграничения в Центральной Азии путем подписания ряда важных правительственных документов, таких как Пекинский договор от 2 ноября 1860 г., Чугучакский Протокол 1864 г., Хобдинский Протокол 1869 г., Тарбагатайский Демаркационный протокол 1870 г., Ливадийский договор 1879 г., Петербургский договор 1881 г. Вследствие подписания и ратификации вышеназванных договоров и протоколов казахские территории и население, проживающее на них, были насильственно разделены между этими государствами и без учета их желаний были распределены в подданство к ним.

События XX в. еще более усугубили насущные проблемы казахского населения, находившегося в составе двух государств – Российской империи, а затем СССР, и Китая, - привели к многочисленным людским потерям у казахского народа, проживавшего как в Казахстане, так и в Синьцзяне. Следствием этого явилось возникновение казахской диаспоры и ее развитие в странах Центральной Азии, а затем дальнейшее распространение по всему миру.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Страна в сердце Евразии. - Алматы, 2011. – 513 с.
- 2 Назарбаев Н.А. Стратегия независимости. – Алматы: Атамұра, 2003. – 312 с.
- 3 Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / Под ред. М.К. Козыбаева. – Алматы: “Санат”, 2010. – 656 с.
- 4 Басин В.Я. О сущности и формах взаимоотношений царской России и Казахстана в XVIII в. // Известия АН КазССР. Серия «общественная». – 1968. – № 5. – С. 26-34.
- 5 Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 2008. – 297 с.
- 6 Абуев К. Хан Абылай и его время. – Астана: Елорда, 2011. – 304 с.

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЦИИ

ЖАПАР Ш.

ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Две основных тенденции задают тон национальному дискурсу современной Турции: национальная идея и османское наследие.

Устойчивый интерес к османскому прошлому как источнику культурной идентичности в последние десятилетия наблюдается в интеллектуальной сфере, кинематографе, политической риторике, научных исследованиях, образовательных программах, туризме, реформатировании международных отношений.

Среди обширных восточных империй (Сефевидской, Великих Моголов, Минской), возникших в эпоху позднего средневековья, Османская империя отличалась рядом специфических черт. [1, с. 162].

Наиболее важная из них вытекала из ее географического положения.

Находясь на стыке Запада и Востока, она в течение довольно долгого времени играла ведущую роль в противоборстве мусульманского мира с христианской Европой.

Подобная ситуация способствовала преимущественному развитию тех общественно-политических институтов, которые обеспечивали ориентацию на внешнюю экспансию и позволяли османским султанам претендовать на мировое господство. Это обстоятельство дало К. Марксу возможность рассматривать Османскую империю как «единственную, подлинно военную державу средневековья». [1, с. 169].

Своеобразие исторического пути становления турецкой государственности: от военно-кочевой империи к централизованному государству, влияние византийской и арабской государственных традиций, религиозно-политический дух мусульманства – отразилось на той форме, которую она приняла в сложившемся виде.

Практически с момента своего государственного определения (XV в.) Османская империя приняла вид абсолютной монархии. Особые черты турецкого абсолютизма определялись особенностями военной системы, а также традиционной восточной организацией государственной администрации.

Современная Турция представляет собой демократическое, светское, социально-правовое государство с республиканской

формой правления (ст. 1 и 2 Конституции 1982 г.), территориально составляющее «единое неделимое целое» (ст. 3). Эти характеристики отражают выделяемые в теории три элемента формы государства: форму правления, государственный режим и государственное устройство.

После возникновения государственности на территории современной Турции прошло не одно столетие, неоднократно видоизменялись и форма правления, и государственный режим, и форма государственного устройства.

Изначально в истории турецкой государственности ведущую роль играл религиозный компонент, выступавший консолидирующим фактором.

Последующая эволюция формы государства в Турции представляет собой показательный процесс становления светской государственности в условиях глубоко религиозного мусульманского общества.

Изучение истории Турецкого государства представляет интерес как пример секуляризации клерикального государства, трансформации традиционно авторитарного политического режима в направлении демократического.

В последние десятилетия Турция позиционирует себя как европейское государство, разделяющее политико-правовые ценности Запада, и стремится завершить все политико-правовые преобразования, которые необходимы для вступления страны в Европейский Союз.

Без комплексного анализа истории преобразования формы турецкого государства невозможно понять и объяснить нынешние особенности и тенденции его развития. Всё вышесказанное подчеркивает актуальность проводимого исследования.

В данной работе рассматриваются базовые принципы и эволюция правовой системы одного из крупнейших государств Средневековья – Османской империи.

Высокое Османское Государство (Османская империя) появилось вследствие завоеваний Анатолии (Малой Азии) в 11 в. турками-сельджуками, которые овладели землями, ранее принадлежавшими Византии, и ассимилировали её, преимущественно, греческое население.

Наследниками первых тюрок-завоевателей стала Османская империя, которая завершила завоевание Византии взятием в 1453 году Константинополя.

На вершине своего могущества, в правление Сулеймана «Великолепного» (1520-1555), империя простиралась от Вены до Персидского залива, от Крыма до Марокко. Период Османской империи закончился после окончания Первой мировой войны, когда она распалась на множество независимых государств, а турецкие земли вошли в современную Турецкую республику.[2, с. 105].

Османская империя на протяжении 6 столетий развила достаточно сложное государственное устройство.

В годы правления Османа (1288 – 1326) формируется могущественное военное государство, абсолютистское, по сути, хотя полководцы, которым султан давал разные области в управление, часто оказывались самостоятельными и неохотно признавали верховную власть султана. Этот период обозначен созданием Османской системы государственного управления, которая оставалась практически неизменной на протяжении четырёх столетий.

Преимущественно по практическим причинам (торговля, налоги), Османское государство относительно терпимо относилось к немусульманам, в частности не практиковалось принудительное обращение в ислам. Было введено понятие «миллет», согласно которому, религиозные и этнические меньшинства получали возможность быть независимыми от центральной власти в решениях своих вопросов.

Миллет был трактовкой мусульманских правил обращения с немусульманским меньшинством (дхимми). Лидером каждого миллета был этнарх, чаще всего религиозный иерарх, как, например, Патриарх Константинопольский, который подчинялся непосредственно Османскому Султану. Миллеты обладали реальной властью – они устанавливали свои собственные законы, а также собирали и распределяли налоги. Когда член одного миллета совершал преступление по отношению к члену другого, применялся закон потерпевшего, однако если дело было связано с членом мусульманской общины, то использовалось первостепенное мусульманское право – шариат. [3, с. 99].

Соседние государства, которые оказались в вассальном подчинении по отношению к Османской империи, были вынуждены платить налоги султану, а также предоставлять свои формирования в случае Османских военных кампаний. Многие вассальные государства со временем преобразовывались в провинции непосредственно империи. Однако были и такие, которые не стали провинциями, как, например Крымское ханство, впоследствии отошедшее к Российской империи.

В Османской империи не было строгого правила передачи султанской власти по праву первородства (от отца к старшему сыну) или по праву старшинства (старшему брату). Хотя корона нередко переходила к сыну султана, система наследования часто изменялась и была неустойчивой. [4, с. 56].

Государственный аппарат, как и вся система администрации, вся внутренняя структура империи, был очень близок к классическому эталону, который соответствует генеральной схеме командно-административной структуры традиционного Востока, включая институты власти – собственности и централизованной редистрибуции (перераспределения).

Все земли империи считались государственными, а распоряжался ими от имени султана аппарат власти. На завоеванных территориях формы землевладения частично изменялись в соответствии с османскими стандартами, частично оставались прежними, но при этом все же приводились в соответствие с теми порядками, которые были приняты в империи.

Хотя султан и был верховным монархом, он имел множество советников и министров. Наиболее могущественными среди них были визири и Диван (по сути – правительство), подчиняющиеся Великому визирю. Диван представлял собой совет, на котором визири обсуждали политику империи.

Обязанностью Великого визиря было сообщать султану мнение Дивана. Диван состоял из 3 визирей в 14 веке до XI – в XVIII веке. Деятельность правительства регламентировалась принятым при Мехмеде II (1444-1481) сводом законов Канун-наме, а также исламским правом, шариатом. [5, с. 85].

Организационно центральный аппарат власти состоял из трех основных систем – военно-административной, финансовой и судебно-религиозной. Каждая из них была представлена как в центре, так и на местах. Возглавлявшаяся самим Великим визирем военно-административная система являла собой костяк всей структуры империи. Страна к XVI в. была разделена на 16 крупных областей-эялетов, возглавлявшихся губернаторами-бейлербеями, подчиненными Великому визирю и отвечавшими за положение дел в своих областях – прежде всего за боеспособность тех частей, которые всегда должна была быть готовой выставить та или иная область. Бейлербеям, в свою очередь, подчинялись уездные военачальники-управители санджакбей (уездов-санджаков в стране было около 250), административно ответственные за свои уезды.

В уездах власть санджакбей была очень сильна, хотя формально она регулировалась уездными Канун-наме, которые со временем были созданы для каждого санджака. И, наконец, на низшем уровне власти вся военно-административная система опиралась на тимариотов, подчиненных санджакбейам и отвечавших перед ними как за боеспособность и экипировку выставляемых от своего тимара-землевладения воинов-сипахи, так и за сохранение административного порядка среди местного населения. [6, с. 101].

В итоге следует отметить основные принципы, на которых базировалась концепция Османского государства. Важно выделить религиозную составляющую, являющуюся неотъемлемой основой, фундаментом государственности. Отсюда вытекает корень всей правовой системы Османской империи – шариат.

Следующая особенность – слабая централизация государственной власти. Показательным в данном случае является наличие миллетов – этническо-религиозных автономий, осуществлявших достаточно независимое от султанской власти самоуправление.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Абидулин А.М. Представление о халифате в Османской империи и его функциональная роль в годы правления султана Абдул Хамида II / Абидулин А.М. // Новый век: история глазами молодых / Под. ред. В.Н. Данилова, Л.Н. Черновой, А.А. Германа. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2008. Вып. 7. С. 162-172.
- 2 Абидулин А.М. «Стальной верблюд»: железная дорога Хиджаз / Абидулин А.М. // Новая и новейшая история. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2008. Вып. 23. С. 104-120.
- 3 Гасратян М.А., Орешкова С. Ф. Очерки истории Турции. М., 1983.
- 4 Еремеев Д.Е. История Турции в средние века и новое время. М., 1992.
- 5 Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. М., 1990.
- 6 Алькаева Л.О. Очерки по истории турецкой литературы. М., 1959.

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ МИССИЯ ЗЕМАРХА В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ

ЖОЛДЫБАЛИН Р. М.
студент, ШГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В системе международных отношений VI века Византийская Империя, пожалуй, проявляет наибольшую активность. В деле сохранения позиций и поддержания состоятельности амбиций Империя стремится использовать по максимуму клубок противоречий в отношениях соседних народов. Манипуляции, интриги, двойные стандарты стали визитной карточкой дипломатии ромеев. Союзы и альянсы известны непостоянством, непрочностью, а изменение внешнеполитического курса с каждым новым василевсом и пренебрежение союзными договорами создавали лицемерный имидж двора в Константинополе. Тем не менее, нельзя отрицать очевидные успехи византийской дипломатии, особняком в истории которой стоит первое посольство в земли Тюркского каганата.

Достаточно трудно обозначить главный мотивирующий момент в стремлении Византии заполучить могущественного союзника на восточных границах своего исторического соперника – сасанидского Ирана. Очевиден фактор торговли на Великом Шелковом пути, проходившего по землям Средней Азии, с 567 года подвластных тюркам, а затем, транзитом через Иран – в восточные провинции Империи. Однако продолжительные войны Византии с Сасанидами привели к тому, что Иран данную торговлю блокировал, установив тяжелые пошлины и иные затруднения для ее функционирования. Добавим сюда и разрушительные походы Хосроя I в Сирию, где располагались основные центры переработки шелка-сырца и изготовления шелковых изделий. Шелк – основная валюта раннего средневековья, обеспечивавший Империи верность вассалов, дружественность варварских соседей, да и в целом ставший опорой византийской экономики, нашедшей роскошь своим ресурсом. С этих позиций разумно объяснить военно-политический альянс с тюрками стремлением возродить торговлю на Шелковом пути, где важную роль играли подданные тюрков – согдийские купцы и ремесленники. С другой стороны, производство шелка в Византии было налажено еще в правление Юстиниана I, и хотя обеспечения им еще не было в достаточном количестве, все же стоит признать, что торговый вопрос не стоял на повестке дня как чрезвычайный.

Основной источник, повествующий о миссии византийцев 568 года - «Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes», фундаментальный труд византийского историка Менаандра Протектора («Защитника»). Сочинение более известно как «Продолжение Истории Агафиевой», т.к. хронологически продолжает повествование с кончины хрониста Агафия в 558 г. Труд начинается рассказом о себе (что является единственным источником по биографии самого Менаандра), мотивах взяться за перо и фиксировать историю как очевидец [1, с. 313, 318 - 319]. Именно в этом труде мы находим как описание миссий Маниаха и Земарха, так и упоминание последующих семи византийских посольств в Степь, включая рассказ о Валентине Мечнике и Турксанфе. Доступ к первоисточникам (церковным и городским хроникам, трудам других авторов, живших ближе к описываемым событиям), и изложение собственных переживаний, собственного взгляда на близкие по времени события позволяют передать атмосферу эпохи, помимо подачи наиболее близких к истине сведений. Это одно из многих достоинств византийской историографии, к тому же первопродходческой в изучении тюркского мира западной наукой. К тому же, здесь находим самое раннее упоминание народа «керхис» (кыргызы), из числа которых Истеми (Дизавул) подарит Земарху наложницу [1, с. 379].

Менаандр был придворным служащим и потому имел доступ к широчайшему спектру источников: разделяются мнения, что он как состоял в посольстве (что маловероятно, ибо в описании своего труда Менаандр прямым текстом [1, с. 318] говорит о своей беззаботной жизни в столице), так и приобрел сведения от участников событий. Другую версию изложения событий мы наблюдаем в труде авторства Иоанна Эфесского («История»), написанного с большим вниманием к мистическому элементу посольства, основанном на неоднозначных, но все же любопытных сведениях, происхождение которых историк также отсылает к очевидцам событий. Момент истины: Менаандр сообщает о Дизавуле как владельце «всех четырех владений тюрков», когда Иоанн описывает того лишь как «владельца одного из восьми тюркских владений» [3, с. 138]. Не исключено, что Земарх мог знать данное обстоятельство; что не отменяет признание Истеми как ведущего внешнюю политику самостоятельно, руководствуясь интересами всего Эля.

Говоря о посольстве 568 года, первого в своем роде – миссии европейской (если говорить о ромеях как наследниках греко-римской

цивилизации на Балканах) державы в Среднюю Азию и к тюркам – в частности, стоит уделить больше внимание личности того, кто данную делегацию возглавлял. Речь идет о Земархе (Ζήμαρχος); при всем значении, которое придается в западной историографии данной миссии и ее освещенности в источниках, любопытно почти полное отсутствие биографической справки о ее личности. Таковая не предоставляется основными исследованиями по истории Византии или тюрков: потому считаем необходимым собрать воедино отрывочные сведения о Земархе. Ему посвящена небольшая заметка в «Прозопографии» Мартиндейла, и основанная на ней же статья в «Энциклопедии Британника», где в тексте размером с абзац говорится о самом посольстве, нежели его биографии. Упоминается Земарх-политик в XVIII томе «Хронографии» Иоанна Малалы, посвященном правлению Юстиниана I.

Мы не преследуем возможность персонифицировать историческое событие и дипломатическую миссию: конечно, успех посольства обусловлен объективными, более глобальными факторами. Однако роль Земарха подчеркивается в решении многих проблем и неудобных ситуаций (в частности, в разоблачении персидской лжи о ромеях, в примирении Саросия со своим тюркским сопровождением и т.д.).

Земарх был родом из Киликии – горно-приморской области на юго-востоке Анатолии. Нам известно, что он был земляком и соратником Юстина II, упоминание его как «сослуживца» [4, с. 518] столь царственной особы (тогда еще наследника престола, племянника Юстиниана I) говорит о службе в гвардии. Затем Земарх получает должность в Константинополе эпарха и куратора (управленца) Дома Плакидии [4, с. 493]. Понять значение этой должности нам помогает то свидетельство, что Домом назывался квартал в столице, принадлежавший знатному лицу [4, с. 502] и отошедший после его смерти к *res privata* – госсобственность; таким образом, Земарх являлся эпархом столичного квартала. Снят с должности в мае [4, с. 493] года Юстинианова Мора3 в столице: соответственно, 544 года.

С восшествием на престол Юстина II сподвижнику нового императора удастся сделать основательный рывок в карьере – в 565 г. он уже префект Константинополя – с подчинением непосредственно императору, а также почетный консул (несмотря на всю формальность титула в Византии). Наконец, на момент назначения главой исторического посольства в Среднюю Азию

Земарх – *magister militum per Orientem*⁴, по сути, ключевая армейская и военно-административная должность. О судьбе Земарха после миссии к тюркам ничего не известно.

В 568 г. в Константинополь прибывает посольство джабгу Истеми, правителя западного удела державы тюрков. Миссия, состоящая из тюркских знатных лиц и согдийских купцов, проделала опасный путь по северному побережью Каспия, через Кавказские горы [1, с. 373], преследуя две основные цели. Первая, благодаря чему согды убедили организовать посольство именно к ромеям – создание союза против аваров. Вторая – и главная по мнению руководивших миссией согдов – создание торгового альянса с Империей, открытие рынков двух регионов для сотрудничества, сбыт товаров (в первую очередь, согдийского шелка). Собственно, ради этого послы привезли с собой партию шелка и беспрепятственно реализовали ее в столице; тем паче, что законы международной торговли не облагали послов пошлинами и ограничениями [2, с. 189].

Византийцы не характеризовали вопрос о торговле со Средней Азией, как требующий безотлагательного решения. К слову, реализовать любое соглашение о торговле можно было лишь установив надежный торговый путь. Таковой представлялся через кавказские горы и степи в кочевья, еще не покоренные тюрками. Однако он, во-первых, представлял опасность из-за отсутствия любых гарантий со стороны местных племен, а во-вторых, был долог и полон трудностей: географических, климатических, отсутствием инфраструктуры. Лишь в 571 – 575 гг. Истеми вводит данные земли в орбиту тюркского влияния; но даже так «Степной путь» видится менее предпочтительным рядом с традиционными дорогами Ирана. Что, правда, не отменяло возможности путем давления возродить выгодную торговлю привычным маршрутом.

Однако согдийский князь Маниах находит точки соприкосновения интересов двух держав – естественно, думая о лучшем исходе дел для своего торгового – ремесленного народа. Тюрки и византийцы имели общего соперника, который препятствовал развитию торговли, в особенности шелком согдов – своих коммерческих конкурентов. Более того, отношения тюрков с Сасанидским Ираном обострились в процессе дележа эфталитского наследия в Средней Азии, а вскоре погибает тюркское посольство к Хосрою, что стало сигналом к действию. В Константинополе решили сыграть на противоречиях восточных соседей. Менандр сообщает о «скифском письме» [1, с. 374] – письменном послании Истеми, о алфавите которого до

сих пор нет единого мнения. Одарив василевса и знать подарками, Маниах добивается расположения Юстина. От имени Истеми, послы заклиняют свой народ вечным союзом с ромеями. Таким образом, Земарха Киликийца, как доверенное лицо василевса, и назначили предводителем посольства Византии ко двору Истеми. В сопровождении Маниаха и его спутников ромеи отправляются в путь в августе 568 г. [1, с. 375].

Послы имели неприкосновенность, соблюдаемую всеми народами; таковая, однако, нарушалась при определенных обстоятельствах. В частности, будучи представителем своего правителя и выходящем из знатных кругов, посол мог говорить крайне надменно и прогневить правителя. Византийские историки обычно ставили убийство послов в упрек Ирану, что неудивительно. Посольство Земарха же добралось в земли тюрков благополучно. Установить точный маршрут пути не представляется возможным: достаточно сказать, что дискуссия по данному вопросу не завершена. Иоанн Эфесский говорит о годе пути [3, с. 138].

По прибытии в страну тюрков (скорее всего, ближе к ставке джабгу), местное население предлагало византийцам приобрести железо. Делалось это как с целью разоблачить слухи о бедности или даже отсутствия металлургии в Степи [1, с. 376], так и для рекламы возможностей торговли металлом в будущем. К слову, тюрки с древности знали плавильное дело и даже платили дань железом в бытность вассалами жуань-жуань, о чем упоминают китайские хроники [2, с. 211].

Резиденцией кагана (точнее, джабгу), Менандр обозначает Эктаг – «Золотую (Белую дословно) Гору». Описание расположения данной ставки у Феофилакта помогает нам дислоцировать ее на восточных склонах Тянь-Шаня, в бассейне Тарима; однако вряд ли Земарх-сотоварищи отправлялись в столь дальнюю резиденцию кагана, коим на тот момент являлся Тоба. Описание обратного пути у того же Менандра позволяет рассуждать о дислокации ставки Истеми в Семиречье либо Чу-Таласской долине (что более вероятно, потому как именно в Таласе располагались ставки каганов западных тюрков). Возможно, «Белая Гора» стала эпитетом каганского богатства. Заключалось данное богатство в богатой дани товарами (особенно шелком), выплачиваемой китайскими вассалами, и правители тюрков стремились показать его в изобилии и великолепии.

Перед тем, как допустить послов в резиденцию правителя, их подвергли очистительному обряду. В степной среде огромная роль

отводилась огню, вера в его превентивное колдовство была известной частью степной жизни [6, с. 111]. Земарх, его спутники и даже кладь подверглись ритуалу: звон колоколов, удары в тимпан, заклинания, доводимые до экстаза участники церемонии – и сопровождалось это размахами горящей ливановой ветви. Отгоняя злых духов от себя и гостей [1, с. 376], тюрки беспокоились и о чистоте намерений иностранцев. Принимающая сторона в практике тех лет, известной и тюркам, аккредитовала размещение послов со всеми удобствами. В практике был и традиционный церемониал: выражение почета владыке, затем хозяину посольства, наконец, самому послу [6, с. 110, 112]. Византийское посольство разместили либо в самой ставке, либо неподалеку от нее. Истеми принял Земарха немедленно, византийцы приветствовали джабгу: «Наш великий царь, употребив меня своим вестником, желает тебе, государь толиких народов, чтобы счастье было всегда к тебе благоприятно и благосклонно и чтобы ты любил римлян и был к ним благорасположен. Одерживай постоянно верх над своими врагами и собирай добычу со своих противников! Да удалится от нас всякая зависть, могущая расторгнуть узы дружбы! Приязненны мне племена турков и все, подвластные туркам! Также и наше расположение к вам будет всегда неизменно» [1, с. 377-378].

Переговоры шли на фоне богатых пиров, причем по Феофану Земарх устроил угощение и в своем шатре для хозяев. Это можно объяснить ссылкой Менандра на отсутствие в Степи винограда и привычного вина [1, с. 378]; вероятно, пользуясь случаем, Земарх представил средиземноморские пряности и диковинный товар. Иоанн в качестве подарков Византии в числе прочих говорит о жемчуге и «великолепных одеждах». Каждый день аудиенция проводилась в новом шатре, каждый раз она была устлана шелками, золотом, поражая своим богатством византийцев. У входа шатров стояли телеги, набитые драгоценностями, серебрянные блюда с изображениями «четвероногих». Помещения были больше обычного, купол поддерживался деревянными остовами, также украшенными золотом [6, с. 113].

Почти обратное – печальное – настроение переговоров передает Иоанн. Достигнув «богатого и могущественного народа», к которому ромеи прибывают впервые, они застали в печали Истеми. Сообщает Иоанн о горьком плаче джабгу, которого не смели спросить о чем-либо приближенные. Тогда ромеи пали ниц и просили узнать, о чем же печалится государь тюрков. На вопрос он ответил лишь два часа спустя, и история приобретает мистический мотив:

«...От давних времен и поколений мы получили такое предание: когда увидите в этих областях послов из ромейских пределов, то поистине вы будете знать, что вся Вселенная прошла и кончилась, и что все царства погибли, а все люди в эти времена тотчас уничтожат друг друга...» [3, с. 138].

Важным моментом в ходе переговоров стало прибытие персидских послов, которые пользовались благосклонностью Ханши [6, с. 111]. Менандр сообщает, что произошло это в долине Таласа, когда Истеми уже выступил в поход против персов. Говорит и о дерзости персидского посла, в ответ на обвинения джабгу в вероломстве хосрова всплывшего, пренебрегая обычаями уважения к «хозяину дома» [1, с. 380]. Иначе описано Иоанном: персидские послы ранее уверяли джабгу во власти персов над ромеями. В совместной аудиенции персов и ромеев с тюрками Истеми проверяет правдивость утверждения вопросом к Земарху, поразившего своими дарами тюркского владыку. Киликиец рассказал о статуе Траяна, громившего Парфию и установившего себе в персидских землях памятник. И что в страхе персы до сих пор преклоняются перед «Божественным Императором». Персам осталось лишь подтвердить правоту Земарха, после чего подверглись остракизму [3, с. 139].

Итогом переговоров стала убежденность Истеми в необходимости совместных действий против Ирана. Спутники Земарха отправились в страну холиатов (Хорезм), где ждали Земарха вместе с тарханом Тагма и сыном покойного Маниаха, которого возвысил Истеми в знак почтения перед заслугами отца. Симпатизируя Земарху и отмечая его достоинство, джабгу берет его с собой в тотчас организованный поход [1, с. 379]; быть может, чтобы иметь правдивого свидетеля при имперском дворе, который глазами очевидца мог говорить о серьезных намерениях тюрков быть союзниками василевса. Впрочем, разорив Тохаристан и взяв несколько его городов, джабгу вернулся, а военные действия прекратились. Вместе со спутниками, включая тюркских и согдийских, Земарх начинает обратный путь из Хорезма. Слух о эмиссарах великой державы распространился в числе подданных тюрков, и правители оных просят присоединиться к посольству. В этом не было отказано только хорезмскому «владетелю» [1, с. 381]. Возможно, что это лишь дифирамб византийских историков престижу своей державы.

Обратный путь миссии описан достаточно подробно. Достигнув Аральского моря, Земарх отправляет гонца Георгия в сопровождении 12 тюрков «краткой» дорогой в Византию (возможно, через Иран, коротче

дорогу обозначить не представляется возможным), для извещения о успехе миссии. Переправившись через Их (Эмба?), Даих (Жайык) и Итиль, пройдя безводные пустыни Западного Казахстана, достигают земель утров, подчиненных тюркам, и которые сообщают о засаде подвластных персам враждебных племен в лесах на реке Кофин (аналогий нет). Путники вступили во владения аланского князя Саросия. Он известен как союзник Византии, но и как помощник аваров в прошлом. Возможно, опасаясь могущественного Каганата, он допускает тюрков лишь через три дня ожесточенных споров по поводу оружия при последних. Также беспокоясь о возможном нападении подданных Ирана, Саросий призывает разделиться и отправить тюркские дары впереди самих послов. Благополучно посольство достигло черноморских владений Империи [1, с. 381-384]. Именно подробное описание обратного пути развеяло в кругах ученых-географов Византии представление о Каспийском (Хорезмийском) море как части Северного океана.

История не терпит сослагательного наклонения. Но перейди совместные действия тюрков и ромеев в более активную фазу, Сасаниды были бы вынуждены обеспечить бесперебойную торговлю Запада с Востоком, способствуя культурному обмену и экономическому развитию. А от Ирана, по выражению Фирдоуси, «остался бы лишь кусочек воска» [5, с. 120]. Однако, этого не случилось, и в дальнейшем отношения тюрков и византийцев нельзя назвать однозначно плохими либо хорошими.

Стоит, однако, настоятельно отнестись к тому факту, что в подробностях мы замечаем постоянное стремление византийских историков возвеличить миссию Земарха, отстоять правоту Империи, а главное – сугубо негативная оценка персидских действий. Персы хаят за столом хозяина аудиенции, персы отравляют тюркских послов (неслыханное варварство), а Дизавул не позволяет себе «снизойти до персидской низменности» и ответить той же монетой. Возможно, при наличии более широкого освещения событий персидской хроникой можно было бы и рассуждать о реальном положении дел. Однако нам остается довольствоваться тем, что есть.

Примечания:

1 Юстин II – император Византии в 565 – 578 гг., при Юстиниане I занимал должность куропалата – начальника дворцовой стражи, значение которой возросло именно в описываемый период.

2 Плакидия – внучка Феодосия II (401 - 450) и Афинаиды. Т.к. последняя не была его женой – незаконная, но признанная. Не путать с Галлой Плакидией, женой Констанция III, дочерью Феодосия I.

3 Юстинианов Мор – крупнейшая эпидемия чумы в правление Юстиниана I, начавшись в 541 в Палестине, в 544 г. доходит до столицы, где погибает 200 тыс. человек. Первая зафиксированная пандемия; отголоски чумы дошли до сер. VII в.

4 *Magister Militum per Orientem* – главнокомандующий войсками Империи на большом протяжении ее границ от Черного моря до Северной Африки.

ЛИТЕРАТУРА

1 Менандр Византиец. История. // Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец. / Пер. Г., С. Дестуниса. - СПб., 1861. – с. 311 – 470.

2 Пигулевская Н. В. Византийская дипломатия и торговля шелком. // Византийский Временник. Том I (26), 1947. – с. 184 – 214.

3 Пигулевская Н. Б. Сирийские источники по истории народов СССР. М. - Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1941. – 173 с.

4 Иоанн Малала. Хронография. Книга XVIII. // В кн.: Прокопий Кесарийский. «Война с персами», «Война с вандалами», «Тайная история» (Пер., ст., комм. А. А. Чекаловой). СПб.: Алетей, 1998. – с. 463 – 541.

5 Гумилев Л. Н. Древние Тюрки: историческое исследование. – М.: Товарищество «Клышников, Комаров и Ко», 1993. – 527 с.

6 Мокрынин В. П. Дипломатическая практика в Западно-Тюркском каганате. // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (досоветский период). Фрунзе: «Илим», 1975. – с. 110 – 123.

АВАРСКИЙ ВОПРОС В ТЮРКО – ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

ЖОЛДЫБАЛИН Р. М.

ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Вопрос о аvaraх как посредниках степного мира и ромейской цивилизации, как и политического буфера и «головной боли» Византии на протяжении многих лет, далеко не является центральным в контексте тюрко – византийских отношений. Тем не менее, он приобретает значение по мере рассмотрения данного вопроса с

различных ракурсов, в частности, различных версий об этногенезе авар. Таковых три, однако дискуссия о происхождении европейского конгломерата кочевых народов не входит в наши задачи.

Аваров называют наследниками гунского могущества в Европе [2, с. 70], однако мы имеем минимум сведений о жизни аварского общества, их этнополитической истории и культуре. Таковые, в основном, представлены археологическими исследованиями от Северного Кавказа до Тюрингии, а также сведениями византийских и франкских хроник [3, с. 350]. Это, однако, даже в совокупности с материалами антропологических и этнографических исследований не могут оказать влияния на лингвистические выводы [4, с. 362]. Аварские топонимы, этнонимы и ономастические данные находят тюркские, монгольские и иранские корни, а потому вопрос о их происхождении до сих пор остается открытым [4, с. 363].

Во всяком случае, следует признать аваров, переселившихся в 50-х гг. VI в. через Волгу в северокавказские степи, конгломератом различных племенных объединений, каковыми предстали и хунну, покинувшие родные края с минимумом запасов для дальнего пути. Теснимые тюрками, различные племена Великой Степи объединились для поиска лучшей доли на Западе. Пестрота этническая, лингвистическая усиливалась по мере продвижения их в Восточную Европу, где авары вступили в контакты со склавинами, антами, германскими племенами. Потому обозначать их изначально принадлежащими какой-то одной языковой семье (находившихся тогда на стадии формирования) не представляется возможным; куда более подобает обозначить их культурную принадлежность. Это кочевые племена степей Казахстана, в едином потоке миграции несшие с собой то смешение антропологических типов («туранская раса») и языков (прототюркские и восточноиранские), которое здесь существовало.

На тюркоязычнeе происхождение, следовательно, родственность завоевателям-тюркам указывает титуларий аварского общества, с такими терминами, как *kagan*, *qatun*, *tarhan*, *tudun*, *jug(u)rus*, *qam-sauci* [4, с. 363 - 365], а также личные имена – *Bayan*, *Solaq*, *Kok*. Даже этноним «авар» исследователи связывают с тюркским глаголом «аба» (чагат.) – отказать, не слушаться; в результате появляется тюркский этноним отглагольного происхождения - *апар*, *абар*, *авар* [4, с. 365]. Что отсылает к жуань-жуаням, разгромленным Бумынь-каганом и его преемниками на престоле кагана: непокоренные хозяева степи, не признающие нового повелителя. Сам титул каган, известный в

ту пору в эпицентре тюркского мира – Алтае и Монголии, перенят аvarами в память о былых временах – господстве над нынешними владыками-тюрками.

Однако еще в VI–VII в. византийские историки открывают нам понятие «псевдоавар», особенно категоричен Феофилакт Симокатта. Менандр, к примеру, говорит об аvarах как о покоренных тюрками, а потому бежавших из Центральной Азии на Кавказ племенах, называя их вархонитами [2, с. 41]. Симокатта продвигается в данном вопросе, называя их псевдоаварами [5, с.160], говоря о различности тех племен, которых мы знаем как жуань-жуань, от европейских кочевников из-за Каспия. Эти племена он называет беглецами, взявшими себе имя другого, более грозного, народа, а потому посеявших страх в населении западных степей – кутригуров, утигуров, савиров [13, с.160-161], и вызвавших очередную волну миграции племен. Эта категоричность не выдержала критики [3, с. 351], и большинство исследователей поныне склонны отождествлять европейских аvarов с наследниками жуань-жуань.

Вывод рассуждений о происхождении аvarов применительно к нашей теме – о существовании изрядных возможностей для спекуляции по поводу «тюркскости» аvar, их принадлежности к тюркскому миру в такой же степени, какими являлись хазары, болгары, печенги и иные племена европейских степей. Политическая история их может считаться звеном истории тюркской, потому и набеги и завоевания – отнести к нашей теме. Равно как и разговор о значении кочевой культуры (20 тыс. курганов в одной только Венгрии [3, с. 354]), принесенной аvarами в Европу в качестве развития гунно-сарматских традиций оных в эпоху Переселения народов. Как и говорить о влиянии на формирование военного характера феодализма Западной Европы, население которой постоянно вынужденно было защищаться от набегов, потому строивших замки и искавших покровительство сильных феодалов. Однако признаем это спекуляциями: аvarы пусть и имеют происхождение, близкое как тюркам, так и автохтонному ираноязычному населению древнего Казахстана [3, с. 353], все же тюрками в этнополитическом значении не являются.

Перейдем к расселению аvar в Европе. Действительно, аvarы своим именем, широко известным в степях Евразии, и обликом (подобно гуннам) сеяли страх среди народов Запада. Кавказ и Причерноморье являлись ареной противостояния племен, собирательно именуемых византийцами «гуннами». Помощь аvarам, прибывших из-за Волги в 558 году, оказал аланский правитель

Саросий [1, с. 320], и соглашается помочь им в деле организации посольства в Константинополь. Через Юстина¹, командовавшего войском в Лазике (Закавказье), просьба дошла до василевса Юстиниана I², и посольство во главе с Кандихом прибывает с просьбой о расселении на территории Империи.

«К тебе приходит самый великий и сильный из народов; племя аvarское неодолимо; оно способно легко отразить и истребить противников. И потому полезно будет тебе принять аvarов в союзники и приобрести себе в них отличных защитников, но они только в таком случае будут в дружеских связях с Римской державой, если будут получать от тебя драгоценные подарки и деньги ежегодно и будут поселены тобой на плодородной земле» [1, с. 321] – речь посланника аvarов выглядит надменной и дерзкой, и в Константинополе решено сыграть на амбициях пришельцев.

Византия отвечает отказом, но демонстрирует дипломатическую искусность: одаренные подарками послы, в сопровождении Валентина Мечника, высокочинного дипломата, прибывают в ставку аvarов; Валентин склоняет аvarов к союзу против кочевых соседей Империи [1, с. 322].

Это время расселения славянских племен в бассейне Карпатских рек, объединенных в коалицию с причерноморским кочевым племенем кутригуров, потому представлявших первостепенную опасность для Византии. Что и делало аvarов желанным союзником [3, с. 351]. Аварская агрессия направляется на утигуров, залов и сабиров [1, с. 323], после чего разорена земля антов: неудача посольства антов ко двору «хагана» (именно так Менандр называет аvarского правителя в данный период) Баяна³, приводит к окончательному разгрому славянских племен, и их подчинению аvarам [1, с. 324].

На восточных границах тюркские правители все же считали аvarов своими «беглыми рабами». Покорение их считалось первоочередной задачей, потому реализация завоевания Средней Азии, несмотря на напряженные отношения с эфталитами в купе с занятостью последних кампаниями в Индии, была отложена на 8 лет [6, с. 90]. После покорения в 558 г. Приуралья и Поволжья племена Кавказа – в том числе утигуры и савиры – присягнули на верность Истеми⁴. И теперь уже подданные тюрков страдают от аvarских набегов. А опора врага на могущественную Византию стала «тревожным звонком» тюркскому господству.

Однако и с разгромом аvarов тюрки не стали спешить, выждав удобный момент для покорения эфталитов. Отправляясь на войну,

Истеми (Сильзивул Дизавул у Менандра) объявляет: «Авары не птицы, чтобы, летая по воздуху, избежать им мечей туркских; они не рыбы, чтобы нырнуть в воду и исчезнуть в глубине морской пучины; они блуждают на поверхности земли. Когда покончу войну с эфталитами, нападу на аваров, и они не избегнут моих сил» [1, с. 328].

Тюрки заключают союз с Ираном против эфталитов в 563 году и тогда же отправляют первое посольство в Константинополь. Возглавил его вождь одного из нушибийских племен, входивших в западнотюркскую «десятистрельную» конфедерацию – Эскиль Кюль-иркин [6, с. 91]. Цель – добиться прекращения византийской протекции аварской экспансии. Неизвестное византийцам государство тюрков не представило на тот момент интереса, достаточного для прекращения отношений с новоиспеченным союзником, однако это стало первым контактом двух держав.

Следующим посольством в Византию станет миссия Маниаха по заключению антиперсидского союза, установлению торговых отношений Византии и Согдианы. Это посольство окажется более продуктивным, и одним из соглашений станет как раз противодействие аварам. На вопросы о аварях, послы тюрков сообщали о 20 тысячах мятежных аваров, а также о наличии оставшихся в стране на правах подданных [1, с. 374].

Разлад и конфликт аваров и Византии был предопределен и без вмешательства тюрков: покорив герулов и гепидов в Паннонии на среднем Дунае, авары под своей властью сосредоточили множество славянских и германских племен, готовых занять малонаселенные византийские Балканы. Баян в 568 году основал Каганат, и уже не скрывал амбиций, манипулируя миграциями целых народов. По соглашению с ним вожди лангобардов двинулись в курируемую византийцами Италию [3, с. 350], а при первом же разногласии с новым василевсом, Юстином II, обрушил волну славянских переселений на Балканы. Авары стали третьей силой в Европе, наряду с ромеями и франками, но утратили владения в северокавказских, а затем – спустя менее чем столетие – и в южнорусских степях [3, с. 352].

Важную роль в стремлении тюрков увеличить владения за Волгой сыграла необходимость «расчищения» торгового пути в Византию в обход Ирана. Поход Истеми в 571 году расширил владения каганата до Боспора Киммерийского за счет земель утигуров и аланов [6, с. 93]. В результате, ко времени смерти Истеми (575 г.) тюрки прочно обосновались на границах имперских владений в Крыму и Колхиде, однако джабгу дорожил дружбой с

Византией, налаженной в 568 году. Теперь фактор вражды Византии с аварями был в пользу укрепления союзнических отношений, будучи основным требованием со стороны тюрков, он воплощался совершенно естественно.

Турксанф, получивший в удел земли к западу от Волги [1, с. 418], не питал особенной симпатии к Империи и ее внешней политике: факт заключения перемирия с аварями (краткого, как оказалось) воспринят им в штыки, о чем он выскажется Валентину Мечнику в резкой форме [1, с. 418 - 422]. Мир с аварями, действовавших сообща с персами (576 г.), был куплен дорогой ценой – войной с могущественным Каганатом. Турксанф глубоко возмущен сепаратным миром, в то время как византийская дипломатия совершила глубокий просчет, недооценив компетентность тюркской стороны в данном вопросе. Тюрки по-прежнему считают аваров своими беглыми рабами, в красноречивых угрозах выражая неизбежное покорение последних: «Ваш же царь в надлежащее время получит наказание за то, что он со мной ведет речи дружественные, а с вархонитами, рабами моими, бежавшими от господ своих, заключил договор. Но вархониты, как подданные тюрков, придут ко мне, когда я захочу; и только увидят посланную к ним лошадиную плеть мою, убегут в преисподнюю. Коли осмелятся взглянуть на нас, так не мечами будут убиты — они будут растоптаны копытами наших коней и раздавлены, как муравьи. Так знайте же это наверняка, в рассуждении о вархонитах» [1, с. 419].

Очевидно, столкновения аваров с тюрками происходят и в последующем. Об этом свидетельствует то, что в аварских землях на Дунае живут тюркские пленные, кому-то даже удается совершить побег. Речь идет о Боколабра, бежавшего в византийские владения (по рассказу Симокатты). Это был тюрк видного ранга, потому как аварские послы требуют его выдачи в Константинополе, что переполняет чашу терпения василевса и становится поводом к новой войне в 584 г. [5, с. 35-36]

Последняя нить, связывающая воедино судьбы аварского и тюркского народов, является переселение кутригуров, тарнихов и забендеров в конце VI в. Теснимые со своих земель на Северном Кавказе, они откочевывают в страну аваров [3, с. 352] и становятся очередным пластом в формировании народонаселения домадьярской Паннонии. Судьба аваров – роль катализатора массовых миграций в Европе VI – VIII вв., появления славянских государств. Аварскую проблему для Византии сменяет более существенная славянская,

изменившая облик доселе малонаселенной Восточной Европы. Завоеванные франками в конце VIII в., авары вскоре растворяются среди оседлого населения Подунавья, примут христианство; к моменту расселения венгров о них практически не остается упоминаний, ранние венгерские хроники умалчивают о предыдущем населении Паннонии [3, с. 350]. Авары стерты из «народной памяти»: лишь в славянском фольклоре мы находим упоминание племени великанов – обров [3, с. 361], что является самоназванием некогда могучего степного народа.

Примечания:

1 Юстин II – император Византии в 565 – 578 гг., при Юстиниане I занимал должность куропалата – начальника дворцовой стражи, а также разные военно – административные должности. В описываемый период – магистр Лазики, причерноморской провинции в районе совр. турецкого Ризе.

2 Юстиниан I – император Византии в 527 – 565 гг.

3 Баян – первый каган (568 – 602 гг.) Аварского государства на Дунае, руководивший откочевкой племен на Северный Кавказ, далее на Причерноморье, вплоть до основания Каганата в Паннонии; при нем авары достигли пика могущества.

4 Истеми-джабгу (гр. Дизибул, ар. Синджибу) – предводитель тюркской экспансии на запад, в т.ч. степи Казахстана; вплоть до смерти в 575 г. правил западными владениями Эля и самостоятельно вел внешнюю политику.

5 Перевод Спиридона Дестуниса из кн. «Византийские историки» подкорректирован в соответствии с нормами современного русского языка. На протяжении всего сочинения Менаандр Протектор чередует этнонимы «авар» и «вархонит» на равных началах, обозначая одно и то же племя и государство.

ЛИТЕРАТУРА

1 Менаандр Византиец. История. // Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менаандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец. / Пер. Г., С. Дестуниса. - СПб.: Изданием Духовного Ведомства в типографии Леонида Демиса, 1861. – с. 311 – 470.

2 Moravcsik G. Byzantinoturcica. Vol. I: Die byzantinische Quellen der Geschichte der Turkvolker. – Leiden: E. J. Brill, 1983. – 266 p.

3 Эрдейи И. Авары. // В кн.: Фонд «Мир Гумилева»: Т. 13: «Древние Тюрки»: кн. 2. М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1999. – с. 350 – 361.

4 Немет Ю. К вопросу о аварях. // В кн.: Фонд «Мир Гумилева»: Т. 13: «Древние Тюрки»: кн. 2. М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1999. – с. 362 – 368.

5 Феофилакт Симокатта. История. (пер. С. П. Кондратьева, вступ. статья Н. Пигулевской) // Серия «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы». - М.: Издательство АН СССР, 1957. – 224 с.

6 Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992. – 378 с.

ДЕПУТАТ УЛОЖЕННОЙ КОМИССИИ Ф. И. АНЦЫФЕРОВ

ЗАХАРЕНКО А. Л.
профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Прииртышье в XV111 веке играло заметную роль в жизни России, было передовым рубежом, на котором решались многие важные вопросы. В ряде случаев сюда прибывали и здесь формировались личности, незаурядные по своим способностям, деяниям, судьбе. Одним из них был Федор Иванович Анцыферов.

Пожалуй, нет ни одной работы по ранней истории Сибирского казачества, где не упоминался бы первый атаман этого войска. Однако даже биография его еще слабо изучена [1]. Фамилия Анцыферов / Анциферов/ широко распространена в Прииртышье, что существенно затрудняет поиски данных о том или ином её представителе.

Предками сибирских Анциферовых явились выходцы из новгородских земель, участники походов XV111 века в Восточную Сибирь. Это был не «сброд» и не «воры». в современном понимании этих терминов, а свободолюбивые, энергичные и предприимчивые люди. Именно они составили основу слоя сибирских служилых людей, к которым причислялись и казаки.

В Павлодарском Прииртышье казаки Анцыферовы появляются, вероятно, в начале XV111в. Федор Анцыферов, судя по некоторым данным, родился в семье казака Ивана Афанасьевича, умершего в Железинской крепости [2]. Службу он начал в 1750 г., в 1753 произведён в капралы, а в 1754 – в сотники Железинской крепости. Быстрый служебный рост обеспечили не протекция, а личные способности, умения, образование.

Активное участие принял Федор Иванович в деле учреждения должности атамана Прииртышского казачества. В 1759г. он явился

одним из инициаторов прошения об учреждении такой должности. Просьба была удовлетворена К.Л. Фраундорфом, предложившим выдвинуть до трех кандидатур на атаманский пост. Однако по общему согласию всех казаков была выдвинута единственная кандидатура Федора Анцыферова. В 1760 г. он стал первым атаманом казаков Иртышской линии. С 1766 г. (по другим сведениям – с 1765) к обязанностям его прибавилась должность школьного надзирателя Омской школы и казначея всех четырех казачьих школ. Есть сведения о том, что с 1767 по 1770 гг. Федор Иванович являлся атаманом казаков всех четырех Сибирских укрепленных линий.

Ф.И. Анцыферов не был сторонником коренного переустройства всей жизни страны, тем более методами активного противодействия. Блестящая служебная карьера ясно подтверждает это. Не случайно при назначении его на должность атамана была дана характеристика: «состояния доброго и неподозрительный человек». В 1769 г. при производстве в «ранг от армии поручика» отмечалось: «во уважение отличной его пред прочими в возлагаемых должностях исправности и для поощрения впредь к службе». Но не принимать несправедливость, искать «правду» во всех своих действиях Федор Иванович стремился постоянно. На атаманской должности он предпринимал все меры к тому, чтобы преодолеть униженное и бедственное положение казачества, а иногда и возглавлял протестные его акции [3].

В историографии преимущественное внимание уделяется деятельности Анцыферова в области «устройства» жизни казачества (Недбай Ю.Г. и др.). Меньше освещена работа в качестве депутата Уложенной комиссии, которая была создана в декабре 1866г. по решению Екатерины 11. Пожалуй, лишь в дипломной работе П. Головачева «Сибирь в Екатерининской комиссии» эта тема занимает значительное место. [4]. Между тем, деятельность Федора Ивановича в Уложенной комиссии позволяет значительно полнее представить его социально-политические взгляды, которые, во-первых, отражали представления казачества, во-вторых, так или иначе, проникали и в казачью среду, оказывали на нее воздействие.

В манифесте Екатерины 11 об учреждении комиссии указывалось, что представители разных сословий призываются «не только для того, чтобы от них выслушать нужды и недостатки каждого места, но... для заготовления проекта нового уложения к поднесению нам для конфирмации». Депутаты избирались от различных мест более-менее свободно, снабжались наказами, составленными под

руководством избранного депутата. Депутатам всех сословий полагалось особое жалование, золотая медаль на золотой цепочке для ношения на шее. Они освобождались от смертной казни, пыток, телесного наказания. Наказания, взамен перечисленных, не могли быть присуждены без доклада императрице. Имущество депутата могло быть конфисковано лишь за долги. Наконец, за оскорбление или вред, нанесенный депутату, полагался двойной штраф [4, с. 15].

Единственным депутатом от казачества всех четырех сибирских укрепленных линий был избран Ф. Анцыферов, что свидетельствовало о признании его деятельности в качестве атамана, позиции в решении проблем казачества. 31-го июня 1767 г. состоялось открытие комиссии, а в декабре 1768г. работа её прекратилась.

Из 29 депутатов от Сибири на заседаниях комиссии выступало 11 человек, баллотировалось в различные комиссии 9 [4, с. 13]. Анцыферов был в числе наиболее часто выступавших сибиряков, да и среди всех депутатов был не последним. Причем касался он не только проблем казачества. Из сибиряков лишь один выдвигался в состав четырех частных комиссий, и две, включая Анцыферова, в две. Ни в одну из них он не был избран. При этом количество голосов поданных «за» и «против» очень близко к результатам голосования за таких депутатов, известных просветителей, как Григорий Коробьин. Например, при голосовании в комиссию о предостережении противоречия между военными и гражданскими законами Анцыферов получил 120 голосов «за» и 225 «против». Григорий Коробьин набрал 102 «за» и 221 «против» [5, с. 29]. Такой результат объясняется тем, что в составе Уложенной комиссии большинство составляли депутаты от дворянства и купечества. Анцыферов выступал против их домогательств на сохранение и приумножение привилегий, на которые, по его мнению, они не имели никакого права.

Для того, чтобы стать заметной фигурой в комиссии нужны были способности, знание положения и настроений основных слоев российского общества, постоянная работа с законодательными актами предшествующих лет, материалами комиссии, общение с другими депутатами и т. п. Не мог Федор Иванович полностью отойти и от решения атаманских дел. Временами приходилось возвращаться в Сибирь.

Сословная принадлежность, двойственность положения казачества, особенно Сибирского, определяла двойственность взглядов его коренного представителя Ф.А. Анцыферова. Он был монархистом. Об этом свидетельствуют его слова: «государь

никому на свете о своих делах ответ дать не должен», он носитель «Богом установленной власти» [5, с. 301], регулятор сословной справедливости - даже дворяне без приглашения государя не могут являться во дворец, он дарует «благородство» и пр. Кстати, никто из депутатов не высказывал антимоноархических идей.

Несомненно и другое – Анциферов был депутатом от казачества и защищал его интересы, что было свойственно ему и до депутатства. К тому же, в Манифесте и Наказе Екатерины II предлагалось депутатам высказаться о нуждах и «чувствительных недостатках» сословия, того же требовал и наказ от казаков. Анциферов просит не только уравнивать в привилегиях Сибирское казачество с другими казачьими войсками. Более того, он предлагает, чтобы казаки были уравнены с полевыми войсками в званиях и содержании, «а тем более командиры их» [6]. Очевидно, Анциферов не мыслил провозглашения гражданского равенства, уничтожения сословий. Тем не менее, он выступает против исключительных прав того или иного из них. Все сословия необходимы для развития страны и должны «приносить народному обществу пользу» [6, с. 157], выполнять свои функции не в ущерб другим. «Не стану также утверждать, что будто бы государи и их высокие правительства имели попечение только об их (купечества. – А.З.) сословии, а на дворянское, воинское и крестьянское сословия не хотели милостиво совсем воззреть, как на ненадобные в государстве» [6, с. 156]. Из этого вытекает непримиримый протест атамана против стремления купечества добиться полной монополии на торговлю, права дворянства на полную свободу. Никто не может быть свободен от исполнения законов, своих обязанностей. Никто не может без заслуг перед страной претендовать на звание «благородного».

«Указ о вольности дворянства» Петра III от 18 февраля (1 марта) 1762 года, позволял дворянам служить или не служить, оставаясь в поместьях. Было положено начало превращению сословия в паразитическое. Федор Иванович поддерживает суждение Я.И. Урсинуса о том, что поместья дворянам были пожалованы «... в том намерении, чтоб владельцы оных через то в состоянии были продолжать отечеству свою службу, а не для того, чтобы через оные содержать отечеству бесполезных потомков» [7, с. 301]. Развивая названный подход, Анциферов полагает, что дворянство можно приобретать «гражданскими добродетелями, равно как и военными» [5, с. 196].

Судя по отношению Анциферова к претензиям дворянства, купечества он был сторонником более свободного выбора деятельности, большей открытости сословий для пополнения. Это

была одна из позиций Петра I, деятельность которого очень высоко оценивал Федор Иванович.

Наиболее острым в России был крестьянский вопрос. Против помещичьего произвола, непомерных повинностей, истязаний крестьян выступили депутаты-крестьяне Иван Чупров, Федор Полежаев; однодворцы Василий Кипенский, Андрей Маслов, Иван Жеребцов; канцелярист Иван Сухопрудский; казак Андрей Алейников; офицеры Григорий Коробьин, Яков Козельский, Лука Татищев и др. Их имена вошли даже в современные учебники [8]. Не обошел вниманием этот вопрос и Ф.И. Анциферов.

По его мнению, крестьяне «более всех достойны сожаления» [6, с. 157], поскольку являются наиболее значимым для государства и наиболее обремененным обязанностями сословием. Анциферов перечисляет ряд повинностей крестьян, как Европейской части России, так и Сибири. Понятно, что подобная оценка предполагает меры по смягчению или отмене хотя бы некоторых повинностей. Но положения частновладельческих крестьян, отмены крепостного права атаман не касается. И не только потому, что в Сибири не было крепостного права. Он требует жестких мер по отношению к тем начальникам в Сибири, которые вынуждают подчиненных отдавать замуж своих дочерей за принадлежащих им крепостных и тем увеличивать свое «живое» имущество [5, с. 373-374].

В то же время Анциферов поддержал предложение депутатов от Донского Чугуевского и Уфимского казачьих войск предоставить казачьим командирам право покупать «дворовых людей и крестьян для домашних их служб и работ» [6, с. 344-345]. Против этого предложения активно выступил депутат от казаков Хоперской крепости Андрей Алейников. Он полагал, что такое право будет вредно для всего государства и для рядового качества, поскольку ухудшит его хозяйственные возможности [5, с. 170-171]. На аргументы оппонентов о заслуженности такого права предшествующими делами казачества, невозможностью без крепостных вести свое хозяйство Алейников отвечал: «... мы видим целую Европу, которая в крепостных крестьянах никакой нужды не имеет», европейские страны осудят и депутатов, и Россию, если будет утверждено право «покупать и продавать крестьян как скотину, да ещё таких же христиан, какие и мы сами» [5, с. 373]. Тем не менее, Анциферов и его сторонники остались при своем мнении.

В ряде выступлений Федор Иванович протестует против произвола, незаконий местных начальников, особенно «инородных».

Бироновщина, видимо, в Сибири проявилась зримее и шире, чем в других провинциях России. Наблюдая дикие проявления произвола, депутат предлагает «учинить такое же наказание, какое и он сам (начальник А. З.) ... подчиненному сделал», чтобы скорее пресечь пробное и «люди бы боялись только одних законов» [5, с. 414].

Понимая, видимо, что подобное предложение в комиссии не будет принято, Анцифров предлагает учредить при каждой коллегии, канцелярии и «прочих местах» должность инспекторов, известных вплоть до императрицы «добрым, надежным и неззорным поведением», христианскими добродетелями и опытными в своем деле. Они должны ежегодно объезжать определенную им губернию и др., в т.ч. пограничные места, проверять исполнение законов, работу судов, чтобы выявить, нет ли где подкупа судей или решений «во отягощение народу, а паче и в убыток казенного интереса». Обиженного должны «удовольствовать», а виновных, «несмотря ... ни на какое достоинство», подвергнуть наказанию: лишить места, должности навсегда с тем, чтобы он не мог мстить [5, с. 461].

П.М. Головачев видит в Анциферове выразителя свекорыстных «диких» стремлений казачества. Поэтому он и выступает против привилегий купцов, против исключительности дворянства, за инородцев, чтобы было удобнее наживаться за их счет [4, с. 35]. Действительно, казачество занималось и спекулятивной торговлей, и захватом скота казахов и пр. Указ 1763г. Екатерины II разрешил сибирским казакам вести торговлю и обмен с казахами. Но выступления Анциферова поддерживало большинство депутатов от «инородцев». Видимо, купеческая торговля обходилась им дороже и была менее приспособленной к жизни кочевников. Нельзя забывать и того, что купцы - мирседы, самодуры – чиновники – это тягота для всего населения.

Ф.И. Анциферов обладал небольшим образованием, его взгляды были не всегда четкими, последовательными, а иногда и противоречивыми. Больше всего его заботили нужды казаков и, может быть, казачьих старшин. Не забывал он и личных интересов. Его работа в Комиссии была признана полезной: в 1870 г. он получает должность казачьего головы по Новой и Иртышской линиям. Эта должность принесла ему значительную прибавку в жаловании, чего он не имел, будучи атаманом.

Вместе с тем, благодаря высокой работоспособности, неустанному труду, самообразованию он сумел приблизиться к позициям российских просветителей середины XVIII в.

Примечания

1. Обычно считается, что Ф. Анциферов родился в 1734г. и умер в 1772 году. /Недбай Ю.Г. История сибирского казачества, с. 215/. Однако есть документальные свидетельства, что умер он 21 марта 1776 г. в возрасте 40 лет /www.казакстан.рф/index.php?/. Из этого следует, что год его рождения – 1736. Эта дата вызывает сомнения, поскольку получается, что казачью службу он начал в 14 лет. Но зачисление на службу производилось с 15-летнего возраста. Отметим также, что записи в церковных книгах могли иметь ошибки, поскольку не имели значения для каких либо служебных дел.

2. Сибирский казак. Форум. – Интернет. Режим доступа: Re: Маковенко, Анциферовы: Иртышская линия СЛКВ.

3. См. Захаренко А.Л. Протестное движение казачества и сибирское областничество. //Материалы международной научно-практической конференции «Иртышский бассейн: современное состояние и проблемы устойчивого развития» 11 декабря 2009г. Т. 1. – Павлодар: ПГПИ, 2009. – С. 412-418.

4. Головачев П.М. Сибирь в Екатерининской комиссии. Этюды по истории Сибири XVIII века. – М.: Тип. В.Ф. Рихтер, 1889. – 127 с.

5. Исторические сведения о Екатерининской комиссии для сочинения проекта нового Уложения. Т. 1У. /Сост. В.В. Сергеевич. В «Сборнике Императорского Русского исторического общества». Т. 32. – СПб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1881. - 660с.

6. Исторические сведения о Екатерининской комиссии для сочинения проекта нового Уложения. Т.11. /Сост. Д. Поленов. В «Сборнике Императорского Русского исторического общества». Т. 8. – СПб.: тип. 2 отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1871, с. 340, 344)

7. Исторические сведения о Екатерининской комиссии для сочинения проекта нового Уложения. Т. У. /Сост. В.В. Сергеевич. В «Сборнике Императорского Русского исторического общества». Т. 36. – СПб.:, 1882. – 453с.

8. Урсинус Яков Иоганнович – проф. Дерптского ун-та, депутат от г. Дерпта.

9. См., например, История СССР с древнейших времен до конца ХУ111 века. Учебник. – М.: «Высшая школа» 1975, 496с., схемы, илл С. 398.

ПОЛОВЦЫ В ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ СЕВЕРОЗАПАДНЫХ БОЛГАРСКИХ ЗЕМЛЯХ

ИЛИЕВ Н. Ж.

директор Регионального исторического музея – Видин, Республика Болгария

Северозапад Второго болгарского царства (XII-XIV вв.) состоял из Видинской, Браничевской и Белградской областей (две последние ныне в Сербии).

Половцы - это кочевнический тюркский народ, который появился в восточноевропейских степях к середине XI в. Они быстро установили контакты со своими соседями – русскими княжествами, Византией, Венгрией, Польшей.

Сведения о их действиях в северозападных болгарских землях под византийской властью (возле Видина) ограничиваются одним коротким известием из 1114 г. Половцы активно участвуют в управлении Второго болгарского царства. В нем есть три половецко-болгарские династии: Асеновцев, Тертеров и Шишманов. По этой причине половцы приняли активное участие в восстании братьев Петра и Асена в 1186 г. Вероятно в этом же году был освобожден от византийской власти и центр северозападных болгарских земель Бдин (Видин).

В 1213 г. в Видине вспыхнуло восстание против царя Борила (1207-1218). Он попросил о военной помощи венгерского короля Андрея II (1205-1235) и получил ее. Об этих событиях рассказывает венгерская королевская грамота (1259 г.): „... Когда они перешли через реку Обост [Огоста], против них вышли три половецкие главаря. Они вошли в сражение с ними. Убили двух главарей, а третьего чье имя Карач, граф Ивашин [= ишпан/жупан Йоаким - 14, с.80-83] заковал в цепи и послал царю. Когда Ивашин пришел до крепости Будин [Видин], сжег две городские ворота... После того как убили четырех родственников [восставшим] и других болгарских солдат, он восстановил Будин под властью того же Бурула [Борила] Асеня.” [4, с.121-134; 8, с.93-94]. Описанное положение очень интересно: наблюдаем мощное половецкое присутствие возле Видина и в самом городе, вероятно цель восстания была обособление Видинской области от центральной власти, сам Борил половецко-болгарского происхождения [1, с.69-77], к тому же он женат на вдове убитого царя Калояна, которая половецкая [1, с.58, с.74]. Чьи эти родственники восставших? Быть может они родственники царя или царицы – явно болгарский владетель не мог рассчитывать на свою

собственную армию. По этой причине он был вынужден просить помощи из Венгрии. Кроме того, Болгария отказалась от своих претензий на Браничевскую и Белградскую области, которых венгры заняли летом 1208 г. [2, с.85-94 и цитированная там литература], как раз из-за этой помощи. В 1213 г. цар Борил вступил в брак с племянницей латинского императора Анри [1, с.72], т.е. восставшие скорее родственники царицы, которая была должна покинуть свой трон и уйти в монастырь. Войска восставших около р. Огоста, направление его движения восток, т.е. к Тырнову. Можно допустить, что это был опыт государственного переворота.

Очень интересен и состав венгерской армии, которую возглавлял ишпан/жупан Йоаким - „саксонцы, олацы, сикулы и бисены”, т.е. „саксонцы, волохи, секе(л)и и печенеги”. Все ее участники являются частью пограничного населения Венгрии, т.е. они воевали с половцами и имеют опыт как-раз в военных действиях именно против них. К тому же маршрут венгерской армии далеко не из самых коротких. А это показывает, что своим вторым браком цар Борил нарушил традиционный болгаро-половецкий союз и пошел к созданию католического объединения (Болгария находится в унии с Римом еще с времен царя Калояна (1197-1207) – он принял ее, чтобы получить международное признание с помощью папы Иннокентия III; цар Борил прекратил унию односторонне на короткое время, а затем восстановил ее [1, с.46-49, с.71-72]) с Латинской империей и Венгерского королевства. При таком положении язычники половцы уже неприемливы и ненужны союзники для этого болгарского владетеля.

Нет сведений об их участии в одном венгеро-болгарском конфликте, который традиционно датируется в 1232 г. (в последнее время - и в 1228 г.), когда венгры делают попытку занять Видин. Их предводил будущий король Бела IV (1235-1270), болгар же возглавлял севастократор Александр, брат царя Ивана II Асена (1218-1241), который отразил их натиск [1, с.93 и №6 на нее].

К концу 1239 г. половецкий хан Котян, которого разбили монголы, просит венгерского короля Бела IV дать в свою землю убежище 40 000 человек от 7 племен/рода (6 из них половецкие, одно – аланское). Король принимает хана Котяна [О нем и его семье: 3, passim] и его людей. Ранней весной 1241 г. монголы напали на Венгрию. Венгерская аристократия обвинила хана Котяна, что это он привел их в королевство и в отсутствие короля убили его. Когда половцы узнали о смерти своего хана, они начали убивать венгров, опустошили много деревень, взяли „много денег, лошадей и скота”

и пришли „в Болгарию”. Она со своей стороны после кончины царя Ивана II Асена находилась в „хомогенной кризе”, так что присутствие значительной военной силы в болгарском северозападе была очень важна для нее. Нужно было подождать монгольскую реакцию на присутствие их „коннохов”-половцев в этой области. У монгол были дела поважнее: кто из них будет следующий великий хан и они не обратили внимание этот факт. В 1245 г. папский легат Джовани дел Пано Карпини был послан в столицу Монголии Каракорум с предложением об общих действиях монгол и христиан против мюсюльман. Ответ был категоричным: Европа должна подчиниться монголам. Когда Пано Карпини вернулся в Европу, он посетил двор короля Бела IV в Буде в 1247 г. и сообщил ему, что монголы готовят новое нападение против Венгрии. Они ее жестоко опустошили в 1241-1242 гг. – от 50 до 80% деревень были уничтожены, огромная часть ее населения погибла, попало в рабство или стало жертвой эпидемий. Король принял спешные меры: лишь в одной из рукописей Пано Карпини сохранилось сведение, что он снова пригласил половцев в Венгрию, они дали ему клятву верности в 1247 г., в этом же году его сын Стефан (V; 1270-1272; с тех пор “dominus Cumanorum”, т.е. “государь половцев”) берет в жены половецкую принцессу [11, с.355]. От этого брака появляется венгерский король Владислав IV Кун (= Половец; 1272-1290). Спорным является вопрос сколько половецких племен - семь или пять - вернулись в Венгрию. Венгерские историки установили расположение пяти из них; ясно, что другие две остались в Болгарии. Это и легко объяснить: венгры убили верховного половецкого хана Котяна и племена, которые остались в Болгарии как раз его и находящиеся в самом близком родстве с ним. Принятие „Половецкой конституции” (1279 г.), которая сделала половцев равноправными с другими подданными Венгерского королевства, привело к битве у озера Ход (1280 или 1282 г.). В этой битве венгры разбили половцев, пленные половцы были порабощены, остальные убежали [12, pp.319-326; 6, с.629-637]. Вполне естественно, часть из них ушла в Болгарию. Таким образом они усилили военную мощь своих соплеменников в ней.

В третьей четверти XIII в. Болгария и Венгрия часто воевали [25, с.57 сл.]. Обе стороны располагали половецкой военной силой. Интересен вопрос: сражались ли половцы меж собой, или нет? Болгарских царских грамот нет; а венгерские королевские грамоты не дают ответа на этом вопросе – половцы еще не были „полноправными подданными” Венгерского королевства. Их военное

участие „оплачивалось” награбленной добычей и взятыми рабами (в „Половецкой конституции” одно из важнейших требований к половцам было „освободить своих рабов христиан, которые они заполнили в чужих странах.”). А что нам дают русские летописи? В них дважды „черные клобуки” – отъявленные противники половцев (они прогнали их из своих земель!) и вассалы киевского князя [15, с.24-28; 16, с.17-18] отказываются воевать против „своих сватов” - половцев [17, 134-136, 141; 18, с.342-343, 351; 15, с.27; 16, с.17]. Если „осовременить” язык, действия „черных клобуков” - прямой „саботаж” действий их верховного сюзерена – киевского князя. В первом случае (в 1187 г.) „черные клобуки” предупреждают „своих сватов – половцев”, что против них будет поход и они уходят из своих лагерей. Во втором случае (в 1192 г.) „черные клобуки” вообще отказываются воевать против „своих сватов – половцев”. Этими своими действиями они полностью провалили поход русских. Ввиду липсы письменных сведений, можно предположить, что „болгарские” и „венгерские” половцы не воевали друг с другом. Их верховным ханом был Котян и каждое племя (род) стремилось быть в родственных связях с ним. Пойду дальше – в русских летописях мы встречаем враждующих меж собой и разноплеменные „черные клобуки” и половцы. В болгарско-венгерских войнах половцы одноплеменные. Самое вероятно „болгарские” половцы воевали против венгерской армии, а „венгерские” половцы – против болгарской.

К 1273 г. в Браничевской области появляются два брата половецко-болгарского происхождения: Дырман и Куделин [5, с.43-64; 25, с.182-190], которые успешно противостоят венграм. Немного позже в Видинской области появляется новый владелец половецкого происхождения Шишман, который женится на внучке царя Ивана II Асена и является родоначальником последней средновековой болгарской царской династии [1, с.119]. Владетели Видинской и Браничевской области пользовались покровительством темника [„предводитель большого войска” – 13, с.40] Ногая [26, с.47-51], который не может стать верховным ханом „Золотой Орды” (он не прямой потомок Чингиз хана), но долгое время выбор верховного хана протекал под его диктовку. В 1291 г. объединенные силы сербского короля Стефана Уроша II Милутина (1282-1321) и его брата Драгутин (венгерский вассал) сумели прогнать братьев из Браничевской области. Видинский владетель деспот Шишман, который пользовался поддержкой Ногая, предпринял поход против Сербии в 1292 г. Он потерпел поражение, сербский король взял

Видин. Последовала намеса Ногая: сербский король был вынужден вернуть владения Шишману, который женился на дочери великого жупана Драгоша, а сын короля стал заложником у Ногая [8, 135-137, 26, с.68 сл.]. Войска деспота Шишмана состояла из болгар, половцев и татар [20, с.50-58].

Несколько слов о Видинской области: к этому времени она очень богата, по середине протекала р. Дунай [8, с.224], деспот Шишман титулуется „царем” во всех сохранившихся болгарских поменниках [8, с.298-299]. Его сын от первого брака Михаил Шишман взял в жены к концу XIII в. дочь короля Стефана Уроша II Милутина - Ана, от которой у него 4 сына, он управляет вместе со своим отцом (хорошо известное половцам двойное управление) в Видинской области с 1308 г., а в 1323 г. его выбрали царем Болгарии. Он принял имя Михаил III Шишман-Асен (1323-1330). В 1324 г. он взял в жены вдову царя Теодора Светослава – Теодора (внучка византийского императора Андроника II Палеолога (1282-1328) и сестра будущего византийского императора Андроника III Палеолога (1328-1341). [1, с.128-129]. Цар Михаил III Шишман-Асен погиб в сражении против сербов в 1330 г. Болгарским царем становится его сын Иван Стефан, который правил около 6 месяцев (1330-1331), а затем болгарским царем стал Иван Александр (1331-1371), внук видинского владетеля деспота Шишмана.

Хочу подчеркнуть, что соседи Шишмановцев относились с подчеркнутым уважением к их династии. Кроме выше упомянутых браков, посмотрите и на последующие. Первая супруга Ивана Александра (он еще деспот в Ловече!) - Теодора, дочь основателя первой волошской династии Йоан Александр Басараба (1320-1352) [1, с.167-168]. Его сыновья от первого брака женаты как следует: Михаил Асен - на дочери византийского императора Андроника III Палеолога Мария (или Ирина) [1, с.193-195], цар Видина Иван Срацимир (1352-1396) – на Анне, дочери второго волошского воеводы Николае Александру Басараба (1352-1364) [1, с.206], а Иван Асен – на неизвестной по имени (византийской?) принцессе [1, с.211-212]. Его сын от второго брака цар Иван Шишман (1371-1393) женился дважды – на Марии, дочери тырновского боярина, и на одной из дочерей сербского князя Лазара (1371-1389) [1, с.229-230].

Род Басараба тоже половецкой (Басараба/Бесараба. Румынские историки очень упорно пишут фамилию первых владетелей Волохии как „Басараб”. Но это не совсем так - имя половецкого происхождения Басараба/Бесараба. Оно пожелательное и значит:

„От рода/племени топтай (= правь) мужей”. Из него и топоним Бесарабия [10, с.161]).

На практике в двух странах р. Дунай существует половецкое управление – одни управляют Болгарией, другие – Волохией (Угроволошского всеводства). Османское завоевание Балканского полуострова положил конец этому, но воспоминание о половцах, которые обитали средневековые болгарские земли, сохранилось в волошских и в османских источниках (XIV-XVI вв.): в Белградской области находится деревня Бурчениче, имя которой можно связать с племенем Бурджоглы русских летописей, в Браничевской области - деревни Дръмно (от имени браничевского владетеля) и Кумани. Селищные имена в Видинской области: Алботен, Котига, 5 деревень с именем Батинци, 2 деревни Бесар, Дръмник, вероятно от имени Куделина имя деревни Кудел, Ибсар. Кроме того, здесь мы находим и Кумански брод, дунайский рукав Куман, остров Кумане, 2 мезри Куманиче [19, с.188-189, 201-202, 206-207]. В области Монтана (южнее от Видинской) две деревни несут имя Котеновци (от имени хана Котяна; у одной из них сейчас новое имя) [23, с.156]. Много половецких топонимов сохранилось в нынешней Румынии – она никак не случайно для византийских авторов XII в. „Кумания” [24, S.167, S.364; 21, passim]. Против Видина - три половецкие селищные имена: Комани (другое имя Вадул Команилор), Четата луй Коман (= Половецкая крепость) и Лопча [21, pp.168-169 - карта; 22, pp.26-28, p.34]. В османских регистрах Видинского санджака сохранились имена Бато, Албуд, Куманич, Донига и др. [7, с.240-242; 27, с.179 сл., с.305-314].

Из этого текста можно сделать следующие выводы:

1. Половцы как значительная военная сила играли важную роль в жизни средневекового болгарского северозапада.

2. Несмотря на то, что их численность меньше чем у болгар, именно половцам поверено управление Видинской и Браничевской областей к концу XIII в. (во Видинской и позже). Кроме военной силы, здесь явно повлияло и их происхождение из верховной половецкой аристократии.

3. Воспоминание о их присутствии в этих землях очень сильно: мы увидели, что оно сохранилось и до наших дней.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИБИ = Извори за българската история

ЛИБИ = Латински извори за българската история

САИ = Свод археологических источников

Сб. БАН = Сборник на Българската академия на науките

Сп. БАН = Списание на Българската академия на науките

ЛИТЕРАТУРА

1 Божилов, Иван. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. София, 1986.

2 Илиев, Невен. Относно времето на потушаване бунта срещу цар Борил във Видин. – Известия на музеите в Северозападна България. Т.9. София, 1984.

3 Кузембаев, Нуркен Ерболович. Хан Котян и его потомки в истории Киевской Руси, Венгрии, Болгарии и Византии в первой половине XIII в. – Евразийский вестник.

4 Ников, Петър. Цар Борил под светлината на един нов паметник. – Сп. БАН, №3, 1912.

5 Ников, Петър. Към историята на северозападните български земи. – Сп. БАН, №16, 1918.

6 Павлов, Пламен. По въпроса за заселванията на кумани в България през XIII в. – Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6. София, 1987.

7 Павлов, Пламен. България, Византия и куманите (седемдесетте години на XI – началото на XIV в.). Кандидатска дисертация от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 1991.

8 Петров, Петър, Васил Гюзелев. Христоматия по история на България. Т.2. Същинско средновековие (краят на XII-XIV в.). „Наука и изкуство“. София, 1978. Съставители:...

9 ИБИ, т.XXIV (= ЛИБИ, т.IV). София, 1981.

10 Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка. Т.1 (А-Д). Москва, 1986.

11 Юхас, Петер. Тюрко-българи и маджари. София, 1985.

12 Paloczi-Horvath, Andras. L'immigration et l'établissement des comans en Hongrie. – Acta Orientalia Hungarica. Т.XXIX, Budapest, 1975.

13 Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка. Т.4 (Т-Ящур). Москва, 1987.

14 Бьодей, Йожеф. Ивашин – унгарски всначалник с изопачено име в българската историография. – Векове, 1983, №2.

15 Плетнева, Светлана Александровна. Древности Черных клобуков. – САИ, Е 1-19, 1973.

16 Idem. Половецкие каменные изваяния. – САИ, Е 4-2, 1974.

17 Ипатиевская летопись. – Полное собрание русских летописей. Т.II. Санкт Петербург, 1846.

18 Літопис руський. За Іпатским списком. Переклав Леонід Махновець. Київ. Видавництво „Дніпро“. 1989.

19 Боянич-Лукач, Душанка. Видин и Видинският санджак през 15-16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под редакцията на Вера Мутафчиева и Михаила Стайнова. „Наука и изкуство“. София, 1975.

20 Илиев, Невен. Шишмановият поход срещу Сърбия през 1292 г. – Исторически преглед, 1988, №11.

21 Conea, I., I. Donat. Contribution a l'étude de la toponymie petchenegue – comane de la Plaine Romaine du Bas-Danube. – Contributions onomastiques. Bucarest, 1958.

22 Diaconu, Petre. Les coumans au Bas-Danube aux XI et XII siecles. Bucarest, 1978.

23 Мичев, Николай, Петър Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България (1878-1987). „Наука и изкуство“. София, 1989.

24 Moravcsik, Gyula. Byzantinoturcika. Bd.2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958.

25 Ников, Петър. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Историко-критично изследване. – Сб. БАН. Т.XI. София, 1920.

26 Idem. История на Видинското княжество до 1323 година. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XVIII (8). София, 1922.

27 Стоянов, Валери. Неславянска, кумано-печенежка антропонимика в българските земи през XV век. – Стоянов, Валери. Bulgaro – Turcica 3-4. История на изучаването на Codex Cumanicus. Неславянска, кумано-печенежка антропонимика в българските земи през XV век. Издателска къща „Огледало“. София, 2000.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ОТМЕНЫ КРЕПОСТНОГО ПРАВА В РОССИИ

КАНАПЬЯНОВА Г.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Вопрос о необходимости отмены крепостного права и проведении преобразований в социально-политической сфере назрел уже в начале XIX века. Россия оставалась к этому времени единственной европейской державой, сохранившей феодально-крепостническую экономику и абсолютную монархию.

Эффективность российской экономики в первой половине XIX в. была на порядок ниже, чем в развитых европейских странах, где уже в 30-е годы данного столетия произошло перевооружение промышленных предприятий на паровые двигатели что привело к резкому повышению производительности труда и утверждению капиталистического уклада.

Экономический провал крепостнической России с особой наглядностью проявился в конце царствования Николая I, во время Крымской войны 1853-1856 гг., где Россия потерпела жестокое поражение, несмотря на героизм солдат, матросов и офицеров. Парусный флот России на Чёрном море не мог противостоять пароходам европейских держав. Отсутствие железных дорог не позволяло снабжать армию продовольствием и боеприпасами в необходимом количестве.

Поражение в Крымской войне показало, что после периода сближения с Европой (XVIII - начало XIX вв.) вновь накопилась отсталость как кадровая, так и техническая. Логика экономических и политических взаимоотношений с капиталистическими державами Европы поставили перед Россией задачу модернизма отсталого общества. Но поражение в войне вызвало также и общественную активность. К решительным переменам подталкивали правительство крестьянские волнения конца 1850-х годов, а также необычные акции, как стремление записаться в армию во время Крымской войны (прошёл слух, что добровольцы получают вольную), или «трезвенное движение», охватившее ряд губерний, когда сельские общества запрещали крестьянам пить вино под угрозой жестокой расправы.

После смерти Николая I на престол вступил его сын Александр II (1855-1881). Впервые о необходимости отмены крепостного права было официально заявлено Александром II в речи, произнесённой им 30 марта 1856 г. перед представителями московского дворянства. В этом выступлении были произнесены знаменитые слова: «... лучше отменить крепостное право сверху, чем ждать, когда оно само будет отменено снизу». Надо отдать должное этому царю, решившемуся на проведение реформ, перед которыми остановились его предшественники и продолжить которые не смогли его сын и внук.

Для разработки реформы были созданы губернские комитеты, которыми руководил «Главный комитет по крестьянскому делу». Подготовка реформы заняла около трёх лет. Как видим, подготовка заняла довольно много времени, но тщательность проработки и явилась, вероятно, одной из причин первоначального успеха реформы. [1, с.202]

Результатом работы комитетов явились следующие основные концепции: освобождение крестьян с землёй без выкупа, освобождение крестьян без земли и освобождение крестьян с землёй, но за выкуп. Последний вариант был положен в основу реформы.

Содержание этой реформы излагалось в документах: Общее положение, Местные положения, в которых учитывались особенности отдельных губерний и Дополнительные правила, в них предусматривался порядок проведения реформы.

По общему положению крестьянин признавался лично свободным человеком, наделённым всем комплексом гражданских прав. Он мог предъявить иск и отвечать в суде, владеть движимым и недвижимым имуществом, заниматься торговлей и промыслами. Помещик более не мог ни продавать, ни покупать крестьян, ни запрещать им устраивать свою судьбу по их усмотрению. Личная зависимость крестьян ликвидировалась полностью.

Для определения надела все земли были разделены на три категории: нечерноземные, черноземные и степные. В целом по стране на одного крестьянина приходилось от 1 до 12 десятин (1 десятина = 1 га) земли, а в среднем получалось по 3.3 десятины на крестьянина.

В течение двухлетнего срока все помещики и крестьяне должны были составить и подписать Уставную грамоту, в которой определялся размер и характер выделяемой земли. В случае возникновения разногласий по каким-либо вопросам приглашались мировые посредники (из дворян). До выкупа земли крестьянин считался временно обязанным и в Уставной грамоте были точно перечислены его обязанности (оброк, барщина, порядок и сроки его выполнения). В том случае, если крестьянин заключал выкупную сделку и вносил 20% стоимости своего надела, то он становился свободным крестьянином-общинником.

После освобождения от помещика крестьяне в большей части России сохраняли зависимость от общины, ибо вся наделная земля считалась принадлежавшей миру - общине. Община распределяла и перераспределяла земли между крестьянами. Передел участков осуществлялся в среднем через 7-12 лет (а кое-где и не производился), преимущественно пользовались хозяйства с большим количеством мужчин-работников. Выпасы и леса находились в общем пользовании. Круговая порука сдерживала выход крестьян из общины. Эта система подверглась изменению лишь в начале XX в. в связи с реформой Столыпина. [2, с.118]

16 февраля 1861 г. Государственный совет завершил обсуждение проекта «Положений». 19 февраля (в день восшествия

на престол в 1855 г. Александра II) они были подписаны царём и получили силу закона. В тот же день царь подписал и Манифест, возвещавший об освобождении крестьян.

«Положения» 19 февраля 1861 г. распространялись на 45 губерний Европейской России, в которых насчитывалось 22.5 млн. крепостных крестьян, в том числе 1467 тыс. дворовых и 543 тыс. приписанных к частным заводам и фабрикам.

Ликвидация феодальных отношений - не единовременный акт 1861 г., а длительный процесс, растянувшийся на несколько десятилетий. Полное освобождение крестьяне получали не сразу с момента обнародования Манифеста и «Положений 19 февраля 1861 г.».

В Манифесте объявлялось, что крестьяне в течение двух лет (до 19 февраля 1863 г.) обязаны отбывать те же самые повинности, что и при крепостном праве. Отменялись лишь так называемые добавочные сборы (яйцами, маслом, льном, холстом, шерстью и т.п.), барщина ограничивалась 2 женскими и 3 мужскими днями с тягла в неделю, несколько сокращалась подворная повинность, запрещался перевод крестьян с оброка на барщину и в дворовые. Но и после 1863 г. крестьяне ещё долго находились на положении «временнообязанных», т.е. продолжали нести регламентированные «Положениями» феодальные повинности: платить оброк или выполнять барщину. Завершающим актом в ликвидации феодальных отношений являлся перевод крестьян на выкуп.

Перевод крестьян на выкуп являлся завершающим этапом освобождения их от крепостной зависимости. Положения 19 февраля 1861 г. никакого окончательного срока прекращения временно обязательного состояния крестьян и перевода их на выкуп не определяли. Только законом 28 декабря 1881 г. устанавливался перевод крестьян на обязательный выкуп, начиная с 1 января 1883 г. К этому времени на временно обязательных отношениях оставалось 15% крестьян.

Перевод их на выкуп завершился к 1895 г. Однако этот закон распространялся только на 29 «великороссийских губерний». В Закавказье перевод крестьян на выкуп не был завершён даже к 1917 г. Иначе обстояло дело в 9 губерниях Литвы, Белоруссии и Правобережной Украины, где под влиянием польского восстания 1863 г. и широкого крестьянского движения крестьяне в количестве 2.5 млн. душ мужского пола были переведены на выкуп уже в 1863 г. Здесь были установлены и более льготные по сравнению с остальными губерниями России условия освобождения: возвращены отрезанные от наделов земли, снижены повинности в среднем на 20%.

Условия выкупа для большей части крестьян были тяжёлыми. В основу выкупа ставились феодальные повинности, а не действительная, рыночная стоимость земли. Иначе говоря, крестьянам приходилось платить не только за землю, но и потерю помещиком крепостного труда. Выкупная сумма определялась путём «капитализации оброка», то есть ежегодно уплачиваемый крестьянином оброк приравнялся к годовому доходу в размере 6% с капитала. Вычисление этого капитала и означало определение выкупной суммы. Например, если крестьянин выплачивал душевой надел в размере 10 руб. в год, то выкупная сумма за этот надел должна была составить 166 руб. 67 коп.[3, с.258]

Дело выкупа взяло на себя государство путём проведения выкупной операции. Она заключалась в том, что казна выплачивала помещикам сразу же деньгами и ценными бумагами 80% выкупной суммы, если крестьяне данного имения получали высший надел, и 75% если им предоставлялся надел менее высшего. Остальные 20-25% крестьяне уплачивали непосредственно помещику (сразу или в рассрочку). Выкупная сумма, выплаченная государством помещикам (она рассматривалась как предоставленная крестьянам ссуда), затем взыскивалась с крестьян в размере 6% в год в течение 49 лет. Таким образом, за это время крестьянин должен был выплатить до 300% предоставленной ему «ссуды».

Проведение государством выкупа крестьянских наделов в централизованном порядке решало ряд важнейших экономических и социальных задач. Правительственный кредит обеспечивал помещикам гарантированную уплату выкупа и избавлял их от непосредственного столкновения с крестьянами. Выкуп оказался, кроме того, операцией, выгодной также и государству. Общая выкупная сумма за крестьянские наделы была определена 867 млн. руб., в то время как рыночная стоимость этих наделов по ценам 1863-1872 гг. составляла 648 млн. руб. С 1862 по 1907 г., до отмены выкупных платежей, бывшие помещичьи крестьяне выплатили казне 1540570 тыс. руб. выкупных платежей и всё ещё оставались ей должны !

Проводя выкупную операцию, казна решила и проблему возврата дореформенных долгов с помещиков. К 1861 г. 65% крепостных крестьян были заложены и перезаложены их владельцами в различных кредитных учреждениях, а сумма долга этим учреждениям составила 425 млн. руб. Этот долг был вычтен из выкупной ссуды помещика. Таким образом, реформа 1861 г., освободив помещиков от долгов, спасла их от банкротства.[4, с.100]

Как видим, противоречивый характер реформы 1861 г. ярко проявился в вопросе о выкупе. С одной стороны, выкуп несомненно носил грабительский, крепостнический характер, но с другой - он способствовал развитию капиталистических отношений в стране. Выкуп, во-первых, способствовал более интенсивному проникновению товарно-денежных отношений в крестьянское хозяйство, во-вторых, давал помещикам денежные средства для перевода своего хозяйства на капиталистические основы, в-третьих, означал дальнейшее отделение крестьянского хозяйства от помещичьего и, в-четвёртых, ускорил процесс социального расслоения крестьянства.

Но самым существенным недостатком реформы, в последующем ещё более обострившим социальные противоречия, было сохранение большей и лучшей части земли, на которой работали поколения крестьян, в собственности помещиков.

ЛИТЕРАТУРА

1 Исаев И. А. История государства и права России. - М.: Юрист, 1999.- 585с.

2 Ключевский В. О. Сочинения в 9 т.: курс русской истории. - М. Мысль, т.2.,1998.- 685с.

3 Шегало А. История России. - М.: Издательский центр "Академия", 1998.- 700с.

4 Титов Ю. П. Хрестоматия по истории государства и права России. - М.: Проспект,1999.- 202с.

УЧАСТИЕ ОЛИМПИЙСКИХ БОГОВ В ТРОЯНСКОЙ ВОЙНЕ

КАРМЕН Д. Х.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В гомеровском эпосе тесно переплетены миф и историческая действительность, правда и сказочный вымысел. Не случайно, что вначале подвергалась сомнению даже реальность существования в древности самого города Трои. Но вот, в 70-х годах прошлого века немецкий археолог-энтузиаст Генрих Шлиман обнаружил на севере Малой Азии развалины древнего города Илиова (Трои). Основанные на древнегреческих мифах, «Илиада» и «Одиссея» густо населены олимпийскими богами. Олимп и земля живут в тесном единении. В поэмах Гомера в мифологическом виде мир

предстает как единая родовая община во главе с Зевсом. Древние греки верили, что бессмертные небожители сполна наделены всей гаммой человеческих чувств, что они вмешиваются в жизнь героев, определяют судьбы тех, кто живет на земле. Помимо достоинств, боги обладают и всеми человеческими недостатками, которые безжалостно высмеивает Гомер. Они, так же как и люди ссорятся, бранятся, даже иной раз дерутся. Боги злопамятны и мстительны. Но они озабочены и судьбами сражающихся под стенами Илиона героев. Ведь, согласно представлениям древних греков, поколения героев ведут свой род от Зевса, который именуется у Гомера «отцом людей и богов», или от его родичей. Некоторые герои связаны с богами прямым родством. Как, например, Ахилл – сын морской богини Фетиды, ликийский царь Сарпедон, являющийся сыном Зевса и богини Европы и другие. Эпос всегда имеет дело с настолько значительными для судеб целых народов событиями, что, волею древних певцов – аэдов (Гомера считали тоже слепым певцом) в эти события обязательно вмешиваются боги. Явно космический характер несут и события, послужившие причиной Троянской войны. В мифе рассказывается, что Земля, обремененная огромным человеческим населением, обратилась к Зевсу с просьбой сократить человеческий род. Зевс внял просьбе Земли и развязал войну между греками и троянцами. Поводом к войне послужило похищение жены спартанского царя Менелая Елены троянским царевичем Парисом. Разгневанный Менелай вместе со своим братом Агамемноном собирает греческое войско, и отплывают на кораблях к Илиону. В «Илиаде» и «Одиссее» так же как и во всем троянском цикле, боги принимают непосредственное участие в событиях. Мотивировка всех личных поступков героев идет извне. Что, например, послужило причиной гнева Ахилла на предводителя греческого войска Агамемнона? Гнева, принесшего ахейцам, как сказано в поэме: «страданий без счёта» и «много сильных душ героев» пославшего к Аиду. Поводом к ссоре двух героев послужила пленница, дочь жреца Хриса, Бризеида, которую Агамемнон отобрал у Ахилла. Свою пленницу Хрисеиду он, по воле Аполлона, вынужден был отдать ее отцу Хрису. Таким образом, виновником ссоры Ахилла с Агамемноном оказался бог Аполлон, который наслал на ахейскую рать злую болезнь и тем вынудил Агамемнона вернуть жрецу храма Аполлона в Трое Хрису захваченную у него дочь [1].

Также, волей богов мотивируются и другие поступки героев и жизненные ситуации. Когда, например, во время поединка

Менелай схватил Париса за шлем и потащил в лагерь ахейцев («Илиада», песнь 3), богиня Афродита порвала ремень шлема и освободила Париса. Но ремень мог порваться и сам по себе, без вмешательства покровительствующей Парису Афродиты. Боги не только вмешиваются в человеческую жизнь, они направляют мысли и поступки людей в нужное им русло. Вследствие решения богов и прямого воздействия Афины Паллады, сочувствующей ахейцам, троянец Пандар стреляет в греческий лагерь, вероломно нарушив недавно заключенное перемирие. Когда троянец Приам является в палатку к Ахиллу просить тело своего сына Гектора, тот идет ему навстречу. Здесь все поступки Приама и Ахилла внушены им богами. Однако, гомеровский эпос не следует понимать так, что будто бы человек сам по себе ничего не значит, а истинными героями являются боги. Гомер вряд ли понимал мифологию буквально и представлял человека всего лишь жалкой игрушкой богов. Без сомнения, Гомер на первое место в своих поэмах выдвигает именно героев-людей, а боги у него являются только обобщением человеческих чувств и поступков. И если мы читаем о том, как божество вложило в того или иного героя какой-нибудь поступок, то это следует понимать так, что данный поступок – результат собственного решения человека. Но решение это столь подсознательно пришло к нему в голову, что даже сам герой считает его божественным предопределением. И хоть строгий эпический стиль подразумевает, что все мысли, чувства и поступки человека внушены ему богами, Гомер на этой строгой эпической основе приводит бесконечно разнообразные типы взаимоотношения героев с богами. Здесь есть и полная подчиненность человека божественной воле, и гармоническое объединение божественной и человеческой воли, и грубое нападение человека на того или иного олимпийского бога [2]. В гомеровских поэмах нет почти ни одного эпизода, где бы не действовали боги, являющиеся как бы главными виновниками событий в жизни героев. Боги враждуют друг с другом также как и ахейцы с троянцами, разделившись на два лагеря. Троянцам постоянно покровительствуют Аполлон, Арес, Афродита, ахейцам – Афина Паллада, жена Зевса Гера, Фетида. Это происходит не случайно. Дело в том, что в троянской мифологии древних греков отразился происходивший в то время сложный процесс взаимной ассимиляции культур балканских и малоазиатских греков. В результате этой ассимиляции в пантеоне олимпийских божеств появились боги, так сказать, азиатского происхождения. Это Аполлон, Артемида, Арес, Афродита, постоянно симпатизирующие

троянцам. Когда Зевс разрешает богам вступить в войну, все они сразу же становятся на сторону защитников Илиона. Это естественно для психологии древних. Ведь по их понятиям боги тоже являются членами своих родовых общин и подчиняются требованиям общинной этики, которая, прежде всего, обязывает защищать родину. Гомер очень часто смеется над богами. Даже знаменитую битву богов он рисует не в героическом, а, скорее, в юмористичном плане. И действительно, разве можно серьезно воспринимать подобную битву богов, когда Аполлон и Посейдон так заколебали сушу и море, что аж «В ужас пришёл под землю Аид, преисподних владыка, В ужасе с трона он спрыгнул и громко вскричал, чтобы сверху Лона земли не разверз Посейдон, земли сотрясатель...» Комизм достигает степени бурлеска, когда возвышенное изображается в качестве низменного. В стиле бурлеска Гомер почти всегда описывает сцены, происходящие на Олимпе. Боги у него большей частью пируют и хохочут. В качестве примера можно привести первую песню «Илиады», где обрисована супружеская ревность Геры. Зевс намеревается побить свою ревнивую супругу, а кривоногий уродец Гефест смешит пирующих богов, мечась с кубком вина по дому. Сильны в поэмах Гомера и сатирические мотивы. Так, циклопы в поэме «Одиссея» изображены как карикатура и сатира на людей, живущих без всяких законов. Сатиричны и образы некоторых богов и героев. И хотя юмористические и сатирические тенденции – всего лишь штрих в многообразной палитре оттенков, которыми Гомер обрисовывает богов и героев, именно за это ему и досталось в свое время от критики. Уже в то время Гомера порицали некоторые современники с точки зрения религии и морали. Многих древних греков коробило то, как им казалось, легкомыслие, с которым Гомер наделил своих богов и героев чуть ли не всеми человеческими слабостями и пороками. Основными порицателями слепого певца выступали пифагорейцы и орфики. Наряду с ними, критически оценивал произведения Гомера Ксенофан. Он писал: «Всё, что есть у людей бесчестного и позорного, писали богам Гомер и Гесиод: воровство, прелюбодеяние и взаимный обман». Платон также считал гомеровские мифы о богах всего лишь худой ложью, а Гераклит, вообще, призывал изгнать Гомера из общественных собраний и даже наказывать розгами! Увы, такова, наверное, участь всех гениев, из века в век оправдывающая утверждение, что «нет в своем отечестве пророка». Иудеи не приняли Христа, на Руси сожгли на костре протопопа Аввакума, да что далеко ходить, в XX веке у нас в стране был выдворен за границу или

посажен за решетку не один пророк. Хотя бы тот же Солженицын. Но не будем сгущать краски, у Гомера, конечно же, были и почитатели. Они считали его поэмы средоточием мудрости, переписывали и заучивали их наизусть. Гомера они воспринимали как идеал и образец для подражания. Под влиянием Гомера развивалась и римская героическая поэзия, в частности, поэзия Вергилия. Однако, еще не известно кто бы одержал верх, будь в те времена книгоиздательства подобно нашим. Боюсь, что «Илиаду» и «Одиссею» тогда не напечатали бы, а если бы и напечатали, то, наверняка, с большими купюрами. Но у Гомера, к счастью, имелся иной выход – он свои поэмы пел [3].

В довершении, хотелось бы отметить тот факт, что греческие и троянские божества всегда таили в себе сакральный смысл, как для тех, так и для других. Сам конфликт не вошел бы в историю таким, каким он является, если бы в нём не принимали участие олимпийские боги. Потому что в то время, божествам уделялась едва ли не центральнейшее место в войне. И сама война, тяготы воинов и полководцев в той войне были бы настолько невыносимыми, что конфликт закончился бы тихо и скромно. Победой ахейцев. Но вера в богов придавала героям и участникам войны веру в себя. А без неё не было бы десяти лет героической осады. Без богов, война теряла бы ощутимый вес в истории.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 http://4itaem.com/sochinenie_read/422241.
- 2 <http://www.infolib.info/flit/gomer/iliada3.html>.
- 3 <http://www.proza.ru/2012/06/16/517>.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И РОССИИ, НА ПРИМЕРЕ КОСМОДРОМА «БАЙКОНУР»

КЕНЕСОВ Д.
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Космический рынок – это крупный и быстроразвивающийся сегмент мирового рынка высоких технологий. Как известно, одним из ключевых двигателей современного экономического прогресса являются инновационные технологии в области микроэлектроники, цифровых и информационных систем, программного обеспечения, связи и телекоммуникаций, новых композитных материалов и др.

Большинство этих разработок начиналось в различных сферах космической индустрии. Космическую деятельность принято разделять на закрытую военную космическую сферу (military space) и открытые гражданскую и коммерческую космические сферы (civilian and commercial space) [1].

Мировой космический рынок формировался под влиянием процессов интернационализации космической деятельности, постиндустриализации и глобализации мирового хозяйства.

Анализ развития космической отрасли позволяет выявить следующие устойчивые процессы:

- неуклонно расширяется круг стран, осуществляющих исследовательские или прикладные программы с использованием космических средств;
- при реализации проектов все чаще практикуется кооперация различных стран. Показателен пример Европейского космического агентства (ЕКА), созданного 14 странами, и его тесное сотрудничество с НАСА;
- развивающиеся страны стремятся, главным образом, совершенствовать прикладные космические средства, например, системы телекоммуникации и связи;
- требования, касающиеся повышения эффективности вложенных в космические исследования и разработки средств, объективно влекут за собой принцип «двойного использования» гражданских космических объектов (в том числе коммерческих) в интересах решения военных задач и наоборот;
- начальные стадии освоения и использования космического пространства во всех странах финансируются из государственного бюджета;
- стремительно растет сфера коммерческой космической деятельности и доля частных инвестиций в общем объеме ее финансирования;
- усиливающаяся конкуренция между странами и корпорациями формирует рыночные силы, которые дают толчок интеграционным процессам в индустрии космических средств и услуг, объединению отдельных компаний в крупные международные корпорации, союзы и консорциумы.

Космическая отрасль является одной из наиболее востребованных сфер деятельности: более 130 стран используют ее результаты в интересах развития экономики, науки, обеспечения безопасности.

Вместе с тем, круг государств, способных самостоятельно решать наукоемкие и дорогостоящие задачи использования космического пространства, весьма ограничен: это Россия, США, Евросоюз, Франция, Китай, Япония и Индия.

Только три державы – Россия, США и Китай – располагают потенциалом, позволяющим вести полномасштабную космическую деятельность по всем направлениям. При этом, в связи с закрытием программы Shuttle, Россия в настоящее время является единственной страной, имеющей возможности осуществлять регулярные пилотируемые полеты.

В Казахстане и России космическая деятельность находится в ведении государства.

Здесь функционируют государственные органы, ответственные за космическую сферу, и существуют государственные программы по развитию космической деятельности.

Россия реализует собственные космические проекты и более других стран СНГ интегрирована в мировой космический рынок.

В Казахстане космическая деятельность находится в стадии разработки стратегий, программ и планов, что связано с высокой капиталоемкостью отрасли [1].

Байконур всегда был и остается в центре внимания мировой общественности. Космодром постоянно посещают руководители Казахстана, стран СНГ и других зарубежных государств.

На сегодняшний день в Казахстане сформировано высококвалифицированное ядро отечественного научно-технического и кадрового потенциала в сфере космической деятельности, обеспечивающее реализацию космических проектов, - это:

- Национальный центр космических исследований и технологий (имеющий в своем составе Институт астрофизики, Институт ионосферы, Институт космических исследований, Институт космической техники и технологий);

- Национальная компания «Казахстан Фарыш Сапары»;
- Республиканский центр космической связи;
- Научно-исследовательский центр «Фарышэкология»;
- совместное казахстанско-российское предприятие «Байтерек».

Отраслевая программа по развитию космической деятельности до 2014 года предусматривает решение ряда задач по созданию целевых космических систем связи, дистанционного зондирования Земли, научно-технологического назначения, высокоточной спутниковой навигации, развитию наземной космической инфраструктуры,

научной и научно-технологической базы космической деятельности, подготовке кадров, созданию договорной, нормативно-технической базы космической отрасли [2].

Успешно развиваются приоритетные направления фундаментальных и прикладных исследований в области астрофизики, физики ближнего и дальнего космоса, физики сред атмосферы и ионосферы Земли и космических технологий с целью решения научных и научно-технических задач развития космической деятельности в республике.

Ведутся успешные прикладные научные исследования по новым направлениям – создание национальной системы космического мониторинга и системы космического геодинамического мониторинга, разработка отечественных образцов космической техники и технологий [2].

Одним из крупных космических проектов программы стал проект создания казахстанской системы спутниковой связи и вещания «KazSat», реализуемый АО «Республиканский центр космической связи».

15 июля 2011 года с космодрома «Байконур» запущен спутник связи и вещания «KazSat-2», предназначенный для организации связи и телевизионного вещания и передачи данных на территории Республики Казахстан и сопредельных государств.

По договору с российской компанией «Информационные спутниковые системы имени академика М.Ф. Решетнева» в настоящее время идет работа по реализации проекта «KazSat-3».

Буквально на днях, 28 апреля 2014 г. ракетоноситель «Протон» вывел на орбиту «KazSat-3», который находится в данное время в режиме тестирования.

В г. Акколь функционирует наземный комплекс управления космическими аппаратами и система мониторинга связи.

Ведутся работы по созданию Резервного наземного комплекса управления космическими аппаратами вблизи г. Алматы.

Другим важнейшим и перспективным космическим проектом программы является проект создания национальной космической системы дистанционного зондирования Земли.

Проект реализуется национальной компанией «Қазақстан Фарыш Сапары» совместно с компанией EADS Astrium. С этой же французской компанией в Астане создается сборочно-испытательный комплекс космических аппаратов – высокотехнологичное предприятие для сборки и испытаний космических аппаратов,

компонентов полезной нагрузки и элементов космической техники, обеспечивающее замкнутый цикл по сборке и испытанию космических аппаратов от 100 кг до 6 тонн.

Для реализации проекта создано совместное казахстанско-французское предприятие «Галам», в которое входит конструкторское бюро для проведения всех проектных и конструкторских работ [2].

Организован и успешно функционирует Научно-исследовательский центр «Фарыш-экология», который занимается научными исследованиями и практическими работами по обеспечению экологической безопасности деятельности космодрома «Байконур».

С каждым годом растет количество наших «космических» партнеров.

Установлены партнерские отношения и подписаны международные договоры о сотрудничестве по исследованию и использованию космического пространства в мирных целях с такими государствами, как Россия, Украина, Франция, Израиль, Германия, Индия, Япония, Корея, Саудовская Аравия, ОАЭ, Таиланд, Китай.

Российская Федерация по-прежнему является основным стратегическим партнером по реализации совместных космических проектов, в том числе по комплексу «Байконур».

На территории нашей страны находится (в настоящее время – в аренде у России) самый крупный в мире космодром «Байконур» – первая космическая гавань Земли.

Космодром является стартовой площадкой для всех классов космических ракет, таких как «Союз», «Зенит», «Протон», «Днепр», занимая первое место в мире по количеству пусков ракет-носителей и первое место по количеству запусков коммерческих космических аппаратов.

Очень важно, что президентами Казахстана и России достигнута договоренность о дальнейшем развитии равноправного, взаимовыгодного сотрудничества на комплексе «Байконур», предусматривающая расширение участия Казахстана в выполнении космических программ на комплексе «Байконур», проведение модернизации инфраструктуры космодрома с учетом обеспечения экологической безопасности космической деятельности.

На космодроме «Байконур» совместно с российской стороной проводится работа по созданию космического ракетного комплекса «Байтерек».

Реализация этого проекта направлена на осуществление совместно с российской стороной запусков с космодрома

«Байконур» космических аппаратов различного назначения в рамках космических программ Казахстана и России, а также международных коммерческих проектов на базе экологически чистой ракеты-носителя «Ангара».

В 2008 году было подписано межправительственное Соглашение о сотрудничестве в области использования и развития Глобальной навигационной спутниковой системы ГЛОНАСС [2].

В настоящее время Национальной компанией «Казахстан Фарыш Сапары» проводятся работы по проекту создания системы высокоточной спутниковой навигации Республики Казахстан (СВСН) на основе создания региональных дифференциальных систем СВСН с учетом использования стандартных сигналов ГЛОНАСС. Проект планируется осуществить совместно с Россией, Украиной и странами Евросоюза.

По инициативе и при постоянной поддержке Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева с 1991 года были начаты космические исследования в рамках пилотируемой космонавтики.

Несмотря на сложный период перехода к рыночной экономике, были успешно выполнены четыре программы космических исследований и экспериментов на борту многоцелевого орбитального пилотируемого комплекса «Мир» и Международной космической станции с участием космонавтов Т. Аубакирова (1991) и Т. Мусабаева (1994, 1998 и 2001 годы) при тесном взаимодействии ученых Казахстана со специалистами организаций космической отрасли России (Ракетно-космическая корпорация «Энергия», ЦНИИ машиноведения, Институт медико-биологических проблем).

Сегодня казахстанские ученые успешно сотрудничают с крупными научно-исследовательскими организациями космического профиля Российской Федерации.

Национальный центр космических исследований и технологий Казахстана совместно с ведущими российскими научно-исследовательскими институтами (Институт космических исследований РАН, Институт солнечно-земной физики РАН, Институт земного магнетизма, ионосферы и распространения радиоволн РАН и др.) ведет научные исследования в области астрофизики, физики ближнего и дальнего космоса, атмосферы и ионосферы Земли.

Благодаря реализации космических проектов на основе международного сотрудничества Казахстан сможет сформировать

полноценную космическую отрасль, которая станет одним из локомотивов отечественной экономики, способствующим ускорению индустриального развития республики, укреплению национальной безопасности и обороны Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Космические исследования в Казахстане. Под ред. акад. Султангазина У.М., Алматы, 2002
- 2 Сорокин А.Я. Международный космический порт Байконур. - Караганда: «Глассир», 2010. -212 с.
- 3 Космическая отрасль в странах СНГ: состояние и направления сотрудничества. Е.М. Молдабеков, Е.Ю. Винокуров//Перспективы сотрудничества стран СНГ в космической отрасли. Отраслевой обзор №8. Евразийский банк развития. 2010 г.
- 4 Программа ГЛОНАСС//Федеральное космическое агентство, Космические войска России. - 2006, Серия № 13. - 64 с.
- 5 Власов М.Н., Кричевский С.В. Экологическая опасность космической деятельности: Аналитический обзор. М., 1999

К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ КИПЧАКСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

КУЗЕМБАЕВ Н. Е.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Кипчакские племена оставили после себя богатое историко-культурное наследие. Прежде всего, это влияние на исторические события в Великой Степи и далеко за ее пределами. Еще не до конца изученным остается влияние кипчаков на этногенез тюркских народов Евразии и участие в этническом формировании народов Востока, Восточной и Западной Европы. Однако уже сегодня ясно, что кипчаки это феномен всемирного значения и их вклад в мировую историю и культуру бесценен.

Вклад кипчаков в материальную культуру государств и народов Евразии обширен. Это археологические и архитектурные памятники оставленными после себя как собственно кипчакскими племенами, так и построенные ими в странах, где они осуществляли свое правление, например в Мамлюкском Египте.

Археологические памятники, это, прежде всего погребальные памятники – курганы и каменные изваяния по всей территории

Дешт-и Кипчака от Иртыша до Днестра. Традиция изготовления каменных изваяний в форме людей была характерна для древних тюрков, кипчакские племена развили и распространили эту историческую традицию. Археолог С.А. Плетнева написала замечательную книгу «Половецкие каменные изваяния», в которой рассмотрела типологию, особенности, географию распространения каменных статуй, в приложении ученым были даны многочисленные рисунки изваяний [1]. Следует заметить, что каменные скульптуры это богатый источник для реконструкции кипчакской одежды, украшений, оружия, бытовых предметов.

О притягательности кипчакской культуры для народов Восточной Европы может свидетельствовать тот факт, что куманская мода была распространена при венгерском королевском дворе при венгерском короле Ладиславе по прозвищу Половец воспитанном матерью половчанкой. Король окружил себя знатными половцами, при дворе распространились половецкие обычаи, роскошь и одежда. Ношение одежды и волос на кипчакский манер было распространено среди венгерской знати, что обеспокоило даже католическое духовенство. Папа Николай написал письмо венгерскому королю, в котором требовал запрещения кипчакских обычаев. В 1279 г. была принята конституция, которая определяла права и обязанности кипчаков [2, с. 180; 3, с. 119].

Кипчакские мамлюки всячески благоволили развитию ислама в собственном государстве, строили мечети, медресе, библиотеки, занимались благотворительностью, поощряли развитие науки и литературы. В г. Каире находятся блестящие архитектурные памятники мамлюкского времени, это мечеть и медресе султана Бейбарса, мечеть-медресе султана Калауна, мечеть-медресе сына Калауна – Мухаммеда, медресе-мечеть султана Хасана, мавзолей Бейбарса, Калауна, их дворцы, военные сооружения, общественные здания. Интересно, что при их строительстве не применялся сырцовый кирпич, а использовались каменные блоки различной формы, резные плиты делались из гипса. При мамлюках процветала школа персидской и арабской живописи, изготовление знаменитых на весь мир дамасских ковров [4, с. 74-76].

Отдельного внимания заслуживает искреннее отношение кипчакских мамлюков к исламу. Когда султану Бейбарсу строители предложили построить мечеть на месте бывшего верблюжьего стойла, он отказался и сам выбрал чистое место под это здание [4, с. 212]. Султан Бейбарс построил много мусульманских религиозных зданий

в городах страны. Он привел в порядок святыню мусульман всего мира усыпальницу пророка Мухаммеда, пострадавшую от пожара [4, с. 217]. Такого рода мероприятия заслуживают внимания и уважения. Мамлюкские кипчаки проявили себя как просвещенные правители, заботившиеся о благополучии своих подданных и культурном наследии. Многие архитектурные памятники мамлюкского периода дошли до наших дней. Однако время и люди не щадят ничего и здания судя по фотографиям находятся в обветшавшем состоянии. После визита президента Нурсултана Назарбаева в Сирию было принято и претворено в жизнь решение о реконструкции мавзолея уроженца казахских степей султана Бейбарса.

Поистине значителен вклад кипчаков в развитие духовной культуры тюркских народов. Здесь надо отметить, что многие тюркские народы относятся к кыпчакской группе языков. Ряд ученых считают, что некоторые тюркские языки были сформированы на основе кыпчакского языка. Так филолог Н.Т. Сауранбаев писал: «Современный казахский язык есть развитие древнекыпчакского языка в новых условиях. Монолитный язык казахов сложился и существовал до X века, когда народ, говоривший на кыпчакском языке, стал называться казахами» [5, с. 158]. Исследователь С. Аманжолов считает, что «Современный казахский язык образовался на базе трех территориальных диалектов, носителями которых являлись три союза племен, куда входят все племена, в том числе и уйсуны, и кипчаки» [5, с. 164]. Н.А. Баскаков разделяет кыпчакскую группу языков на три тюркских подгруппы: «кыпчакско-половецкая, кыпчакско-булгарская и кыпчакско-ногайская подгруппы» [6, с. 126]. Из этого перечня видно, какие народы относятся к кыпчакской группе языков это казахи, узбеки, башкиры, киргизы, татары, каракалпаки, караимы, кумыки, карачаевцы, балкарцы, крымские татары [7, с. 321-322].

Другим не менее важным моментом является влияние кыпчакского языка на язык и литературу нетюркских народов. Прежде всего, мы имеем в виду влияние на развитие древнерусского фольклора и языка. В древнерусском языке содержатся слова именуемые тюркизмами, т.е. перенятыми из тюркских языков. Длительное соседнее проживание русских и половцев, несомненно, оказало влияние на развитие русского языка. В древнерусских исторических источниках, особенно в летописях и в «Слове о полку Игореве», содержатся сюжеты из половецкого фольклора

[8, с. 133-134; 26]. Все это позволяет говорить о вкладе кыпчакского культурного наследия в развитие древнерусской культуры.

В мировой литературе есть немало произведений написанных на кыпчакском языке. Особенно обращают на себя внимание известный словарь «Кодекс Куманикус» (конец XIII – начало XIV в.) – словарь куманских (кыпчакских) слов собранный и записанный в Западной Европе, грамматика Абу-Хаяна «Китаб ал-дина лилисан ал-атрак» (1313 г.), арабо-кыпчакский словарь Джамл-ад-дина ат-Турки «Булгат ал-муштак фи луга тат-турк ва-л-кыфчак» (первая половина XV в.) [9, с. 231-232]. Последние два произведения относятся к мамлюкской литературе, они были созданы в Мамлюкском Египте во времена правления мамлюкских султанов из кипчаков.

Таким образом, можно заметить, что кыпчакское культурное наследие обширно и многогранно, оно распространено по всему ареалу расселения кыпчакских племен. Если в евразийской степи они выступают как ревностные ценители степной культуры, то в мусульманских странах они известны как защитники ислама от посягательств монголов и крестоносцев. Многие культурные достижения Востока сохранились и преумножились благодаря кыпчакским мамлюкам в Египте, Индии и Азербайджане. Огромное влияние кыпчакского языка на развитие языков и литературы тюркских народов, бесспорно, прослеживается также влияние на язык и литературу соседних с ними народов, в частности русских. Памятники материальной культуры, дошедшие до наших дней в виде погребальных курганов и каменных изваяний, мавзолеев, религиозных сооружений, общественных построек, дают четкое представление не только об уровне развития кыпчакской культуры, но также об их вкладе в мировую сокровищницу цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. М.: «Наука», 1974. – 200 с.
- 2 Плетнева С.А. Половцы. М.: Наука, 1990. – 208 с.
- 3 Инсебаев Т.А. Историческое прошлое кипчаков Евразии (очерки истории средневековых кипчаков). Павлодар: ПГУ им.С. Торайгырова, 2002. – 160 с.
- 4 Саки Қ. Қыпшақ мәмлүктер. Астана: Фолиант, 2006. – 464 бет.
- 5 Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Учебное пособие. 2-е издание, дополненное. - А.: «Санат», 1997. - 608 с.

6 Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Отв. ред. Э. Р. Тенишев. М.: «Наука», 1988. – 208 с.

7 Golden P. B. Türk halkları tarihine giriş. 2 baskı. Çeviren: Osman Karatay. Çorum: KaraM, 2006. – 575 s.

8 Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях // Историко-культурное наследие кимаков и кипчаков / Составитель Н.Е. Кузембаев. Павлодар, ТОО НПФ «ЭКО», 2006. – 208 с. – С. 133-134.

9 Кеңесбаев С.К., Кляшторный С.Г. Язык, литература. Религия // История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том II. - А.-А., «Наука» Казахской ССР, 1979. - 424 с. – С. 230-238.

ВКЛАД ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА Н.А. НАЗАРБАЕВА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ КАЗАХСТАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

КУЛЬЖАНОВ Д. К.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

*«Заботиться о возрождении национальной
самобытности казахов – мой президентский
и сыновий долг».*

Н. Назарбаев.

Коренная перестройка общественного развития и осуществления рыночных реформ в стране было положено на заре ее становления.

Рыночное преобразование экономики Казахстана и радикальное изменение социально-экономических отношений потребовали прежде всего отказа от административно-командной системы управления и централизованного планирования, замены его частными субъектами хозяйствования. Государство взяло курс на создание социально-рыночного хозяйства, основанного на частной собственности, привлечение иностранных инвестиций и международного опыта управления экономикой. Либерализация экономики сопровождалась радикальными структурными и институциональными преобразованиями во всех сферах и отраслях. Следует иметь в виду, радикальные реформы 1990-х

годов проходили параллельно с созданием и укреплением основ молодого суверенного государства и преодолением глубокого экономического кризиса, начавшегося еще в предшествующие годы перестройки. Попытки, предпринимавшийся в 1970—1980-е годы по совершенствованию хозяйственного механизма, преодолению ограниченных возможностей административно распределительной системы, расширения прав и инициативы товаропроизводителей, заложенные в первые программы на рыночные принципы хозяйствования, оказались нереальными.

В соответствии с не критически принятой вслед за Россией монетарной моделью управления экономикой и финансами рыночные реформы начались с либерализации цен. 6 января 1992 г. около 80 % оптовых и 90 % потребительских цен на товары и тарифы на большую часть услуг стали свободными, определяясь рыночным спросом и предложением. Освобождение цен в условиях нехватки наличных денег привело к взрыв ному росту цен, невиданным темпам инфляции как в сфере производства, так и потребления. Индекс потребительских цен за 1992 г. составил 3060, а за 1993 г. - 2265.

Для сдерживания цен и обеспечения их постепенного снижения были запущена жесткая финансово-бюджетная и денежно-кредитная политика, направленная на резкое сокращение дефицита бюджета и сдерживание бюджетных расходов. За 1992—1993 гг. усилия были направлены ни ликвидацию избыточной массы денег, накопившейся в течении многих лет и особенно возросшей в 1990-1991 гг. В результате деньги становятся!

дефицитным ресурсом, денежное обращение в значительной мере стабилизировалось, сократился бартер, удалось, хотя и импортом, но наполнить рынок потребительских товаров. В это время происходит либерализация цен (январь 1992 г.), легитимация частной собственности, закаленная в Конституции страны (январь 1993 г.), принятие Национальной программы приватизации и постепенное ее осуществление в отраслях промышленности, сельского хозяйства, транспорта, торговли и услуг (апрель 1993 г.), выход из рублевой зоны и введение отечественной национальной валюты — тенге (ноябрь 1993 г.).

Реформы этого времени нельзя назвать качественными, они характеризуются половинчатостью, полумерами, особенно в бюджетной и крестно-денежной сфере, поскольку Казахстан в этот период республика, была в единой рублевой зоне, и не имела возможности для реализаций своей внутренней самостоятельной экономической политика. Для этого

в ноябре 1993 года, в республике Казахстане была введена собственная национальная валюта – тенге [1, 186 с.].

12 ноября 1993 года вышел Указ Президента Республики Казахстан «О введении национальной валюты Республики Казахстан».

15 ноября 1993 года тенге вошли в обращение в соотношении 1 тенге к 500 рублям Советского Союза. В последствии чего этот день был официально объявлен Днем национальной валюты.

В ряду сложившихся обстоятельств ухода с политической арены КПСС, власти попытались заполнить ее Советами народных депутатов во главе с Верховным Советом, но безрезультатно. Реформы накалили разногласия и обнажили неспособность Советов отвечать вызовам нарастающего социально-экономического коллапса и обеспечить переход государства к рыночной экономике.

В то же время общественно-политическая обстановка в Казахстане характеризовалась очень затруднительным и неопределенным характером. Так как, воцарившаяся в государстве система двоевластия между Президентом и Верховным Советом, практически парализовала ее дальнейшее развитие и требовала своего незамедлительного разрешения. Во многом это стало следствием принятой в 1993 году Конституции Республики Казахстан.

Подготовка и рассмотрение первой Конституции Казахстана сопровождалась политическим недопониманием, связанным кардинальными принципами государственно-политического строения страны. Явно была угроза перерастания общественной дискуссии в открытый политический конфликт. Трудность обстановки многократно усиливалась в связи с крайне дефективной, а для определенной части населения к тому же неприятной и быстрой трансформацией государства в постсоциалистическое общество. Поэтому вполне естественно, что подготовка, обдумывание и принятие Конституции 1993 года выразились в постоянном поиске компромиссных формулировок, организовавших различные и временами противоречивые позиции. В итоге, конечный текст Конституции отличался чрезмерной универсальностью.

Для выхода из данной ситуации был создан совет, который пересмотрел все данные и издал указ о роспуске парламента. В связи со сложившейся ситуацией, вся полнота исполнительной власти находилась у президента Нурсултана Назарбаева. Который разработал новую Конституцию 1995 года, в которую были внесены многие новации, которые открывали новую страницу в политическом развитии Казахстана.

В июне 1995 года Глава государства Н.А. Назарбаев предоставил новый Проект Конституций Республики Казахстана. 6 сентября 1995 года прошла официальная и торжественная церемония новой Конституций. Это событие стало одним из главных этапов преобразования независимости Казахстана. И поэтому 30 августа был объявлен государственным праздником – Днем Конституций

Выступая на торжественной церемонии официального представления новой Конституции Казахстана, Н.А. Назарбаев заявил: «По примеру конституций многих демократических государств наша Конституция не декларативна, а всей структурой и технико-юридической основой, системой строгих государствоведческих, политических и правовых категорий создает надежные предпосылки для построения и развития современного государства и социально ориентированной рыночной экономики».[2]

В стране был остановлен спад производства, значительно снижен уровень инфляции, был обеспечен рост ВВП, который в 1997 году достиг 2%, а объем промышленного производства — 4%. В полную силу заработала национальная денежно-финансовая система на основе казахстанского тенге. Начался переход к секторным программам в стратегических отраслях экономики, включая электроэнергетику и нефтегазовую отрасли, а также в социальной сфере — здравоохранении, образовании, науке и культуре. Свое логическое завершение и дальнейшее теоритическое развитие развернутые в стране реформы получили в фундаментальном документе, обозначившем новые ориентиры и горизонты развития страны, ранее не имевших прецедента на всем пространстве бывшего СССР.

Это разработка Стратегии развития государства до 2030 года.

В ней было изложена цель – построить независимый, процветающий и политически стабильный Казахстан с присущим ему либеральным строем, национальным единством, мощными демократическими институтами, социальной справедливостью и экономическим благосостоянием всего населения».

Основное содержание Стратегии составили 7 основных приоритетов:

- национальная безопасность;
- внутривнутриполитическая стабильность и консолидация общества;
- экономический рост, базирующийся на открытой рыночной экономике с высоким уровнем иностранных инвестиций и внутренних сбережений;
- здоровье, образование и благополучие граждан Казахстана;
- энергетические ресурсы;

- развитие инфраструктуры, транспорта и связи;
- профессиональное государство.[3, 27 с.]. В связи с разработанной стратегией стало быстрыми темпами развиваться экономика страны. Так в 2000 г. Евросоюз признал Казахстан страной с рыночной экономикой. Действительно, в частном секторе республики действовало более 100 тысяч предприятий, что составляет 80 % от общего их количества. Они производят 83 % всей выпускаемой в Казахстане продукции, в частном секторе занято более 3/4 работающего населения. В 1999—2000 гг. и первом квартале 2001 г. страна выходит на более или менее стабильную траекторию развития. Возросли объемы ВВП, золотовалютных резервов, достигнуто положительное сальдо платежного баланса, растут доходы государственного бюджета, есть результаты в политике поддержки отечественного товаропроизводителя. Свообразным водоразделом, обозначившим завершение болезненных и сложных структурно-институциональных реформ 1990-х годов и начало поступательного экономического роста, для Казахстана стал 2003 год. В 2003 году стало очевидным, что ключевая задача первого десятилетия независимости, заключавшаяся в коренном изменении социально-экономических отношений, была в целом достигнута.[4] Так, по уровню ВВП на душу населения Казахстан вышел на второе место в СНГ после России и вошел в группу лидеров практически по всем социально-экономическим показателям. Рост производства происходил во всех отраслях экономики, замедлились темпы инфляции, устойчивым оставался курс тенге, значительно возросли золотовалютные резервы страны. Выход Казахстана на новый уровень социально-экономического развития позволил приступить к кардинальной модернизации и диверсификации экономики с целью повышения ее конкурентоспособности. Исходя из программы Казахстан 2030, Нурсултан Назарбаев в своем послании в 2006 году поставил цель, за 10-15 лет войти в число 50 наиболее конкретных стран мира. [5] И эта цель была выполнена досрочно благодаря взвешенной и обдуманной политике первого Президента РК, Нурсултана Назарбаева всего за 7 лет. Так 4 сентября Казахстан вошел в первые 50 стран мира по глобальной конкурентоспособности, передает Kazakhstan Today. Всемирный экономический форум представил новый отчет о глобальной конкурентоспособности за 2013-2014 годы и соответствующий рейтинг из 148 стран мира. Казахстан в рейтинге занял 50-е место, набрав 4,41 балла из 7 возможных. Из стран бывшего Советского Союза впереди Казахстана лишь

Эстония - 32 место и Азербайджан - 39 место. Россия в рейтинге занимает 64 место. Благодаря взвешенной и обдуманной политике проводимой Первым Президентом Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева, наша республика это процветающая и развитая страна. На которой на достигнутом не собирается останавливаться. Так в послании народу Казахстана, президент республики обнародовал стратегию 2050. Главная цель стратегии это вхождение Казахстана в число 30-ти развитых стран мира. В своем послании Нурсултан Назарбаев говорил, что к цели 2050-го года мы будем двигаться в непростой глобальной конкуренции. Предстоящие десятилетия таят немало вызовов, о которых мы уже знаем, и много непредвиденных ситуаций, новые кризисы на глобальных рынках и в мировой политике. «Лёгкой прогулки» по XXI веку не будет. Середина века уже близко. Развитые страны мира примеряют к ней свои конкретные стратегии. Вторая треть XXI века будет однозначно сложнее, а число претендентов в глобальный список Топ-30 – весьма ограниченным. И не раз было упомянуто, что понятие «развитая страна» - изменчивая во времени категория. В развитых странах появляются радикально новые качества жизни народа. Сейчас фундаментальные показатели развитости демонстрируют государства - участники Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). В неё входят 34 страны, производящие более 60-ти процентов мирового ВВП. Кандидатами на вступление в ОЭСР являются еще 6 стран – Бразилия, Китай, Индия, Индонезия, Россия и ЮАР. Все страны-участницы прошли путь глубокой модернизации, имеют высокие показатели инвестиций, научных разработок, производительности труда, развития бизнеса, стандартов жизни населения. Индикаторы стран ОЭСР с учётом их будущей долгосрочной динамики, это и есть базовые ориентиры нашего развития и вхождение в число 30 развитых государств планеты. И стоит задача о внедрении в Казахстане ряда принципов и стандартов ОЭСР. Они отражены в проекте Концепции. В экономике планируется достигнуть ежегодного роста ВВП не ниже 4 процентов. Надо обеспечить увеличение объёма инвестиций с нынешних 18 процентов до 30 процентов от всего объёма ВВП. Внедрение наукоёмкой модели экономики преследует цель увеличить до 70 процентов долю не сырьевой продукции в казахстанском экспортном потенциале. Создание новых высокотехнологических отраслей экономики потребует роста финансирования науки до уровня не ниже 3 процентов от ВВП. Важно в 2 раза снизить энергоёмкость валового

внутреннего продукта. К 2050 году малый и средний бизнес будет производить не менее 50 процентов объёма ВВП Казахстана, вместо нынешних 20 процентов. Производительность труда надо увеличить в 5 раз – с нынешних 24,5 тысячи до 126 тысяч долларов. Главные ориентиры развития социальной сферы до 2050 года заключены в конкретных индикативных цифрах. Нам надо в 4,5 раза увеличить показатель объёма ВВП на душу населения - с 13 тысяч долларов до 60 тысяч долларов. Казахстан станет страной с преобладающей долей среднего класса. Следуя глобальной тенденции урбанизации, доля городских жителей вырастет с нынешних 55 до порядка 70 процентов всего населения. Города и населённые пункты свяжут качественные дороги и скоростные маршруты всех видов транспорта.[6] Вклад Первого Президента РК, Нурсултана Назарбаева невозможно переоценить, его роль в сохранение и преумножение экономического, социального и культурного потенциала республики на рубеже тысячелетий. Сегодня Казахстан - благодаря обдуманной политике главы государства, это динамично развивающееся государство, поступательно и ответственно реализующее свой богатый экономический и человеческий потенциал, в котором устремленность в будущее гармонично сочетается с верностью традициям предков, возрождением непреходящих духовных ценностей.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 5. - Алматы: «Атамұра», 2010. 680 с., табл, илл, карты.
- 2 Назарбаев Н.А. Избранные речи. Том III. 1995-1998 гг.- Астана; ИД «Сарыарқа», 2009. -582 с.
- 3 Назарбаев .Н.А. Стратегия Независимости. – Алматы: Атамұра, 2003. – 312 стр.
- 4 Официальный сайт Президента Республики Казахстана <http://akorda.kz/ru/page/kazakhstan-2030>
- 5 Таир Мансуров. Евразийский проект Нурсултана Назарбаева, воплощенный в жизнь. – М.:Реал-Пресс, 2011. – 320 с+вкл
- 6 Официальный сайт Президента Республики Казахстана <http://akorda.kz/ru/kazakhstan-2050>

ТАРИХ – ТҰЛҒАЛАР АРҚЫЛЫ ТАНЫЛАДЫ (ҚАЗАҚТЫҢ ҚАЗАНҒАПЫ ЖАЙЛЫ ҮЗІК ОЙ)

ҚҰДАЙБЕРГЕНҰЛЫ Б.

т.ғ.к., доцент, «Өрлеу» БАҰО АҚ Павлодар облысы бойынша
ИТЖҚПОЭ кафедрасы

ҚҰДАЙБЕРГЕН Т.

9 сынып оқушысы, “Жас дарын” мамандандырылған мектебі, Павлодар қ.

Ер бақыты ел қолында, ел бақыты ерлер қолында.

Б. Момышұлы

Көне тарих өзінің елеулі оқиғаларымен ғана емес, сол тарихты жасауға және де сол тарихи оқиғалардың бел ортасында жүріп, артына жарқын із қалдырған тұлғаларымен де жаңғырып тұратыны бар. Тарихтың әріден салған ізімен де, жасаған ісімен де халықтың жадында мәңгі өшпестей болып сақталып, уақыт өткен сайын тау тұлғасы одан сайын биіктей түсетін, өнегелі ісі кейін де өркен жайып, солары кейінгілерге үлгі ретінде айтылатын ұлағатты тұлғалар да бар. Тарих сонысымен де қызықты, әсерлі және мазмұнды бола түспекші. Абыройы асқақ, даңқы жер жаратын және де есімдері мақтанышпен айтылатын мұндай көрнекті тұлғаларды әлем тарихының әр кезеңінен жолықтыруға болады.

Қазақта: «Ел болса, ер туғызбай тұра алмайды» - деген дана сөз бар. Осы орайда, халқының мүддесі үшін сара жолын сарп етіп, игілікті істерімен есімі ел аузында, еңбегі мұрасы рухани байлық еңбегі халық қазынасында сы мұрасын тарихта «тайға таңба басқандай» етіп қалдырған асыл азаматтардың киелі Кереку өңірінен шыққанына да тарих куә. Мақтан тұтатын жерлестеріміздің қатарына Қазақстан Ғылым Академиясының негізін қалаушы Қаныш Сәтбаев, қылышынан қан тамып тұрған қоғамдық-саяси жағдайда отаршылдықты ойрандата білген Кенесарыны азаттық айбыны етіп танытқан алғашқы тарих ғылымдарының докторы Ермұхан Бекмаханов, әлемдік ғылымның аясына соңғы қола дәуірінің Беғазы-Дәндібай мәдениетін алып шыққан Әлкей Марғұлан, өткен ғасырдың басында ұлтымыздың азаттығын аңсап, тәуелсіздікке талпынған ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының қайраткерлері Кошмұхамбет Кемеңгеров, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Қабыш Бердалин және тағы басқа азаматтарды тізбектей берсек, солардың қатарында XIX ғасырдың бірінші жартысында

ақылдылығы, данагөйлігімен Арқа өңіріне кең таңылған ірі саяси қайраткерлердің бірі Қазанғап Сатыбалдыұлы.

Баянауыл-Ертіс өңірін үлкен абыроймен билеп, халыққа пана болған Қазекен патшалы Ресей жүргізген отаршылдық саясаттың дауылына, рушылдық пен күншілдіктің өкпек желіне қайыспаған Арқаның бір бөйтерегі іспетті кісі болған. Оны атақты Шөже ақын өз өлеңінде:

..Жол бермей азулыға қарсы тұрған.

Қазекен өткен екен кеменгері – деп жырласа,

Қазанғап арғынның асыл туған ардагерлерінің бірі екенін Біржан сал Сара ақынмен айтысында:

Ұл тумас Қазанғаптай ата ұлынан

Тұқымы дегдар шыққан жатынынан..,- деп сипаттаған.

Қазанғапты сұраған сол заманның адамдарынан мынадай сөз қалған: «Шоң сөйлегенде қара арғымақты су түбіне батырады, Қазанғап сөйлегенде ол арғымақты су бетіне шығарады» - деген. Демек, бізге жеткен бұл сөздер Қазекемнің мейлінше ділмар, дауға төрелік айтып, сөйлеуге шешен, от ауызды, орақ тілді, өз заманының беделді баласы екенін айғақтай түседі.

Қазанғап Сатыбалдыұлын ірі саяси қайраткерлер қатарына қосқан тарихи кезең - XIX ғасырдың бірінші жартысы. Бұл кезең қазақ тарихындағы аса бір күрделі, ауыртпашылығы мол уақыт болғаны белгілі. Қандай бір тарихи дәуірде болмасын өтпелі кезеңнің халық басына түсірер ауыр салмағы да болады. Өтпелі кезең деп айту себебіміз, бұл 1730 жылдары тікелей қазақтың Кіші жүзінің ханы Әбілқайырдың Ресейдің патшайымы Анна Иоановнаға өтініш жасап, Ресей бодандығын қабылдауы, яғни Ресей протекторатының орнауы кезені деп қарастырсақ, екінші кезең 1820 жылдардан бастап тікелей Ресей вассалиттігі орнап, жартылай бағыныштылыққа өту кезеңі. Бұл кезеңде Ресей патшалығы Қазақстанның енді ішкі ел басқару ісіне тікелей араласа бастайды.

1817 жылы Бөкей хан, ал екі жылдан кейін, яғни 1819 жылы Уәли өлгеннен кейін, Ресей патшалық өкіметі Қазақстанда хандық билікті жойып, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрді үзіп, «Шыңғыс әулетінің» биліктен аластатуды көздеді. Бұрын тек Шыңғыс әулетінен шыққан төре тұқымдары ғана билікке ие алатын болса, енді патша өкіметі өз қалауымен, қарадан шыққандарды да халық қаласа болды, жоғары билікке тағайындай берді. Солардың бірі - Қазанғап Сатыбалдыұлы болды.

XIX ғ. 20—30 жылдары орыс-ағылшын бақталастығының шиеленісуіне байланысты патшалық Ресей Орта Азия мен Қазақстанда

өз ықпалы мен билігін одан әрі нығайту басты міндеті деп санады. Қазақстанның Ресей мен Орта Азия хандықтарының және Қытай аралығында геосаяси орналасуы Ресей тарапынан қазақ даласын отарлау үрдісін тездетті. Осы мақсатпен Ресей империясы 1822 ж. «Сібір қырғыздары (қазақтарын) туралы», 1824 ж. «Орынбор қырғыздары (қазақтары) туралы» Жарғыны қабылдады. Ресейдің хандық билікті жоюға асығуы соншалықты, олар әрбір мүмкіндікті пайдаланып, ел ішіндегі ықпалды адамдарды, хандарды, билер мен батырларды бір-біріне айдап сала отырып, алдау, күш көрсету сияқты шараларды қолданды.

1822—1824 жылдардағы Жарғының қабылдануымен Орта және Кіші жүзде хандық билік жойылды. Хандық билік жойылғаннан кейін Оңтүстік-батыс Сібірде тұратын қазақтар ішкі округтерге біріктірілді, ал Орта жүздің қалған қазақтары сыртқы округтерді құрады. 1838 жылға қарай 7 сыртқы округ құрылды: Қарқаралы (1824 ж.), Көкшетау (1824 ж.), Аягөз (1831ж.), Ақмола (1832 ж.), Баянауыл (1833 ж.), Құсмұрын (1834 ж.), Көкпекті (1838 ж.).

Ресми түрде 1826 жылы құрылып, іс жүзінде 1833 жылы ашылған Баянауыл сыртқы округына қазіргі Павлодар облысының Баянауыл, Екібастұз, Ақсу, Май және Қарағанды облысының Ульянов, Молодежный аудандарының жерлері қарады, оның жер аумағы 57 мың шаршы шақырым болды. Баянауыл сыртқы округінің құрылуы және онымен қоғамдық-саяси қызметі сабақтасып жатқан Қазанғап Сатыбалдыұлының өтпелі кезеңде өмір сүрген тарихи тұлға деп атауымыз сондықтан.

Қазанғап би Сатыбалдыұлы 1771-1856 жылдары өмір сүрген. XVIII ғ. соңында және XIX ғасырдың бірінші жартысында бес болыс Бәсентиін елінің төбе бийі, 1843-1847 жылдары Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болған.

Арқа қазақтарының арасында алғашқылардың бірі болып 1808 жылы Санкт-Петербург қаласында ақ патшаның қабылдауында болған Қазанғап Ресей патшасының қолынан орыс әскерінің прапорщикін, 1810 жылы капитан шендерін алып, 1833 жылы майор шеніне қол жеткізді. Қазанғап би Патша өкіметі тарапынан Владимир алтын медалімен, алтын жалатылған күміс кубогымен, екі рет шекпен мен аң терісі бөрігі және әр түрлі күміс ақшалармен марапатталған. Қарқаралы сыртқы округінің аға сұлтаны Абай Құнанбаевтің әкесі - Құнанбай Өскенбайұлымен дәмдес дос болған. Бір-біріне ағалы-інілік ақыл кеңестерін айтып, жақын араласуына ел жадында жатталған оқиғалы-естеліктер куә.

Бірде Құнанбай Бөжеймен арыздасып (қағаздасып), Бөжейдің арызы бойынша, Омбыға шақырылып, жолда Қазанғапқа сәлем бере

кетейін деп келеді. Жолдан қарны ашып келген Құнанбай үй иесінен бұрын асты асап жібереді де, бұл ісінің ерсілігін біліп:

— Қазеке, алыңыз, — дейді. Сонда Қазанғап:

— Соқыр қаздай қақшиып қағып салдың, ендігі иба-әдебің өзіңе. Осы қалыпта қақшиып алып, қаға бер. Бұйырғаны бізге де жетер, - деп әзілдепті.

Құнанбай бұл сөзді көңіліне алып өкпелеп, ертен аттанбақ болады. Бірақ күн тұман екен. Қазекен: - Жат, екі-үш күн тынық, - деп жабысса, Құнанбай болмапты. Сонда Қазанғап:

Тұман түбі — жұт,

Тумау түбі — құрт,

Закон түбі — сот,

Соттың түбі — шорт.

Бөжеймен алыспа, араздаспа; жеңсең, өзінді жеңесің; жеңілсең, бойыңа мін - қарғыс таңба болады, — деп, ақылын айтқан екен.

Құнанбайдың ісі Омбыдағы Шекаралық бас басқармада қаралып, ол аға сұлтандықтан босатылады. Бұл оқиға 1852 жылы қараша айында болған. Омбыда бірер ай жатып, өзін ақтау жолын іздестіре де ісі сәтсіздікке ұшырайды. Үміті кесілген Құнанбай еліне оралады. Қайтар жолда Қазанғаптың үйіне тоқтап, бастан кешіргендерін баяндайды. Сонда Қазанғап:

Бөжей менен Құнанбай

Жүйріктігің құландай,

Шұбарлығың жыландай,

Ағайынмен ұстасып,

Омбыда жаттың бірталай.

Женемін деп жеңе алмай,

Не бетіңмен келесің,

Ел-жұртыңнан ұялмай? —

деп әзіл-шыны аралас қағытады. Сонда Құнанбай:

Дүние — кезек бір күнді,

Ақсұңқар құстың қанаты

Қия тасқа соғылса,

Қарға мен құзғын сыйынды.

Қайсысы соның боласың,

Қарғасы ма, әлде құзғыны? —

депті. Риза болған Қазанғап: „Жарайсың, Қүнекем!“ — деген екен. Сонда Құнанбай тағы да:

Тұйғын тұғырында отырып,

Қанат қақса, не еткені?

Ол — кемел күйіне жеткені.

Хан қатынына сөз салса,

Не еткені?

Ол — ханның абыройының кеткені.

Тарыққанда досың болмаса,

Не еткені?

Ол — кемеңнің құмға шеккені, —

деп, Қазанғапқа мұнын шағыпты.

Қазанғап орысша жақсы білген. Ол орыстармен тілмашсыз-ақ еркін сөйлесе алған. Сондықтан, Батыс Сібір губернаторы мен Омбы облысы әкімдері қазақ даласындағы істері бойынша алдымен осы Қазеке арқылы байланысып отырған. Мысалы, Қалқаман көлінен шығарылған тұзды түйелерге артып, Керекуге тасымалдау жұмысын ұйымдастыруда Сібір үкіметіне үлкен қолқабыс тигізген. Жалпы ол дала билері атынан орыс үкіметімен келіссөз жүргізіп, халқының игілігіне қажетті міндеттерді өз мойнына алыпты.

Қазанғап би Сатыбалдыұлы Баянауыл сыртқы округінде аға сұлтаны болғаны кезінде және одан кейінгі жылдары да қайырымдылық жұмыстармен айналысқан. Сауаттылықтың сара жолы жақсылыққа жол ашады деген көзқарастағы ел ағасы Баянауыл сыртқы округінде мешіт-медреселер, мектеп салу жұмыстарын жүргізген. Мысалы, Баянауылда тұрғызылған мешітке арнайы Қазан қаласынан татар молдасы Ғабдул Ғапарды алғызған. Ғабдул Ғапармен еріп келген жас жігіт Рамазанды өзіне көмекшілікке алып тәрбиелейді. Барлық сауда-саттық жұмыстарын Рамазан атқарып, Қазанғап бидің тапсырмасы бойынша Ірбіт (Орал), Сібір, Омбы, Үркіт (Иркутск) жәрмеңкелеріне барып сауда-саттықпен айналысқан. Ол дуанбасы болған бес жылға жуық уақыт ішінде округ көлемінде жер асты кен байлық көздері ерекше мол ашылады. Ел ішінде бейбіт өмір, тыныштық орнаған.

Ел ағасы атанған Қазанғап Сатыбалдыұлы 85 жасында өзінің қыстау-қонысы Ертістің жағасындағы Бауыртас деген жерде дүние салып, сол жылы Рамазан Қызылжар, Омбы қалаларынан күйдірілген қызыл кірпіштер мен ақ мәрмәр тастар алғызып, басына ақ күмбезді кесене тұрғызған.

Кесене ішінде Қазанғап бидің еңбектері жөнінде ақ мәрмәр тастан жазылған кабірусті ескерткіш орнатқан. Кеңес үкіметі кезінде Қазанғап би кесенесі бұзылып, кірпіштері ауылдағы фермаларға жұмсалған. Кейіннен Рамазанның немересі Абдулфаттах Рамазанов

Павлодар қаласындағы Әлкей Марғұлан көшесінде Қазанғап биге арнап Ақ мешіт салғызған.

Баянауыл тауларында «Қазанғаптың асуы», Баянауылға кіреберісте Төлеу бұлағының жағалауында «Қазанғаптың қоралары» атты жерлер бар.

Қазанғап бидің жерленген жері қазіргі Ақсу ауданы Қанаш Қамзин атындағы шаруашылыққа қарасты Балықшы ауылының жанындағы үлкен қорымда орналасқан.

Әр заманда осындай күрескер тұлғалар біздің тәуелсіздігімізді ақырындап жақындата берді. Қазанғап тұлғасы бізге осы қырлармен де қызықты. Осындай ірі тұлғаның аты елге беймәлім жатқаны, басының көтерілмей, құлазып жатуы бүгінгі таңдағы ел ағаларын бейбарақат қалдырмады. 2008 жылы қазан айының басында Ақсу ауданы Жолқұдық ауылында Қазанғап би Сатыбалдыұлының ескерткіші орнатылды.

Уақыт - ол тарих. Өшкеніміз жанып, жоғалғанымыз табылып жатқан тәуелсіздіктің тұсында жас ұрпақ елде, аймағымызда болашағымызға жасалынып жатқан жұмыстардың жүргізілуін білуі шарт. Түркі әлемінің ұлы перзенті Мұстафа Шоқайдың: «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болмайды. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал, ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді» деген сөзі бар. Міне, еліміз егемендігін алған жылдар ішінде осы ҰЛТТЫҚ РУХЫМЫЗ да айтарлықтай биік сатыға көтерілді. Бұған, ең алдымен, өткенімізге зерделей қайта оралып, тарихи әділеттіліктің салтанат құруына ұмтылуымыз айқын айғақ бола алады. Тап осы тұрғыда Бауыржан Момышұлының осыдан 60 жылдай бұрын айтып кеткен «Ұлттық рух тамаша қасиеттерге ие, өз ұлтыңды тануға көмектеседі, ал, бізге осы асыл қасиеттерді дамыта түсу қажет, осындай адам ғана отандастарының алдындағы өз халқының және, ең алдымен, халықтардың бауырластығы алдындағы өз борышын терең де, жоғары сезінеді» деген өсиеті қазір де атойлап тұр.

Қазанғап Сатыбалдыұлы аса бір күрделі заманда өмір сүрді. Ол кезеңде Қазақ хандығы өзінің бір тұтастығынан айырылған, бірақ әлі де толық бодандыққа көшпеген уақыты. Сол себепті, елдің ішінде ірі тайпалар мен ұлыстарға әкімдік жасайтын қайраткер тұлғалар көп болды. Олар Қазанғаптың замандастары Шон Едігеұлы, Шорман Күшікұлы, Құнанбай Өскенбайұлы т.б. Бұл бір қарағанда алыптардың заманы, яғни ірі көсемдердің заманы. Сонымен бұл кезеңде Ресей империясы да Ертіс бойындағы шүйгін алқаптарға

қызығып, өз қолына қарата бастаған кезі. Қазанғап сияқты тұлғалар осы күресте қашанда ел жағында болып, өз қандастарының туып-өскен жері үшін күресті.

Қазанғап би Сатыбалдыұлының Баянауыл сыртқы округінде аға сұлтан болуы да оның бір жағынан өз халқына да, Ресейге де жағымды болуында деп айтуға болады. Кеңесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі қазақ даласын шарпып тұрған заманда Ресей өкіметі ел ішінде танымал, әрі белді болған М.Көпейұлы айтқандай «атағы жер жарған Қазанғап» сияқты, екі жаққа да белгілі дәрежеде бейтарап адамдарға арқа сүйегені хақ. Қазанғапты осындай өтпелі заманда тарих толқынының бетіне шыққан саясаткер тұлға деп айтуға толық негіз бар.

Қорытындылай келе, «Тарих - тұлғалар арқылы танылады» десек, төл тарихымыздың толастап, көлеңкелі тұстары толықтырылып жатқаны - өткенімізге құрметпен қарап зерделеу. Соңғы жылдары Ленин кентінің есімін Қазанғапқа ауыстыру жөнінде көтерілген ұсыныс-пікірлер де өз шешімін тапқан жоқ. Облыс орталығынан да бір көшенің есімі де бұйырмай тұрғаны көңілге кірбің салады. Алаштың азаматы Ахмет Байтұрсыновтың: «Ел бүгіншіл, менікі ертеңі үшін..» деп айтқанындай ел азаматының әр ісі елінің мүддесіне арналуы керек. Осы «Нағыз қазақ болам десек, қазақтың қасиетті және киелі жерлерін бірдей білуі керек, әрі бәрі бірдей жүрегіне ыстық болуы керек», - дегендей ғасырлар бойы сорғалаған көз жасымыз тұзды тозаңға айналып, Тәңір жүрегінің мұзын еріткен Алаш таңы арайлы болса екен деп тілейміз!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Материалы по истории политического строя Казахстана (Отв. ред. С. Зиманов, сост. М. Масевич. Алма-Ата: Изд. АН КазССР. - 1960., с. 152-156

2 Қазақстан тарихы: Этникалық зерттеулер. А., 1997ж., 10-том, 175-б

3 М.Ж.Көпейұлы. Қазақ шежіресі, Алматы, 1993 ж., 53-б.

4 Тілеке Жеңіс. Шежіре: Ертіс-Баянаула өңірі. – Павлодар: Дауа. 1995 ж., 172-б

5 Ә.Сабданбекова. Ертіс бойындағы патша үкіметінің отаршылдық саясаты // Вестник ПГУ, №1, 2010, с.103-112

ВНУТРЕННИЕ РЕПРЕССИВНЫЕ МИГРАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ

МАРДАНОВА З. Ж.
к.и.н., доцент

На рубеже 1930-1931 годов в Казахстане в рамках раскулачивания была проведена крупномасштабная карательная кампания по так называемому внутрикраевому переселению, затронувшему все районы края. Так, Казахстан в 1930 – начале 1931 гг. стал зоной внутренних принудительных переселений. Данное обстоятельство легко объяснялось, если учесть обширность территории края и достаточную удаленность соответствующих административных единиц друг от друга.

Изучение внутрикраевого переселения практически обойдено вниманием исследователей, а по степени жестокости ничуть не уступает межкраевой депортации. Более того, как свидетельствуют сводки, «особенно жалкими приходили партии выселенных из ближайших округов и областей; сельсоветы стремились лишь вытолкнуть выселяемых со своей территории, не обеспечив продовольствием и фуражом» [1]. К примеру, в Казахстане депортацию стали использовать по всякому поводу, стремясь избавиться от нежелательных элементов, вплоть до нищих [2].

Как известно, «выселенческие» умонастроения быстро перекинулись в районы вне зоны сплошной коллективизации – в национальные регионы. Согласно приказу ОГПУ от 2 февраля в Казахстане сразу же было арестовано 3113 «активно-действующих кулацких элементов» по первой категории. В числе арестованных оказались не только и не столько антисоветски настроенные баи и кулаки, сколько духовенство, бывшие чиновники и др. Были превышены и контрольные цифры арестованных [3].

Политбюро ЦК ВКП(б) в постановлении от 20 февраля 1930 года определило численность «кулацко-байских семей», подлежащих высылке в Казахстане и Средней Азии: 2-3% крестьянского населения.

Еще 10 февраля 1930 года на заседании комиссии Казкрайкома по подготовке мероприятия по «ликвидации кулачества как класса» были определены и пункты поселения «выселяемых» 22.000 «кулацко-байских» хозяйств из районов сплошной коллективизации Кзыл-Ординского, Сыр-Дарьинского, Гурьевского, Акмолинского, Кустанайского, Актюбинского, Семипалатинского и Каркаралинского округов [4].

На запрос руководства республики о разрешении выселения за пределы Казахстана 1500 хозяйств из приграничных и хлопковых районов Центр порекомендовал Крайкому и ППОГПУ найти «возможности переселения внутри края», ссылаясь на то, что территория республики сама выступала местом «кулацкой ссылки» [5].

В результате, уже на 6 мая только из 60 зерновых и хлопководческих районов края было выселено 1341 семья, тогда как в общем ППОГПУ были собраны сведения на выселение из 89 районов Казахстана [6].

Так, в Казахстане все категории «кулаков-баев» слились в один поток внутрикраевой депортации 1930 г. Можно только предполагать, сколь большим был процент «ошибок» при раскулачивании и проведении весной 1930 года их внутрикраевого переселения, если единообразных критериев, в отличие от межкраевых депортаций просто не существовало. Об этом свидетельствовал и огромный поток жалоб и заявлений о пересмотре решений, поступавших в местные органы управления.

В отчете ПП ОГПУ в Бюро Крайкома партии о работе по выселению отмечается, что ведется «активная работа по учету «кулаков-баев» по всему Казахстану, выделяется из них необходимое количество, подлежащее по их социальной опасности, переселению в другие округа и районы; Наркомзем готовит вопрос об их использовании на сельскохозяйственных работах внутри Казахстана; внутрирайонное расселение, согласно решению Крайкома от 24.02. 1930 г. проводится в 70 районах» [7].

В целом, внутрикраевое переселение в стране, начавшись в марте-апреле, проводилось бессистемно: каждая область, край применяла свой способ расселения. В Казахстане – надлежало выделить особые запольные участки колхозных массивов за пределами коллективизированных сел «Водворение возможно было на участки дореволюционного образования не начатых до сего времени заселением и находящихся в удаленных от обжитых мест районах» [8].

Порядок расселения внутрикраевых переселенцев был представлен только 1 апреля 1930 года в постановлении коллегии Наркомзема РСФСР «О местах поселения кулацких хозяйств, выселяемых из районов сплошной коллективизации». В нем пояснялось, что в случае переселения «кулацких» хозяйств в пределах данного края или области не расселять их отдельными хуторами, а создавать поселки в размере не менее 20-ти и не более 100 дворов, определявшееся Комиссией в каждом случае отдельно.

Кроме этого, поселки должны были располагаться вне пограничной полосы, по возможности далеко от расположения железнодорожных, шоссейных и водных путей. При отводе сельскохозяйственных угодий необходимо было учесть, что земли должны быть худшего качества. В этом же постановлении впервые говорилось о такой форме землепользования, как внеуставные поселковые товарищества, которые должны были находиться под административным руководством особо назначаемого лица – коменданта [9]. Эти же правила рекомендовалось применять в отношении самовольных переселенцев.

Основные направления организации ссылки содержались в секретной инструкции ЦИК и СНК СССР, утвержденной 4 февраля. Вначале посчитали, что с задачей размещения, трудоустройства и жизнеобеспечения ссыльных крестьян вполне справятся местные власти. Но хорошо было только на бумаге. В целом, первая акция массовой экспроприации и высылки крестьянских хозяйств породила массу проблем, которые были проработаны наспех. Основной из них оказалась организационно-управленческая: полностью отсутствовала координация между разными уровнями системы власти, внутри которой выявилось масса нестыковок и бюрократизм. Экспроприацию хозяйств осуществляли низовые органы власти силами так называемого «актива» при неэффективном контроле со стороны работников районного, окружного комитетов, т.е. среднего звена. Высылку со стороны карательных органов обеспечивал НКВД под контролем аппарата ОГПУ, на которого практически легло решение всех технических вопросов выселения.

Для выработки конкретных рекомендаций по обеспечению нужд перевозки, в частности, медико-санитарного обслуживания переселяемых по пути следования и при размещении, также по условиям расселения спецпереселенцев 9 марта 1930 года была создана комиссия при СНК РСФСР под председательством В.Н. Толмачева.

Никакой подготовительной работы по приему ссыльных, несмотря на широковещательные заявления, сделано не было. Между тем, масштабы раскулачивания нарастали день ото дня. Количество высылаемых людей во много раз превысило намеченные объемы.

К началу марта все пересыльные пункты и железнодорожные станции были забиты жертвами «Великого перелома»: высланные крестьяне неделями содержались в неотопливаемых казармах, административных зданиях, вокзалах, банях, откуда многим

удавалось бежать. Как свидетельствует переписка между ОГПУ и НК путей сообщения, ни один состав не добирался до места назначения, сохранив всех пассажиров. Кроме этого, длительные остановки составов с людьми, нечеловеческие условия транспортировки, холод, голод, отсутствие гигиены, эпидемии, неустрашенность на местах расселения становились причиной смерти огромного числа людей, особенно среди стариков и детей [10]. Очевидно, что даже «фильтрация» состава высланных на сборных пунктах не избавляла основную массу от трагедии зимней депортации.

Местные власти стремились переадресовать проблемы высылки друг другу или под разными предлогами избавиться от прибывающих репрессированных крестьян с минимальными затратами и издержками для района и округа. Следует отметить, что организационная структура депортации оставалась хаотической довольно долго.

Исключение в этом ряду составляли вопросы охраны прибывающих репрессированных крестьян. По этому поводу одним из первых распоряжений, отданным 11 февраля 1930 г. Советом труда и обороны, было увеличение численности войск ОГПУ в Казахстане на 200 человек, 200 лошадей, не считая начальствующего состава, для чего требовалось ассигнований в 200.000 рублей [11].

Выселение началось в феврале, однако только 1 апреля 1930 года была создана специальная комиссия для общего руководства «хозяйственным устройством выселяемых кулаков» во главе с В.В. Шмидтом. Такого рода запоздалые меры являлись отражением общей ситуации в управленческой сфере тех лет.

В конце концов, в проекте постановления комиссии СНК РСФСР «О мероприятиях по упорядочению временного и постоянного расселения высланных кулаков и их семей» от 10 апреля 1930 г. предлагалось: «Учитывая опыт отправки 1-х очередей раскулаченных хозяйств, в целях недопущения впредь большого их скопления на путях и перевальных пунктах, признать необходимым производить отправки на места поселения в 1-ую очередь только трудоспособных членов кулацких хозяйств, оставляя временно на местах всех нетрудоспособных и матерей с тем, чтобы их отправка производилась после обоснования на месте постоянного поселения высланных туда трудоспособных. Отpravку трудоспособных производить мелкими партиями» [12].

В развитие данного постановления Наркомзем РСФСР выступил с предложением в «принудительном порядке водворить всех

раскулаченных в специальные поселки» [9, с. 25]. «Выселенных целесообразно, - считало ОГПУ, - использовать преимущественно в отдаленных остроуждающихся в рабочей силе районах. И только ту часть «кулацких» семей, которая не имела в своем составе трудоспособных мужчин, использовать в сельском хозяйстве на специально отведенных запольных участках. Важно и другое: именно с этого времени и до начала 1931 года в секретной делопроизводственной документации органов власти появился и быстро стал наиболее употребляемым термин «спецпереселенцы».

Утверждение термина «спецпереселенцы» в качестве базового в начале лета 1930 года не случайно и может служить индикатором смещения приоритетов власти в отношении перспектив трудоустройства репрессированного крестьянства. По мере ужесточения репрессивной практики понятие «выселяемые» - из определенных мест сменился на «переселяемые» - в отдаленные местности. В протоколах комиссий Шмидта и Толмачева появляется словосочетание «кулаки-переселенцы», которое уступает место более краткому - «спецпереселенцы».

Если обратиться к вопросу о социальном составе жертв начальной фазы выселения, то нетрудно заметить, что группы «кулаков», а, следовательно, и спецпереселенцев, отнюдь не являлись стопроцентно крестьянскими. В ходе поспешно проводимой зимой-весной 1930 года внутрикраевой депортации списки подлежащих высылке «кулаков-баев» нередко формировались на основе имевшихся у местных органов списков лиц, лишенных избирательных прав, - «лишенцев».

Лишение избирательных прав по политическим, экономическим и другим мотивам существовало формально с 1918 по 1936 гг. Эта дискриминируемая группа, до последнего времени крайне мало изученная, представляет, однако, несомненный исследовательский интерес, поскольку включает, согласно Конституции 1918 года, представителей самых разных слоев и сословий до- и послереволюционного общества: «кулаков», «нэпманов», административно-ссылных, а также всевозможных «бывших» - дворян, белых офицеров, полицейских, священников и др., объединенных под формулировкой «лица, живущие на нетрудовые доходы» [13].

Конституция 1918 года заложила основу для дальнейшего произвола в толковании мотивов лишения избирательных прав, введя широкое определение: «лишать отдельных лиц или группы

прав, которые пользуются ими в ущерб интересам социалистической революции». Множественностью причин лишения избирательных прав объясняется и разнородный демографический состав, образовательный уровень, социальное положение. Поражение в избирательных правах влекло за собой разнообразие форм дискриминаций и ограничений, каковых насчитывалось к 1926 году порядка десяти, начиная от исключения из профсоюзов и заканчивая исключением из школ и вузов детей «лишенцев».

Таким образом, лишенчество выполняло следующие функции: превентивную, с целью предотвратить усиление позиций и влияния в обществе потенциальных или реальных противников большевизма; проведения искусственного структурирования общества, поддержания атмосферы раскола, конфронтации и агрессии в отношении ранее привилегированных сословий и корпораций.

Самое главное, лишение избирательных прав являлось своего рода прологом к прямым репрессиям, поскольку хорошо поставленные учет и контроль над «лишенцами» позволял без особого труда выявить объект для репрессий. Как и произошло в эпоху «Великого перелома», когда именно эта категория первой попадала под депортацию и систему принудительного труда. К примеру, согласно архивным данным, среди высланных в Казахстан зимой-весной 1930 года 80 хозяйств «кулаков-переселенцев» на острова Аральского моря 90% составили «лишенцы» [14]. К 1929 году численность лишенных избирательных прав в стране достигла 1.003.716.855 человек [15].

Таким образом, лишенчество стало органической частью разветвленной системы ограничительно-дискриминационных мер, направленной против различных категорий и групп советского общества. В 30-е годы оно было, хотя и немногочисленным, но постоянно действовавшим каналом «размывания» преимущественно крестьянского состава спецпереселенцев.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 ЦГА РК. – Ф. 5с. – Оп. 21с, д. 60, лл. 38-39.
- 2 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 103, л. 15.
- 3 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 45, л. 43-45.
- 4 АП РК. – Ф. 141. – Оп. 1, д. 2969, лл. 14-17.
- 5 ЦГА РК. – Ф. 5с. – Оп. 21с, д. 21, л. 95.
- 6 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 104в, л. 18.

7 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 104б, л. 30.

8 ЦГА РК. – Ф. 1000. – Оп. 1, д. 10, св. 1, л. 54.

9 ЦГА РК. – Ф. 74. – Оп. 2, д. 709, св. 3, л. 25.

10 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. /Сост. Берелович А., Данилов В. – М., 2000. – Т. 3. – 1930-1933. – М., 2003. – 864 с. – с.398.

11 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 44, л. 166.

12 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 47, л. 32.

13 Добкин А.И. Лишёнцы, 1918-1936 гг. //Звенья: Исторический альманах. М., 1992, с.607.

14 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 81, лл. 66-67.

15 История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. Сборник материалов. В 2-х частях – М., 2002. – Ч. 2. – 380 с. – С. 83.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

МОЛДАКИМОВА А. С.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ЖАНТОКОВА Г. К.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Проблемы периодизации исторического процесса относятся к одной из самых дискуссионных и сложных теоретико-методологических вопросов. Периодизация истории есть особого рода систематизация, которая заключается в условном делении исторического процесса на определённые хронологические периоды, которые имеют те или иные отличительные особенности и определяются в зависимости от избранного критерия периодизации.

Безусловно, периодизационные схемы, разработанные на основе европейского материала, не применимы к истории Казахстана. Однако абсолютный отрыв истории нашей страны от всемирного исторического процесса также абсурден. Казахстанские авторы с различных позиций подходят к данной проблеме, но в их вариантах периодизации происходит смещение критериев систематизации, они меняются от этапа к этапу.

К примеру, в учебных пособиях для вузов разные авторы предлагают разные обозначения, названия периодов, определяют отличные друг от друга хронологические отрезки этих периодов. В частности, директор Института истории государства, доктор

наук, профессор Б. Аяган в своих статьях и выступлениях период новейшей истории начинает с 1991 года. В хрестоматийном варианте новейшая история Казахстана начинается с 1917 года [1, 1 с.]. Безусловно, ученые вправе иметь свои версии, но что же делать сегодня учителям, преподавателям истории, какой из авторских вариантов предлагать для систематизации исторических знаний школьникам, студентам?

К сожалению, сегодня проблема периодизации истории Казахстана так и не стала специальным, отдельным объектом дискуссии. Проблема остается открытой. А ведь это вопрос первостепенной важности. В советский период все строилось на формационной теории. Существующая на сегодня периодизация истории Казахстана, основанная на информационном принципе и выделяющая в качестве основного критерия способ производства, на наш взгляд, не удовлетворяет современным требованиям.

Во-первых, не оправдывает себя концепция кочевого феодализма. Общепринятая недавно пятичленная схема общественно-экономических формаций неадекватно отражает процессы, протекавшие на территории Казахстана.

Во-вторых, разложение патриархально-родовых отношений, начавшееся в I тысячелетии до н.э., затягивается до наших дней. Если исходить из способа производства как основного критерия периодизации, то получим следующую картину: доисторический период, доиндустриальный период в виде кочевого скотоводства как особого способа производства, индустриальный период [2, 3 с.]. Однако использование такой периодизации представляется весьма сложным, так как доиндустриальный период занимает почти всю письменную историю до середины XX в., а выявить какие-либо принципиальные изменения в способе производства в данный период с течением времени современная наука не в состоянии. Поэтому авторами предлагается периодизация, основанная на содержательно-историческом подходе, которая была бы более приемлема для исторической науки. Требуются иные теоретико-методологические и концептуальные подходы.

Еще одно важное направление - это учебно-методическое обеспечение истории Казахстана, как в общеобразовательных школах, так и в вузах. Многих историков, часто привлекают в качестве экспертов, рецензентов школьных учебников по истории Казахстана. Можно констатировать: такое количество фактологических ошибок, стилистических ляпов, какие имели место

в школьных учебниках по истории Казахстана, особенно в 1990-ые и начале 2000-х гг., не приходилось видеть нигде.

После распада СССР новый курс истории Казахстана был повсеместно введен в школах в 1992-м году, однако учебника как такового не было, и в течение нескольких лет учителям приходилось брать за основу существовавшие на тот момент академические издания, а также опираться на отдельные монографии как казахстанских, так и российских ученых, которые были написаны отнюдь не для школьной аудитории.

В созданных позднее первых школьных учебниках по истории были коренным образом пересмотрены такие острые темы как вхождение Казахстана в состав Российской империи, восстание 1916-го года, при подавлении которого уничтожались целые аулы, процесс коллективизации, приведший к гибели сотен тысяч представителей коренного населения, репрессии 1930-х годов и другие темы, считавшиеся ранее запретными.

Серьезной проблемой, подрывающей качество издаваемых учебных пособий, стала коммерциализация издательского дела и лоббирование отдельных интересов во время проведения тендера на написание учебных пособий. В результате учебники постоянно переиздаются, а в их текстах множество расхождений и ошибок.

Кроме того, и специалисты, и общественность отмечают, что некоторые учебные пособия, а также вопросы, на которые ученикам приходится отвечать во время сдачи единого национального тестирования, не соответствуют учебным стандартам.

Например, один из вопросов по истории в ЕНТ за 2012 год звучал так: «Сколько было зубов у лошади Чингисхана?», а в учебнике по английскому языку на вопрос: «Какова была национальность Юрия Гагарина?» в качестве ответа были даны три варианта: американец, англичанин и испанец. [3, 1 с.].

Еще один пример. В школьном учебнике по средневековой истории Казахстана (издание начала 2000-х гг.) в одном и том же параграфе по истории огузов на пяти страницах были указаны три различные даты существования огузского государства (одна дата в названии параграфа, другая выделена в рамки сбоку от текста и третья дата предлагалась в выводах). Несмотря на критические рецензии, такого рода учебники продолжали жить, по ним обучали школьников.

Рекомендованный ныне Министерством образования Республики Казахстан школьный учебник по средневековой истории Казахстана не содержит этих ошибок. Сейчас ситуация

со школьными учебниками заметно выправляется, ляпов такого рода стало меньше. Однако и современные учебники требуют основательной доработки и серьезной экспертизы.

Проблема содержания исторического образования в Республике Казахстан также требует широкого обсуждения и кардинального пересмотра. Это - наболевшие вопросы, и их нужно обсуждать. От решения этих проблем зависят уровень и качество исторической науки, исторического образования казахстанцев.

Таким образом, современный уровень развития исторической науки требует не только определиться с периодизацией общей истории Казахстана, но и выбрать подход, положить начало разработке исследуемого вопроса о периодизации. Изучение истории Казахстана осуществляется в хронологической последовательности. Поэтому, по нашему мнению, необходима выработка типологизации, возможно в некоторых случаях и классификация, изучаемых явлений, событий и процессов по определенным временным отрезкам на основе их внутренней связи.

ЛИТЕРАТУРА

1 Сактаганова З. Народ в потоке истории: Как вузовской науке, так и исследовательским институтам нужно организовать широкую дискуссию по периодизации истории страны, отсутствие четких ориентиров приводит к путанице // Казинформ – 2013.

2 Проблемы периодизации. <http://cde.kstu.kz/>

3 Казахстан: как пишут учебники истории . <http://www.bbc.co.uk/>

КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ ЦЕЛИННИКОВ НА СТРАНИЦАХ ПАВЛОДАРСКОЙ ПЕЧАТИ

МОШНА Н. И.

старший преподаватель, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

На своих страницах «Павлодарская правда», с 1 мая 1963 года переименованная в «Звезду Прииртышья», отражала успехи, победы, писала о недостатках в жизни города и области в годы освоения целины. Листая подшивку газет тех лет, можно проследить, что представляла собой культурная жизнь города и области.

Это было время, когда идеология давила над всеми сферами жизни человека, в том числе и над культурой. Вся идеологическая

работа была подчинена делу всестороннего, гармоничного развития личности, формированию характера, духовного облика нового человека. Воспитывался человек, который должен был строить новое коммунистическое общество. Предполагалось, что это должен быть человек высокой идейности, нравственной чистоты, для которого творческий труд должен стать священной обязанностью перед обществом, первой жизненной потребностью. Культура, образование, досуг должны были всячески способствовать формированию нового человека – строителя коммунизма.

Сделаем небольшой экскурс в историю.

До Октябрьской революции на территории бывшей Семипалатинской и нынешней Павлодарской областей, был один книжный магазин, 5 библиотек, 2 клуба и 1 музей в Семипалатинске. В Павлодаре функционировал 1 офицерский клуб, где «гвоздем» программы считались карты, да была ещё одна маленькая библиотека. К концу 1960 года в Павлодарской области имелся драматический театр, 3 музыкальные школы и училище, краеведческий музей. К услугам населения 348 клубов, 11 кинотеатров, около 300 киноустановок, 529 библиотек, 200 красных уголков, 23 передвижных клуба [1, 2 с.].

Во многом эти изменения в культурной жизни края были связаны с началом целинной эпопеи.

Одним из средств коммунистического воспитания, как известно, в советское время являлось кино.

Ещё в апреле 1957 года в Павлодаре начал действовать кинотеатр «Колос», в этом же году было завершено строительство первого в городе и второго в республике широкоформатного кинотеатра «Октябрь» [2, 130 с.].

В 1959 году кино посетили более 8,5 миллиона человек. Это в 4,5 раза больше, чем в 1953 году, т.е. до начала освоения целины. За годы освоения целины в области были построены кинотеатры в Павлодарском, Иртышском, Куйбышевском, Лебяжинском, Лозовском, Максимо - Горьковском, Ермаковском районах. Общая их вместимость 3200 мест [1, 2 с.].

Репертуар кинотеатров Павлодара в первой половине 1960-ых годов был представлен такими фильмами, как «Лян-лян и Дун-Дуй», «Свинарка и пастух», «Первое свидание» - цветной художественный фильм киностудии «Мосфильм», который рассказывал о больших человеческих чувствах, о верности, о поисках правильного жизненного пути. В этом фильме снялся молодой Г. Юматов [3, 4 с.].

Рос город, увеличивалось население. По сведениям печати тех лет на 1959 год численность населения города достигла 90 тысяч человек [2, 133 с.]. В связи с этим, необходимо было расширять и сеть кинотеатров. На восточной окраине Павлодара летом 1960 года начал работать филиал широкоформатного кинотеатра «Октябрь» на 300 мест. На южной окраине города был открыт филиал кинотеатра «Ударник» на 300 мест. На расширение киносети области в 1960 г. было выделено свыше 7 млн. рублей, что в 2 раза превышало сумму, выделенную в 1959 году. На эти деньги планировалось сдать в эксплуатацию широкоформатные кинотеатры в Экибастузе, Щербактах и Майске. Кинопредвижки должны были демонстрировать фильмы на полевых станах [4, 4 с.].

В Павлодаре в июне 1962 года работало 3 кинотеатра постоянных- «Октябрь», «Ударник», «Колос» и в летнее время еще 3 кинотеатра – летний МДС, летний кинотеатр «Огонек», Летний кинотеатр (горсад) На экраны кинотеатров вышли фильмы «Командировка», «Рокко и его братья», «Дорогой предков», «Радость моя», «Обыкновенная история» и более узнаваемые нами - «А если это любовь?», «Когда деревья были большими», «Неподдающиеся» [5, 4 с.].

Многие из перечисленных фильмов до сих пор любимы зрителями, они стали классикой советского кино. Через год на экранах кинотеатров появились фильмы «Девчата», «Гусарская баллада [6, 4 с.], «Судьба человека», «Королева бензokolонки», «Армагедон» [7, 4 с.].

В кинотеатрах того времени демонстрировались и документальные фильмы: «Алжирский дневник», «Микоян в Мексике», «Суд народов». Очень полюбился зрителям сатирический киножурнал «Фитиль». Первый выпуск сатирического киножурнала вышел на экран в 1962 году. Цель создания киножурнала — борьба с негативными явлениями в жизни страны — взяточничеством, разгильдяйством, бюрократией и расхищением государственного имущества и т.п. В советские времена киножурнал показывали перед началом сеанса в кинотеатре [8]. Интересен также перечень хронико-документальных фильмов: «Континент мира», «Вьетнам, страна моя», « Собор Парижской богородицы», «Голос революционной Кубы», «Новости дня», киножурнал «Пионерия» [5, 4 с.]. В основном, содержание документальных фильмов позволяло людям быть в курсе международных событий, также это было средством пропаганды среди населения и осуждения политики

западных стран на международной арене, благодаря этим фильмам происходило знакомство большей части населения Советского Союза с общемировыми историческими и культурными ценностями.

В 1959 году по инициативе Е. А. Фурцевой – министра культуры СССР с 1960 года, возобновилась традиция проведения Московского кинофестиваля, он стал проводиться каждые два года. По всей стране стали организовываться тематические кинофестивали, приуроченные к тем или иным датам. В Павлодаре в апреле 1963 года ко дню Рождения вождя революции - В.И. Ленина проходил кинофестиваль, посвященный памяти В.И.Ленина. На таких фильмах, как «Борис Щукин», «Рассказы о Ленине», «Юные ленинцы», «Ленин в 1918 г.», «По ленинским местам Поволжья», «В.И. Ленин и Н.К. Крупская», воспитывалось молодое поколение того времени. Вход в кинотеатры во время фестиваля был свободный [9, 4 с.].

Также в этом году администрация объединенных кинотеатров проводила кинофестиваль «Неделя музыки», где демонстрировались следующие кинофильмы: «Дарклэ», «Большой вальс», «Великий Карузо», «Героическая симфония» [10, 4 с.].

В мае 1963 года проводился кинофестиваль, посвященный празднованию Международного дня защиты детей. Демонстрировавшиеся кинофильмы с удовольствием посещали не только дети, но и взрослые: «Здравствуйте, дети», «Спасенное поколение», «Ребята с Канонерки», «Кольбельная», «Друг мой, Колька!», «Баллада о солдате», «Бей, барабан!», «Капитан голубой лагуны» [11, 4 с.].

Киноискусство, обращаясь непосредственно к народной жизни, рисовало её чаще всего в её повседневном течении, в трудовой практике, мыслях, переживаниях рядовых людей. В фильмах этого периода гораздо больше внимания стало уделяться чувствам, мыслям, переживаниям героев, через них выявляя смысл изображаемой жизни. Даже в историко-революционных фильмах исторические события показывались через характеры их участников.

Социалистический реализм открывал широчайшие возможности для творческих поисков мастеров советского кино. Наиболее глубокий отклик у зрителей получали те кинопроизведения, в которых правдивый показ современной и исторической действительности осуществлялся, прежде всего, через яркие характеры и судьбы передовых людей своего времени.

Молодежь, прибывшая из крупных городов всего СССР, привнесла с собой на целину любовь к театру, классической музыке.

Как свидетельствует «Павлодарская правда», в 1961 году в Павлодар впервые приехали с гастролью мастера оперного искусства из Москвы. В номере «Павлодарской правды» от 21 ноября 1961 года под заголовком «Павлодарский симфонический» сообщается: «В музыкальном училище им. П.И. Чайковского создан первый в Целинном крае симфонический оркестр. Дирижер оркестра – композитор Артур Александрович Меттус... В программе будущего концерта – фрагменты из балетов П.И. Чайковского «Лебединое озеро», «Щелкунчик» и «Спящая красавица». Симфонический оркестр будет выступать на эстрадных площадках и в рабочих клубах» [2, 136 с.].

Летом 1962 года в областном театре Чехова состоялись гастроли Семипалатинского облдрамтеатра им. Абая. Семипалатинцы привезли на суд требовательных павлодарцев спектакли – «Кобланды», «Беу, кыздар – ай», порадовали и детей спектаклями «Снежная королева», «Чипполино» [22, 4 с.].

Значительным культурным событием для жителей города стали гастроли Республиканского русского театра драмы КазССР, в репертуаре - 5 спектаклей: «Джордано Бруно» О. Окулевича, «Океан» А.Штейна, «Опаленные жизнью» Д. Каллегари – в произведении итальянского писателя раскрывались проблемы, или, как это тогда называлось, «пороки западного общества», «Дама невидимка» А. Кальдерона, «День рождения Терезы» Г. Мдивани. По мнению зрителей, спектакли заставляли человека задуматься - правильно ли ты живешь, заставляли оглянуться вокруг себя [23, 4 с.]. Летом этого же года в летнем театре проходили концерты народной артистки КазССР Розы Баглановой [24].

Приезжали в целинный край и артисты Государственного музыкального театра им. К.Станиславского и В.Немировича-Данченко. Исполнялись арии из опер на русском и итальянском языках, неаполитанские песни. Песни «Хотят ли русские войны», «Солдат-ветеран», «Песня о Ленине», знаменитые «Вдоль по Питерской». Артисты дали несколько концертов в городе и области [25, 2 с.].

Не переставал удивлять жителей города своим разнообразным репертуаром и интересными постановками театра им. Чехова в 1963 году: это и комедия, и драма, и водевили. Репертуар был представлен известными классическими произведениями и произведениями социалистического реализма: Вл. Дыховичный «Свадебное путешествие»-комедия в 3-х актах, Т.Драйзер «Дженни Герхардт», Н.Погодин «Третья Патетическая», И.Шток «Ленинградский проспект»

- драма в 3-х действиях, демонстрировалась премьера - водевиль в 4-х действиях Вл.Масса, Н. Куличенко «Сады цветут» [26, 27].

Пытаясь обогатить и разнообразить культурную жизнь края, в Павлодар с концертами были приглашены артисты Восточно-казахстанской областной филармонии. Они выступили перед строителями «Павлодармаша» и алюминиевого завода. В репертуаре были русские народные песни и танцы, выступили музыканты-инструменталисты, поразив игрой на гавайской гитаре [12, 4 с.].

Областное концертно-эстрадное бюро в летнем театре горсада организовало концерты Прикарпатского джаз-оркестра. И это в то время, когда ходило шутовское выражение в СССР времен борьбы с влиянием западной культуры: «Сегодня он играет джаз, а завтра Родину продаст» [13, 4 с.]. Запомнились павлодарцам и гастроли артистов Крыма в сопровождении джаз-оркестра.

Приезжал в Павлодар на гастроли Симфонического оркестра Казахской ССР в составе 60 человек [14, 4 с.].

Несмотря на все трудности, экономические проблемы с которыми столкнулась молодежь на целине, сама жизнь как бы подтверждала библейскую истину о том, что не хлебом единым жив человек. Удивителен тот неподдельный энтузиазм, с которым на целине чуть ли не вся молодежь принимала участие в художественной самодеятельности.

С целью выявления и развития народных талантов и дарований в 1956 году в Павлодаре был открыт областной Дом творчества, а позднее при облсовпрофе создан областной Дом художественной самодеятельности [15, 209 с.].

В описываемое нами время широкие слои населения приобщались к культурной жизни через участие в художественной самодеятельности. Сосредоточение населения в городах, районных центрах позволило организовать крупные дворцы культуры с развернутым штатом работников, хорошим обеспечением: из наиболее крупных - это Дворцы культуры тракторного и алюминиевого заводов.

В 1957г. в клубе завода «Октябрь» создан старейший хор под руководством энтузиаста самодеятельности композитором Шиллером А.И., в 1961 году коллектив получил звание народного [15, 210 с.].

По всему союзу было широко распространён охват населения участием в художественной самодеятельности. Так, в 1960 году проходил республиканский смотр художественной самодеятельности, посвященный 40-летию Казахстана. В нем участвовало 2860 человек со всей республики, в том числе более

семидесяти человек из Павлодарской области. На этом смотре выступал и хор завода «Октябрь» под руководством А. Шиллера. Многим полюбили павлодарские песни и частушки, которые в дни смотра передавались по радио и телевидению. Песни пели на стихи местных авторов. Как отмечает «Павлодарская правда», - на Павлодарщине народное самодеятельное искусство было развито, так в соавторстве творческих коллективов насчитывалось более 8000 человек [16, 2 с.]. В Павлодаре творили свои композиторы. Местными коллективами исполнялись песни А. Шиллера, Артура Метуса, В. Ширинкина – он писал хоровую музыку на стихи местных авторов. Участниками Павлодарского литературного объединения были представители рабочих профессий. Так, местный поэт – Н.Каюров по профессии слесарь машиностроительного завода, В. Семерьянов – штурман теплохода пристани Павлодар, Н. Минаков – токарь завода «Октябрь». Членами данного объединения были также Н. Зверева, и Д. Приймак. Авторами песен, исполняемых художественными коллективами Павлодарщины, «Величаем республику нашу», «Иртышские зори», «Приезжайте в Павлодар» были местные автор и композитор В. Бороздин и А. Шиллер. . Исполнялась целинная сюита «Мы славим павлодарские просторы» - оригинальное сочетание песен и плясок, стихов и частушек. Все это было создано местными авторами. Причем пели, плясали, играли на музыкальных инструментах доярки, электросварщики, шофера, продавцы и т.д. [17, 2 с.].

В рамках популяризации искусства оперетты, в Павлодаре был создан театр оперетты, под руководством профессиональной певицы А.В.Егоровой-Лопатиной. В оперетте играли самодеятельные артисты Дома культуры им. Ленинского комсомола. Профессиональная певица А.В.Егорова-Лопатина учила молодых самодеятельных певцов вокальному мастерству, был и свой балетмейстер – М.С. Злобина. постановкой оперетты занимался режиссер-постановщик М.И.Федосимов, был и свой профессиональный балетмейстер. Репертуар театра довольно сложный для исполнения – «Вольный ветер», «Поцелуй Чаниты». В опереттах было занято более 50 человек, в основном молодежь – учителя, библиотекари, студенты, представители рабочих профессий – штукатуры, шофера, медсестры, которые после напряженного трудового дня спешили на репетиции, где раскрывали свои таланты, занимаясь любимым делом [12, 4с.].

В 1962 году на смотре художественной самодеятельности Павлодара выступило 25 коллективов, а в 1963 году уже 40.

Это коллективы художественной самодеятельности пристани Павлодара, швейной фабрики им. 8 марта, городской конторы связи, производственных мастерских общества слепых и автопарка №1. Причем, жанры в которых выступали коллективы были самые разнообразные – это хоровое и сольное пение, художественное чтение, мимические сценки и т.д. [18, 4с.].

Вместе с людьми, строительными материалами и техникой на целину хлынула и книга, превращавшаяся в единственное богатство, которое что-то реально значило. Расширилась сеть библиотек, открывались книжные магазины.

До Октябрьской революции в Павлодаре была всего одна маленькая библиотека. К концу 1960 года в Павлодарской области имелось уже к услугам населения 529 библиотек, 200 красных уголков, 23 передвижных клуба. К концу 1960 года в библиотеках насчитывалось 1,5 миллиона томов. На постоянных читателей заведено 170 тыс. абонементов. За 2 года в городах и селах открыто 13 новых книжных магазинов [1, 2 с.].

В 1959 г. вышло постановление ЦК КПСС «О состоянии и мерах по улучшению библиотечного дела в стране». О том, что в то время читать любили многие, свидетельствуют следующие факты. Так, Алексеевская сельская библиотека Цюрупинского района обслуживала колхозников более 700 семей. Библиотечный фонд насчитывал 5000 книг. Ежедневно посещали библиотеку до 100 человек. Число книговыдач за год достигало почти 20 тыс. Большой процент выдаваемых книг - это издания о передовом опыте в сельскохозяйственном производстве, новинки науки и техники, атеистическая литература. Специальная литература в фонде библиотеки достигала 35 %. В сентябре 1960 г. в библиотеке насчитывалось 800 читателей. Это означало, что в каждой из 710 семей пользуются библиотечной книгой. Библиотекари всячески пропагандировали произведения Абая, Джамбула, Ауэзова, Муканова [20, 3 с.].

В те годы создавались лекторские группы, которые читали лекции в сельских районах. Интересна сегодня тематика этих лекций, она отражает те реалии, которыми жило общество: «Что можно получить от кукурузы», «Синтетические материалы и пластмассы», «Наука и религия», «Советские искусственные спутники и ракеты», «Решения 5 сессии Верховного Совета СССР – новое яркое проявление заботы партии и правительства о благе советского человека». Как видим, в основном тематика лекций отражала лишь одну сторону жизни людей – производственную. Сами слушатели этих лекций

вносили предложения, желая послушать лекции на темы «Правила поведения в обществе», «О культуре в быту», «Как просто и красиво одеваться». У людей послевоенного времени появилась потребность, интерес не только к производственной стороне их жизни, но и желание облагородить свой быт, повысить общий уровень культуры в обществе и в повседневной жизни [21, 3 с.].

В целом, по Павлодару и области обеспечение населения культурно-просветительными учреждениями выглядело следующим образом [19, 123-124 с.]:

Годы	Библиотеки		Клубы число	Киноустановки		Музеи		Филармония		Театр	
	Число	К-во книг (тыс.)		число	К-во зрит. (млн.)	Число	Посет. (тыс.)	число	Слуш. ли (тыс.)	число	Зрит. ли (тыс.)
1950	284	310	393			1		1			
1960	357	1324	365	310	5,2	1	26	1	55	1	88

Люди поднимали целину, а Целина поднимала людей. Это выражение верно и в том, что люди не только показывали примеры героизма на целине, отдавали себя сполна работе, тому делу, которое перед ними поставила партия, но и умели организовать свой досуг, могли приобщаться к высокой культуре, повышать свой культурный уровень через кино, театр, участие в художественной самодеятельности, через чтение книг. Все это отражало требование времени - формирование нового человека, новой личности, воспитанной на лучших достижениях культуры.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Цифры и факты. // Павлодарская Правда, 1960, - 14 декабря, с.2.
- 2 Тереник, М. Печать в Павлодарском Прииртышье. (из истории русско-язычной прессы 1917-1963). – Павлодар: ТОО «Дом печати», 2009, -160 с.
- 3 Павлодарская правда, 1960, - 5 июля.
- 4 Широкий экран в село // Павлодарская правда, 1960, - 17 июля, с.4.
- 5 Павлодарская правда, 1962, - 17 июня, с.4.
- 6 Звезда Прииртышья, 1963, - 24 мая, с.4.
- 7 Звезда Прииртышья, 1963, - 21 июня, с.1.
- 8 Фитиль (киножурнал) — Википедия [онлайн]. [Просмотрено 1 мая 2014]. Доступ через Интернет: ru.wikipedia.org/wiki/Фитиль _ ... копия .
- 9 Павлодарская правда, 1963, - 19 апреля, с.4.

- 10 ЗП 1963 года стр.4 № 102 24 мая.
 11 ЗП 1963 года стр.4 № ?? В мае
 12 Павлодарская правда, 1960, - 25 декабря, с.4.
 13 Павлодарская правда, 1962, - 28 июля, с.4.
 14 ЗП 21 мая 1963 г № 100 стр.4
 15 Павлодарской области – 70 лет. Павлодар: ТОО «Дом печати», 2008,- 336с.
 16 Сергеев, М. Девять дипломов. // Павлодарская Правда, 1960, - 31 июля, с.2.
 17 Павлодарская правда, 1962, - 18 сентября, с.4.
 18 Павлодарская правда, 1963, - 24 апреля, с.4.
 19 Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К. История Павлодарского Прииртышья. Учебное пособие./Под.ред. А.Л. Захаренко. Павлодар: Государственный университет им. С. Торайгырова, 2003, - 133с.
 20 С помощью актива // Павлодарская правда, 1960, - 7 сентября, – с.3.
 21 Павлодарская правда, 1960, - 1 июля, с.3.
 22 Павлодарская правда, 1962, - 17 июня, с.4.
 23 Павлодарская правда, 1962, - 1 августа, с.4.
 24 Павлодарская правда, 1962, - 7 августа, с.4.
 25 Музалевский, С. Очарование большого искусства. // Звезда Прииртышья, 1963, - 18 июня, с.2.
 26 Павлодарская правда, 1963, - 19 апреля, с.4.
 27 Звезда Прииртышья, 1963, - 5 июня, с.4.

«ДЕШТ-И КЫПЧАК»: К ПРОБЛЕМЕ РАССЕЛЕНИЯ КЫПЧАКСКИХ ПЛЕМЕН В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

НИЯЗБЕКОВА А. И.
 магистрант, ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

Подлинно научное изучение исторической географии кыпчакского мира следует начинать с работ востоковеда В.В.Бартольда. В его лице мы видим ученого с разносторонней подготовкой, уже зарекомендовавшего себя на научном поприще своими фундаментальными трудами по истории, источниковедению, историографии, этнографии и археологии Средней Азии, Центральной

Азии, арабского Востока и Восточной Европы. В.В.Бартольд первым из исследователей обращается к истории появления географического термина «Дешт-и Кыпчак» в восточной литературе. По сведениям ориенталиста термин впервые был употреблен персидским поэтом Насир-и Хусрау в XI веке вместо прежнего термина «Огузская степь» [1, с. 395, 401].

Для определения территориальных границ Дешт-и Кыпчака академик В.В.Бартольд прибегает к сочинениям персидского путешественника Гардизи, и локализует кочевья кимеков в среднем течении р.Иртыш. При этом последующие исследования по исторической географии кимеков показали правоту точки зрения ученого. Ссылаясь на сведения Ибн Хордабека, ученый пишет о маршруте к кимекам из Тараза или от расположенного в семи фарсах от него Кувиката продолжительностью восемьдесят дней пути. Другой путь к кимекам пролегал из Фараба через Янгикент [2, с. 549].

Анализируя проблему расселения кыпчаков, корифей востоковедения В.В.Бартольд выделяет два узловых момента:

1. с продвижением кыпчаков с севера на юг связано появление названия Дешт-и Кыпчак вместо Мафазат аль-гузз [3, с. 550];

2. обозначение Дешт-и Кыпчак распространялось и на Южную Россию, что доказывается свидетельством Хамдаллаха Казвини, согласно которому Дешт-и Кыпчак есть то же самое, что и Дешт-и Хазар [3, с. 550-551].

Наиболее ранние сведения, сообщаемые арабскими и персидскими авторами о территории кыпчаков, относятся к IX веку. Однако исследователь Н.В.Кюннер при анализе китайских источников локализует кыпчаков в период древности на западе от Тарбагатайских гор до степей Каспийского моря [4, с. 11]. Тем самым и китайские источники обнаруживают интересные сведения о географии расселения кыпчаков в ранние периоды их этнической истории.

Крупное научное значение при рассмотрении проблем исторической географии кыпчаков представляют русские письменные источники. Историк К.В.Кудряшов обратил внимание на этот вид источников при разработке проблем исторической географии Половецкого поля. Территория Дешт-и Кыпчака в конце XI – XII вв., согласно выводам К.В.Кудряшова, занимала причерноморские степи между Дунаем и Волгой, в нее входили крымские степи и берега Азовского моря. Половцы кочевали и в степях Предкавказья, за Волгой и Яиком, доходили до кимеков на Иртыше. Волга служила основной границей, делившей кыпчаков на

западных и восточных. Граница между Киевской Русью и половцами пролегла от устья Дуная, захватывала нижнее течение Днестра и Южного Буга, проходила по реке Высь и нижнему течению Тясмина, далее по Ворскле и Мерлу к низовьям Северского Донца, по течению Быстрой Сосны и верховьям Воронежа и пересекала Цну несколько южнее устья Мокши. Часть половцев, служившая русским князьям, селилась на границе со Степью в Поросье, Верхнем Побужье, по притокам Тясмина и Синюхи, а также на левом берегу Днестра [5, с. 14-15].

Видный ученый-археолог советского периода С.А.Плетнева осуществляла археологические исследования на территории Южной России и Поволжья. Это позволило ученому выявить многочисленные археологические памятники кыпчаков-половцев, внести необходимые уточнения в места расселения кочевников. Сведения С.А.Плетневой позволяют опровергнуть ранние гипотезы К.В.Кудряшова о локализации половецких городов в среднем течении Северского Донца. [6, с. 24-25].

Многолетние археологические разведки в степях бассейна Донца и левых притоках Днестра, по словам ученого, позволяют внести ряд уточнений в маршрут похода князя Игоря. Археолог справедливо указывает на несостоятельность многих версий о маршруте князя Игоря на земли кыпчаков: исследователи не учитывали разлив рек весной, лесную местность, наличие старых дорожных трактов, надежных стоянок и т.д. [6, с. 228].

Изучение половецких статуй в восточноевропейских степях позволило археологам дать точную локализацию кочевьев кыпчаков. Г.А.Федоров-Давыдов пришел к заключению, что изваяния главным образом распространены в районах Нижнего Днестра, Северного Донца и Дона, Северного Приазовья и Западного Предкавказья [7, с. 188]. По сведениям С.А.Плетневой в указанных районах очень мало каменных изваяний. Напротив они сконцентрированы в Среднем Приднепровье – левобережном Надпорожье с притоками, на среднем течении Северского Донца и на Северо-Восточном Приазовье. Встречаются статуи в верхнем течении Северного Донца, в нижнем течении Донца особенно на правых его протоках, в Центральном Предкавказье – в степях верховий Кубани и Терека. Значительно реже попадаются статуи в Крыму, в низовьях Днестра и в междуречье Дона и Волги. Здесь вырисовываются общие внешние границы на юге: Крым, Приазовье, Предкавказье, на востоке - Волга, на западе - Приднепровье [8, с. 13].

По результатам исследований советских ученых-археологов был составлен ряд карт с указанием половецких статуй, что позволило очертить общие границы Половецкого поля и территории наибольшей концентрации кочевого населения. Дальнейшие разработки в этом направлении привели к выявлению региональных этнографических особенностей статуй, что дало возможность для выявления территориальных центров кочевий кыпчаков-половцев.

С.А.Плетнева выделяет восемь самостоятельных объединений половцев: приднепровское, лукоморское, донецкое, поморское или приазовское, нижнедонецкое, предкавказское, крымское и поволжское [8, с. 19, 23]. В целом, данные исследователя совпадают с основными территориями кочевания кыпчаков.

Г.А.Федоров-Давыдов несколько расходится во взглядах с С.А.Плетневой, выделяя лишь шесть центров кочевий половцев: лукоморские и подунайские половцы, приднепровские, приазовские, донецкие, донские, нижневолжские. [7, с. 188; 8, с. 19, 23].

Возможно, разница в выделении объединений половцев происходила из различных источников, которыми располагали и пользовались археологи. Так, С.А.Плетнева предпочитала за основу брать материалы по каменным статуям кыпчаков и дополнять их сведениями из древнерусских источников. Ученый Г.А.Федоров-Давыдов взял за основу концепцию К.В.Кудряшова, которая была основана на древнерусских источниках и материалах по исторической географии и топонимии. Дополнительно к этому археолог пользовался археологическими материалами по погребениям половцев. Однако сравнительный анализ показывает, что основные кыпчакские кочевья были расположены на Дону, Дунае, Днепре, Донце и в Приазовье.

Археолог Т.М.Минаева на основе своих исследований локализует половцев на Северном Кавказе в степях Прикубанья, в частности в степях Ставрополя, в междуречье рек Кума, Калаус, Егорлык, до предгорий Закубанской области [9, с. 194].

В исследованиях И.О.Князького содержатся сведения о половцах в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подонье. Исследователь считает, что пути продвижения половцев в эти области можно определить при анализе географического расположения половецких древностей и данных топонимии. Движение половцев шло в основном с севера на юг из Побужья по рекам Прут и Сирет, частью через Нижнее Поднепровье непосредственно к Дунаю. Характерно, что в Подпрутье и в южных степях региона близ

Дуная и Черного моря большинство тюркских топонимов имеют половецкое происхождение [10, с. 8]. Исследователь идет дальше простой локализации половецких кочевий. Придунайская Кумания выступает мощным центром кыпчакских племен, откуда кочевники и совершают набеги на Венгерское королевство и на Балканы. Именно кочевые племена оказали помощь в восстановлении Болгарского царства в борьбе с Византийской империей [10, с. 8-9]. Поэтому можно говорить о том, что роль и значение кыпчакских племен в странах Восточной и Западной Европы еще не до конца изучены, существует необходимость в продолжении исследований в этом направлении.

Археологические разведки и раскопки позволяют с достаточной степенью вероятности определить кочевья кыпчакских племен и хронологические рамки миграционных процессов. Так, археолог Л.Р.Кызласов вносит весомый вклад в разработку проблем исторической географии кыпчакских племен. Судя по археологическим находкам, кыпчаки пребывали на Енисее и в столице Монгольской империи Каракоруме. Естественно говорить о постоянном пребывании кыпчаков на этих территориях сложно. Китайский источник «Юань-ши» содержит известия, что кыпчаки во главе с военачальником Тутуха принимали активное участие в подавлении восстания кыргызов на Енисее и составляли отряд личной гвардии монгольского императора в Каракоруме [11, с. 171].

Интерес для исследователей представляет оригинальная мысль С.А.Плетневой, что после завоевания монголов половецкие кочевья были разделены между сыновьями и внуками Чингисхана. Это не изменило привычный характер деления половецких кочевий, изменилась только лишь верхушка общества и были даны новые названия улусам по именам их первых монгольских правителей [12, с. 188]. Эта уникальная постановка вопроса требует дополнительных исследований.

Археолог Д.Г.Савинов - специалист в области сибирской археологии уделил много внимания изучению географии расселения кыпчакских племен. По мнению ученого, кыпчаки в ранний период этнической истории проживали на территории Западной Сибири (приблизительно до середины VIII в.), затем в IX-X вв. они вошли в состав государственного объединения кимеков с центром на Иртыше [13, с.126].

Таким образом, благодаря исследованиям российских исследователей, ученых историков и археологов были точно выяснены географические ареалы обитания куманов, кыпчаков-половцев и кимеков, локализованы их основные кочевья и

некоторые города. Тем самым были найдены дополнительные свидетельства в пользу комплексного характера хозяйства кочевников и развития у них городской культуры. Было установлено, что кыпчакские племена на западе продвинулись на территорию Венгрии и создали Придунайскую Куманию, которая после завоевания венграми стала Половецкой епископией. Половецкие кочевья имели свои центры на Дону, Дунае, Донце, Днепре, Приазовье и Северном Кавказе, а по некоторым историко-археологическим данным, в Крыму и Поволжье. Прочно кыпчаки обосновали в Южном Приуралье и проникли в Башкирию, где стали принимать активное участие в этнополитических процессах. На востоке границы кимеко-кыпчакских племен ограничивались Алтайской горной системой. На юге кыпчаки соседствовали с городскими оазисами Средней Азии и со временем заселили Коканд, Бухару, Фергану, Каракалпакию, Узбекистан и Кыргызстан. На севере границы Дешт-и Кыпчака пролегали через южные территории Западной Сибири. В X веке центр кимеков располагался на Иртыше, кыпчаков - в степной части Казахстана; в конце XI века куманы имели центр на Дунае.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бартольд В.В. Новый труд о половцах // Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 1968.
- 2 Бартольд В.В. Кимаки // Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 1968.
- 3 Бартольд В.В. Кыпчаки // Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 1968.
- 4 Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - М., 1961.
- 5 Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 году. – М., 1959.
- 6 Плетнева С.А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИА - 1964.
- 7 Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. - М., 1966.

8 Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ – 1974.

9 Минаева Т.М. К вопросу о половцах на Ставрополье по археологическим данным // Материалы по изучению Ставропольского края – 1964.

10 Князький И.О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с середины XII в. до нашествия монголо-татар. - М., 1990.

11 Кызласов Л.Р. Кыпчаки и восстания енисейских племен в XIII в. // СА – 1980.

12 Шоков А.Ф. Половецкие ханы в «Слове о полку Игореве» // Известия Воронежского государственного педагогического института - 1967.

13 Савинов Д.Г. Об изменении этнического состава населения Южной Сибири по данным археологических памятников предмонгольского времени // Этническая история народов Азии. - М., 1972.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ СІБІР ОБЛЫСШЫЛАРЫ ЕКІ БУРЖУАЗИЯЛЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ РЕВОЛЮЦИЯ АРАЛЫҒЫНДА (1905-1917 ЖЫЛДАР)

ОРАЗБАЙҚЫЗЫ А.

магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың бас кезінде қазақ жастары үшін Қазан, Петербург қалалары үлкен білім орталығы болып есептелді. Қазан университетін аяқтаған жастар арасында XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси шараларға белсене араласқан А. Бірімжанов, Мұхамеджан Қарабаев, Әбубәкір Алдияров, Иса Қашқынбаев сынды қайраткерлер болды. Ал екінші орталық Петербург қаласында 1889-1904 жылдары Орман шаруашылығы институтында Ә.Бөкейханов, 1900-1905 жылдары темір жол және көлік институтында М. Тынышбаев білім алды. Ресей империясындағы үлкен ғылым ошағына айналған университетте XX ғасырдың бас кезінде 20-ға жуық қазақ студенті оқып, диплом иеленді. Олардың қатарында Бақытжан Қаратаев, Бақыткерей Құлманов, Барлыбек Сыртанов, Жаһанша Сейдалиев, Айдархан Тұрлыбаев, Жаһанша Досмұхамедов, Мұстафа Шоқайев, Жақып Ақбаев, Райымжан Мәрсеков секілді қайраткерлер білім алды.

Ресей империясында білім ала жүріп ондағы саяси оқиғалармен қанық болған студент жастар өз білімдерін қоғамдық ортадағы жағдайларда пайдалана білді.

Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы революция Қазақстан үшін де тарихи кезең болып саналды. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының үлкен бөлігін гимназия мен прогимназиялардың, медициналық училищелер мен курстардан, мұғалімдер даярлайтын семинариялардың түлектерінен тұрады. Олар дәрігерлік, фельдшерлік, мұғалімдік кәсіпте, байланыс және банкі қызметінде, газет пен журнал редакцияларында, баспаханаларда, переселен және басқа мемлекеттік мекемелерде жұмыс істеді. Сондықтан да қазақ зиялылары 1905 жылға қоғамдық-саяси қызметке даярлықпен келіп, белсенді араласты.

М. Дулатұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінде мынадай пікір айтқан болатын: «1905 жылдан бері біздің қазақ жұрты да бас пайдасын қолға ала бастады. Сол бостандық жылдарында Семей облысының оқыған басшылары көзге көрікті іс қылып, жұртқа көсемдік пен жол-жоба көрсеткені үшін алды абақтыға жабылып, арты айдалып, қалғандары сенімсіз болып қалды» [1, 110-113 б.].

1905 жылғы «халық қалаулыларының бас қосуын шақыруға, халық мұңын айтатын арызтілек хаттарды (петицияларды) жазуға рұқсат берген «17 ақпан манифесі» қазақ даласында азаттық қозғалысын өрістетті. Осы кезеңде тарихи сахнада Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Тынышбаев, Ш. Қосшығұлов, Р. Марсеков пен Ж. Ақбаев секілді қайраткерлердің көрінуіне осы қозғалыс тікелей байланысты болды. В.И. Ленин «Азияның оянуы» деген еңбегінде 1905 жылғы революция Азияны оятты деп бағалаған болатын. Бұл 11 беттен тұратын арыз-шағымда қазақ халқының тұрмыстағы мұқтаждықтарын қамтитын жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істері, ұждан бостандығы, дін түту еркіндігі, цензурасыз газет шығару және баспахана ашу, жоғары заң шығарушы орындарға өз депутаттарын сайлауға рұқсат ету және басқа да сол сияқты аса маңызды мәселелер көтерілген еді. 1905 жылғы оқиғаға қазақ зиялыларының белсенді түрде араласуы отаршыл жүйе тарапының жазалаусыз қалмады. Ең алдымен Ә. Бөкейхановқа Семейге келуге тиым салды, кейін ұстап абақтыға жапты. Осылайша ұлт зиялылары мен билік арасында күрес басталды [2, 14-15 б.].

1905-1907 жылдар аралығындағы революция Сібір облысшыларының қоғамдық-саяси қызметіне жаңа леп, жаңа қарқын алып келді. Дәл осы кезеңде Сібір облысшылары жергілікті өзін-өзі басқару, Сібірге земство енгізу үшін күрес жүргізу мәселелерін

қарастыру үстінде болатын. Г.Н. Потанин бастаған жергілікті зиялылар осы мәселелер бойынша 1905 жылы 12 қаңтарда Томда жиналыс өткізген болатын. Бірақ, бұл отырысқа келген жұмысшылар мен студент жастар іс-шараның бағытын өзгертіп, «билікке қарсы отырысқа» айналдырып, самодержавиенің билігін күштеп жою резолюциясын қабылдауға әкеліп соқты. Нәтижесінде 12 қаңтардағы митинг бүкілресейлік назарға алынып, Потанин бастаған ұйымдастырушылары полицияның бақылауына алынды.

Сібірде қатарынан орын алып жалғасып келе жатырған мұндай қарсылықтардан секем алған билік, революцияны жақтаушыларды тынышталдыру, басу мақсатында 1864 жылғы земство ережесін жергілікті жағдайға икемдеп, қайта жасақтап таратуға уәде етті. Г.Н. Потанин бастаған топ «Сібірдегі земство мекемесі туралы ережелер жобасын» дайындаған болатын. Ол болыстық, уездік, губерниялық және земствалық облыстық жиналыс кейпіндегі облыстық земствалық өзін-өзі басқаруды құруды ойластырған еді [3, 57-59 б.].

Дәл осы ретте Алаш қозғалысының көсемі Ә. Бөкейхановтың земства туралы өз пікірін айта кеткен дұрыс болар. «Земства жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілікте земства билемейтін іс болмайды. Земства үш орында, үш дәрежеде болады: волосной, уездни һәм обласной. Бұлар біріне бірі қол. Әр қайсысында іс атқаратын жұрт сайлап қойған басшы мекеме болады, орысша управа.

Земства қолға алып қылатын істің бір зоры бала оқыту. Земства мектеп, школ салады. Медресе көрмеген бала болмайды. Жұрт жалпы оқуға құл болады. Оқудан шығып қарайған адамның көзін ашуға, үлкенге де білім, ғылым шашуға земства көшпелі, уақытша білгіш мұғалім жалдап оқу үйретеді. Оқу бәйгесіне қосылмай арманда қалған адам болмайды. Жүйрік, білгіш, барынша болғаны жарыққа шығып, жұртқа қызметін көрсетеді, сонда жұрт тарқы жолына жылдам түспек. Көп земства қосылып, күрмеліп, союз болып завод ашпақ. Керек-жаракты осы заводта істетпек. Осы күнде мұхитқа шатыр болатын темір сататын земства союзы бар.

Земства қолында сот болады: судьяны земства сайлап қояды. Милицияны земства жалдап қояды. Земства жол түзейді, көпір салады, арық қаздырады. Жұрттың өз тізгіні өзіне келді деген міні. Осы Земстваға біздің қазақ шебер адам тауып, көштен қалмаса, біз жұрт болдық. Партия болып, қаңғырсақ, бізді құдай ондағаны» [4, 251-253 б.].

1905 жылдың аяғына қарай қазақ зиялылары Мемлекеттік Думаға депутаттар сайлауына араласып кетті. Тағы бір айта кететін

мәселе, осы кезеңде қазақ қоғамында үгіт-насихат жүргізетін саяси партиялар жоқ еді. Сібір облысшылары 1905 жылдары Потанин айтқандай кадеттер мен эсерлер партияларының одағынан құрала бастаған болатын. Қазақ зиялылары да осы кезеңдерде Ресейдің радикалдық-буржуазиялық партиясы – кадеттердің ұстанған бағытымен сәйкес болды.

Қазақ өлкесінде де зиялылардың I, II және III Мемлекеттік Думаларға қатысып, біршама батыл талаптар қойып, оның орындалуын талап етіп, нәтижесінде қойған талаптарының орындалмауына байланысты қазақ елінің жағдайы баз баяғы қалпына түсті. Тіпті қазақ зиялылары үшін осы оқиғалардан кейін қуғын-сүргіннің сергелдені басталды. Бірақ олар өз қоғамдық-саяси қызметтерінде саяси ағарту жұмыстарымен айналысып, «Қазақ» секілді газет, «Айқап» сынды журналдар шығара бастады [5, 58-59 б.].

Жазба әдебиет түрі толық қалыптасып болмаған бұл уақытта саяси тұрғыда жазылған кітаптар басылып елге таратыла бастады. Сондай кітап авторларының бірі М. Дулатұлының 1909 жылы Уфада жарық көрген «Оян қазақ» кітабы еді. 1911 жылы 6 маусымда М. Дулатұлының Семейдегі тұрғылықты жерінде тінту жасалу барысында қырғыз тілінде жазылан «Оян қазақ» деген тақырыптағы материалдар табылады [6]. «Мәртебелі Императорды мазақ ету және панисламизм идеясын тарату пиғылы байқалады» деген шешім шығарылып, автор темір торға тоғытылды.

Бірінші орыс революциясы жылдарындағы бұл сәтсіздіктерден кейін екі аймақтың автономияшыл зиялылары қарап қалмастан, қоғамдық-саяси қызметтерін жаңа қарқында жалғастыра бастады. Осы кезеңде қысымшылдық күшінің әсерінде отырған екі аймақтың автономияшыл, облысшыл зиялыларының арасында бұрыннан бар байланыстың тереңдей түскендігі байқалады. Қазақ қайраткерлерінің өтініші бойынша Сібір депутаттары Волков-2, Скалозубовтың, Дзюбинскийдің, Виноградовтың, мұсылман фракциясынан Мақсұдовтың, Жағыпаровтың және (басқажәне басқа демократиялық бағыттағы депутаттардың патша үкіметінен әділетсіз аграрлық және ұлт саясатын өзгертуді талап етуі, сол жүйе шеңберінде кішкене болса да атқарылған іс қана емес, сонымен бірге империя халықтарының шовинистік, кертартпа ұлтшылдық пиғылдан ада бөлігінің өзара достастық ниетінің көрінісі еді [1, 172-174 б.].

Қазақ зиялылары секілді бірінші революция жылдарында және оған дейінгі кезеңде-ақ қудалауға түсіп, айдауда болып үлегерген Сібір

облысшыларының қоғамдық-саяси қызметі де біздің зиялыларымыздың қызметі секілді патша билігі тарапынан қабылданбай, қысымға түсіп, сәтсіздікке ұшырап отырды. Сібір облысшылары партияларды біріктіре жұмыс жасай алмағандығы себепті, Сібір облыстық одағын құру ісі орындалмаған еді. Енді олар 1907-1917 жылдар аралығында көзқарастарының ортақтығына, ұқсастығына байланысты кадеттер партиясымен біріге отырып, земства реформасын ысырып тастап, аймақтың экономикалық дамуын тездетуді қолға алды. 1905-1907 ж.ж революциядан кейінгі кезеңде облысшылар қызметі барлық саяси топтар секілді дағдарысты бастан өткізген болатын. Олар ендігі кезекте жергілікті және орталық бөлімдердегі «Сібірді зерттеу қоғамына» шоғырлана бастады. Бұл мәселе 1907 жылы көтеріліп, 1908 жылы 4 наурызда жарғысы бекітілді. 1912-1913 жылдары ұйымның Новониколаевск, Иркутск бөлімдері құрылды. Алаш зиялыларының негізгі саяси құралы «Қазақ» газеті секілді негізгі күшке айналған Сібір облысшыларының Томдағы басылымы «Сибирская жизнь» болды. Бұл басылымда негізінен, буржуазияшыл-либералдардың, саяси қудаланғандардың, большевиктердің еңбектері жарық көрді [7, 173-175 б.].

Жалпы алғанда, 1907-1916 жылдар аралығында облысшылар өз идеяларын аймақта кеңінен тарата алмады, бұл бағытта талпыныс жасағанымен жеке өздерінің ұйымдарын құра алмады. 1908-1909 жылдары эсерлердің басшылығымен құрылған «Том студенттерінің Сібір ұйымы» Том университетінде сібірді зерттеу университетін құруды көздеді. Бұл ұйым мүшелері Г.Н. Потанин мен А.В. Адрианов болды. Негізінен интеллигенция арасындағы автономияны насихаттау жұмыстарымен айналысты. 1910-1911 жылдары Сібірдегі эсерлер ұйымының толықтай құлдырауы себепті өз қызметін тоқтатты. Ресейде орын алған бірінші орыс революциясына дейінгі кезеңде автономия алуды мақсат еткен қазақ елінің зиялылары мен Сібір облысшыларының қызметі бірінші революция жылдарында жүзеге асырылды. XIX ғ. орта шенінен бастау алатын облысшылар өз қызметтерінде революцияға дейін ақ шындалып, Сібір облысын құру жолында көптеген шараларды ұйымдастырған да болатын. Бірақ ол кезеңде радикалды бағытта бытыраңқылық жолмен әрекет еткен облысшылардың қызметі нәтижесіз болып, әртүрлі жағдайда айдауға жіберілген еді.

XIX ғасырдың 80-90 жылдары Петербург, Қазан қалаларының университеттерінде білім алып, саяси оқиғаларға қанық болып, қоғамдық-саяси көзқарастарын қалыптастыра бастаған Алаш

зиялылары бірінші орыс революциясы жылдарында қоғамдық-саяси шараларға кірісіп кеткен болатын. Сонау XIX ғасырдың бірінші жартысынан басталған отарлау саясатының ережелері қазақ халқын қыспаққа алып, жерінен айырып, «артылған» жерлерін тартып алып, мұжықтарды қоныстандырып бастаған шаралары сол кезеңге дейін де жалғасын тапқан еді. Сондықтан да зиялылар ең бірінші қарсылық ретінде діни басқарма, жер, тіл, сот туралы мәселелерді қозғаған Қарқаралы петициясын жариялады. Бұл Тұрсын Жұртбай айтқандай, бүкілқазақтық Азаматтық мойынсынбау (петиция) қозғалысы дербес қазақ мемлекетін құрумен тиянақталды [2, 13 б.].

Осы және ақпан революциясына дейінгі аралықтағы зиялылардың қызметі, автономия алу мәселесін көтеру жолындағы көрген қиыншылықтарының, жасаған амал-шараларының барлығы тәуелсіз ұлттық мемлекет құруға ұмтылған ұлттық күрес, қадамдар еді. Сібірді экономикалық, саяси жағынан Ресейге отар, бодан, ал сібірліктерді жаңа сібірлік ұлт деп есептеген облысшылар Сібірді Ресейден бөлуді немесе автономия беруді талап етті. Әртүрлі саяси партиялармен біріге отырып облысшылар Сібір облыстық одағын құру, Сібірге Земства енгізу секілді мәселелерді көтеріп, Мемлекеттік дума отырыстарында ұсынған болатын. Бірақ қазақ зиялыларының да, сібір облысшыларының да негізге алған мәселелері Мемлекеттік Думада шешімін таппай, басқа қадамдарға көше бастады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. – Алматы: «Мектеп», 2008. – 480 бет.
- 2 Жұртбай Т. Ұраным Алаш. – Алматы: «Ел шежіре», 2008. - 472 б.
- 3 Шиловский М.В. Сибирское областничество во второй половине XIX - начале XX в. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Новосибирск, 1992. - 446 с.
- 4 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 бет.
- 5 Қойшыбаев Б., Әлихан Бөкейханов. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 160 бет.
- 6 Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты. Ф.430.Оп. 9. Д.6
- 7 Научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина: Материалы конф./ Под ред. Ю.Ф. Кирюшина, В.А. Скубневского. - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1998.

СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСТАН В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

СЕРКЕНОВА С. С.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Термин «глобализация» одним из первых появился в работах американского социолога Дж. Маклина (1981 г.), который призывал «понять этот исторический процесс и дать ему объяснение» [1, с. 27].

В европейском сообществе в социальных науках уже почти два десятилетия идет интенсивная дискуссия о глобализации, породившая сотни книг и статей. В российском научном пространстве проблемы глобализации на рубеже XX–XXI веков также вызвали живой интерес, но, как отмечали российские исследователи, «в трудах наших соотечественников преобладали чисто эмоциональные оценки нового состояния мира».

В рамках существующих на сегодняшний день теорий можно отметить широкое и зачастую полярное разнообразие и ключевых тенденций, возникающих при вступлении в эпоху глобализации, и последствий влияния глобализации на социально-экономическое развитие стран и регионов. Российские исследователи выделяют три основных взгляда на глобализацию — революционный, эволюционный и скептический.

Сторонники революционного подхода в глобализации видят источник грядущего процветания, умиротворения, единых для всех правил, путь выживания, поднятия жизненного уровня, социальной стабильности, политической значимости, ликвидации стимула в подчинении соседних государств. В эту новую эпоху традиционные нации-государства теряют свою мощь, так как все народы и все основные процессы оказываются подчиненными глобальному рыночному пространству. Сторонники ускоренной глобализации видят в ней способ сократить разрыв между богатыми и бедными, полагая, что бедные смогут найти свои ниши в экономике не с помощью косных правительств, а с помощью чувствительных к изменениям частных компаний.

Сторонники эволюционного подхода считают нынешнюю форму глобализации беспрецедентной. Это направление требует от государства постепенной адаптации к более взаимозависимому и нестабильному миру. Глобализация — мощная, трансформирующая мировая сила, ответственная за массовую эволюцию обществ и экономик, за изменение форм правления и всего мирового подряда.

Она постепенно разрушает различия между отечественным и иностранным, между внутренними и внешними проблемами. Глобализация — длительный процесс, подверженный всевозможным конъюнктурным изменениям. По мнению эволюционистов, мир разделится на богатые и бедные страны, причем это разделение будет очень четким, однако не будет ни второго, ни третьего мира, эта стратификация будет сложнее. Суверенные государства сохраняют власть над своими территориями, однако параллельно национальному суверенитету будет расширяться зона влияния международных организаций. Сторонники этого подхода отрицают положение об отмирании государства. Они утверждают, что изменение государства происходит медленно, постепенно, но постоянно на протяжении всей истории человечества.

Сторонники третьего подхода, которых обычно называют скептиками, считают глобализацию мифом, направленным на сокрытие конфронтационной реальности развития международной экономики. Силы рынка отнюдь не вырвались из-под контроля, они зависят от регулирующих правил национальных правительств [2, с. 43].

В Казахстане же к проблемам глобализации философы, социологи, политологи и историки стали обращаться лишь в последнее десятилетие, когда глобализация «не просто стоит у ворот, она в эти ворота уже вошла, не спросив на то разрешения» [3, с. 14].

Глобализация выражается во взаимопроникновении культур, цивилизаций, в усилении стандартизации образа жизни и поведения людей. Глобализация включает и многие другие стороны усиления взаимосвязи и интеграции человеческих сообществ: повышение роли транснациональных структур и участников международных отношений — региональных и общественных организаций, приоритет прав человека и свобод, универсализации правовых норм, социальных стандартов и т.д. [4, с. 10].

С наступлением эпохи глобализации культурному многообразию человечества брошен вызов со стороны массовой культуры и ответом на него может быть последовательное и постоянное обращение и сохранение национальных культурных ценностей, способствующих позитивному решению стоящих перед обществом проблем, становится крайне актуальным вопрос о сохранении языковой и культурной идентичности и самобытности традиционной культуры казахского и других народов Казахстана [5, с. 9].

Речь идет о возрождении и развитии казахской культуры, чтобы она была конкурентоспособной по отношению к западной

культуре. В условиях всевозрастающей глобализации необходим конструктивный диалог ценностей традиционной культуры народов Казахстана и либерально-демократического общества. Необходимы законы, регулирующие отношения в сфере культуры транзитного общества и обеспечивающие уникальность культуры народов.

Для Казахстана существует несколько возможных вариантов дальнейшего исторического развития, реализация которых зависит от степени осознания национальных интересов суверенного государства различными слоями общества. Проанализировав различные параметры складывающейся общественной ситуации, необходимо дать прогноз исторического развития.

Другим путем трансформации отечественной культуры может оказаться ее вхождение в тюркско-исламский мир, с которым связывает многовековая общность национальных корней языка, традиций и обычаев. При этом в Казахстане вряд ли будут доминировать формы чисто мусульманской культуры. В казахских степях веками исповедовались и сосуществовали различные религии, среди которых бытовали и древнее христианство, и буддизм, а традиции тенгрианства по своей значимости немногим уступали исламу.

Наконец, наиболее интересным и в то же время перспективным путем развития культуры в XXI веке может оказаться тот, который мы бы образно определили как «евразийское культурное пространство». Волею судеб Казахстан оказался между Европой и Азией, хотя и не географически, а скорее, демографически и культурно. Возникает вопрос в контексте диалога культур и цивилизаций Востока и Запада, в частности, способна ли образоваться некая евразийская общность различных этносов и вероисповеданий как первооснова возникновения образа национальной культуры Республики Казахстан?

Президент Казахстана Н.А. Назарбаев отмечает: «Идеология традиционализма логически связана с кризисом социалистической идеологии. Действительно, к чему можно обратиться, если прежние догмы оказались несостоятельными? Наверное, к самому простому, понятному и в то же время глубоко нравственному в жизни каждого народа – к традициям. Их роль в жизни народа неоспорима. Культурные традиции всегда были источником социального возрождения. Возврат к своим истокам, культурным корням – это, конечно, позитивный процесс. К тому же необходимо отказаться от упрощенческой трактовки традиций и общественного прогресса. Опыт современного мира убедительно показывает, что некоторые традиционные структуры

очень органично вплетаются в ткань нынешней цивилизации. Без опыта невозможно и новаторство. Именно традиции позволяют человеку не потеряться, а приспособить свой образ жизни к стремительным изменениям современного мира» [6, с. 14].

Обсуждение последствий и противоречий глобализации выводит на проблему устойчивого развития. Его концепция признается одним из главных достижений научной и общественной мысли. По рекомендации ООН, Казахстан принял национальную стратегию и концепцию устойчивого развития [7, с. 21]. Это выход на путь социально-ориентированного развития экономики, управления общественными процессами в духе компромисса на почве общественного интереса.

Процесс глобализации открывает новые возможности развития, связанные с всемирным распространением новейшей технологии и форм организации производства, одновременно обеспечивает высокий материальный статус работника, требует от него научных знаний и мобилизует его на творческую инициативу и интеллектуальные способности.

В социально-экономическом развитии Казахстана наступил качественно новый этап. Необходимы решения по углублению реформ, обеспечению стабильного, динамичного развития всех сфер общественного и государственного строительства.

Ускорение структурно-инвестиционных преобразований в промышленности невозможно без усилия государственного влияния на процессы внедрения наукоемких технологий с помощью налоговых, бюджетных и внешнеторговых экономических инструментов.

Для Казахстана решение вопросов устойчивого развития является условием сохранения независимости страны и глобализации. Глобализация затрагивает промышленность, особенно наукоемкие и высокотехнологические отрасли, что предполагает возрастание стоимости промышленных технологических исследований. Развитие отечественного научного потенциала предстает залогом повышения конкурентоспособности товаров, что важно для вхождения Казахстана в число 30 наиболее развитых стран мира.

Таким образом, феномен глобализации многогранен, он вбирает в себя и экономику, и культуру, и науку, и идеологию, и, конечно же, различные сферы международной политики. Проводимые в настоящее время исследования по проблемам глобализации и устойчивого развития республики, разрабатываемые модели участия

Казахстана в процессах глобализации и интеграции в региональные сообщества являются актуальными.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Иноземцев В.Л. Глобализация: иллюзии и реальность / В.Л. Иноземцев // Свободная мысль XXI века. - 2000. - № (1491). - С. 27
- 2 Уткин А.И. Мировой порядок XXI века / А.И. Уткин. - М.: Молодая гвардия, 2001. - 210 с.
- 3 Булекбаев С.Б. Казахстан в контексте глобализации/ С.Б. Булекбаева//Вестник КазНУ. Серии: философия, политология. – 2009. - № 1. - С. 13-19
- 4 Назарбаев Н.А. Идеиная консолидация общества как условие прогресса Казахстана / Н.А. Назарбаев // Казахстанская правда. - 2003. – 5 апреля.
- 5 Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление / А.И. Уткин. – М.: Молодая гвардия, 2002. – 390 с.
- 6 Ашимбаев М., Идрисов А. Глобализация: сущность и тенденции / М.Ашимбаев, А. Идрисов // Центральная Азия в системе глобальных отношений. Сборник материалов конференции. – 2003. - С.14.
- 7 Вайцзеккер Э., Ловинс Э. Четыре фактора. Удвоение богатства, двукратная экономия ресурсов / Э. Вайцзеккер, Э. Ловинс // Доклад Римскому клубу. М.: Логос. - 2000. – 115 с.

ЕВРОПЕЙСКИЕ КИПЧАКИ (КУМАНЫ, ПОЛОВЦЫ) В БИБЛЕЙСКИХ РОДОСЛОВНЫХ

СТОЯНОВ В. Г.

д.и.н., профессор, Институт исторических исследований
Болгарской Академии Наук, г. София (Болгария)

В начале XVIII века, когда проходила наука Нового времени, Половцы (Куманы) давно уже не существовали. Они стали одной из многих вымерших народов, чьи имена оставили след в древних византийских, латинских и русских источниках или сохранились только в топонимике и антропонимике определенных регионах. Постепенно термин «куманский» начал использоваться как общее обозначение различных тюркских (татарских) языков, на которых говорили в обширной «Кыпчакской степи». И когда появились первые конкретные исследования по истории Куманов, они давно уже были лишь смутное воспоминание с определенной негативной

коннотации. Это объясняется характерной источниковой базы. Для русских летописцев Половцы являлись предтечей нечистых народов «Гога и Магога», заперты когда-то Александра Македонского в горах, чтобы не навредить «цивилизованного мира». Летописцы использовали для них эпитета «поганые», определяю их как безбожных грабителей, которые питаются падалью и грязью («ядущимерьтвечину и всю нечистоту, хомяки и сосуля») и имеют ряд других, более отвратительные привычки. Также для византийских писателей Куманы были жестокие, грабительские и нецивилизованные люди, обладающие волчий нрав. С такой базы вполне естественно, что более поздние исследователи тоже описывали Куманы как «дикарей», которые не достойны собственной истории [1, с. 450], хотя существовала и противоположной точки зрения, а именно, что они были «одним из величайших и самых заметным ... народов мира» [2, с. 164].

Эта диаметрально противоположность во взглядах обусловлена не только односторонность старые письменные свидетельства, но также и полную неопределенность в отношении языка и этнической принадлежности кочевников, происхождение которых даже в просвещенном XVIII веке по-прежнему выводилось потомкам Ноя. Это хорошо отражено Татищевым в первой части его истории России (1768), где отмечалось дословно: «О их происхождении и праотцах, мною, ..., верного известия нет. Однако ж некоторые историки так хотят сведущи быт, что их от Исмаила происшедших скажут и на 4 рода разделили, яко торкмени, печенеги, торки и комани, ..., болгар же и хвалис от дочерей Лотовых, ..., но иногда сам себе противоречит. Польскиеполовцовово от Сима, ово от Афетасказуют... Я же сие родословие оставлю известнейшим в древностях изъяснит» [3, с. 272].

Этот отрывок представляет собой синтез средневековых русских представлений о происхождении куманского народа и дает ключ к множеству более поздних толкований. С одной стороны в нем Куманы находятся в один ряд с Торки, Печенеги и Туркмены, т.е. с другими более крупными групп кочевых племен, которые населяли степи между разгромом Хазарского каганата и монгольского вторжения. Как потомки сыновей Измаила они родственно связаны друг с другом. Отсюда происходит практика, рассматриваться вместе, несмотря на отдельные попытки для их дальнейшей дифференциации. Во вторых, выражение „Куманы, рекшеПоловци“ свидетельствует, что древнерусский летописец хорошо знал оба названия этого народа.

Более того, он их приравнивал и не собирался думать, что Половцы отличались от Куманов, как в восемнадцатом веке пытался сделать Сумм, а конца двадцатого века это поддерживала Плетнева. Другой вопрос в том, что в русской литературе накладывался термин «Половцы» и нехарактерное в случае название «Куманы» может быть, из-за влияния византийской традиции.

Особое внимание, однако, заслуживает конец рассматриваемого отрывка. В нем фиксируется один из самых ранних попыток объяснения этого этнонима. Куманы были названы „Половцы“, только потому, что они приходят из «пустыни» (из пустоши, из степи, то есть из поля) – это народная этимология, которая доминирует в течение последующих веков и находит своих сторонников даже среди ученых. И хотя имелись тоже другие толкования, Татищев (1768) определенно утверждает, что „имя их русское от поль великих, что сходно с греческим номады, ..., или с еврейским скифы...“ [5, с. 73].

Сегодня трудно установить логику в библейские генеалогии, которые относят куманов то к Япета, то к Сима. В любом случае они отражают одна позднеантичная традиция, которая объясняет происхождение всех народов с расселением сыновей Ноя. И если из сообщений Нестора мы можем заключить, что когда-либо существовали колебаний, какие были половцы – «сыновья» Амона или Измаила, то сама эта постановка говорит о восприятии половцев как народ, далеко родственник болгарам. Потому что согласно писанию Ветхого Завета, как дети сыновья Измаила так и тех из «Амона» (Бен Ами) ведут свое происхождение из братьев Авраама и Арана. После смерти Арана, его сын Лот остался жить в семье своего дяди, вместе с которым покинул свой родной город Ур и переселился из Шумера в северно-месопотамское царство Мари – в Харран. Он долго сопровождал Авраама в его скитаний в Египет и обратно в землю Ханаанскую, прежде чем их рода окончательно разделились. Лот поселился в Содоме, когда местный правитель Бера в союзе с правителем 4 других городах был уже отверг господство царя Эламского Кедор-Лаомер («Ходологомор» - наверное: Кудур-Лагамар), в результате чего последовала карательная экспедиция месопотамских коалиционных сил, которая закончила поражением повстанцев «в долине Сидим, где сейчас Соленого [т.е. Мертвое? прим.м., В.С.] море» (Бытие, 14, 1 и сл.). Прежде чем Содом был разрушен Божьего гнева, Лот нашел убежище в соседнем городе Цоар (или Сигор, то есть город Бела), а затем остановился в горы с обеих его дочерей, которые родили ему Моави Бен Ами – отец

Аммонитян, откуда по древнерусской традиции берут свое начало и (волжские?) болгар. Авраам тоже имел многочисленное поколение – Измаил (от египтянки Агар), Исаак (от его женой Сарра) и ряд сыновей от Хетура, на которой он женился после смерти Сарры. Библия сообщает имена двенадцати сыновей Измаила. От кого среди них русские летописцы выводили половцев, не ясно.

«Амоновое» и «Измаиловое» происхождение куманов, однако, в равной степени приводит к самым старшим сыном Ноя – Сим (или Сем), дал начало 25 восточных народов, названы в соответствии с имена его детей: Элам (отсюда Эламитов), Асур («отец» Ассирийцев), Арфаксацили Арпахшад (родоначальник Халдеев), Луд или Луз (прадед Алазонов», то есть Лазов) и т.д. В-пятых Библия упоминает Арам, а затем указывает имена его сыновей: Уц (Узили Гос), Ул (Хулили Лебул), Гетер (Гаферили Гатсера) и Маш (Мац). В свою очередь Арфаксад «родил» Каинан, Каинан «родил» Сала (Шелахили Салафиел), Сала «родил» Эвер (предок всех израильтян), а он же – Фалек (Фалех, Пелег) и Йоктан (Йектан). Именно из рода Фалека были Авраами его братья, в том числе отец Лота, а из сыновей Йоктана произошло ряд других восточных народов – индийцы (от Алмодад, Елмодад, Хелмодад), «кармилы» или «гамеры» (от Гадорам, Хадорам, Адорам, Идурам, Идурма), «кедруссы» или «гедруссы» (от Дикла, Деклам, Деелем), «хиркяны, гиркяны» (от Авимаил, Авимеил, Авимелех) и т.д.

При рассмотрении потомство Сима производит впечатление сходство между именем Арами это, дальнего его родственника по линии Фалека, Аран – отец Лота и брат Авраама и Нахора. Иногда Арам фигурирует и среди сыновей Йоктана или же отдельно как потомок Сима, из которого происходили арабов. Насколько русские летописцы считали половцы тоже для «сарацины», то легко могло бы возникнуть путаница при уточнение их библейское родословие – либо из Аврамовасына Измаил, либо из Арановавнука Бен Ами (т.е. от «Амона»). Тем более, что в самом рассказе Ветхого Завета содержится довольно много неясностей, особенно в отношении родственные связи лиц с одинаковыми личными именами. Так, например, среди потомков Нахора (брат Авраама и Арана, который женился на Арановой дочь Милка или Мелха) указан Кемуил как отец Арама [здесь вместо „Арам“ перевод Лютера Святого Писания дает название народа «Арамеи»]. Это вероятно отражает практику, возобновлять в род имена, потому что сам Нахор носил имя своего деда. Его первородный сын, однако, назывался Уц (или Уз), которые имя (Уц, Уз, Гос, Гоз), кроме как название внуком «хорееца» (хурита?) Сеир от его седьмого сына Дишан

(где Уц или Уз является брат Арана), фигурирует в первую очередь тоже среди детей Арама при перечислении сыновей Сима. Не скрывается ли здесь дополнительный повод для того, чтобы вывести происхождение куманов из Сима? В течение долгого времени (также и в XVIII веке) они были сопоставлены и отождествлены с предшествовавшие их в Европе Уци (Узи, Гузи).

Другая одна традиция связывает куманов с древних скифов и сарматов. Она коренится в практике византийских писателей использовать названия античных народов для обозначения позже появившихся в Европе новые «варварские» племена. Таким образом, имя Σκῦθαι в разное время означало в архаизированный смысл не только готы, славяне, русские, но также гунны, тюрки, авары, хазары, болгары, мадьяры печенеги, узи, кумани, сельджуки, монголы и даже османские турки. Уже в XVIII веке, в связи с предполагаемой готское-сарматское происхождение половцев, Татищев отмечает, что „о подлинном их происхождении, потому что они сарматы, не иначе, как с прочими от рода Симона пошли, ..., разуместь должно“. Не понятно, почему русский историк связывает сарматов (и отсюда – куманов) с самым старшим сыном Ноя. Может быть, он пытался примирить противоречия между русскими сведения и интерпретации некоторых польских хронистов, или исходил из презумпции, что готы как германцы были считаны «детьми» Сима. Среди распространенных в средневековье генеалогических «таблицы народов», однако, табары, сарматы, скифы, таври, меоты и ряд других народов к северу от Понта принадлежали скорее к потомству Иафета.

Согласно Библии, у Иафет (Яфет) было семь сыновей: Гомер, Магог, Мадай, Иаван, Фувал (Тувал), Мешех и Фирас (Тирас). В хронике Ипполита Римского с III века н. е. сарматы были отнесены именно к сыну Гомера – Асханат (т.е. Асханаз или Аскеназ, Ашкеназ), в то время как об один из других Гомеровых сыновей – Тогарма (Фогарма) утверждается, что он дал начало армян. Впоследствии восточная традиция начинает считать Фогарма (Тогарма) родоначальником всех тюркских народов. Еще в середине X века (около 950 г.) хазарский каган Йосиф отмечает в письме к испанскому раввину и великого визиря Кордовского эмирата Хасдай ибн Шапут, что у Тогарма (Фогарма) было 10 сыновей, седьмой из которых (Хазар) является родоначальник хазар. Чуть позже в составленный в конце X или начале XI в. апокриф Sēfār Josēppon („Книга [Псевдо-]Йосифа», кн. I, гл. 1, с. 3)

«Хозар» уже был поставлен в первую очередь, а затем следовали предки печенегов, аваров, болгаров, тюрков, бузов (огузов), венгров и т.д. Мусульманские писатели связывали с Иафис (Яфет) не только тюрки, хазары, «бурджаны» (дунайские болгар) и т.д., но иногда тоже китайцы (Цзин), киммерийцы (Кемари, Камари, Гомари), русские (Русс) и так называемые «ас-сакалиба» (Саклаб, Секлаб, Сахлаб). Кроме того, восточная традиция приписывает Иафета еще один сын Гоц (Гоз или Гуз), который, побежденный его брата Тюрк, отправился к реки Булгара (Волги). Для «команины, дети Гозза», среди вторгавшихся когда-либо в Персии «кофриат-турки», упоминает еврейский путешественник XII в. Вениамин Тудельский. Петер Сум, опираясь на издатель Вениамина – Бартъе, который считал команинов как «команиенские скифы» из окрестности реки Окса (Аму Дарья), указывает для них на Птолемея, перечислявших народ «ками» к сакам, т.е. к «восточным скифом» в непосредственной близости реки Яксарта (Сыр Даря)[6, с. 48].

Так, еще в позднем средневековье и на пороге нового время, на основании библейских генеалогии о происхождение куманов из Сима или из Иафета, старые историки отождествляли их с узами, торками, печенегами или же с готами, сарматами, скифами и других древних племен. Те же точки зрения существуют в научной мысли и позже, когда были сделаны первые частичные попытки определения этнической принадлежности этой исчезнувший народ. До появления А. Шльоцера однако, чьи труды мы в значительной степени обязаны выяснения основные понятия и требования в исторических исследований, происхождение древних народов осталось по прежнему традиционно связанно с Ной и его сыновей.

ЛИТЕРАТУРА

1 Schlutzer, A. L. Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I-III. Güttingen, 1795-1797 (см. т. II, 1796, с. 450-451).

2 Thunmann, J. Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Theil I. Leipzig, 1774, S. 164.

3 Татищев, В.Н. История Российская с самых древнейших времен, т. I, М.-Л., 1962, с. 272.

4 Собрание Русских летописей. СПб., 1856, т. I, с. 99.

5 Татищев, В. Н. История Российская..., т. IV, М.-Л., 1964, с. 73.

6 Сум, П. Ф. Историческое суждение об Уцах или Половцах. Сочинение Петра Фридриха Сума, ... Перевод с Датского Д.И. Протоиерея Стефана Сасина. – В: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Год третий, № 8. Москва 1848, с. 13-49 (см. с. 48).

ВКЛАД АКАДЕМИКА С. Б. БЕЙСЕМБАЕВА В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ

СУЛЕЙМЕНОВА Ж.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.
к.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Бейсембаев Серкбай Бейсембаевич – известный ученый, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, доктор исторических наук, патриот, партийный и государственный деятель, воин, педагог, один из ярких представителей казахской интеллигенции второй половины XX века.

С.Бейсембаев родился 27 декабря в 1912 году, уроженец Баянаульского района Павлодарской области КазССР. Отец Бейсембай, был крестьянином-бедняком.

После смерти отца пятилетний Серкбай Бейсембаев, с трехлетней сестренкой остался у деда и бабушки, так как у отца не было братьев и мать в 1918 году вышла замуж и уехала. После смерти единственного сына дед и бабушка, убитые горем, умерли в конце 1920 года [1, с.143].

С.Бейсембаев и его сестренка остались безнадзорными детьми, круглыми сиротами. После смерти деда и бабушки приятели и соседи отдали маленьких детей на воспитание односельчанину, который был бездетным человеком. Здесь и получили палочное «воспитание» до 1924 года. А в 1924 году несмотря на многодетность отчима, Серкбай Бейсембаев вынужден был перейти на воспитание к матери.

С трудным детством, у будущего академика не пропадало огромное желание и стремление к учебе. В дальнейшем тоже все было не просто. Самая большая трагедия тридцатых заключалась в том, что наряду с репрессиями и произволом в сердцах многих советских людей жила неистребимая вера в героину будней, в мудрость правительства, олицетворяющего Советскую власть. Таких было немало в Ленинском комсомоле, где начиналась трудовая биография

Бейсембаева с рядового инструктора ЦК ЛКМС Казахстана. К концу 1939 года, когда пламя мировой войны вплотную приблизилось к границам Советского союза, Серикбай Бейсембаевич работал заместителем Республиканской школы пропагандистов при ЦК КП (б) Казахстана. В числе первых его призвали в армию. Большой опыт пропагандистской работы позволял ему остаться в Военно-политическом училище. Здесь, убеждали его, он необходим для подготовки командного состава, но молодой коммунист был непреклонен: «Прошу отправить на фронт» [2, с.278].

В Сталинградской битве и получил боевое крещение Бейсембаев. Благодарная Родина наградила своего храброго офицера Орденами «Красная Звезда», «Великой Отечественной войны II степени», медалями «За оборону Сталинграда», «За отвагу» [1, с.131].

Вся дальнейшая сознательная жизнь была посвящена делу воспитания молодого поколения, подготовке научно-педагогических кадров. Поэтому вся педагогическая общественность страны относилась к нему с большим уважением.

Вклад Серикбая Бейсембаевича в историческую науку был по достоинству оценен. Он избирается сначала членом-корреспондентом, а затем действительным членом Академии наук Казахской ССР. Указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 13 октября 1972 года. Бейсембаеву было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки Казахской ССР», также награжден медалью «За трудовую доблесть» [2, с.279]. И эта не вся вершина, его неоценимого вклада в историю академик любил повторять «... Ничто не внушает большего отвращения, чем мысль успокоиться, остановиться на чем-то» [2, с.279]. Не важно какую должность Серикбай Бейсембаевич занимал, он всегда обладал удивительным даром распознавать добросовестных и пытливых исследователей.

Многие годы С.Бейсембаев являлся членом Всесоюзного общественного совета по координации научных исследований проблем коммунистического воспитания молодежи при ЦК ВЛКСМ. С полной отдачей сил он принимал участие в деятельности общества «Знание» Казахской ССР, в работе Редакционного совета Казахской советской энциклопедии, Редакционно-издательского совета АН Казахской ССР.

Серикбай Бейсембаевич достойно представлял науку Казахстана за рубежом, он выступал перед общественностью Индии, Монгольской Народной Республики, Бельгии [3, с.112].

Как руководитель авторитетного научного учреждения С.Бейсембаев твердо придерживался принципа открытости.

Прежде чем приступить к написанию книги или издать какой-нибудь научный труд коллектива, концепция исследования, а затем и рукопись широко обсуждались историками Казахстана и союзных республик. Нам представляется, что подобный стиль руководства и подход к раскрытию итогов и уроков прошлого обеспечили успех «Очерков истории Компартии Казахстана», первого крупного коллективного исследования после прихода к руководству институтом Бейсембаева. Самое главное – появление «Очерков истории Компартии Казахстана» означало завершение формирования еще одного центра исторической мысли Казахстана [4, с.7].

На счету академика Серикбая Бейсембаевича Бейсембаева более 160 наименований разнообразных трудов, посвященных различным периодам XIX и XX веков, которые отражают важные вехи исторического пути казахского народа. При этом среди опубликованных работ огромную долю занимают его индивидуальные и коллективные монографии, которые вошли в золотой фонд достижений исторической науки Казахстана.

Его самый главный труд «Ленин и Казахстан», вышедший в 1968 году принес автору заслуженное признание. Роль Ленина в создании советской государственности в Казахстане, довольно всесторонне освещена в историографии. Однако немного было таких авторов, как Бейсембаев, который ввел в научный оборот много новых документов по этой проблеме.

Книга «Ленин и Казахстан» явилась как бы фундаментальным итогом творческой деятельности академика. Но перед этим был целый ряд исследований, которые заслуженно вводят Серикбая Бейсембаевича, в ту группу историков, внесших неоценимый вклад в изучении истории Казахстана.

Серикбай Бейсембаевич Бейсембаев явился инициатором издания ежегодников «Вопросы истории Компартии Казахстана», в которых было опубликовано немало оригинальных в научном плане статей. Отдельные из них и сегодня не утратили своей научно-познавательной актуальности. Надо только вдумчиво их читать [4, с.7].

Современниками Бейсембаева были такие выдающиеся личности, как Сатпаев К.И., Ауэзов М.О., Чокан Ш.Ч., Маргулан А.Х., Нусупбеков А.Н., Байшев С.Б., Бекмаханов Е.Б., Айманов Ш., Мустафин Г., Габдуллин М., с которыми он дружил и работал. Серикбай Бейсембаевич занимает достойное место в этой плеяде великих людей Казахстана [1, с. 6].

Огромный вклад замечательного академика Бейсембаева в науку снискал ему большой авторитет и признание в научной среде. Несмотря на нелегкое детство и тяжелые фронтовые годы, человек не сдаётся, а добивается все больше и больше. Мы, молодое поколение должны ставить в пример себе, таких видных деятелей исторической науки. Прошло более ста лет, со дня его смерти, но светлая память о нем будет всегда жива. У молодого поколения большая гордость, что именно на нашей прекрасной и просторной земле родились такие великие люди.

ЛИТЕРАТУРА

1 Академик Серкбай Бейсембаев. Составители: Ж.Б. Абылхожин, Е.М.Грибанова, С.С.Бейсембаев, Н.С.Шарипова - Алматы, 2004. -362с.

2 Арын Е., Нұхұлы А. История которая была... к 90-летию академика С.Б.Бейсембаева//Звезда Прииртышья. - 22 августа. - 2002.

3 Абжанов Х., Абылхожин Ж. Общественный деятель, ученый гражданин (100 лет со дня рождения академика С.Бейсембаева)// Казахстанская правда - № 28-29. - 25 января. - 2013.

4 Абжанов Х.М. Академик Бейсембаев и развитие исторической науки в Казахстане// Өлкетану/Краеведение.-2002.-№3.

ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ (1926-1959 ЖЖ.)

ТАЛДЫБАЙ А. Ж.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Интеллигенция деп ой еңбегінің рухани болмысын меңгерген адамдарды айта отырып, олар қоғамдық өмірдің барлық салаларында қызмет етіп, олардың дамуын жетілдіріп, жеделдететін қозғаушы күш екені белгілі. Сонымен бірге интеллигенция қоғамның әлеуметтік – таптық құрамының бөлігі ретінде бір тұтас, ішкі бөліктермен тұтасып жатқан күрделі әлеуметтік топ. Интеллигенцияның топ ретінде қалыптасуының өзіне тән екі белгісі бар: мамандықты еңбек әдісі ретінде ой еңбегінің бір түріне жатқызылуына және топтық әлеуметтік қызметінің мәніне байланысты еді. Сондықтан кенестендіру жылдарының зерттеу аралығындағы қазақ интеллигенциясының тарихын демографиялық жағынан қарастырудың негізінде, саяси қудалаулар мен репрессиялық

зобалаңдарға ұшырату арқылы жазалау іс әрекеттерінің әкелген зардаптары, олардың саны мен құрамындағы өзгерістерді зерттеп білу, қоғам өмірін танып білудің алғы шартына жатады. Демек, 1920 – 1950 жылдардың аралығындағы қазақ интеллигенциясы жөніндегі демографиялық зерттеулер бүгінде тың деректер ұсынып, сол кездегі қоғамдық, әлеуметтік дамудың сырын жете білуге жол ашуда.

Бүкілодақтық халық санағы бойынша Қазақстандағы қазақ интеллигенциясының саны 1926 жылы 1693 болып, 12,2 пайызды құраса, ал орыстар қатары 9060 адамды құрап, 65,5 пайыз болды. Яғни қазақтардың көрсеткіштеріне қарағанда орыстардың қатары 53,3 пайызға басымдау болған еді [1, 70-72 б.]. Ал 1939 жылы қазақтар арасындағы интеллигенциясының саны 93518 адамды құрап, 26,4 пайыз болған, ал орыстар қатары 182734 адам болып, 51,5 пайызды құрады. Яғни қазақтардың санымен салыстырғанда орыстардың қатары 25,1 пайызға көбірек болған екен [2]. 1959 жылы қазақ интеллигенциясының саны 148376 адам болып, 19,2 пайызды құрады, ал орыстардың қатары 441385 адамды құрап, 57,1 пайыз болды. Яғни қазақтарға қарағанда орыстардың қатары 37,9 пайызға басымдау болғаны байқалады [3]. Сондай-ақ қазақ халқының өзінің ішінде 1926 жылы қазақ интеллигенциясының саны 0,5 пайызды құраса, 1939 және 1959 жылдары олардың қатары 4,0 пайыздан 5,3 пайызға өскен екен.

Сонымен бірге 1926 және 1959 жылдар аралығында республикамызда жүргізілген кеңестендіру саясатының нәтижесі ХХ ғасырдың басында қалыптасып келе жатқан қазақ интеллигенциясына қарсы ұйымдастырылған, халқының бетіндегі қаймағы мен бас көтерер азаматтарын атқарған қызметтерін сылтаурату мен өтірік жала жабу негізінде жеке өмірлеріне қауіп төндіріп, саяси репрессияларға ұшырату арқылы, жер аудару, түрмеге қамау және асу немесе ату жазаларына кесілді. Енді сол саяси қуғындаулар мен репрессияларға ұшыратылған қазақ интеллигенциясы құрамындағы азаматтарының тағдыры мен тағлымындағы демографиялық мәселелеріне тоқталамыз.

М. Голощекин 1925 жылдың қыркүйегіндегі республикаға өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып келгеннен кейін-ақ, істі қазақтың интеллигенция оқығандары мен күресуден бастады.

1926 және 1959 жылдары аралығындағы Қазақстандағы қазақ интеллигенциясына қарсы бағытталған іс-әрекеттер мен репрессиялау науқаны немесе «халық жауы» ретінде саяси репрессиялық жазалау: ату, асу, жер аудару немесе тұтқындап түрмеге жабу іс-шаралары

кең көлемде 1929-1932 жылдары және ресми түрде 1926 жылдың өзінде-ақ басталған еді. Осы аралықта қазақ интеллигенциясының қатары орталықтың саясаты мен идеологиясына сай деңгейде ғана дамытылып, қатаң бақылауда болғаны өз алдына, үзіліссіз репрессияларға ұшыратылып отырды. Кеңестендіру жылдарының зерттеу аралығында қазақ интеллигенциясы саяси репрессиялық жазалаудың үш толқынын бастан кешкен екен: біріншісі, 1929-1932 жылдары алаш интеллигенциялары түрмеге камалды, сотталды, атылды; екіншісі, 1937-1938 жылдары «халық жауларын» жою науқаны өтті; үшіншісі, 1946-1953 жылдары «буржуазиялық ұлтшылдар», космополиттер жазаланып, қайғы-қасіреттерге душар болғанын байқаймыз.

Қазақ халқы, әсіресе оның интеллигенция қауымы мен партия Кеңес орындарындағы басшылық қызметтегі белсенді азаматтары 1926-1930 жылдардағы қуғындауларға ұшырап, тек 1937-1938 жылдары 135 мың қазақ интеллигенциясы саяси репрессия зобаланының құрбаны болып атылды [4, 420 б.].

Халықтың рухани мәдениетін сақтаушы, қорғаушы және дамытушы болғандар жаппай түрмелерге жабылды, айдалды, атылды. 1926-1932 жылдары қазақ интеллигенциясының тарихында үлкен белестер болып қалғаны өз алдына, бірақ бұл жылдарда олар коммунистік қысымның күшеюіне қолдарынан келгенше тойтарыс бере отырып, өз қызметтерін жалғастырды. Сол кездегі идеологиялық шабуыл, қызметтен ығыстыру түрінде жасалған қысым 1928-1930 жылдары партия органдары ескі қазақ интеллигенцияны тұтқындауға ұласты. Мәселен, қазақ қаламгерлеріне әр түрлі жала жабулар бойынша құрамында: Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Жұмағали Тілеулин, Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхаметжан Тынышпаев, Әбдірахман Байділдин, Біләл Сүлеев, Мағжан Жұмабаев, Хайретдин Болғанбаев, Ғазымбек Бірімжанов, Қошқе Кеменгеров, Ахметсапа Жүсіпов, Абдолла Байтасов, Мұхтар Әуезов, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермеков, Жұмахан Күдерин сынды ұлтымыздың біртуар азаматтары бар 150 қазақ оқығандары түрмеге қамауға алынды [5]. Нақтырақ айтқанда, бір ғана 1930 жылдың күзінде 40 қазақ азаматы абақтыға камалып, 15-түрлі мерзімге жер аударылған еді [6]. Осы тұтқынға алынғандардан Мұхтар Әуезов пен Әлімхан Ермеков сынды бірең-сарандары ғана аман қалды. Бұл бүкіл қазақ интеллигенциясына қарсы жасалған репрессияның алғашқы толқыны болса, ал 1929-1932 жылдары

ескі интеллигенция өкілдеріне қарсы репрессияның алғашқы толқыны ұйымдастырылып, онда: Жүсіпбек Аймауытов, Дикан Әділев, Әбдірахман Байділдин, Ахметсапа Жүсіпов, Халел Ғаббасов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Үкілі Ыбырай сынды азаматтар қызылдар қолынан қаза тапты және тағы басқа қазақтың маңдай алды өкілдері репрессияға ұшыраған еді. Ал қалған қазақ интеллигенция қауымын 1937-1938 жылдардағы саяси репрессияға ұшырату арқылы асу, ату зобалаңы күтіп тұрды.

1937 жылы 11-ші тамыз күні Илияс Жансүгіров тұтқынға алынды, 24-ші қыркүйекте Сәкен Сейфуллин тұтқындалды, Бейімбет Майлин 6-шы қазан күні темір торға түссе, ал 8-ші қазанда Ахмет Байтұрсынұвын ұсталғанына байланысты деректер бар. Сондай-ақ Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Ғаббас Тоғжанов, Санжар Аспандияров, Темірбек Жүргенов, Абат Әлібаев, Әуелбек Қоңыратбаев, Мұстафа Қайыпназаров, Райымжан Мәрсеков, Орынбек Беков сынды сөз зергерлері мен қаламгерлерінен, олардың шығармашылық мұрасынан көз жазып қалған қазақ кеңес әдебиеті бір сәтте ортайып, жүдеп шыға келді. Сөйтіп жеке басқа табынудың құрбаны болып кеткендердің қаншама шығармалары, мәдениетке қосар үлестері өздерімен бірге мәңгі жоғалды.

Демек, қазақ халқының тұлғалы ұлдарына 1937 жылы «халық жауы» деген айып тағылып, қасіретті қудалаудың құрбаны болды. Алайда «халық жауларының» негізгі көпшілігінің тағдыры КСРО Жоғары сот әскери коллегиясының үштігінің мәжілісінде шешілді. Бұл жылдары Кеңес өкіметін орнату мен нығайтуға қатысқандардың көбі: Абдолла Асылбеков, Сейітқали Мендешев, Бәймен Алманов, Нәзір Төреқұлов, Смағұл Сәдуақасов, Сабыр Шәріпов, Тұрар Рысқұлов халық жауы деп жарияланды.

Қазақстанның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері Нығымет Нұрмақов, Сұлтанбек Қожанов, Ораз Жандосов, Әбілқайыр Досов, Садықбек Сапарбеков, Зейнолла Төреғожин, Сұлтан Сегізбаев, Илияс Қабылов, Қайсар Тәштитов және басқада көптеген қазақ азаматтары өтірік жаламен жазаланып, сталиндік жәндеттердің қолынан қаза тапты. Сонымен тағы бір құжатта 1937-1938 жылдардағы жазалау кезінде республикада БК(б)П-дан 9223 коммунист шығарылған деген деректер келтірілген. Жалпы осы жылдары 66 мың адам жапа шегіп, 22 мың азамат атылып, 44 мыңы түрмеге жабылған еді [7].

Саяси репрессияның 1937-1938 жылдардағы толқынында қаза тапқан ақын жазушылардың басым бөлігі Қазан төңкерісіне

дейінгі жылдарда қызмет еткен интеллигенция өкілдері еді. Олардың құрамында: Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Бейімбет Майлин, Молдағали Жолдыбаев, Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Санжар Аспандияров, Құдайберген Жұбанов, Жұмат Шанин, Халел Досмұхамедов, Елжас Бекенов, Біләл Сүлеев, Телжан Шонановтардың халық жаулары болып дүниеден өтуі – төңкеріске дейінгі ескі ой еңбегі интеллигенциясының түгелдей дерлік саяси репрессияның құрбаны болып, қаламгерлердің осы ұрпағынан аман қалғандардың некеңсаяқ екендігін көрсетті. Ескі оқығандар бір басқа, ал Хамза Жүсіпбеков, Әбдірахман Айсарин, Қошке Кемеңгеров, Әуелбек Қоңыратбаев, Шәймерден Тоқжігітов, Илияс Қабылов сынды және тағы басқа қаламгерлерді әдебиетке әкелген де, саяси жау деп өмірлерін қиған да социализм болды.

Саяси репрессия жылдарының зобалаңы қазақ интеллигенциясының құрамындағы маңдай алды ер азаматтарының өмірлерін қиып жіберсе, ал қазақтың әйел интеллигенциясына өте ауыр соққы болып тиді. Бұл оқиға олардың сан жағынан өсуін тежеді. Олар өздері үшін де, «халық жаулары» болып кеткен күйеулері үшін де, жауапкершілікке тартылды. АЛЖИР-де қапаста ән айтып «Қалың қазақтың әйелдерінің тас болған жүрегін жылытып, көңілдеріне күн сәулесін ұялатқан» Жанбике Шанина, қамауда жүріп өлең жазған Күләнда Қожанова, Мағжан өлеңдерін тұтқын әйелдердің көңіліне медеу еткен Мәриям Есенберлина, 8 жыл бойы АЛЖИР мен Нижний Тагил лагерінде тұтқында жүріп дәрігерлік қызметпен айналысқан Дәмеш Жүргенова, бес баласынан айырылса да, өзгелерге сүйеніш бола білген Күнжамал Майлиналардың ерліктеріне кейінгі ұрпақ тағзым етеді. Қазақ әйелдеріне тән ең жақсы қасиеттерімен көрінген Гүлбахрам Сейфуллина, Мәриям Тоғжанова, Рәзия Мендешева, Әзиза Рысқұлова, Рабиға Аспандиярова, Бибіжамал Сырғабекова, Айша Қабылова және тағы басқа рухы қайсар қазақ әйелдері болды. Сонымен бірге қандықол сталинистердің қолынан Телжан Шонановтың жұбайы Шахзада Шонанова қаза тапты. Сондай-ақ, түркі халық партиясы дегенді құрдындар деп айыпталғандардың қатарында Ғанижамал Қабдалиева 1937-1947 жылдары Сібірге айдауда болды [8, 167-168 б.].

1937-1938 жылдардағы сталиндік саяси репрессия кезінде құрбан болған осы айтулы азаматтарымыз жайлы бүркемеленген шындықты ашып, халыққа жеткізу жолында «Әділет» қоғамы игілікті істер атқарып келеді. Қоғамның алғашқы төрағасы Санжар Оразұлы

Жандосовтың атына жіберілген құжат – КСРО Жоғарғы соты Әскери коллегиясының Алматы қаласында 1938 жылы, ақпан-наурыз айларында өткен көшпелі сессиясының азалы сыр шертетін қаралы тізімді жүйелей келгенде, аталып отырған жылдың 25 ақпанынан 13 наурызына дейінгі аралықта 631 адамның атылғаны анықталды. Жендеттер күн сайын орта есеппен 43 адамды атып отырған.

Атылған азаматтардың ұлттық құрамына назар аударсақ, қазаға ұшыраған 631 адамның 70-75 пайызы қазақ интеллигенциялары екен [9, 32 б.]. Халқының мұнын мұндап, жоғын жоқтайтын қайраткер ұлдарынан айырылғаннан кейін халықтың ұлттық интелектісі мен күш-қуаты төмендейтіні анық. Тізімге қарағанда ақпан-наурыз айларында сол кездегі қазақтың асыл арыстарының бас көтеретіндері ұсталып, атылған. Бәрі жоғарыда аталған таныс есімдер, ұлт қорғандары мен мақтаныштары еді.

Сондай-ақ, қазақ интеллигенциясының аяулы боздақтарының атылған сүйектері мен жатқан жерлерін анықтау, ол жерлерді аяқ асты етпей қастерлеп, құрмет тұту баршамыздың парызымыз. Осы тұрғыдан зор ізденістердің нәтижесінде атылған 631 азаматтың бәрінің болмаса да, бірқатарының сүйегі Талғар ауданындағы Жаңалық деген жерден, бұрынғы Диканбай қыстауының орнынан табылды. Көздеріне қан толып, адамдық ұсқынынан айырылған қарғыс арқалаған жендеттер мәйіттердің қабірлерін де қазуға ерініп қораның ішінде атып, қабырға төбелерін мәйіттердің үстіне құлата салған деген деректер айтқандарымызға дәлел бола алады.

Репрессия мәліметтеріне арналған деректерге жүгінсек 1937-1938 жылдарда «Халық жауы» деген жаламен ересек азаматтардың арасында жазықсыз атылған қазақ азаматтары Одақ бойынша білімі бар, қызмет істеп жүргендер ішінде орташа көрсеткіштен 2 есе, дәлірек айтсақ грузиндерден 2 есе артық, орыстардан 3 есе дерлік, татарлардан 4 есе, ал өзбектерден бақандай 5 есе көп болды [10, 55 б.].

Яғни 1937-1938 жылдардағы саяси репрессиялық қанды қырғын жазықсыз жандарды жазалау, тұтқындап жер аудару, сотсыз жазалау, ату, жою жағдайлары кең өріс алып, еліміздің барлық жерлерін қамтыған болса, ал оның жалғасы соғыстан кейінгі 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басындағы сталиндік репрессияға ұласты. Бұл жолы «буржуазиялық ұлтшылдар» космополитизм мен күрес жолында сынның атқылауына творчестволық және ғылыми интеллигенция өкілдері түсті. 1940 жылдардың екінші жартысында қазақ халқы ауыз әдебиетінің 100 томға жуық құнды туындылары партия шешімімен қоғамға зиянды деп танылып,

оларды пайдалануға тиым салынды. 1950 жылдары кітапхананың кітап қорларынан және сатылатын мекемелерден белгілі тарихшы Ермұхан Бекмахановтың, филолог Есмағамбет Исмайлұвтың, Мұхтар Әуезовтың, Сәбит Мұқановтың, Әбділла Тәжібаевтың, Ахмет Жұбановтың, Мәриям Хәкімжанованың туындылары алынып тасталды [11, 83 б.]. Сол жылдардағы еліміздегі жүргізіліп жатқан Кеңестік саясаттың нәтижесі тарихшы, филолог ғалымдарымыздың қаймақтары: Ермұхан Бекмаханов, Бек Сүлейменов, Есмағамбет Исмайлұв, Қажым Жұмалиев, Ахмет Жұбанов және тағы басқалар қудалаудан тыс қалдырылмады. Ғылым Академиясының президенті, бүкіл әлемге белгілі ғалым-геолог Қаныш Сәтбаев пен жазушы Мұхтар Әуезов сынды халқымыздың көрнекті ұлдарын қызметінен айырып, уақытша болса да біраз репрессияға ұшыратып, республикадан кетуге де мәжбүр етті. Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдардағы Қазақстан жерінде жүргізілген мұндай жағдайларды тек И. Сталиннің өлімі ғана саяси репрессияны тоқтатқанымен қазақ интеллигенцияларына деген саяси-идеялық күрес кейінгі жылдары да жалғасын тауып жатты.

Демек, 1940 жылдардың 2-ші жартысы мен 1950-ші жылдардағы жазушы, филолог және тарихшы педагог ғалымдарымыздың сол кездегі жағдайлары бойынша ұлт даярлаудағы орны айта қаларлықтай болған жоқ. Бұл құбылыс тарихи қалыптасқан жағдай еді. Өйткені, әкімшіл-әміршіл жүйенің басқарудағы әдісі осындай келіссөздікке әкелді. Яғни, біздің бүгінгі рухани саладағы қиыншылықтарымыздың бір ұшы нағыз қазақ мамандарының социалистік құрылыстан зорлықпен ажыратылғанында жатқан еді. Ал, 1920-шы жылдардың екінші жартысы мен 1930 жылдардың басындағы Кеңес өкіметінің қазақ интеллигенцияларының қалыптасып, өніп-өсуіне қарсы ұйымдастырылған күресі, Алаштың қазақ азаматтарына қызметтерін пайдаланды деген ұранды ұстанып, оларға дөрекі сындар тағу арқылы қуғындау, түрмеге жабу мен жер аудару арқылы келген репрессия болса, адам көргісіз 1937-1938 жылдардағы қолдан жасалған қанды қырғын «халық жауы» деген және тағы басқа сылтаулар мен айыптаулар тағу арқылы асу, ату және қырып-жоюдың нәтижесіндегі саяси репрессия Қазақстандағы мындаған қазақтың маңдай алды ой еңбегі азаматтарының өмірін алып кетсе, ал соғыстан кейінгі және 1950-ші жылдарды толық қамтыған репрессия қазақ интеллигенцияларының басқан ізін аңду, көне әдеби мұраларды саяси-идеялық тұрғыдан жаратпай тастау, еркін ойдың нышанына айналған тарихи тұлғаларды күйелеу

тоқтамады. Міне, осындай зұлмат саясаттардан соң Қазақстан интеллигенцияларының арасындағы қазақ интеллигенциясы сапалық жағынан әлсірегенімен, еңсесін көтеріп, көшпен бірге алға жылжудың үстінде болды.

Қорыта айтқанда, 1926 – 1959 жылдар аралығында республика халқының арасында қазақ интеллигенцияларының саны саяси репрессияларға қарамастан өскендігі байқалады. Осылайша қазақ халқы өзінің ата жұртында отырып өз ана тілінен, ұлттық ерекшелігінен, өз мемлекеттігін сезінуден айырмақшы болған қауіпті қара сызықты алғаш рет аттаған еді. Демек, зерттеу аралығында Қазақстан интеллигенцияларының арасында қазақ интеллигенциясының саны мен құрамындағы өзгерістер байқалды. Яғни, бұдан қазақ мамандарының қызмет түрлерінің әр түрлі салалары бойынша қалыптасып, саны мен үлесі артып, қазақ интеллигенциясы қатарының өсіп келе жатқанын байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Всесоюзная перепись населения 1926 года: КазССР. Т 25, Москва: ЦСУ Союза ССР, 1928. - 70-72 б.
- 2 ҚР ОММ. 698-қор, 21-тізбе, 43-іс, 11-12, 45-46, 44-іс, 1-2, 7-8 п. п.
- 3 ҚР ОММ. 698-қор, 21-тізбе, 225-іс, 537-554, 573-590 п. п.
- 4 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін [Очерк]. Алматы. Дәуір, 1994. – 420 б.
- 5 Қабдолқайырұлы Ғ. Азаттық аңсаған Алаш // Ана тілі. – 1992. – 16 шілде.
- 6 Қойгелдиев М. Зұлматқа ұрындырған жол // Егемен Қазақстан. – 1992. – 22 маусым.
- 7 Тәгімов М. Парыз және парасат // Лениншіл жас. – 1988. – 1 қазан.
- 8 Дүкенбаева З. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы ұлт зиялылары: Оқу құралы. Павлодар: ПМПИ, 2008. – 167-168 б.
- 9 Тәгімов М. Қазақ әлемі. Алматы, Қазақстан: Атамұра, 1993. – 32 б.
- 10 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: ҚАЗ ақпарат, 2001. – 55 б.
- 11 Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих тұлға теория. – Алматы: «Кітап баспасы» ЖШС, 2004. – 83 б.

РУССКО–ДЖУНГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЕ НА РУБЕЖЕ XVII – XVIII ВЕКОВ

ТУСУПОВА Г. Б.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Русское государство и Джунгарские ханство поддерживали дипломатические отношения на протяжении более 100 лет. Между тем, изучение русско - джунгарских дипломатических отношений представляет собой одну из важных задач, стоящих перед исследователями международных отношений в Центральной Азии. Известный отечественный монголовед Ш.Б. Чимитдоржиев в связи с этим отмечал, что дипломатии в русско-ойратских отношениях отводилась ведущая роль: «Восточная политика Русского государства (и по отношению к ойратам) осуществлялась не только силой оружия, но и дипломатическим путем. Мирным, дипломатическим путем русским властям удавалось достичь гораздо большего в освоении новых земель и переходе местных народов в российское подданство. В истории русско - ойратских отношений в XVII века основным средством разрешения спорных проблем в большинстве случаев являлись переговоры, посольские и торговые связи»[1, 25 с.].

Важное место по информативности имеют записи приемов джунгарских послов правительством России и переговоры с ними, а также инструкции (наказы), отчеты и журналы (дневники, статейные списки) русских послов в Джунгарии. В этих материалах и документах наиболее полно отражена картина противоборства русской и джунгарской дипломатий, раскрывается тактика сторон, методы и приемы достижения целей, роль и значение церемониала в дипломатических отношениях Русского государства и Джунгарское ханства и другие аспекты изучаемой проблемы.

Русско - джунгарские дипломатические отношения являлись частью системы международных отношений в Центральной Азии. Начиная с периода образования Джунгарского ханства, обмен посольств осуществляется практически непрерывно, что свидетельствует о высокой динамике русско - джунгарских дипломатических отношений, значительной степени зависимости этих государств друг от друга. Россия в своих отношениях с Джунгарским ханством ставила экономические интересы и стратегические аспекты. С одной стороны, расширить свои владения в Юго-Западной Сибири за счет присоединения новых территорий

и новых данников, с другой стороны, обеспечить их безопасность, пытаясь использовать Джунгарское ханство как противовес наступающей на Центральную Азию - Цинской империи, но в то же время не дать чрезмерно усилиться государству ойратов за счет захвата казахских жузов. В идеале - побудить правителей Джунгарии признать российское подданство[2, 143 с.].

Внешнеполитические задачи ойратов по отношению к России сводились к следующему:

- Избегать войны на два фронта - против России и цинского Китая;
- Иметь на границе с Россией обширное буферное пространство с аборигенным населением, контролируемым джунгарами;
- Не допустить реального подчинения казахских жузов России, чередуя тактику набегов и грабежей с политикой «умиротворения» казахских кочевников;
- Найти в лице России военного союзника в борьбе с Цинской империей;
- Поддерживать с Россией активные торгово-экономические связи[3, 87 с.].

До начала 50-х гг. XVIII в. русская дипломатия использовала Джунгарское ханство как противовес империи Цин в Центральной Азии, успешно поддерживая выгодный России баланс сил в этом регионе, не вступая в военный союз ни с Джунгарией, ни с Китаем, тем самым не связывая себя никакими обязательствами и в то же время, имея с обоими государствами дружественные отношения и торгово - экономические связи. Российская дипломатия уступила джунгарам в Казахстане, в результате чего в начале 40-х годов XVIII века владетели Среднего и Младшего жуза признали над собой власть Джунгарского хана Галдан - Цэрена. Неудача постигла Петербург и в вопросе выдачи ойратами казны, захваченной под Ямышевом в 1716 году, а также в возмещении ущерба за нападения и разорения русского и аборигенного населения Сибири. В свою очередь джунгарская дипломатия в тяжелейшей борьбе с Китаем сумела обеспечить себе безопасный тыл со стороны России. Война с империей Цин заставляла джунгарских ханов и их дипломатов в отношении России действовать с оглядкой, по возможности избегать крупных конфликтов. Особенностью дипломатических отношений между Россией и Джунгарией был ее челночный характер, отсутствие постоянных представительств, но для этого не было условий и необходимости, между сторонами не заключались письменные

договоры. Все вопросы решались в ходе устных переговоров или в процессе переписки между главами двух государств.

В русско - джунгарских дипломатических отношениях, можно выделить несколько этапов с присущими им особенностями. На первом этапе (начало XVII в. - 1635 г.) - это были отношения сибирских воевод и московского правительства с отдельными ойратскими князьями. Главной задачей русского правительства и местных сибирских властей на этом этапе было не допустить захвата русских городов и ясачных волостей огромными, в сравнении с русским населением Сибири, массами кочевников-ойратов, добиться приведения ойратских тайш «под высокую государеву руку», т.е. в подданство. Отсюда беспрецедентные уступки в области торговли, непрерывная отправка посольств с «жалованьем» ойратским князьям и т.д. Наряду с военными акциями, русская дипломатия сыграла важную роль в том, что русско-ойратские отношения на этом этапе, несмотря на отдельные военные столкновения, не вылились в войну. Дипломатия ойратов в это время не представляла собой что-то цельное. Ойратские князья в сношениях с русскими властями, как правило, преследовали личные или групповые цели.

Второй этап в русско-джунгарских дипломатических отношениях начался после образования Джунгарского ханства и продолжался до конца 70-х гг. XVII в. Эти отношения принимают все более упорядоченный характер и осуществляются уже между государствами, а не только с отдельными тайшами. На первый план во взаимоотношениях выдвигается вопрос о сферах влияния в Сибири и складывается система русско-джунгарского кондоминиума, инициатором которой был Батур-хунтайджи. Самыми сложными и неровными русско-джунгарские отношения вообще и дипломатические, в частности, были в период правления хана Сенге. Галдан попытался продолжить его политику, но война с Халхой, а затем с Китаем заставила его изменить политику и искать союза с Русским государством.

Третий этап в русско-джунгарских дипломатических отношениях приходится на период превращения Джунгарии в могущественную кочевую империю Центральной Азии. Этот период можно датировать концом 90-х гг. XVII-1745 гг. XVIII вв. Несмотря на разгром цинским Китаем армии Галдана, основы Джунгарской империи были заложены этим ханом, завоевавшим Восточный Туркестан, Семиречье, Северную Киргизию, подчинивших своей власти ряд городов Средней Азии. Цэван-Рабдан, проявив политическую

гибкость и энергию, сумел восстановить власть Джунгарии над этими землями и народами и приумножить могущество империи. Галдан-Цэрэн поднял могущество ханства на небывалую высоту. Не случайно Джунгарское ханство в эти десятилетия не только успешно отбивало натиск могущественной Цинской империи, но и наносило ей тяжелые поражения [4, 123 с].

Дипломатические отношения с Россией в этот исторический период носили регулярный характер, но осложнялись постоянным продвижением России вглубь так называемых буферных территорий Юго-Западной Сибири, поглощением контактной зоны, населенной коренными народами, а также нападениями кыштымов Джунгарии - телеутов и киргизов - на русские крепости и ясачные волости. Походы И.Д. Бухгольца и И.М. Лихарева в 1715-1720 гг. и создание Верхъиртышской линии крепостей, основание на Алтае Кольвано-Воскресенских рудников и заводов резко обострили ситуацию. Не случайно главной темой в русско-джунгарских переговорах станет проблема сноса этих крепостей и заводов, а также выдачи беженцев, урегулирования торговли, проблема права сбора ясака. Русские власти, несмотря на яростное сопротивление джунгар и их киргизских и телеутских кыштымов, постепенно выдавливали последних из Южной Сибири, даническая база ойратов постоянно сужалась. Все усилия джунгарской дипломатии остановить наступление Российской империи оставались безрезультатными. Временно реванш джунгарам удалось взять в Казахстане, заставив казахскую знать признать джунгарское подданство и по существу превратить казахских правителей Среднего и Младшего жузов в двесподданцев. Дипломатия ойратов в Казахстане в первой половине 40-х гг. XVIII в. полной мере проявила свои сильные качества: наступательность, энергию и в то же время гибкость, сочетание самых различных методов воздействия на правящую в Среднем и Младшем жузах верхушку.

Последний четвертый период в дипломатических взаимоотношениях приходится на 1745-1758 гг., т.е. на период усобиц и гибели Джунгарии. Слабость Джунгарии соседи, в том числе русские власти, почувствовали уже к концу 40-х гг. Резко активизировалась разведывательная деятельность русских в Джунгарии, меняется характер посланий русских губернаторов к правителям Джунгарии, он приобретает черты ультиматумов. Русское правительство попыталось вести дипломатическую игру на борьбе ойратских князей между собой, побудить потерпевших поражение князей признать подданство России, но безуспешно.

Оценивая русско-джунгарские дипломатические отношения за весь период их существования необходимо отметить, что в целом это были мирные отношения, лишь изредка нарушавшиеся пограничными локальными конфликтами. Основными причинами, которых было стремление ойратов воспрепятствовать политике ограничения Россией их сферы и степени влияния в Сибири и Казахстане, оттеснить ойратские кочевья все дальше на юг. В дипломатических взаимоотношениях с Россией джунгары стремились использовать стратегию эксплуатации. Все посольские миссии ойратов в сибирских городах, Москве и Петербурге вели большую торговлю, закупая, в том числе запретные товары - оружие и порох, свинец и пр. Привезенные же ими товары, как будто бы принадлежащие ханам, как правило, не объявлялись и пошлины с них не взимались. Не будет преувеличением сказать, что торговля с Россией, сбор дани с двесподданцев и даже с русских ясачных волостей составляли важнейшую статью доходов Джунгарского ханства. Это был, как отмечал О.В. Воронин вынужденный со стороны России компромисс, и добавим мы, плата России ойратам за весьма условный и хрупкий мир на границе.

Джунгарские ханы, прежде всего Хара-Хула, Батур-хунтайджи, Галдан-Бошокту-хан, Цэван-Рабдан, Галдан-Цэрэн были опытными и весьма искусными в политике и в международных отношениях правителями. Они четко представляли себе свои задачи, объективно оценивали реальную обстановку и соотношение сил своих противников и союзников, умели идти к реализации своих целей последовательно и неуклонно, не отказываясь при этом от компромиссов, умелой дипломатической игры. Посольские миссии в Российское государство были подчинены главной цели джунгарских ханов - использование могущества и влияния России как в укреплении власти внутри Джунгарии, так и усилении позиции ханства на международной арене.

Дипломатическое искусство, являясь составной частью политической культуры России и Джунгарии, основывалось на различных ценностях. Российская - на нормах христианской морали и европейских традициях, в то же время, вобрав в себя огромный опыт общения с народами и государствами Востока. Отсюда в отношениях с Джунгарией явственно проступает ее «азиатскость», т.е. стремление, во что бы то ни стало подчинить ойратов своей власти, пытаться использовать в своих целях претендентов на ханский трон Даваца и Амурсану. Политическая традиция джунгар и их

внешнеполитические подходы и дипломатия несли на себе мощный отпечаток многовекового опыта монгольского народа, его духовно-нравственные и религиозные, прежде всего буддийские начала. Ойратские дипломаты брали не ораторским искусством, а своей неуступчивостью, постоянной нацеленностью на решение важнейших для их государства вопросов, использовали для достижения своих целей разнообразные методы и средства: от исторического права до династических браков. Хотя обе стороны не имели постоянных представительств, однако длительное нахождение посольств (порой до двух-трех лет) компенсировало их (представительств) отсутствие.

Дипломатические взаимоотношения Русского государства, а затем Российской империи с Джунгарским ханством были отношениями равноправных, хотя и неодинаковых по силе и могуществу. Эти отношения возникли на основе экономической и политической заинтересованности обеих государств в поддержании дружественных отношений друг с другом. Хотя ни Россия во внешнеполитических приоритетах Джунгарии, ни Ойратское государство в иерархии таковых на Востоке не были ведущими, их взаимоотношения в значительной степени определяли политический климат в Центральной Азии. На обширных пространствах Сибири и Центральной Азии столкнулись две различных цивилизации, находящиеся к тому же на разных ступенях развития, и, тем не менее, с помощью дипломатии избежавших длительных конфликтов и конфронтации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и России. XVII-XVIII вв. М., 1978. С. 25.
- 2 Международные отношения в Центральной Азии. XVII-XVIII вв. Документы и материалы. Составители Б.П. Гуревич, В.А. Моисеев. Книга 1. М.: Наука, 1989. - 375 с.
- 3 Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/rusko-dzhungarskie-diplomaticheskie-otnosheniya-nachalo-xvii-50-e-gg-xviii-vv#ixzz30CLvk161>.
- 4 Басин В. Я. Россия и казахские ханства в XVI – XVIII веках. Алма – Ата, Наука, 1971. – 276 с.

СЕМЕЙНАЯ ОБРЯДНОСТЬ КАЗАХОВ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

УЗАКБАЕВА Б.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, Павлодар к.

Принятый в Республике Казахстан стратегический курс на обновление всех сторон жизнедеятельности общества, на достижение нового качественного состояния общественного прогресса, вызвал потребность в осмыслении пройденного исторического пути во всех сферах духовной жизни. На основе глубокого знания национальной психологии и воспитания, уважения обычаев и традиций обращается особое внимание на памятники национальной культуры, развёртывание научных изысканий по проблемам истории и культуры Казахстана.

У каждого народа традиции складываются исходя из религии, веры, быта, национальных особенностей. Любая нация живёт традициями. На них основаны воспитание, правила поведения и духовность. Для казахов традиции и обычаи являлись Законом. Невыполнение требований и правил, пренебрежительное отношение к традициям и обычаям карались этими же традициями. К примеру, той, Наурыз коже, конакасы, шашу, ерулик – наши традиции предков, а применение их в жизни мы называем «гурып».

Традиции, применяемые в жизни, традиции искусства, истории, культуры – это великое наследие нашего народа. Роль традиций и обычаев в воспитании поколений огромна.

Обычаи, традиции и обряды у казахов Павлодарского Прииртышья до 1917 года были сформированы на протяжении нескольких столетий и определялись кочевым образом жизни и мусульманской религией. Условно их можно разделить на погребально-поминальный обряд, свадебный обряд и связанные с ними обычаи и традиции, детский обряд и связанные с ними обычаи и традиции.

Свадебные обряды. Свадебные обряды и обычаи, как правило, состоят из следующих циклов: сватовство, приготовление к свадьбе, свадьба, послесвадебные обряды.

Дореволюционная свадебная обрядность казахов, несмотря на незначительные религиозные отличия, повсеместно была идентичной в своей форме. И в последующем развитии ритуальная обрядность казахов практически во многом сохранила культурно-значимые черты и свойства.

Традиционный свадебный цикл издревле у казахов Павлодарского Прииртышья состоял из нескольких этапов: предварительный стговор, сватовство, свидание жениха и невесты, свадьба в доме невесты, переезд молодой в дом мужа, свадебное празднование в ауле мужа.

С незапамятных времен невесту высматривали заранее до совершеннолетия сына. Искали подходящую семью, специально ездили к достойным людям поговорить о будущем своих детей, выражали желание стать сватами. Естественно, сватовство не ограничивалось предварительным стговором. Проходили «кыз кору» - (смотрины). После этого проходил такой обычай свадебного обряда как похищение невесты. В подавляющем большинстве случаев юноша и девушка заранее договорились о «похищении». Вечером жених с несколькими друзьями приводил девушку в дом своих родителей, где её осыпали баурсаками и, накинув платок, усаживали на короткое время за свадебный занавес [1, с. 103].

На следующий день после «похищения», близкие родственники жениха посещали родителей невесты с целью извинения и договаривались о дне свадьбы. Женидьба взрослых детей осуществлялась после куда-туси (сватовство). Процесс сватовства был довольно непростым, но очень интересным. На нем определялся размер калыма и срок свадьбы. Затем приближенные жениха, преподносили невесте и её родителям дары, сватующие стороны ели из одной посуды. Сторона невесты преподносила кириык бацыр (обрядовое угощение, состоящее из печени и курдючного сала). Это налагало на родителей сторон определенные права и обязанности, уже нельзя было отступать от свадебного договора. При отъезде сватов им преподносили подарки киит : животных, одежду, золотые и серебряные украшения, головные уборы и др. Калым состоял из денежной платы, калын мал (мясо лошади или овцы).

Следующий этап свадебного обряда – приезд жениха за невестой. Большое значение придавалось одежде жениха, она должна быть нарядней, чем у других джигитов, чтобы его могли сразу узнать. Жениху необходимо было выполнить ряд заданий. Если он не справлялся, то должен был платить штраф. На свадебном тое устраивались различные игры: байге (скачки), курес (борьба), сайыс (единоборство всадников), борьба наездников за тушу козленка. Свадебный той сопровождался пением хоровых песен (жар-жар), в котором выражались пожелания счастливой жизни молодым. Накануне отъезда, невеста с подругами обходила всех родственников и прощалась с ними.

Следующий этап свадьбы – келин тисиру (вести в дом невестку). Встречающие осыпали всех шашу (осыпание). Этот обряд осыпания наиболее популярный у казахов. Осыпали женщины пожилого возраста, применяя при этом сушеные сырки, баурсаки, конфеты и мелкие монеты. Перед свадебным тоем проводился обряд беташар (открытие лица невесты), которое предварительно покрывали шалью. Весь этот обряд проходил под песню, которая также называется «беташар». После свадебного пира с невесты снимали саукеле (праздничный женский головной убор). Замена головных уборов означала, что она теперь относится к группе замужних женщин. На следующий день после свадьбы проходило никекию (венчание по мусульманской религии). Основные действующие лица: мулла, жених с невестой, два свидетеля. Жених с невестой садятся перед муллой, у которого в руках пиала с водой и серебряными монетами. Мулла читает молитву три раза и после каждой молитвы жених с невестой должны отпить из пиалы воду в одном и том же месте. После этого пиала передается присутствующим, которые пьют воду и берут из пиалы чайной ложкой монеты. Роль двух свидетелей заключается в поднесении пиалы жениху с невестой, а затем и всем гостям. Этот обряд проходит в мечети.

После всего свадебного обряда, родители жениха и невесты проводят тос (ритуальное угощение снох). На этот обряд приглашаются все молодые келиндер (снохи). Их угощают блюдами и напитками, переданными со стороны невесты или жениха.

Рождение и первые годы ребенка, как раньше, так и теперь, занимают особое внимание родителей и близких.

В этих обрядах можно обнаружить отдельные пережитки домусульманских, реже мусульманских верований и обычаев, включая магические.

Раньше по традиции женщине, принимавшей роды в домашних условиях, часто доверяли почётное право разрезания пуповины младенца, что сближало её с данной семьёй, и она на долгие годы становилась для новорождённого второй матерью – «кындык шеше» (пуповинная мать) [1, с. 105].

После рождения ребёнка устраивают торжество – «шилде-хана», а до этого несколько женщин неотлучно находятся около матери и ребёнка, помогая им, что частично преследовало цель защиты от злых духов и сверхъестественных сил. Шилде хана предполагает специальное застолье, и при его устройстве резали ритуальное животное (калжа мал), обычно барана. Первой мясом

угощали роженицу, а потом остальных. Ели мясо без ножа, стараясь не повредить шейный позвонок (мойын омыртка). Данный ритуал, по народному представлению, способствовал быстрому закреплению шеи ребенка, предотвращая её искривление. В очищенный шейный позвонок продевали камыш и подвешивали его к стене дома.

В интервале от недели до месяца после рождения, ребёнка укладывают в колыбель (бесык) и устраивают торжество - «бесык тойы». Укладывать ребёнка в колыбель доверяют только уважаемой, здоровой и многодетной женщине, считая, что она может передать ему эти положительные качества. У казахов по традиции колыбель покрывали семью вещами, имевшими определённый смысл.

С колыбелью связан и ряд предохранительных магических действий (ырым). Для предотвращения испуга ребёнка, ручку колыбели прижигали раскалённой кочергой, а чтобы не сглазили, проводили солью вокруг колыбели (тузбен аластау). Для правильного выхода экскрементов через соответствующее отверстие колыбели пропускали лакомства, конфеты. В качестве оберега под подушку клали нож, ножницы, зеркало и т.п. Известно, что раньше против «сглаза» (коз тию) и «злого языка» (тыль тию), как в период колыбельной жизни ребёнка, так и после использовали различные амулеты (тумар).

Из традиционных детских обрядов у казахов Павлодарского Прииртышья наиболее интересным был тисау кесу (разрезание пут). Ребенку начинающему ходить перевязывали ноги черным шерстяным шнуром, который затем перерезала многодетная, энергичная, подвижная женщина, передавая ему тем самым свои качества. Разрезанный шнур затем сжигали.

Наши предки особое значение придавали обряду ат кою (наречение) или Азан Шақыру (зов). Суть этого обряда заключалась в том, что через сорок дней после рождения ребенка собирались аксакалы аула и с утренней молитвой давали ему имя. Обычно имя давал старший из родственников. Мулла произносил молитву и три раза произносил в ухо ребенку его имя. Также у казахов существовал обычай бесик салу (класть в колыбель). Этот обычай доверяли киндик шеше (вторая мать). Она накрывала младенца семью вещами: специальным одеялом, халатом, кибиньком, шубой и сверху клали узду и нагайку.

Когда ребенок начинает делать первые самостоятельные шаги, родители устраивают обряд обрезания пут - «тысау кесер». Сплетённый из белой и чёрной овечьей шерсти шнур предварительно обвязанный вокруг ног ребёнка разрезала женщина отличавшаяся

быстротой, сноровкой, чтобы ребёнок мог унаследовать эти качества. Считалось, что при игнорировании этого обряда ребёнок будет всё время падать и окажется «неустойчивым» в жизни. Завершается церемония традиционной трапезой [1, с. 106].

Широко распространён обряд ритуального обрезания для мальчиков - «сундет», для верующих казахов он служит символом принадлежности к Исламу, а у неверующих ассоциируется с национальной традицией, реже воспринимается в гигиенических целях. Обычно этот обряд проводят в пяти-, семи-, девятилетнем возрасте ребёнка. Затем в честь то события устраивают вечер - «сундет той»

В повседневной жизни мы часто встречаемся с похоронами человека. Изучение похорон и поминок казахов представляет значительный интерес в связи с сохранением реликтовых форм обрядов до настоящего времени.

Погребально-поминальный обряд у казахов Павлодарского Прииртышья состоит из следующих этапов.

Первый этап – это обряд, связанный с подготовкой умершего к похоронам. В него входит обмывание. В обряде обмывания участвуют пять-семь человек – близкий родственник покойного и по одному представителю от родовых групп. Обычно умершего обслуживали мужчины, а умершую – женщины. Молодым этого делать нельзя было, так как считалось, что тем самым они могли ускорить свою смерть. Сын или дочь ни в коем случае не должны были обмывать своего отца или мать. Во время обмывания родственник покойного лил воду на тело от головы к ногам, остальные участники обряда, стоя по обе стороны и обмотав руки кусками белой ткани, обтирали покойного. Сначала обмывали голову, рот, нос, правую кисть руки, затем левую кисть, правую ступню, левую ступню, правую лопатку, левую лопатку и все тело. Куски ткани или специальные мешочки – рукавицы для обмывания закапывали вблизи от могилы, поскольку они считались ритуально нечистыми, возможным объектом магического нанесения вреда со стороны умершего. Обмывание заканчивалось, когда родственник покойного, ливший воду, считал тело ритуально чистым [2, с. 74].

После обмывания было обряжение тела в акырет, который мулла выкраивал из белой материи. В данном случае мулла выполнял обязанность, не свойственную священнослужителям ислама. Акырет обычно должны готовить родственники. Мужской акырет кроится следующим образом: прямоугольный кусок материи должен

соответствовать в длину расстоянию от плеч до колен покойного. По стигбу и от него посередине верхнего полотнища делают разрез для головы. Это часть акырета – жейде (рубаша). Другим куском ткани обворачивали ноги, на голову из такой же ткани накручивали чалму. Женский акырет состоял из нескольких узких полотнищ.

Одетое в акырет тело клали на табыт, который обычно хранился в мечети. Покойника на табыт мог положить любой из мужчин, покойницу должен был класть или брат или отец или дядя по матери, но не муж, который после смерти жены считался посторонним. Если никого из родственников не было, покойницу укладывали на табыт пожилой мужчина. Одетого в акырет покойного обворачивали в ковер или палас, перевязывая в трех местах.

После облачения проходил обряд – чтение муллой молитвы с целью искупления грехов покойного, который добровольно принимал на себя один из присутствующих или сам мулла.

Для совершения мусульманской панихиды (жаназы) тело, как правило, выносили на улицу, на тихое место, освещенное солнцем, или в этом же помещении, в котором одевали и обряжали покойного. «Жаназы» – одна из последних почестей, оказываемых умершему. После панихиды (жаназы), которую служил имам-мулла, тело перевозили на кладбище.

Второй этап – это погребальная церемония. На кладбище умершего клали на южную сторону могильной ямы. Четверо мулл располагались по краям могилы, пятый – молда – становился у головы покойного. Затем развязывали ковер (палас), 3 человека, представлявшие разные родовые группы, спускались в могилу и принимали тело, опускаемое на тесьме или полотенце, которые ими забирались. Имам читал при этом молитву «положение в могилу» - кабыр садака (буквально «милостыня могиле»), затем муллы по очереди произносили соответствующие суры Корана.

У казахов было известно два варианта погребения: север-юг, запад-восток. Перед прочтением заупокойной молитвы (жаназы) всем почетным гостям предписывались дорогие подарки (жол), а также деньги. Помимо подарков, присутствовавшим раздавали и лоскутки ткани (жыртыс) в качестве подарка покойного за участие в его проводах на тот свет.

Непосредственным участникам похоронной процессии «жыртыс» давали на кладбище, где и разрезами отрезывали небольшие кусочки.

Казахи Павлодарского Прииртышья стремились похоронить человека на его родовом кладбище, рядом с родственниками и предками.

Третий этап – это поминальный обряд. Поминальный обряд у казахов проходит на 3,7,40,100 дней и через год. Годовые поминки (ас-угощение, жылы-годовщина) были главным и завершающим обрядом поминального цикла. На них семья покойного, в соответствии со своими возможностями, приглашала большое число гостей. «Ас» требовал больших расходов и хорошей организации. Определялось количество гостей, юрт, главных мясных блюд, сроки доения кобыл. Окрестное население о предстоящих годовых поминках извещалось за два месяца до тризны, чтобы люди смогли подготовить коней для участия в скачках [2, с. 76].

Приезжие, прежде всего, заходили в «черную» (трудную) юрту, где в обрядовом одеянии находились женщины и девушки, оплакивающие покойного родича. Поминая умершего, читая Коран и благословляя угощение, приезжие направлялись в юрты, предназначенные для гостей. Там им подавали кумыс, чай, ащак, асбундичную еду. За день основного действия устраивали конные скачки. На второй день резали жертвенный скот. Ас продолжался день, два, а великие празднества – три дня подряд. Пышные, обильные асы могли устраивать только богатые, состоятельные люди. Весь год продолжается жоктац (оплакивание). У казахов оплакивание покойного происходит в форме траурной печальной песни, которые сочиняют акыны или близкие родственники умершего. После годовщины со дня смерти и поминального аса сваты умершего, родственники, родные, аульчане приглашали к себе домой семью усопшего, выражая этим свое сочувствие и предлагая помощь [3, с. 159].

По обычаю предков родственники умершего специально едут выразить соболезнование по поводу кончины и совершить обычай «бата» (молитвы), что является знаком уважения и внимания.

В настоящее время возрождается интерес к прошлому у молодого поколения. Люди должны знать историю того места, где они живут, помнить и передавать обычаи, традиции и обряды из поколения в поколение. Время неумолимо бежит, и каждый прожитый день становится историей. И чем дольше, тем меньше у нас возможности узнать о прошлом наших предков. Поэтому сохранение, изучение культурного наследия Павлодарского Прииртышья является одной из самых актуальных задач.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. – Алматы, 2001. – 244 с.
- 2 Казахи: Историко-этнографическое исследование. – Алматы, 1995. – 351 с.
- 3 Артыкбаев Ж.О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. – Астана, 2001. – 298 с.

ИСТОРИЯ ДРЕВНОСТИ КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИЙСКИХ СТЕПЕЙ

УТЕУОВА Г. Е.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Неспособность современного обществоведения определить евразийскому номадизму его подлинное место в историческом развитии человечества свидетельствует о глубоком кризисе, в котором находится эта важнейшая отрасль человеческого знания.

Поэтому, сегодня, как и прежде, любая попытка решения вопроса о глобальной исторической миссии евразийских кочевников традиционным для исследователей методом объединения, анализа и объективной интерпретации известных фактов мировой истории обречена на научное непризнание. Исходя из чего, существует необходимость обратиться к научным знаниям иного уровня, а именно, к основным законам развития окружающего мира, сформулированным в фундаментальных принципах современной философии.

Человеческое общество является «открытой системой», функционирование которой нельзя представить вне действия наиболее общих законов развития объективного мира, поскольку она являясь частью биосферы, становится через нее и частью более обширного космического целого. Из этого следует, что нельзя рассматривать в отрыве от этих же законов и процесс его исторического развития.

Прийти к пониманию ключевых принципов, по которым осуществлялась эволюция человечества на протяжении последних нескольких тысячелетий, позволяет сопоставление его известной истории с важнейшими универсальными законами бытия, прежде всего, с законом единства и борьбы противоположностей, в соответствии с которым основу всякого развития составляет взаимодействие противоположных начал.

Л. Бергаланфи отмечал: «...Система есть комплекс элементов, находящихся во взаимодействии...» [1, с. 102].

Поскольку источником развития любой системы служит взаимодействие противоположных начал, важнейшей задачей исследователя становится выявление главных противоположностей внутри исследуемой им системы.

В данном случае в качестве такой системы выступает человечество, находившееся на одном из ранних этапов своего исторического развития. Такими противоположностями внутри исследуемой системы оказались возникшие в глубокой древности две основные культурно-хозяйственные общности людей – подвижных скотоводов и статичных растениеводов (оседлых земледельцев).

«...Высшая ступень варварства начинается с плавки железной руды и переходит в цивилизацию в результате изобретения буквенного письма и применения его для записывания словесного творчества...», – утверждал когда-то немецкий историк Фридрих Энгельс [1, с. 154].

Следуя его логике, центральноевразийские кочевники, еще задолго до начала новой эры умело плавившие железо и, судя по всему, создавшие к тому времени не одну оригинальную систему буквенной письменности, должны были быть отнесены к «цивилизованным народам» в отличие от тех же кельтов, германцев или славян, не имевших в то время ни того, ни другого.

Но подобное понимание сущности цивилизации в корне неверно. Необходимым условием для ее зарождения стало крупнейшее явление мировой истории, известное под названием «Первое великое разделение труда», когда скотоводы отделились от земледельцев.

Уже в первобытном обществе, в рамках родовой общины, произошло разделение труда по половому признаку: женщины занимались собирательством растений, мужчины охотились на животных.

Постепенно, с развитием орудий труда, особенно с «революционным» изобретением лука и стрел, а также с появлением простейших орудий по обработке земли, хозяйственная деятельность древних людей претерпевает существенные изменения.

Возникает, с одной стороны, более организованная и продуктивная охота с последующим одомашниванием отдельных видов животных, с другой – примитивное женское земледелие. [2, с. 145].

Таким образом, в глубокой древности женщины зародили земледелие, мужчины основали скотоводство.

Вскоре после так называемой «неолитической революции», связанной с появлением производящего хозяйства, произошло разделение ранних подвижных скотоводческо-земледельческих племен на скотоводов и земледельцев, получившее название «Первое великое разделение труда». [2, с. 252].

В результате глобального географического размежевания между земледельцами и скотоводами, в климатически теплых и богатых источниками поливной воды южных регионах – в долинах рек Тигра, Евфрата, Меконга, Янцзы и Хуанхэ, на Дальнем, Среднем и Ближнем Востоке, в Малой Азии, а также Подунавье и большинстве средиземноморских областей Европы утвердилась оседло-земледельческая культура.

Скотоводство, в свою очередь, стало доминирующим видом хозяйственной деятельности на весьма суровых для обитания степных просторах центральной (внутриконтинентальной) Евразии.

В итоге, библейские братья – земледелец Каин и пастух Авель – заняли свои культурно-географические ниши.

Современная этническая карта, отражающая расселение тюркских народов, – это результат многотысячелетних этногенетических и миграционных процессов. Древнейшие очаги тюркского этно- и глоттогенеза, т. е. очаги первоначального формирования тюркских народов и языков, неразрывно связаны с востоком Евразии – Южной Сибирью и Внутренней Азией. [2, с. 261].

Этот огромный регион не был изолирован ни от соседних цивилизаций, ни от горно-таежных и степных племен иного этнического облика.

Так, евразийские степи между Волгой и Енисеем еще в VI-II тыс. до н. э. занимали индоевропейские племена европеоидного расового типа, те самые «индоевропейцы», многочисленные племена которых говорили на родственных друг другу языках индоиранской языковой семьи, балто-славянской языковой семьи, германской языковой семьи и многих других родственных языках.

По горным хребтам Алтая, протянувшимся на юг до пустыни Гоби, по долине верхнего Енисея и его притоков, прошла в ту далекую эпоху этноконтактная зона, к востоку от которой преобладали тюркские и монгольские племена, а к западу – индоевропейские.

Трассы миграционных потоков, то усиливавшихся, то затихавших, пронизывали всю Великую Степь. В течение тысячелетий, вплоть до первых веков новой эры, тюркский этногенез был связан с востоком горно-степной зоны Евразии.

История взаимодействия и, отчасти, слияния всех групп древнего населения на протяжении двух – двух с половиной тысяч лет и есть процесс, в ходе которого осуществлялась этническая консолидация и сформировались тюркоязычные этнические общности. [3, с. 75].

Многочисленные автохтонные племена (индоевропейские в Центральной Азии, угро-финские в Поволжье, Приуралье и Западной Сибири, иранские и адыгские на Северном Кавказе, самодийские и кетоязычные в Южной Сибири) были частично ассимилированы тюрками в период существования созданных ими этнополитических объединений, прежде всего, гуннских государств первых веков н. э., древнетюркских каганатов второй половины I тыс. н. э., кипчакских племенных союзов и Золотой Орды уже в нашем тысячелетии.

Именно эти многочисленные завоевания и миграции привели в исторически обозримый период к формированию тюркских этнических общностей на местах их современного расселения.

Древняя история Великой Степи – это, прежде всего, история коневодческих племен, освоивших степи в III-II тыс. до н. э. [3, с. 43].

Этнический состав населения степей менялся в ходе многотысячелетней истории, и ниже мы проследим динамику изменений.

Вместе с тем, созданный здесь тип скотоводческого и скотоводческо-земледельческого хозяйства, как и тип сопутствующей такому хозяйству культуры, никогда не знал полного разрыва с традицией предшествующих эпох.

Однако при всем консерватизме скотоводческой «технологии», под воздействием достижений в материальной культуре (например, возникновение бронзолитейного, а позднее железодельного производства) или изменения природных условий (большая или меньшая увлажненность климата) повседневная жизнь незаметно менялась.

Процесс изменений в хозяйстве неизбежно завершался изменениями в формах быта, а затем и в общественном устройстве населения степей, в его идеологии и культуре.

Одна эпоха подчас достаточно резко меняла другую, но смена эпох кажется внезапной только для современного историка, в перспективе наблюдаемых им веков и тысячелетий.

Для людей же тех времен, всегда стремившихся жить по обычаям отцов и дедов, по заветам предков, понятие исторического времени и его разделение сливалось с представлениями о прошедших «славных временах», о «годах бедствий» и вражеских нашествий, о природных катастрофах и сопровождавших их знаменаниях.

Только так различались эпохи в народной памяти, зачастую персонифицируясь, отождествляясь с личностями правителей и мятежников, богатырей и предателей, героев и антигероев, религиозных реформаторов и упорных хранителей старой веры.

Географический термин «Евразия» получил в двадцатые годы XX века яркую историко-культурную, а затем и политическую насыщенность.

Столь неожиданная содержательная трансформация этого понятия стала результатом предшествующих ей открытий и исследований XIX-XX вв., поколебавших незыблемость представлений о извечности расового и языкового раздела континента на «монголоидный» Восток и «европеоидный» Запад. Действительность оказалась сложнее – взаимовлияние и сопряженность рас и языков на континенте проявилась уже на ранних этапах культурогенеза.

В III тыс. до н. э., с развитием скотоводства и заимствованием из стран древневосточной цивилизации колесной повозки (через Кавказ и Подунавье), началась восточная миграция индоевропейцев. [3, с. 98].

Причина переселения очевидна – в сравнении со скотоводством занятие земледелием было в степи малопродуктивным, хотя и необходимым подспорьем.

Быстро разраставшееся стадо и демографический взрыв, обусловленный хозяйственными успехами, требовали освоения новых пастбищных территорий.

Редко заселенные, обильные водными источниками, ковыльные и полынно-типчаковые степи к востоку от Эмбы стали желанным объектом хозяйственного освоения племенами, накопившими огромные стада быков, коней и овец, ведь на одном квадратном километре разнотравной степи выпасаются до семи голов коней или крупного рогатого скота.

Несколько волн миграции индоевропейских племен, в особенности носителей ямной культуры, постепенно проникли столь далеко на восток, что связанные с ними археологические памятники или родственные археологические культуры обнаруживаются не только на Южном Урале и в Казахстане (район современной Караганды), но даже на Енисее и в Западной Монголии (афанасьевская культура).

Наиболее крупные подвижки на восток племенных групп из Поволжья и Причерноморья произошли в 1800-1600 гг. до н. э., когда в степи сложились две новые общности:

– западная, сформировавшаяся между Днэпром и Волгой, получила название срубной культуры (по способу погребения в срубках);

– восточная, относящаяся к степной зоне Казахстана и Южной Сибири, по месту открытия первых памятников (на Енисее) стала именоваться андроновской культурой. [4, с. 102]

– ой смены культурных комплексов стало освоение бронзового литья, резко улучшившее качество орудий и оружия, и появление конской упряжи, приведшее, наряду с трансформацией древней повозки, к созданию легкой боевой колесницы.

Создатели боевых колесниц и нового бронзового оружия (втульчатые копья, секиры, металлические наконечники стрел) получили огромное военное преимущество, использованное как хеттами в Малой Азии и ахейцами на Пелопоннесском полуострове, так и срубно-андроновскими племенами в Великой Степи.

Обе степные общности раннего бронзового века были предельно близки и по типу хозяйствования, и по социальному развитию, и по культуре.

Лишь ассимиляция каждой из них разных групп предшествующего населения и постепенная утрата первоначальной близости обуславливали нарождавшееся различие. Именно носители андроновской культуры, а в прикаспийских районах – «срубники» стали основным населением степей азиатского ареала (до Енисея) в эпоху бронзы. [4, с. 195].

Изучение памятников андроновской культуры в Казахстане и на Южном Урале – основных очагах ее распространения – было особенно интенсивным последние пятьдесят лет.

За это время было выявлено около 150 поселений андроновцев и многие могильники.

Оказалось, что зона андроновской культурной общности простирается не только на Западную Сибирь и долину верхнего Енисея, но достигает на юге Центрального Тянь-Шаня, Южного Таджикистана, Афганистана, а некоторые андроновские элементы явно прослеживаются и в Северном Пакистане (долина Свата). Тем не менее, коренной территорией андроновцев остаются Казахстан и прилегающие районы Урала.

Именно здесь были обнаружены древнейшие памятники этой культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1 Берталанфи Л. Общая теория систем – критический обзор. - М., 1969

2 Энгельс, Фридрих. Происхождение семьи, частной собственности и государства. - М., 1976.

3 Трубецкой Н.С. Общевразийский интернационализм // Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М.: Экспрос, 1995.

4 Гумилев Л.Н. Заметки последнего евразийца // Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии – эпохи и цивилизации. – М.: Экспрос, 1993.

ОТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ХАЛИМБАЙ А.

магистрант

МУСАҒАЛИЕВА А. С.

т.ғ.д., ғылыми жетекші, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

М. Әуезовтың Алаш идеясымен қудалануы

Алаш бұл-қазақ ұғымының баламасы деп білеміз. Қазақ саяси атау болса, этникалық жағынан Алаш деп аталды. Тұрсын Жұртбайдың айтуынша «Сол кездегі ресми іс-қағаздарда қазақтар-«киргиз» деп жазылып жүргендіктен де, Қырғыз автономиясы-деген атаудан бойларын аулақ салып, XIII-XV ғасырлар арасында атой атқа айналған: «Ұраным-алаш», керегеміз-ағаш!», - дегендегі «Алаш» ұранын мемлекеттің аты ретінде тандап алды [1,3 б.]. Демек, Алаш идеясы – қазақтың ұлттық идеясы. Тарихи-саяси айрықша құбылыс ретінде ұлтымыздың мәдени дамуы жолында, ұлт ретінде дербес өмір сүруге ұмтылған, яғни қазақ елінің рухын тәуелсіз ұлт дәрежесіне жеткізуге бүкіл арман-мұратын, қайратын салған Алаш идеясы – бүгінгі тәуелсіздігіміздің іргетасы, негізі. «Алаш» идеясы біз үшін әрқашан қазақ идеологиясының темірқазығы болып келді, және бола да береді.

Сол Алаш ұранын пір тұтқан алаш зиялылары қазақ қоғамы дамуының аса күрделі кезеңдерінде өмір сүріп, «ұлтшылдық» деген пәле жабылып, атылып – шабылып, құрбандыққа шалынды, тірі қалғандары итжеккенге айдалды. Елімді, жерімді гүлдендіріп, ұлттық мүдделерді көркейтемін деп кеңес өкіметінің іргесін қаласқан марқасқа азаматтар құрбан болды. Алашқа қатысты айыптаулар «ұлтшылдық» сипат алып, кеңес кезіндегі жазалаудың негізгі құралына айналды. Қудалау науқаны қазақ зиялыларын құрдымға жіберудің қауіпті жолы еді, яғни қазақ халқының сүт бетіндегі кілегейін сүзіп алу, тұлғасыз ұлт-тұлдыр ұлт жасамақшы мақсатын іске асыру болатын. Бұл туралы академик М. Қозыбаев «Патша өкіметі ұлтшылдықты оппозиция есебінде таныды, оның тамырына балта шабуды саясатқа арна етті. Кеңес өкіметі сол

империялық саясатты шын мәнінде жалғады, өйткені ол да аз ұлттар тым-тырақай бөлініп, бөлшектеніп кетеді деп түсінді. Оларды ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаудың жолы бонопартизм деп түсінген И. Сталин ұлттардың ойшыл, жасампаз топтарын тұқырту деп білді», - деп көрсеткен еді [2,246 б.].

Алты алаштың арманы, мұраты болған «Алаш идеясы» Сталиндік тоталитарлық жүйенің салдарынан сорақы қарудың біріне айналды. Қоғамда идеология бұрмаланды, жалған түсінік енгізіліп, халықтың санасын улады. «Бір кезде қазақ елінің қосымша аты болған «Алаш» этнонимі үгіт-насихаттың күштілігінен, дүниедегі ең қоршынышты сөзге айналды. Ғалым, жазушы зиялыларды ғана емес, бүкіл әлеуметті, елді үркітетін пәле болып алды. Алашты ауызға алсақ төбе шашымыз тік тұрып, кесепатқа ұрынардай көрінетін болдык», - деп келтіреді Тұрсынбек Кәкішев [3,10 б.].

Көріп отырғанымыздай, тәуелсіздігімізге қол жеткізгенше қанша рухани құндылықтарымыздан айырылып қалудың сәл-ақ алдында қалдық. Ол кезде қандайда болсын тарихымыз, мәдениетіміз дәріптелмей, шектеу салынып немесе басқа идеологияда түсіндірілді. Оқулық беттерінде бірнеше жол Алаш деген сөз керітартпа мағынада түсіндіріліп келді, яғни тоталитарлық жүйеде «сананың тепкісінде» тарих бұрмаланып жазылды. Қазіргі егемендігіміздің арқасында әр дәрежедегі ізденістер нәтижесінде көптеген құндылықтарымыз сын елегінен өткізіліп, қайта қаралып нәтижесінде құпиялар ашылып, бірсыпыра құжаттар ақтарылып, зиялылар өмірі мен еңбектері, деректер мәлім болып келеді. Бүкіл қазақ елінің үрейін алған «Алаш» этнонимі бүгін де ең киелі, ең асыл қазынамыз болып табылады, ол жайлы туындылар басылып, зерттеулер де жазылуда.

Ұлтшылдықпен күрес науқаны 1940-1950 жылдары әбден күшіне мінген қатты әміршіл-әкімшілдік жүйенің салдарынан, өзінің шарықтау шыңына жетті. Адамның бас бостандығын тұншықтыру, оның құқын есепке алмау сияқты теріс құбылыстар арта түсті. «Қудалау» болмаса нұсқауға «жүгіну» нәтижесінде халықтың ой-пікір бостандығы мен баспасөз бостандығының бұзылуына әкелді. Оның бір көрінісі зиялыларды қудалауда газет және журнал беттерінде олардың әріптестері ғылыми шығармаларын, кітаптарын, идеяларын сынап, жарияланымдар шығара бастауында еді. Беделді газет тілшілері партия-кеңес органдарына қырағылықты күшейтуге нұсқаулар бере бастады [4, 45 б.].

Қоғамдағы келеңсіз құбылыстарды таразылап, кез-келген оқиғаға сын көзбен қарай алатын зиялылар қауымына соғыстан

кейін Сталиннің негізгі соққысы бағытталды. Бұл соққыға бірінші кезекте ақын, жазушылар ілікті. Олардың әрбір ебектері мықтап талқылауға алынып, сол кезенді насихаттамаған, өткен дәуірдегі өмірді дәріптегендері үшін шығармалары қатан сынға алынып сөгіс жариялады, ұлтшыл деп айыптады. Ардақты ақын-жазушыларымыз саясаттың құрбанына айналып, қолшоқпары болды. Идеологияның құрсауында қалып, өз мүдделері үшін әріптестерін қаралаушылар да табылды. Бұлай жүргізілген саяси іс-әрекет дау-дамайға айналды. Зиялы қауымның арасына іріткі салды, бір-біріне қарсы қойды. Сөйтіп, Жазушылар Одағы әдебиет пен өнер салаларындағы ірі кемшіліктерді әшкерелейтін орынға айналып шыға келді.

Бұлай басталған қудалау науқанынан ұлы жазушы, ғалым және қоғам қайраткері М.О. Әуезовті де тыс қалдырмады. Ғалымды саяси-идеологиялық тұрғыдан қыспаққа ала бастады. 1942 жылы сынға алынған алғашқы екі кітаптан тұратын «Абай» романының бірінші томы жарық көрсе, 1947 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығына ие болған (1949 ж.) «Абай» романының екінші кітабы жарыққа шығады. Мұхтар Омарханұлы Қазақ ССР Ғылым Академиясын мүшесі болған алғашқы жазушы. Бұл атағы да жалған жаладан қорғай алмады.

1946 жылы 14 тамызда БК (б) П Орталық Комитеті бекіткен қаулы зиялыларға қарсы жаңа шабул бастауға негіз болды. Қаулыда Ленинград қаласында шығатын «Звезда» және «Ленинград» журналдарына қанағаттанарлықсыз деген баға берді. Әсіресе «Звезда» журналына идеясы жоқ, зиянды шығармалар жариялануда» делініп, осы журналға жарияланған М.Зощенко және ақын А. Ахматованың шығармаларын сынға алды [5, 34 б.]

Жданов жолдасбұдан кейін қазақ жазушыларының шығармаларын сынай бастады. 1946 жылы 27 августағы қаулығында «Әдебиет және искусство» журналында идеясыз шығармалар жарияландығы көрсетіледі. Осы жылы «Әдебиет және искусство» журналында жарияланған С. Мұқановтың «біздің заманымыздың батыры» романы, Ф. Мүсіреповтың «Ер-Қаптағай» әңгімесі, Тілековтың «Сырым батыр» өлеңі М. Әуезовтың «Ақын аға» романы идеясыз және бейсаясатты шығармалар болып табылады деді [6, 9 п.]. БК (б) П Орталық Комитеті Пропаганда және Үгіт бөлімі менгерушісінің орынбасары Н.Н. Поспелов жолдастың баяндамасы 1946 жылы 14 тамыздағы Әдебиет және искусство журналы мен 1946 жылы 27 тамыздағы «Қазақстан» альманахының идеялары көркемдігі жағынан үлкен кемшіліктері

бар екендігін көрсете келе «Майдан» альманахының 1945 жылғы 3 санында М. Әуезовтың «Абай» атты романының екінші бөлімінің тараулары басылған, мұнда автор озбыр феодалдардың-байлардың әдет-тұрмыстарын дәріптейді [6, 10 п.] деп келтірген болатын.

Бұдан кейін де М. Әуезовтың «Абай» романы совет жастарын тәрбиелеуде ерекше рол алады. Бірақ оның да кемшіліктері бар. Бұл романға байланысты сыни мақала «Новый мир» журналының №6 санындағы Климовичтің «Абай» романына қатысты мынадай ескертпелерін келтіреді: 1. Қазақ ауылының таптық күресі суреттелген; 2. Үстем тап өкілдерінің тұрмысын дәріптеген; 3. Орыс және қазақ халқының достық қарым-қатынасын көрсетпей, керісінше орыс халқының жағымсыз тұрпатын келтірген; 4. Орыс мәдениетінің қазақ мәдениетіне тигізген әсері көрсетілмеген; 5. Абай образы нашар көрсетілген, тіпті бірінші бөлімде көрсетілмеген десе де болады; 6. Бай-феодал Құнанбай образы жақсы әсерде сипатталған бұған қарап жазушының не жайында жазғанын білуге болады, - деді [7, 5 п.]. Автор Құнанбайды және бай-феодалдардың-озбырлығын олардың әдет-тұрмыстарын ерекше дәріптейді. Идеялық тұрғыдан өте үлкен қателікке бой алдырғандығын көрсетеді.

Ендігі кезекте М. Әуезовтің басқа да шығармалары сынала бастады. Театрдағы пьесалардың деңгейінің төмендігі де Әуезовтың және т.б. драматургтардың заман талабына сай пьесалардың мағынасын ескермеуінде деген сыни пікірлер айтыла бастады. Бұған дәлел ретінде Ж. Шаяхметовтың М. Әуезов отызыншы жылдардың өзінде «Хан Кене» деген ұлтшылдық пьесасында Кенесары Қасымовты және оның қозғалысын жақтады, Кейін 1949 жылы Әдебиет және искусство журналында «Ақындар ағасы» деген жана романында да Кенесары Қасымовты дәріптеді деп еді [8, 6 б.].

Осы жылдары ғылым мен мәдениеттің насихаттандыру күшейіп, Сталиннің нұсқауларын басшылыққа ала отырып, Қазақстан К (б) П Орталық Комитеті ғылымның барлық салаларында әсіресе: тарих, әдебиет, өнер саласында болып келген өрескел идеологиялық бұрмалаушылықтарды әшкерелеп, жоюға, ғылыми кадрларды жақсартуға оларға дұрыс идеялық саяси тәрбие беру мақсатында бірінен кейін бірі қаулылар қабылдана бастады. Бұл қаулылар негізінде байшыл-ұлтшылдық идеологиялық көріністері большевиктік тұрғыдан қатты сынға алынып, оларды түзетудің жолдары көрсетілді. Сондай қаулылардың бірі Қазақстанда Орталық партия шешімдерін орындау барысында «Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы

өрескел саяси қателіктер туралы» (1947 ж. 21 қаңтар) қаулысы еді [9, 256 п.].

Қаулының қабылдануы ғалымдарымыздың шығармаларын сынап, оларды қудалауға кері әсерін тигізбей қойған жоқ. Бұл қаулы қазақ халқының 1917 жылғы Қазақ революциясына дейінгі, әсіресе, XIX ғасырдағы рухани мұрасын ғылыми зерттеуге, сайып келгенде, тыйым салу болды. «Біз бәрібір ұлттық мәдениеттен тек қана оның демократиялық және социалистік элементтерін аламыз және мұны сөз жоқ, буржуазиялық ұлтшылдыққа қарсы пайдаланамыз» деген лениндік қағиданы бүркемелеген бұл қаулы өткен заманның ауызша және жазбаша мұрасын ғылыми тұрғыдан байыптауға ұмтылысты саяси қателіктер және ұлтшылдық сипаттағы бұрмалаулар деп жариялады. Осыған іле-шала әр түрлі дүрмекшілер мен даурықпашылар қазақ интеллигенциясы қатарына «ұлтшылдар» мен «байшылдарды» іздеу науқаны басталып кетті. Қазақ КСР Ғылым академиясының мекемелерінде, жалпы зиялы қауым арасында күдіктілік пен үрей орын алды. Тұрасын айтқанда, 1937 жылдың синдромы қайталанып, қоғамда соған ұқсас саяси хал-ахуал пайда болды [10, 8 б.]. Осы қаулыдан кейін академик Сақтаған Бәйішевтің «Социалистік Қазақстан» газетінде «Профессор М. Әуезов ескіліктің шырмауында» атты мақаласы жарияланғаннан кейін, «қазақ әдебиетінің тарихына» қатысты сындар жаппай басыла бастады.

1951 жылы 9 наурызда Абай шығармашылығын талқылау үшін Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының ғылыми Кеңесі М. Әуезовтың жетекшілігімен жас ғалым Қайым Мұхамедхановтың «Абайдың ақындық мектебі» деген тақырыптағы қызу айтыс-тартыс болды [9, 256 п.]. Онда жас ғалымға М. Әуезов дұрыс бағыт-бағдар бермеген. Кеңесары Қасымовты әспеттеген ақындардың шоғыры топтастырылған, пантүркизмнің, панисламизмнің идеяларын жаңғыртады, халыққа қарсы көзқарасты ұстанған ақындарды ақтауға тырысқан деп сынайды. Осыдан бастап М. Әуезовты «реакциялық ұлтшыл», «буржуазияшыл жазушы», «алашордашыл қайраткер», «ханды жақтаушы» ретінде идеологиялық қыспаққа ала бастады.

Абайдың шәкірттерін талқыға салған науқан бақандай үш жылға созылып, қадалған жерден қан алатындар, солақай саясатын шолақ белсенділері М. Әуезовтің ізіне түсуін доғармады.

Сталиндік тоталитарлық тәртіп-бұл идеологияға сүйенген тәртіп болды. Ғалым ондай тәртіптен «Абай» романын аман сақтап қалу үшін өзінің көзқарастарын амалсыз бұрмалап, өзгертуге дейін

барды. Жазушының «Менің қателерім жайында» атты «Ашық хатында» «Абай мектебі» жөніндегі өз қателерімді тереңдеп ұғыну нәтижесінде ғана мен романымды қайтадан көп өзгертіп жаздым. 1951 жылы «Знамя» журналында жарияланған нұсқасына «Абай жолы» деп жаңадан ат қойып, жаңадан түзеп жазып шыққан сол романыма сегіз баспа табақтай түзетулер кіргіздім. «Ақын аға» романында жаңағы аталғандай өрескел қателіктер болғандықтан мен сол кітабымды ұлы ақынның қасиетіне сай шығарма деп танымаймын. Ол кітапты солайша мансұқ етіп, оның орнына оқушы жұртшылыққа Абайды тану жөнінде жіберген қателерім тұрасындағы партиялық сынды ескеріп отырып жазған «Абай жолы» атты романды ұсынамын. Осы айтылғанға байланысты сол «Абай мектебі» дейтұғын мәселе жөніндегі өз қателерімнің тамырын ашу қажет деп білемін. Бұл мәселе 1933 жылдан бері қарай Абайды тану жөнінде менің сыңаржақ сипаттап келе жатқан бір қателігім боп келді», - деп жазуға мәжбүр болды [11, 464.].

1951 жылы «Литература газета» журналында филология ғылымдарының кандидаты С. Нұрышевтың «Абайдың шығармашылығын зерттеудегі буржуазияшыл-ұлтшыл бұрмалаушылықтың тамырына балта шабайық» деп аталатын мақаласы жарық көрді [12, 53.]. Мақалада Алаш қозғалысы кезіндегі қызметі назардан тыс қалмады. Қазақ революциясына дейін және революция кезінде «Абай» журналының редакторларының бірі болғаны, журналдың Алаш партиясымен байланысы, қазақ жастарын аталмыш партияға тартудан басталғаны айтылды. Ал Кеңес өкіметі орнағаннан кейін М. Әуезовты осы топ өкілдерімен бірге көркем әдебиет пен әдебиеттану саласында «зиянкестік әрекеттер» жүргізгені еске салынды. Бұған «ескіні аңсады, Алаш-Орданы мадақтады, кеңес шындығына жала тақты, ұлы орыс халқына жек көріністілікті үгіттеді және Кеңес өкіметіне қарсы ашық күреске дейін жетті, бұл алашордашылықтарды идеялық лозунгтары пантүркілік пен панисламдыққа апарды» деген айып қосылды.

М. Әуезовті сынауда Абайдың шәкірттері ретінде молдаларды, алашордашылармен «халық жауларын» тұтас тобын көрсетті деп атап берді. Әдебиет тарихын зерттеуде контрабандалық жолмен айналысып, А. Байтұрсыновтың «Қаздар» атты мысалын Абайдың атынан жариялатқан деген пікірін де келтіре кетті [11, 384].

Айтыс-тартыс бұнымен шектелмеді 1951 жылы маусым айында Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институты мен Қазақстан Жазушылар одағы бірлесіп өткізген «Абайдың әдеби

мәселесін талқылауға арналған әдебиет мектебі және шәкірттері» деген баяндама жасады [13,68 б.]. С. Мұқанов М. Әуезовтың «Абай» журналындағы редакторлық қызметі кезінде шыққан мақалаларды сынай отыра Абайдың шәкірттері ретінде Алаш партиясында болған А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ш. Құдайбердиевтерді атады деген пікірді көрсетті.

1953 жылдың 11 — 12 тамызында Қазақстан жазушылар одағында М. О. Әуезовтің романдары «Абай» және «Абай жолы» талқыланды. Сыншы Т. Ахтанов баяндама жасады. Баяндамада «Қанаушылар мен каналушылардың әлеуметтік теңсіздігі мен таптық күресі өте нашар көрсетілген. Көбінесе алаңсыз өмір, байлық, феодалдар мен байлардың әртүрлі салт-дәстүрі жайлы суреттелген. Автор қарапайым халықтың өмірінен ештеңе көрсетпейді. Араларынан кейін беті ашылған халық жаулары Шәкені (Шәкәрім), Тұрашты, Көкбайды және басқа да кейіпкерлерді жақсы жағынан суреттеген жазушымен келісуге болмайды. М. Әуезовке Абайдың барлық ағайын туыс-туғандарын дәріптеп ақынды солардың айналасына қоюдың қажеті жоқтығын ескеру керек [6, 10 п.]. Сондай-ақ, романда Абайдың панисламдық пен пантүрктік күресі нашар сипатталған», - деп көрсетті.

Талқылауға С. Досалиев те өз пікірін ортаға салды. С. Досалиев «М. Әуезовтің «Абай» және ««Абай жолы» романдарының идеялық - теріс үрдістері атты баяндамасы кейін газет беттерінде мақала болып жарияланды. Мақала авторы: «Біздің ойымызша бұл романдар - кеңес үкіметіне, партияға, отанға қарсы ниетпен жазылған зиянды туындылар. Сондықтан мұны тезірек әшкерелеп, шешім қабылдауын сұраймыз. «Абай дәуірі мен оның ортасын суреттеуде, Абай атын жамыла отырып, ол Құнанбайды, оның өмірлігін, олардың заманын, халыққа қарсы бағытталған әрекетті жақтап әңгімелейді». Досалиевтың пайымдауынша Әуезовтың шығармаларының жетістігіне ең алдымен Б. Горбатов, В. Иванов, Л. Соболев, З. Кедрин және басқалары кінәлі. Себебі олар өздерінің мақтау мақалалары арқылы Қазақ оқырмандары мен әдебиеттанушыларын адастырып, сонысымен Әуезовке өз айналасына жақтастарын жинауға мүмкіндік берді [14, 414 б.]. Осымен шектелмей Мұхтар Омарханұлының басқа да шығармалары талқыға салынып, сынға ұшырады.

Осылай Қазақстанда Орталық партия шешімдерін орындау барысында «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы»

қаулысы қазақ әдебиеті мен тіл біліміне орны толмас нұқсан келтіріп, қазақ әдебиетінің дамуын ұзақ жылдарға көштен қалып қоятынын алдын-ала жорамалдап берді. Біріншіден, тіл және әдебиет мамандары сынға алынды: қазақ совет әдебиетінің атақты өкілдері, сыншылар және ғалымдар заңсыз репрессияға ұшырап, олардың еңбектері ғылыми-әдеби басылымдардан алынып тасталды; екіншіден, өз лауазымдарында қалғандардың көбі қысым көріп, шығармашылық тұрғыдан шектетілді. ұжымдар мен басылымдарда көп деген еңбектерді саяси тұрғыдан қайта түзетуге мәжбүр болды.

«Ұлтшыл» айып тағылып, еңбектерін сынға алып, саяси қыспаққа ұшыратып жатқанда Мұхтар Омарханұлы 1953 жыл сәуір айында туған елін тастап, Мәскеуге жасырын аттанып кетуге мәжбүр болды. Мәскеу мемлекеттік университетінде профессор болып орналасып, «КСРО халықтары әдебиетінің тарихы» деген арнайы курс бойынша дәріс берді.

М.О.Әуезовтің 90-жылдығына арналған салтанатты мәжілісінде О.О.Сүлейменов: «Ұлтшыл «Алашордашыл» деген айып тағудың нағыз қызып тұрған шағында, тарихымыздағы сол бір дүрбелең кезең отызыншы жылдардың қуғын-сүргінінен М.О. Әуезовтің осы уақытқа табандылықпен жеткені бізді таңқалдырады. Осындай қиын-қыстау кезеңге қарамастан Әуезов Абайды ұлықтауын жалғастырды», - деп танданысын жасырмап еді [12,53.].

Бүгін де Егеменді ел болып, өшкеніміз жанып, жоғалғанымыз табылған кез. Талантты жазушы солақай саясаттың кесірінен сынға ұшыраған Мұхтар Әуезовтың асыл мұрасымен қазіргі таңда болашақ жас буын сусындауда. Мұхтар Әуезовтің есімі әлі де өмір сүріп, өз төңірегіне пір тұтушыларын жинай береді. Жазушының шығармалары әлем халықтарының 55 тіліне аударылған, оны төрт күл дүние біледі және оқиды. М. Әуезовті «реакциялық ұлтшыл», «буржуазияшыл жазушы», «алашордашыл қайраткер», «хандық билікті жақтаушы» ретінде ылғи идеологиялық қыспаққа алынса да, өзі туын тігіскен Алашқа өмірінің соңына дейін қызмет етіп, алашшыл азамат болып қалғанына ешқандай күмән келтіре алмаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жұртпай Т. «Ұраным-Алаш». - Алматы «Ел-шежіре», 2008. 472-б. - Б 3

2 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. Алматы: Ғылым. - 344 б.

3 Кәкішев Т. Қазақ зиялыларының тағдыр-ғалайы//Қазақ әдебиеті 1989.-26 май.-10-12 бет.

4 Дүйсенова Н. Алаштың қилы жолдары.-Алматы, «Асыл кітап», 2009.-192 бет. Б-45.

5 Омарбеков Т. Ызғарлы жылдар іздері //Ақиқат №6.1998 жыл, 32-37 б.

6 ҚРОММ 1778-к., 1-т., 356-іс. 9-10 п п.

7 ҚРОММ 1778-к., 1-т., 355-іс. 6 п.

8 Қазақ әдебиетінің идеялық және көркемдік сапасы жоғары болсын.//Әдебиет және искусство №9-12 1948 жыл 6 б.

9 ҚРПМ. 708-к., 15-т.,128-іс. 256-п.

10 Нұрпейісов К. Бекмаханов пен оның басты кітабы қалай жазаланды?// Қазақ тарихы.-2005.- №2. 5-10 бет. Б. 8.

11 Жұртпай Т. «Ұраным-Алаш».Талқы .-Алматы «Ел-шежіре», 2012.-647б.-Б-464

12 Капаева А. Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-х-1991гг.) – Алматы: Атамұра, 2004.-328 б.

13 Бес арыс: Есталіктер, эсселер және зерттеу мақалалар. Құраст Д.Әшімханов.-Алматы: Жалын, 1992.- 544б. Б. 68-69.

14 Какенова М.Г. Судьбы казахской интеллигенции. Астана: ЦНТИ, 2006.-469 с

3 Секция. Қазақ әдебиеті мен фольклористикасының өзекті мәселелері

3 Секция. Актуальные проблемы казахской литературы и фольклористики

КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ ТЕҢЕУДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ (Ә. НҰРПЕЙІСОВ РОМАНДАРЫ БОЙЫНША)

АБДУЛЛАЕВА Қ.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

«Әдеби тілде үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, сол арқылы әдеби шығарманың мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралдарының бірі – теңеу» [1, 212 б.]. Теңеуді кез келген қаламгер шығармаларында қолданады. Әр жазушының стильдік ерекшелігіне қарай олардың формасы, жұмсалып қызметі айқындалады. Жазушы шеберлігіне байланысты халықтық теңеулермен қатар авторлық теңеулер де қолданылып отырады. Авторлық теңеулер арқылы бір жағынан қазақ халқының сөздік қоры молайып отырса, екінші жағынан, жазушы стилінің ерекшелігі танылатыны белгілі.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ әдебиетінің алтын қорына сүбелі үлес қосқан жазушылардың бірі - Әбдіжәмил Нұрпейісов. Оның қаламгерлік қуатын танытатын даралық ерекшелігінің бірі теңеулерді түрлендіре отырып мольнан жұмсауы деуімізге болады. Біз зерттеу барысында жазушы романдарынан теңеудің небір түрін кездестірдік. Қаламгер халқымыздың ғасырлар бойы тудырып келген теңеулерін толықтыра отырып, өнімді пайдаланған. Жиі қолданылғандары -тай, -тей, -дай, -дей, -ша, -ше жұрнақтары мен секілді, тәрізді, сияқты деген шылау сөздер арқылы жасалған теңеулер:

-Кәпір, өзінің де бет-аузы қалың қасқыр сияқты еді [2,141 б.].

Балжан да тап қазір көңілін құйын соғып кеткендей құп-қу [2, 26 б.].

Ақбалаға астыртын хабар салса да, өздері ауыл торыған ұрыдай ат жалын күшып, ілгері жақтарына көз тігіп... [2, 296 б.].

Қайын жұртына барып, қалыңдығын көріп қайтқан жігіттей, үнемі үйге шаттанып күліп кіретін [2, 155 б.].

Бір қолымен арқалаған балықты ұстап, бір қолымен кендір жусан, қырбық қызыл түзгенге жармасып, мысықша тырмысып өрлеп келеді [2, 11 б.].

Сүйеу төр алдында тіп-тік боп шаншылып отыр. Ай татырда, ін аузында шаншылған саршұнақ тәрізді [2, 171 б.].

Байқағанымыздай жазушы қолданған теңеулер жасалу үлгісі жағынан ерекшеленбейді. Олар халық әдебиетінде қалыптасқан үлгі бойынша жасалған. Алайда қандай сөздердің теңеуге алынғандығы көңіл аударарлық. Зерттеу барысында анықталғандай, жазушының теңеуге алғандары қазақтың айналасын қоршаған табиғат көріністерінен, күнделікті шаруашылық кәсібінен, тұрмыстық бұйымдары мен тұрмыс-салтынан көрініс беретін сөздер. Енді мысалдармен нақтыласақ:

-Анау шытыр жеген түйедей шермиіп отырған түрі [2, 5 б.].

Сүзетін бұқаша басын бауырына алып, бұған тұздай көк көзінің астынан кірпік қақпай қадала қарап, жақындай берді [2, 45 б.].

Көлен де шығандап алысқа кетпей, осы өңірге айналсоқтап әр қырдың астында бір-бір ауыл отырған малды, жанды елді сағалап, қазығын айналған аттай шыр айналып жүріп алған-ды [2, 215 б.].

Үлкен кісі құдды қой бастаған қошқардай соңына ерген ығайлар мен сығайлардың алдына түсіп сахнаға беттей беріп еді [3, 349 б.].

Шыбыш ешкі құйрығындай бас-аяғы бір тұтам шолтандаған сол неме...[3, 395 б.].

Бағанадан бері жер түгіл аспанға да аласат лаң салып жатқан кара дауыл бұл кезде бұлтты да түткен жүндей дода-додасын шығарған-ды [3, 257].

Сабаудай ұзын кірпік астынан назарын тіктеп, ұзағырақ қарады [3, 169 б.].

Қамыс қостың төбесі тулақ сабағандай сатырлап тұр екен. Қатты жел кара дауылға айналыпты. Әлгіде тулақ сабаған долы қатындай дүсірлеген кара нөсер...[3, 94 б.].

Аузы қаңсыған күбінің түбіндей, ащы кермек бірдене тілін қуырып, жүрегінің басына запыран айналып, кілкілдеп тұр [3, 338 б.].

Құдайменде іркіт құйған местей, майға бөгіп лықылдап тұрған денесін шайқап ырқ-ырық күлді [2, 82 б.].

Бір қора қойдың ұйыған қатықтай шайыр иісіне елітіп, басы айналып...[3, 420 б.].

Бұл оның көкірегінде көптен бері сары уыздай шайқалып жүрген арманы еді [3, 144 б.].

Аяқ астынан өз сөзін өзі айрандай ірітіп, әңгімені ит жөніне бұрып жіберді [3, 91 б.].

Қаймақтай жұқа ерінді нәп-нәзік қыздың махаббатында кісі жүрегін қозғайтындай әлдене бар еді [4, 39 б.].

Көзін Судыр Ахметтен алмай, түйіліп келді де, қоян ілген бүркіттей желкеден бүріп алды [2, 156 б.].

Аңға түскен қырандай ірі қара кісінің үстіне төніп қалғанын көрсе де, Құдайменде қозғалмады [2, 209 б.].

Ақбаланың ызасы қосылып, иесіне түсетін бүркіттей қанына қарайып келе жатқан шығар [2, 206 б.].

Сыртынан қарағанда қыр басына қанаты талып келіп, төсін тасқа соғып қонған қыран тәрізді [2, 273 б.].

Соның қайсысы болса да ауылдан шыққалы бұрынғы ел сыймайтын теңіз өңірі құдды көшкен ауылдың жұртындай құлазып тұр [3, 25 б.].

Көшкен үйдің жұртына қонып шыққандай көңілі құрғыр аңырап бара жатқасын, аяғын сүйретіп сыртқа шықты [3, 234 б.].

Екінші жағы - жаз басынан шөбі қурап, сары лай теңіздей сарғылтым тартып жатқан шетсіз-шексіз дала [3, 19 б.].

Түйдек шоғырымен пыр-пыр етіп, өзектің арғы бетіне сендей тұтасып жүзіп барды да, жарға тірелгесін бәрі де кейін қарай жалт бұрылды [2, 254].

Жаумайтын бұлттай тектен-тек шоғырланып топтана беретін-ді [2, 206 б.].

-Төлеу қарағым, қармақ жұтқан балықтай, кейін тарта берме [2, 279 б.].

Бұл бейне шанышқыдан жырылған балықтай соның бөрінен ылғи аман қалып келе жатқан [2, 164 б.].

Есейдің құшағынан босанғысы келді ме... ауға оралған ақ шабақтай, ақырын бұлқынып, дірілі бар сыбырлаған үнмен «билей алатын емеспін, босатыңызшы» деді [4, 268 б.].

Әлиза сыртта жүрген Еламанның құлағына шалына ма деп Балкүміске ернін қысып ымдап еді; онысы қайта отқа май құйғандай болды [2, 236 б.].

Біз Ә.Нұрпейісов шығармаларынан теңеудің бірнеше түрін келтірдік. Енді бұларды төмендегідей топтастырып көрсетуге болады:

1) Төрт-түлік малға қатысты теңеулер: шытыр жеген түйедей, шыбыш ешкі құйрығындай, сүзетін бұқаша, қазығын айналған аттай, қой бастаған қошқардай. Төрт-түлік мал қазақ халқының күн көріс көзі болып саналған. Халқымыз малды ерекше қастерлеген. Мал барлық күн көріс көзі болғандықтан, қазақ үшін ең қымбатты дүние болғаны белгілі. Қазақ малды тек өнім ретінде пайдаланып қана қоймай, олардың бабын тауып, бағып-күтудің де ерекшелігін жақсы білген.

2) Ұлттық қолөнерге қатысты теңеулер: Түткен жүндей, сабаудай, тулақ сабағандай, тулақ сабаған долы қатындай. Бұлар әйел қолөнеріне байланысты қолданылады. Әйел қолөнерінде жүнді әр түрлі бұйымдар жасауға пайдалану үшін оны түту, сабау сияқты алғашқы өңдеулерден өткізеді. Оның негізгі әдістері: малдың қырқылып алынған жүнін жуу, оны жұмсартып түту, ұйысқан жерін жазу. Жұмсарту үшін оны сабайды. Сабау деген тек ұру дегенді білдірмейді. Оның да өзіндік тәсілі бар. Сабаумен жүнді қопсыта ұрғанда шаң-тозаңнан айырып, ұйысқан жері жазылып, желкілдеп шыға келеді. Түтілген жүннен дәстүрлі бұйымдар - киіз, киім, кілем, алаша, сырмақ т.б. жасайды. Әриңе, бұны жасайтын әйел адамдар. Жүнді өңдеу жұмысына керекті заттар - сабау мен тулақ. Сабау - жүнді өңдеуде қолданылатын ең негізгі құрал. Ол көбіне бұтақсыз түзу әрі мықты тобылғы ағашынан жасалады [5]. Тулақ - төсеніш ретінде қолданылатын, жүні алынбаған мал терісі, кептірілген көн тері. Көбіне ірі қараның, құлынның терісінен жасалады [5]. Сондықтан түткен жүндей, сабаудай, тулақ сабағандай деген теңеулерді ұлттық ерекшелікті танытатын теңеулер ретінде қарастырдық.

3) Заттық мәдениетке байланысты теңеулер: Қаңсыған күбінің түбіндей, іркіт құйған мөстей теңеулерін алуға болады. Күбі - айран, іркіт, қымыз пісуге, қаймақтан май түсіруге арналған, түбі кеңдеу, ауыз жағы тарлау, піспегі бар ағаштан жасалған ыдыс [5]. Мес - сұйық тамақ құю үшін бітеу сойылған ешкі терісінен жасалған ыдыс [5]. Мұндағы күбі, мес сияқты ыдыс атаулары қазақ халқына ғана тән. Сонымен қатар қазақтың ас мәзірінен хабар беретін теңеулер: сары уыздай, ұйыған қатықтай, айрандай, сүттей т.б.

4) Аңшылық, саятшылыққа қатысты алынған теңеулер: қоян ілген бүркіттей, аңға түскен қырандай, иесіне түскен ызалы бүркіттей, қыран тәрізді. Аңшылық, саятшылық дәстүрі қазақ халқының тарихи-әлеуметтік өміріндегі маңызды шаруашылықтың бірі болып саналады. Бұл дәстүр - қазақ халқын өзге ұлттардан даралап көрсететін киелі өнерінің бірі.

5) Көшпелі өмір салтын бейнелейтін теңеулер: Көшкен үйдің жұртына қонып шыққандай, көшкен ауылдың жұртындай. Бұл келтірілген теңеулер қазақ халқының көшпелі тұрмысынан көрініс береді. Қазақ халқы мал үшін қыста қыстауға, жазда жайлауға, күзде күзеге көшіп отырған.

6) Табиғат құбылыстарын бейнелейтін теңеулер: Теңіздей, сендей, жаумайтын бұлттай дегендер табиғат құбылыстарына қатысты алынған.

7) Кәсіп, шаруашылыққа байланысты алынған теңеулер: Қармақ жұтқан балықтай, бейне шанышқыдан жырылған балықтай, ауға оралған ақ шабақтай. Жазушы шығармаларында балық шарауашылығы халықтың негізгі күн көріс көзі болып саналған. Қармақ, шанышқы, ау - балық аулайтын құралдар.

8) Салт-дәстүрге байланысты теңеулер: Отқа май құйғандай теңеуі қазақтың салт-дәстүрінен көрініс береді. Отқа май құю - дәстүр. Бұл дәстүр күйеу жігіт алғаш рет ресми түрде қалыңдығына ұрын барғанында, одан кейін қалыңдығын алып қайтуға барғанында, жаңа түскен келін қайын атасының шаңырағына алғаш келіп кіргенінде жасалады [6].

9) Жаңа заманға сай туған теңеулер: Бұзылған радиодай, үнді шайын ішкендей, бейіт күзеткен бәдіктей, тұмау тиген кісідей теңеулерін жаңа заманға тән деп қарастырдық. Бұл теңеулерді кеңес заманында, оған дейінгі кезеңдерде жатқызамыз. Төмендегідей мысалдармен келтіруге болады:

Қырылдақ дауыс құдды бұзылған радиодай қытырлап құлағын тырнап барады [3, 90 б.].

Шынында да, басқа шаруаға қырсыз Сары Шая қағазға жүйрік. Істі болған кісілерге қасиеттік шағым дейсің бе, қолхат, тілхат дейсің бе, бұзатын іс, қайта қаралатын іс, ақтайтын, қаралайтын қағаз, соның қайсысы болса да, құдды үнді шайын ішкендей танауының ұшы шып-шып терлеп, рахаттанып кірісетін [3, 92 б.].

Содан соң туған жерім, кіндік қаным тамған топырағым еді деп, бұл адыраның анасын бір, мынасын бір қимай жүріп, ақырында бейіт күзеткен бәдіктей көшкен елдің жұртында қалып қойма! [3, 96 б.].

Тек ішегі ылғал тепкен бе, әлде қолы білмейтін кім көрінген сабалап сілесін қатырған ба, бір кезде сұңқылдап тұратын шыққыр домбыра шофердың қолына түскенде құдды тұмау тиген кісідей мыңқ-мыңқ етті [3, 70 б.].

Сөзімізді түйіндесек, Ә.Нұрпейісов ойын айқын да әсерлі етіп жеткізу және поэтикалық бейнені дәл беру үшін халқымыздың ғасырлар бойы тудырып келген небір образды теңеулерін мақсатты түрде қолдана отырып, өзі де толықтырып тың теңеулер жасаған.

Жазушы қолданған теңеулер қазақтың айналасын қоршаған табиғат көріністерінен, күнделікті тұрмыстық зат, бұйымдарынан, тұрмыс-салтынан, шаруашылық, кәсіп сияқты тіршілік әрекеттерінен алынған. Жалаң теңеулерге қарағанда күрделі теңеулерді жиі қолданған. Жоғарыда келтірілген теңеулердің көпшілігі күрделі теңеулер. Күрделі теңеулердің телініп отырған зат не құбылыстың сипаттамасын толық ашып көрсетуге мүмкіндігі мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қабдолов З. II томдық таңдамалы шығармалары. 2-том. -Алматы. -1983ж.
- 2 Нұрпейісов Ә. Қан мен тер: Трилогия. Үшінші кітабы. – Алматы: Жазушы, 1981. –352 б.
- 3 Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз –Алматы: Жазушы, 1982. –360 б.
- 4 Нұрпейісов Ә. Күткен күн: Роман. –Алматы: Жазушы, 1982. –360 б.
- 5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Алматы. - 2011 ж.
- 6 Кеңжахметұлы С. Жеті қазына. -Алматы. - 2001ж.

Ә. НҰРПЕЙІСОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ РУСИЗМДЕР

АБДУЛЛАЕВА Қ.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Кез келген жазушы тілін қаншалықты бай десек те, ол жалпы халықтық тілден айналып өте алмайды. Көркем шығармада қандай да бір ұлттық нақышты көрсетуде немесе кейіпкердің қайталанбас бейнесін беруде, шынайы шындық, заман шежіресін суреттеуде жалпы халықтық тілге жүгінеді. Бұл ретте, әдеби тіл нормасына жатпайтын сөздердің шығармада қолданылуы қажеттіліктен туындайды. Тақырып ауқымы да қаламгерді бір тілдің қауызында қалдыра бермей, басқа тілдік формаларға жүгінуге мәжбүрлейді. Ә.Нұрпейісов үшін мұндай қосымша құрал, негізінен, орыс, иран, парсы, араб тілінен енген сөздер болып келеді. Ал біздің қаламгер шығармаларынан қарастыратынымыз орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің қолданылу аясы болмақ.

Әдетте «Әдеби шығарма жазуға рецепт берілмейтіні секілді...» [1, 23 б.] көркем шығарманың тілін зерттеп, талдауда да қабылданған ереже, қатып қалған қағида жоқ. Дегенмен, шығарма тілін талдаймын деп, шығармадағы барлық сөздерді түп-тамырына дейін қазбалай беруге де болмайды. «Осы күнгі әдеби тіліміздің бүкіл лексикасының генетикалық қабаты белгілі болғандықтан, оны қайталап, жазушы басы сайын түгендеудің қажеті жоқ» [2, 71 б.]. Біз бұл жұмысымызда шығарма тілін зерттеудегі лингвистикалық қағидаларды басшылыққа ала отырып, тілдік ерекше фактілерді жүйелеп, күнделікті қолданыста кездесе бермейтін сөздерге, сондай-ақ олардың қолданыс ерекшелігіне, стильдік қызметіне назар аударатын боламыз.

Ә.Нұрпейісов шығармаларының тілі орыс тілінен және орыс тілі арқылы келген «русизм» сөздерге толы. «Бұл сөздердің басым бөлігі ғылым мен техниканың, мәдениет пен әдебиеттің сан алуан салаларына байланысты терминдер мен өмір шындығынан туған сөздер» [3, 192 б.]. Олар көркем шығармада жазушы суреттеп отырған дәуір тынысын, сол дәуірде өмір сүрген адамдардың тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық қатынастардың жай-күйін суреттеуде шығарма шырайын қанықтыра түседі. Мұндай сөздердің көбі уақыт өте келе әдеби тілдік қорымызға сіңіп те кетеді. «Сөздердің жаңа заттар немесе жаңа ұғымдармен бірге ену құбылысы тіл-тілдегі сөз алмасудың басты және дағдылы құбылысы болып табылады» [3, 193 б.].

«Русизм» деп орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздерді жалпы атаумен атайтыны белгілі. Алайда Ә.Нұрпейісов романдарындағы орыс графикасымен жазылған сөздердің барлығын орыс сөзі деп түсіну қате пікір, себебі бұл сөздердің түпкі төркіні француз, ағылшын, латын тілдері. Біз оларды саралап көрсетуді мақсат етпегендіктен, жалпы русизмдер деп алдық.

Жазушы романдарыда қолданылған русизмдер: совет, киоск, кодекс, телеграмма, партия, пианино, командир, костюм, галстук, туфли, солдат, дивизия, отряд, комиссар, штаб, тактика, лагерь, полк, рота, офицер, капитан, майор, подполковник, лейтенант, сержант, демография, президиум, космодром, статья, бюро, актив, республика, состав, бомба, снаряд, Мадонна, рельс, депо, шкаф, гардероб, стол, шафер, мотор, рюмка, вилка, бокал, тарелка, вагон, телефон, кепка, фуражка, паравоз т.б.

Адъютант гвардиялық миноментпен жалғасам дегенше генерал штаб начальнигін жетелеп соғыс жүріп жатқан жердің картасына апарды [4, 94 б.].

Осыдан төрт жыл бұрын тұлымына қызыл лента таққан арық, ақ қыз ағасының үстіне ернін тістеп кіріп, столдың шет жағына кеп отырған-ды [4, 279 б.].

Өлгі кандидаттық қорғайтындар мен докторлықтан дәмесі барлар қайда? Алдағы академия сайлауына түсетіндер... [5, 302 б.].

Жұқа өнді қағылез жігіт қала үлгісімен тіккен қара драп пальтоның сыртынан қасқыр ішік киген [6, 58 б.].

Баян ақ халатты қызбен қоштасты да, жүріп кетті. Ол қайтып келгенде, Мадона губерниясының екі әйелі театрға барғалы киініп жатыр екен [4, 337 б.].

Жоғарыда келтірілген русизмдердің бәрі де бастапқы дыбысталу формасын сақтап қолданылған. Ұлы Отан соғысының

тұтастай панорамасы мен қазақ қоғамындағы ұлы дүрбелең кезеңдерін суреттеуді мақсат еткен жазушы үшін бұл сөздер ең қажетті тілдік қолданыстар болып табылады. Ол сөздерді еш аудармасыз, түсініктемесіз қолдансақ та бәрімізге түсінікті, себебі олар күнделікті қолданыста тұрақталып қалған сөздер. Ең бастысы - өз орнында тұрып, стильдік қызметін атқарып, шығарма шырайын келтіруінде.

«Тілдің тазалығы мен дамуы оны ғылыми терминдерден таза ұстау қажеттігін туғызбайды. Сіз қалаңыз, қаламаңыз заманауи өркениет енгізген терминдер тілімізде бар, болады, бола бермек. Бұған ешкім қалқан бола алмайды, олай болған күнде қазақ мектебін бітірген бала әлемдік ғылымнан кенжелейді. Қазіргі кезде грек, латын, орыс сөздерін тілімізге ертерек енген араб, парсы атауларымен ауыстырып, төл сөзге айналдырдық дейтін пуристік бағыт - жаңылғандық. Тұрмыста кеңінен жұмсалатын жалпы қолданыстағы сөздерді аудару жөн; ал әлемде жаппай қолданылатын ғылыми-техникалық интертерминдер кірме сөздер қабатын байытады, одан әлемде ешқандай тіл ұтылған емес», - дейді ғалым А.Б.Салқынбай [7].

Біз жазушы шығармаларының тақырып аясының кеңдігіне қарай русизмдерді төмендегідей жүйелеп, бөлдік:

1) Әскер, соғыс тақырыбына байланысты сөздер: командир, солдат, дивизия, отряд, комиссар, штаб, пункт, тактика, лагерь, полк, рота, офицер, капитан, майор, подполковник, лейтенант, сержант, состав, бомба, снаряд, пулемет, автомат, гарнизон, партизан, плацдарм, контрразведка, эшелон, армия, комендант, мотобригада, взвод, генерал, полковник т.б.

«Курляндия» мотобригадасына жас полковник бастаған бір топ офицер келді. Жоғары штабтан - генерал Бегенің өз атынан келген арнаулы комиссия көрінеді. Және контрразведка жұмысын басқарғасын ба, жас полковниктің жүріс-тұрысына дейін суық [4, 23 б.].

Полк командирінен «тез жетсін» деген әмір алған капитан Скориков бір минут аялдаған жоқ [4, 43 б.].

Онан да оны солдаттыққа айдату керек [6, 216 б.].

Комендант эшелонды қалайда бомба астында қалдырмай, қалайда ілгері өткізіп жіберуді ойланған-ды [4, 31 б.].

Есей штаб үйіне кірді. Бақылау пунктіне телефон арқылы хабарласты. Орнына қалдырып кеткен взвод командиріне... [4, 265 б.].

2) Саяси-әкімшілікке қатысты сөздер: партком, меском, комсомол, профком, кодекс, совет, порторог, глобус, пленум, демография, президиум, космодром, статья, бюро, актив, республика, т.б.

Сол үйде күн сайын қиқуласып жататын сан сапалық жиналысқа, мәжіліске, конференция, пленум, актив, съездерге әлдеқалай қатыспай қалса, ең арысы жиналыстың президиум құрамына кірмей, мына жақта қалып қойса да, сол күні ұйқысы бұзылатын [5, 306 б.].

Сары Шая үлкен бастықтарға тиіспесе де, меском, профкомға тісі балғадай. «Жұрттан жинаған взностың үстінен жеді», - деді. Ең әрісі қай статья, қай кодекс қандай қылмысқа жататынын сол біледі [5, 91 б.].

Келесі партбюрода қарайық [4, 254 б.].

3) Ғылым мен техника, өндіріске қатысты сөздер: телеграмма, станция, класс, буфет, депо, паравоз, рельс, медицина, прогресс, кандидат, доктор, академия, вагон, купе, перрон т.б.

Қаладағы көп-көп министрлік комитет, қоғамдық мекемелер, сосын завод, фабрика, ғылыми институттар... [5, 310 б.].

Со жылы Орал қаласынан келген Федоров деген бай промысел ашып жатқан [6, 18 б.].

Ертеңіне Еламанды депоға жұмысқа орналастырды [6, 99 б.]. Перрон абыр-сабыр. Жолаушылар мен жүк көтерген кісілер вагонға жүгірді. Паравоз пысылдап жүруге әзір тұр. Онан әрі қырауытқан рельс таспадай созылып жатты. Ал оның арғы жағында ұзақ жол қараңғы түн, жып-жылы купе [6, 97 б.].

4) Әдебиет пен өнерге қатысты алынған сөздер: театр, кино, сквер, пианино, клуб, дворец, «Офицер вальсі», т.б.

Тау суы сылдыр-сылдыр аққан тыныш, таза көшелерде фонтан, сквер, парк саясында ит жетелеп серуендеген... [5, 309 б.].

Осыдан кейін «Офицер вальсін» ойнады. Бұл кеште үшінші боп «Полька» ойналды [4, 265 б.].

Колхоз клубына халық көп жиналған екен [4, 296 б.].

Есей театр бастықтарына өтініп екі билетті шаққа алды [4, 337 б.].

-Астанадағы дворецтерді сіз салған көрінесіз ғой [5, 370 б.].

5) Тұрмыстық заттар атауы: аптечка, градусник, гардероб, стол, костюм, галстук, туфли, драп, пальто, шкаф, тарелка, телефон, бантик, фаргук, портфель, стакан, графин, фуражка, рюмка, вилка т.б.

Ол Зейненің аптечкасынан градусник алып, - әже қызуыңызды өлшейік... [4, 313 б.].

Есей түрегеліп, таза жиналған кішкене бөлменің ішіне көз салды. ...айналы үлкен гардероб, тартпалы стол... [4, 282 б.].

Май-май комбинезонды тастап, шолақ майка сыртынан жеңіл жадағайын киіп жатыр [6, 145 б.].

Үстіндегі киімді де қара сұр кескініне таңдап алғандай: мөлт қара костюм; қара галстук; қара туфли [6, 302 б.].

Рубинштейнге кірді, өні сұп-сұп, фуражқасын көзіне таман басып киген [4, 24 б.].

Бір шекесінде үлпілдеген бантик. Омырауында үлпілдеген фартук. Бауырына қысқан портфель бомаса, дәл осындай үсті-басы үлпілдеген кіп-кішкентай қуыршақты бір жерден көрген сияқты [5, 73 б.].

Бар столда ұзын мойын әдемі графиндердің аузына стакан төңкеріліп, өгей баладай шеттетіп ортаға ысырылды [4, 260 б.].

Дастархан басында рюмкасын әлден көтеріп... алдында тарелка... бір қолында вилка [5, 303 б.].

б) Әр түрлі мәнде жаргон сөздер: чудақ, мерзавец, безобразие т.б.

-Чудақ ты. Сөзінің сиқын... Вот что дорогой, қаласың [5, 140 б.].

-Ах, мерзавец! Сібірде шірітейін сені [5, 90 б.].

-Безобразие! Ну олар кімдер [5, 86 б.].

Жоғарыда келтірілген русизмдер дыбысталу формасын сақтап жазылған. «Жазбаша түрде енген сөздерге тән қасиеттің бірі сол - олардың басым бөлігі өзінің дыбысталу түрін сақтайды» [3.197]. Ал кейде жазушы өзінің көздеген мақсатына жету үшін русизмдердің дыбысталуына өзгерістер енгізіп, төмендегідей өзгертілген формада қолданады: мекалай, бөлшебек, ділгірам, дәкмент, гүбірнатыр, пешір, өйез, начандек, промсол т.б.

- Баяғы мекалай заманда біздің ауылдың «бойкүйез» деген бір қойшысын білуші едік [4, 312 б.].

-Омайт шіркін-ай! Ол сондай-ақ кім екен. Сімірге айдатам [6, 65 б.].

Балық тапсыратын промсол осы. Бұл - Федоровтың бөдіретшігі Курнос Иван [6, 27 б.].

Пешір келгенше Құдайменде ұлық алдында «таксыр-таксыр» дегеннен басқа түк айта алмай, сақау кісіше ымдасып қана отырған [6, 85 б.].

-Апырай де! Тап бір гүбірнатырды күткендей болдық қой [6, 94 б.].

-О, кемпір қуанып қалатын болды! Ділгірам... жоқ, жоқ, ділгірам бермеу керек [4, 267 б.].

Жазушының сөздерді өзгертіп қолданудағы мақсаты - кейіпкерін сөйлету арқылы сөздердің стильдік қызметін арттыру, эмоциялық бояуын қанық беру. Мысалы, «-Саған керегі дәкмент пе, міне, менің дәкментім, – деді Кәлен» [6, 573 б.] дегенде, «дәкмент» сөзі орысша білмейтін ауыл адамының сөзі екені көрініп тұр. Русизмдердің айтылуын осылайша өзгерту арқылы жазушы өзі суреттеп отырған қоғамдық құрылымды, саяси-экономикалық, әлеуметтік жағдайды дәл суреттеп береді. Сондықтан да жазушы

русизмдерді мақсатты түрде қолдана отырып, оларға ерекше жүк артады.

Қорыта келгенде, Ә.Нұрпейісов русизмдерді бірде дыбысталу формасын сақтап қолданса, бірде қазақ орфографиясына негіздеп, өзгертіп қолданып отырған. Жазушы қолданысындағы русизмдердің стильдік мақсатқа сай, көркем шығарма құрылымындағы әр сөздің өз орнында жұмсалғандығы талдау барысында анықталды деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Мектеп, 1992ж.

2 Серікқалиев З., Серікқалиева Ә. Ақыл таразысы. Алматы, «Мектеп», 1992 ж.

3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, «Мектеп», 1972 ж.

4 Нұрпейісов Ә. Күткен күн: Роман. –Алматы: Жазушы, 1982. –360 б.

5 Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз –Алматы: Жазушы, 1982. –360 б.

6 Нұрпейісов Ә. Қан мен тер: Трилогия. Үшінші кітабы. – Алматы: Жазушы, 1981. –352 б.

7 Салқындай А. Мақала, 2010 ж.

ШӘКӘРІМНІҢ ҮГІТ ӨЛЕҢДЕРІ

БАРАТОВА М. Н.

ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

АДЫЛБАЕВА Г.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕЛШІН А.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Жалпы патшалық Ресейдің отарлау саясатының XIX ғасырда күшейе түсуі, алдымен хандық билік (1822 ж.), кейін аға сұлтандықтың да айрылу (1868 ж.) және қазақтың неғұрлым шұрайлы жерлерінің Ресейден келушілерге зорлықпен тартып әперілуі, сөйтіп жер-судан айрылған халықтың жүдеп-жадауы, тозуы және ұлттық баспа, медресе, мешіт, мектеп ісіне қойылған ашық, жасырын шектеу, кемсітулер – бәрі адамдардың материалдық мұқтаждықпен бірге рухани азып-тозуына ықпал еткені белгілі. Бұл қысым ақындар шығармашылығына да елеулі әсер етті, ел билеушілердің отарлау саясатын сынау т.с.с. өсті. Осы дәуірде

үгіт айту, дидактикалық сарындағы өлеңдер көбейе түсті. А. Байтұрсынов: «Ақыл айтқан, жол көрсеткен, жөн сілтеген мағыналы өлеңдер – үгіт өлең деп аталады» [1].

Үгіт, дидактикалық сарындағы өлеңдерді жазу дәстүрі сонау көне шығыс поэзиясында да көрініс береді.

Көркем әдебиетті алдымен халыққа қызмет ету құралы деп түсінген ақындар тікелей үгіт өлеңдерін жазады. Дәуір шындығын мейлінше мол суреттеген Шәкәрім де үгіт өлеңдерін көп жазған. Ақын ең алдымен жастарды оқу-білім, ғылымға шақырады, жарқын болашаққа үндейді.

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берелік
Бір білімді данышпан жан табалық...
Жүз айтқанмен өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр, баралық!

Ақын өз заманындағы жақсылыққа, ізгілікке, білімге үйрете алатын Абай деп біледі, жастарды одан үлгі алуға шақырады. Ары қарай тек жалаң үгітке емес, шынайы бейне жасау арқылы да сөзін өрбітеді.

Бұл Абай саудагер ғой ақыл сатқан,
Әр түрлі асылы көп өтпей жатқан, -

деп, ақылды - зат, ал Абайды оны сатушы, тағы да өтпей жатқандары бар деп, шарттылықты ұтымды қолданған. Ал:

Арам ақыл үйрендік айла, амалдық,
Қулық пен өтірікті сайлап алдық.
Ынсап, рахым, ұяттан жүген ұстап,
Өзіміз ең түбінде қайда бардық? –

жолдарында дерексіз ұғымдарды заттандыру ,яғни қулық пен өтірікті сайман қылып «сайлап алу», ал ынсап, рахым, ұятты көшпенді қазақ халқының ұлттық танымына жақын әрекет «жүгендеп» ұстау деп сипаттау арқылы сол кездегі келеңсіз қылықтарды сынайды. Осы өлеңде дерексізді жандандыру үлгісін де байқауға болады:

Енді ойладым қайратқа мінейін деп,
Білімдінің қадырын білейін деп.
Ақыл сөзбен арқама Күнде ұрғызып,
Талаппен түзу жолға кірейін деп .

Елге үлгі көрсету мақсатында ақын қайрат, талап секілді жақсы қасиеттерді жандандырып көрсетеді. Қайратты ат қып мініп, ал

талапты бейне бір дос ретінде алып, онымен «түзу жолға», яғни жаңа өмірге аяқ басатынына назар аударту үшін ерекше бейнелі сөздерді қолданады. Қайратты ат қып мінуде де да ұлттық нақыш бар. Осылайша ақын 89 шумақтан тұратын осы өлең арқылы бос жүрмей, Абай сынды білімді, саналы адамдардан өнеге алып, рухани дамуға, оқып-тоқуға шақырады. Ал «Шаруа мен ысырап» өлеңінде ақын кейбір жігіттердің кербездіктерін сынап, босқа ысырап жасамауды, нақты бір іспен айналысуды үгіттейді.

Кел, арзандау киелік,
Кербездікті тұр қылмай.
Ойланар кез болды ғой,
Орынсызды құр қылмай.
Бояу мақтан бола ма,
Ішімізді нұр қылмай?
Өтеміз бе осымен
Жөнді жұмыс бір қылмай?

Байқап отырсақ, ақын «ішімізді нұр қылмай» деуі арқылы тағы да оқуға, ғылымға ден қоюға шақырып отыр. Осы идеяны «Молдалар өзгелерді кәпір дейді» өлеңінде өрбітеді:

Сұрқия, сопылардың алма тілін,
Беті Тұнық, асты ылай ол бір жылым.
Өнерсің өнеге алсаң үлгілі елден,
Адамшылық өнермен берер білім, -

деген жолдармен дүмше молдаларды сынайды. Оларды бет жағы таза боп көрінгенмен, асты ылай, батпақ болатын кір суға балау арқылы әсерлі бейне жасаған. Ал «Бостандық таңы атты» өлеңі таза үгітке құралған. Ақын 1917 жылғы Қазақ төңкерісін өзінше жақсылыққа жорып, отарлау қорлығы енді аяқталды деп сенеді. Халқына:

Арамдық аразды,
Түбімен жойындар
Өтірік, өсекті
Біржола қойындар.
Намыс, жігер,
Бойыңа жиып қайрат,
Қажымай адалдық
Жағында болындар.
Бірлік пен талапты
Еңбекке салындар.
Өнерлі елдерден
Өнеге алындар , -

деген үгіттеу сөздерінен оның елі үшін қам жейтін, жарқын болашағы үшін уайымдайтын азамат екенін байқауға болады. Ақынның өзге де «»Ей, көп халық, көп халық», «Ескіден қалған сөз теріп», «Адамдық борышын» туындылары үгіт өлеңдерінің қатарына жатады.

Шәкәрімнің тікелей үгітке арналған дидактикалық өлеңдерін сараласақ, адамдықты жоғары қойатындығына көз жеткіземіз.

«Адамдық борышын» атты өлеңінде

Адамдық борышын,-
Халқыңа еңбек қыл
Ақ жолдан айнымай
Ар сақта оны біл
Талаптан да білім мен өнер үйрен
Білімсіз
Өнерсіз
Болады ақыл тұл.
Мақтанға салынба
Мансаптың тағы үшін
Нәпсіңе билетпе
Басыңның бағы үшін
Өіірінді сарп қыл өлгенше,
Жоба тап,
Жол көрсет

Келешек қамы үшін,-деп ақын адамгершілік қасиеттерді жоғары ұстауға шақырады.ғибрат алар артында із қалсын, «шын бақыт» артында қауымға жасаған жақсылығың қалса, мәңгілік өлмейсің деген ойды ашық айтып, адалдыққа үндейді.

Мәшһүр Жүсіп үгіт үшін, көбінесе салыстыру әдісін, жақсы мен жаманды қатар алып, кімге еліктеу, неден безіну керектігін жіліктеп ашуға ден қояды:

Қайырсыз болсаң (бықыл) бәхил, болдың терек,
Басқаға бір отыннан қылмас керек.
Жақсыдан- жақсының да парқы бөлек,
Даналар біледі ойлап, ақыл зерек (зирек).
Зарарлы болсаң жұртқа, болдың тікен,
Қыларсың жазды жапан, шөлді мекен.
«Жерінде- әр не өзінің»- деген рас,
Еккенмен сусыз жерде, шықпас жекен.
Құдайым пендесіне берген малды,
Жаратқан әр түрлі ғып жүрген жанды.

Ғибадат, қанша қылған құлшылықтан

Қайыр қып берген артық жалғыз нанды [2, 148-149 б.].

Осы орайда, көбінесе ақыл айтуға құралған өлеңдерінің өзінде ақын үнемі жалаң үгітпен шектелмей, ұтымды бейне, сөз үлгілерін де кірістіре білген:

Үлгі үйрен жолдас болып нұсқалыға,
Көзің сал сөзді сөзге қосқанына.
Наданның өз басына қылған ісін,
Қылмайды ақылды адам дұшпанына.

Қарайла, шамаң келсе, жолдасыңа,
Жолдасың еріп жүрсе өз қасыңа.
Абыройым төгілмесін деп ойласаң,
Ұяттан қол шатыр қып ал басыңа .

Бір сөзді шығарады бір сөз түртіп,
Ағыздым алтын қылып мен мысты ерітіп.
Өз пердем жыртылмасын деп ойласаң,
Өрқайда сөз сөйлеме перде жыртып.

Шайтанның шамаң келсе сындыр белін,
Ол иттің керек қылма жауын, елін.
Бір іске өкінбейін деп ойласаң,
Нәпсінің достық айтқан алма тілін.

Өнерге өзінді-өзін ерте баулы,
Жастықтың бір Күн көшіп кетер ауылы.
Қауіп, қатерсіз, қайғысыз болам десең,
Араз боп еш адаммен болма даулы.

Қалмасын жерде десең айтқан сөзің,
Өзінің өз бойында болсын көзің.
Сөзіммен халқым амал қылсын десең,
Амал қыл өз сөзіңмен әуел өзің [3, 116-119 б.].

М.Н.Баратова М.Ж.Көпеевтің үгіт өлеңдерін талдай келе мынандай тұжырым айтады: «Зерделесек, «Наданның өз басына қылған ісін, // Қылмайды ақылды адам дұшпанына»- жолдарының әсерлі естілу себебі: ақыл айтудың өмірде көп көргенді сараптап, безбендеп барып, аз сөзге көп мән ұялатуға негізделуінде жатқаны анық. Екінші мысалдағы дерексіз ұғым ұятты белгілі бір затқа «қол шатырға» айналдыру да өзінше әсерлі. Ұяттың қол шатыры ұғымын дәйектегенде, сол бір әсерлі, бейнелі сөз ұтымдылығы назар аудартады. Үшіншідегі перде жыртып сөз сөйлемеу де дерексіз ұғым сөзге пердені тіркеп және оны көдеге жаратуды бейнелеп барып, белгілі бір идея өрістеуіне негіз қаланған. Төртіншіде,

басқа адамның айнасынан (өз айнасынан емес) қарағанда ғана білімді, зерек адам болуы мүмкіндігі де мүлде тосын метафоралық тіркес көмегімен айтылған ой ерекше әсерлі естіледі. Бесіншідегі «жастықтың ауылы» метафоралық тіркесін алу және оның көшіп кетуін ескерту де идеяны неғұрлым пәрменді жеткізу міндетіне бағындырылған. Мұндай тосын метафоралық үлгі көмегімен әсерлілікті еселеп арттыру үлгісі алтыншы мысалда да бар. Әркімнің өз бойында өз көзі болуын дiттеу, яғни соны метафоралық тіркес көмегімен бейнелеу нәтижесінде ақын өз ойын әсерлі жеткізген» [4].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Шығ.- Алматы: Жазушы, 1989.- 320 б.
- 2 XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. Алматы: Ғылым. 1982. – 240 б.
- 3 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. –Павлодар: ЭКО, 2003.- 436 б.
- 4 Баратова М. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Павлодар, 2010. - 256 б.

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ЛИРИКАСЫНЫҢ БІР ҚЫРЫ

АҚТАСОВ А. Қ.
студент, ПМПИ
ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.
ф.ғ.к., ғылыми жетекші

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарындағы қазақ поэзиясы жайлы сөз қозғаған кезде есімі Мұқағали Мақатаев, Жүмекен Нәжімеденов, Қадыр Мырзалиевтермен қатар аталатын ақиық ақынның бірі - Төлеген Айбергенов. Мұхтар Шахановтың:

Пайымдаймын, мойындаймын, сен – данасың, мен – бала,
Ұлтына кім жақын, алыс, айқындайтын ел ғана.

Он том өлең жазғандарды кетті ұмытып кең дала.

Бірақ шағын он өлеңмен он миллион қазақты

Толғандырған, таң қалдырған Махамбет пен Сен ғана. [1, 20]...
деп толғағандағысы осы Төлеген ақын.

Поэзия көгінде бір сәт жарқ етіп көрініп, аққан жұлдыздай жоқ болған ақын тағдыры қысқа да болса, соңынан өшпес із, сөнбес мұра қалдырып кетті. Оның өлеңдері тау бұлағындай мөлдір де, дала жусанындай жұпар аңқыған өіндік кескін-келбеті бар бірегей

дара шығармалар. Төлеген Айбергенов нағыз сезім ақыны. Ол ұйқас қуып, не жалаң көркемдік үшін өлең жазбайды. Оның әрбір өлеңі өзіндік әлем...

«Төлеген поэзиясының арғы топырағы – көшпелілердің жыраулық поэзиясы» [2, 6]. Әрине ол жыраулық поэзияны оқырмандарына айна қатесіз жеткізген жоқ, оны «өзінше илеп, өзінше игеріп, өзінше қорытқан» [2, 6]. Мысал үшін Төлеген Айбергенов өлеңдерінің қамтыған көптеген тақырыптарының ішінен отанға деген махаббатты алып көрейік. Ол Отанын әдеттегідей – сүйемін, күйемін – деп айналып толғанып жатпайды. Тек қана ішіндегі бұрқ - сарқ еткен сезімдерін өзін қоршаған айнала тіршілік арқылы қағаз бетіне түсіреді.

Кегейлім жердің еркесі,

Жас жаным толқып тұр менің.

Бердақтың сүйген өлкесі,

Ажнияз айтқан жыр ма едің?!...

Су алған сайда әжемнің

Сырғасы қалған Кегейлі.

Сырласы қалған Кегейлі,

Мұндасы қалған Кегейлі... [3, 5].

Немесе:

Жанардың отты жарқылындасың,

Көгімде мәңгі маздар күн.

Шағалалардың шаңқылындасың,

Қаңқылындасың қаздардың.

Кұрышы қанбас құлақтардасың,

Кұрақтардасың ән шерткен.

Дауыстап жатқан бұлақтардасың,

Алқынып келем аңсап мен.

Саусағындасың күйші біткеннің,

Аңсауындасың құрбымның.

Шалғынындасың биші көктемнің,

Таңдайындасың бұлбұлдың.

Қызғалдақ камал қырларымдасың,

Сырларындасың атаның.

Жанымның барлық ырғағындасың,

Аяулы менің Отаным [3, 60].

Өн бойынды өрттей ыстық сезімге билетпей бұл жолдарды оқу әсте мүмкін бе?! Бір, басы артық сөз, артық буын таба алмайсыз. Әрбір сөз өз орнын құйып қойғандай айна - қатесіз дәл тапқан.

Осы өлеңнің алғашқы шумақтарында тармақтардағы соңғы сөздер ұйқасса, ал кейінгі шумақтарда ақын керісінше инверсия тәсілін қолдану арқылы тармақтың алдыңғы сөздерінде ұйқастырған. Ал енді Төлеген Айбергеновтің келесі бір өлең жолдарынан ақындық қарымын кеңірек байқап, оның көркем сөз өнерін қаншалықты меңгергенін тамашалай аламыз.

Тосшы сен құлағыңды аңдай қалып,
Барады кең дүние әнге айналып.
Нар қамыс суылдаса жер бауырлап,
Бақалар тамсанады таңдай қағып...[3, 15].

Ендігі кезекте ақын өлеңдерінің шығу тарихына сәл көз жүгіртер болсақ, онда әрбір өлеңнің өзіндік сыры, өзіндік тарихы барын аңғарамыз. Мысалға ақын поэзиясының бойтұмарына айналып кеткен «Бір тойым бар» өлеңі оның жүрек толғанысынан, арман - тілегінен туса керек.

Ташкент обылысының Орджиникидзе деген ауданында Қалдыбай деген кісі үлкен той жасайды. Сол тойға қатысып ерекше әсер алған Төлеген Айбергенов кейін жұбайына қарата «Үрниса, ұл тапсаң Дәуренге серік болып қосылса, мына үйімді сатып, көкпарлатып той беремін!»[4, 3] десе керек. Кейін көп ұзамай үлкен толғаныс үстінде «Бір тойым бар» деген өлеңі дүниеге келеді.

Ал «Менің республикам» деген өлеңінің шығу тарихы тіптен қызық. Бірде туысқандарының үйіне қыдырып барған ақын амандық - саулықтан соң ешкімге назар аудармастан сол үйде жатқан жағрапия кітабын бас салып оқуға кіріседі. Ешкіммен әңгімелесу де жоқ, басын кітаптан алмай қояды. Сол кітаптан кейін көп кешікпей әлгіндегі өлеңі жарық көреді.

Төлеген Айбергеновтің «әдебиетке келген кезі оқырман талғамының әбден өскен, талабының әбден қатайған, атақты алпысыншы жылдар» [2, 6] екенін ескерсек, поэзия шыңына шығып, ел жүрегіне жырдан ту қадау үшін асқан дарынның қажет екенін түсіндіріп жатпасақта белгілі. Десекте «Қазақ поэзиясына өмірге деген құштарлығы алапат, тарпаң болмысты, дарқан жүректі бір ақын келіп қосылды» [2, 6]. Бұл да ақынның да әбден қалыптасып, пісіп жетілген кезі болатын. Осы кезде оның өзіне үңіліп, өзінің кім екенін ұққысы келгенін байқаймыз.

Өмір ғашық, бүкіл әлем мас маған,
Көзім заңғар күн сияқты қырағы.
Менің деңем Менделеев ашпаған,
Металдардың қоспасынан тұрады.

Қойны кенге толы таудан аумаған,
Кеудем шексіз қазыналар отаны.
Сондықтан да айқайласам тау маған,
Жаңғырығып жауап беріп тұрады...

Өмірді түсіну үшін адам алдымен өзін толық тануы қажет. Сөйткенде ғана өмір бұрын жасырын ұстаған сырларын аша бастайды. Соны түсінген Төлеген ақын бұл өмірді ұғып қана қоймай жыға танығысы келеді. Содан болса керек, ол өзінің кезекті кітабын «Өмірге саяхат» деп атап, басып шығарған. Сондағы саяхатынан көрген - білгенін ол былай баяндап:

Көз алдым менің гүл қызыл,
Көз тіккен үйлер биіктен.
Аспанның бүкіл жұлдызын,
Көтеріп тұрған иықпен.

Көз алдым менің қаһарлы
Ескерткіш өскен алаңдар.
Жырлайды мынау шаһарды
Шыңылдап лирик бағандар, –

деп көне Түркістанды таңғажайып ертедегі қалаға айналдырып жібереді. Ал енді бірде Қаратауға қарата

Есен - сау бармысындар, армысындар,
Армысындар, қария қарлы шындар.
Төсінен керуен - керуен көш өткен тау,
Сен менің керуен – керуен алғысымды ал, –

деп омырауын айқара ашып, аңғардан соққан желдей аңқылдап амандасады.

Байқағандарыңыздай Төлеген Айбергенов әбден қалыптасып болған ақын. Ол классикалық қара өлеңмен де, буын сабақтастығы кездесетін он үш, он бес буынды стильмен де жазады. Және ұйқас түрінің тек біреуімен ғана шектеліп қалмайды. Мысалы:

Сен менің ұшар басым биіктеген,
Жолыңа тапқанымды үйіп - төгем.
Сен менің дүрсілдеген жүрегімсің,

Қай нәрсе сол жүректен сүйікті екен [3, 15] – деген «Перзент жыры» атты өлеңінен алынған үзіндіге назар аударсақ мұнда кәдімгі он бір буынды қара өлең. Ал енді «Төстегі жаңғырықтар» деген өлеңінде ақын:

Мен қара төспін, қайғыдан бақыт жасаған,
Шатырлап жатқан найзағайлы аспан босағам.

Мен жарық Жермін, Жаңғырықтарға үн қосқан,
Төбемді көрсе түн қашқан... [3, 91] –
деп он үш буыннан сегіз буынға жігін білдірмей еркін ауысады.
Бұл әзірше ақынның азғана өлеңдерінің бірер қырынан
шертілген сыр. Айтылған дүние өз жалғасын табады деп үміттенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шаханов М. Дара талғам қасіреті: Поэмалар, өлеңдер, балладалар, әндер. – Алматы: Раритет, 2007. – 264 бет
- 2 Медетбек Т. Жас алаш. – 2012, 6 наурыз.
- 3 Айбергенов Т. Бір тойым бар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 4 Айбергенова С. Қазақ тілі мен әдебиеті қазақ орыс сыныптарында. – 2012. №2.

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ШЕБЕРЛІГІ

БАРАТОВА М. Н.
ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МУКУШЕВА Қ.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
САРСЕКЕЕВА А.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ лирикасының кемелдену барысына көз салсақ, Абай, Сұлтанмахмұт, Мағжанға дейінгі дәуірде ақынның негізгі көздейтінін, ел-жұртты неге үгіттейтінін жинақтап, топтап жыр еткен шолу өлеңдері, толғаулар етек алғаны белгілі. Жеке адам сезіміне нақты көңіл бөлудің алғашқы нышандары Абайға дейін де біраз орын алғаны аян. Дегенмен жеке адам сезімін бөліп көрсетудің жүйелі іске асуы Абайдан басталғанын дәлелдей отырып, Сұлтанмахмұттың да осы дәстүрді жалғастырғанын көреміз. Ақын өлеңінің тақырыбы – махаббат та, идеясы – махаббаты әспеттеу. Өлең құрылысы 2 бунақты, 7 буынды кезекті ұйқас түрінде жазылған 4 тармақтан тұратын 17 шумақты құрайды. Осы өлеңде ақын махаббат саласындағы айырықша сезімді әсерлі беру үшін, нақтылыққа да, даралыққа да барған. Лирикалық қаһарманның лирикалық бейнесімен қандай жағдайда, қалай жүздесіп, қалай ғашық болғанын т.с.с. армандауын нақты осы өлеңде көре аламыз. Міне, мұндағы ақ сәуле, ақ торғын т.с.с. суреттері С.Торайғыровтың

портрет кескіндеу шеберлігін, көркем эпитет, метафора т.с.с. өрнектеу мәнерін анық байқатып тұр.

С.Торайғыров махаббатқа лайық перизат көріктілігіне тамсанып қана қоймай, өз ғашығына жете алмағандықты, жетпегендікті айту тұсында махаббат артықшылығын т.с.с. аңдата білген.

Сонымен қатар ақынның философиялық тақырыпта жазған шығармалары да кездеседі: «Түсімде көрген бір аяныш хал», «Түсімде», «Алтыаяқ», «Ағайынның азғыны» т.б.

«Түсімде көрген бір аяныш хал» - өлең. С.Торайғыров 1912 жылы жазған (көлемі 28 жол). 1913 жылы «Айқап» журналына, 1933 жылы шыққан ақынның толық жинағында басылған. Өлең: «Мен көрдім қызыл гүлді түсі кеткен, Төнінен әлсізденіп күші кеткен. Мағлұм бір түйткіл болып көптен, Сол түйткіл қазір оған келіп жеткен» - деп басталады:

Мен көрдім қызыл гүлді түсі кеткен,
Төнінен әлсізденіп күші кеткен.
Мағлұм бір түйткіл болып көптен,
Сол түйткіл қазір оған келіп жеткен.

Толып тұрған кеуделері от пен жалын:
Есітіп тұра алмастай айтқан зарын.
Аңғарттым бір-екі ауыз сөз мазмұнын,
Білдіріп зарлаған соң маған халін.

Түскендей бастарына қалың тұман,
Тағдырда жазылған соң осы... план.
«Жазмыштан озмыш болмас» деген сөзге,
Болса да түседі екен сайыпқыран... [1, 58 б.].

(Түсімде көрген бір аяныш хал. 1912)

Ақынның 1913 жылғы «Түсімде» өлеңіне назар аудартқымыз келеді. 1905 жылғы Ресейді қамтыған наразылықтар шеруінің босқа кетпегені, әділетсіздік атаулыға қарсы үн қату қазақ ақындарын да қамти бастағаны осы туындыдан анық көрінеді. Онда ақын:

Тағы да бір даулаған отты көрдім,
Қап-қара хисабы жоқ топты көрдім.
Мас болған дау-жанжалмен әлгі аңдарға
Ұсынған әр тараптан оқты көрдім [1, 74-75 б.].

Осы бір шумақтың өзіне шалқар шындық сыйып кеткен. «Даулаған от», «Қап-қара хисабы жоқ» топ- бәрі де күрес, әрекетке шыққандардың аз еместігін аңдатса, соларға бағытталған қастықты лирикалық қаһарманның абайлауы қазақ тәрізді саны аз халықтарға сол кезеңде белгілі бір апат, қырғын төніп тұрғанын аңдата алады.

Сөз жоқ, автор мұның бәрін өңінде абайлай алатынын ашық мәлімдей алмағандықтан да, түсінде ғана көргенін оспақтау амалын таңдап алған. Әсіресе жоғарыдағы келтірілген үзіндіден кейінгі төртінші шумақтың «Аңдардың мұнан ешбір хабары жоқ»- деп басталуы да сол кездегі көпшіліктің алдану деңгейін, яғни төнген қауіпті нақты межелемеді алға шығарып тұр. Одан әрі «Бір уақыт анық көріп оттық шетін» әлгі аңдардың қашпақ болғаны, алайда олардың алдында «жар мен су» тұрғаны ескертілген.

Осы орайда «ойлану» өлеңдерін философиялық өлең ретінде қарастыруда ойланарлық жайттер баршылық [2]. Қазақ әдебиеті сынында бірыңғай ақыл айту, дидактика деп жүрген өлеңдер мәнін төмендетпеу керектігі айтылады. Мәселен, Ә.Тәжібаев: «Осы жерде тағы бір аялдай кетерлік мәселе бар. Біз соңғы жылдары «сезім-сезім» деп жүріп ақылшы өлеңдердің бәрін «дидактика» деген теріс ұғыммен кебіндеп тастайтын, поэзияға қарама-қарсы құбылыстай түсіндіретін болдық. Бұдан зияннан өзге тапқанмыз жоқ. Ұлы ақындардың ақыл айтпағаны болған емес. Мен тіпті ақыл айтпаған ақын – ақын емес дер едім. Мәселе тек қалай жазуда. Қадыр көп өлеңдерінде ақылды қалай айтуды жақсы біледі» [3]. Өлеңдегі ойлылық, ондағы философияның мәні туралы айтылған Ә.Жәмішев пікірі де көңіл бөлерлік «Поэзиядағы ойлылық дегенде, соның қаншалықты тереңдігі мен өміршендігін, ой алтыны мен жезін айыра алмай өте шығамыз. Тегінде, біз өзімізбен замандас, жолдас, ойлас, сырлас поэзияны, бүгінгі өміріміздің, бүгінгі озық адамның философиясымен өзектесіп жататын, соны айтатын поэзияны ардақ тұтпағымыз лазым» [4].

Ойсыз өлең болуы мүмкін еместігіне Асқар Егеубаев та кезінде арнайы көңіл бөлді: «Ойды өрбіту, ойды процесс ретінде дамыту; сюжетті лирикаға, өткір, нақты сөйлеуге ден қою – қазіргі поэзияның өзгеше өзекті сипаттарының қатарында. Түптеп келгенде бірыңғай ойға құрылған өлең дегенге нану қиын. Себебі: ойсыз өлең болуы мүмкін емес» [5].

Көне шығыс поэзиясында ойлы өлеңді ту етіп ұстаушылар аз болмаған. Соның бір көрінісі Сағдидің «Гүлістан» дастанындағы мына бір жолдар:

Бермесен өз қолыңнан қазынаңды,
Қаныңды дәуріштер ағызар-ды ...
Не аулақ сұмдардан без сары көйлек,
Не құтыл бәрін бер де, шағын сөйлеп.

Адаммен достастың ба пілге мінген,
Аулаңнан орын сайла дүрге бірден.
... Темірдің нәби Дәуіт қолындағы
Балқуын балауыздай Дұқман көріп,
«Сен қалай істедің?» деп жалынбады,
Білді ол сыр шығарын сыртқа толық [6].

С. Торайғыровка дейінгі қазақ ақындары жазғандарына үңілсек, «ойлы», немесе философиялық толғанис өлеңдеріне тап боламыз:

Күнәм-жойқын, тәубем –аз,
Тіршіліктен не таптым?
Дүние – жемтік, мен – төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Ырылдасып әркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым.
Дулат Бабатайұлы [7].
Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Шаршап қалған кеудемде тулай алмай.
Кейде ыстық қан басып кетеді оны,
Дөңбекшіген түндерде тыншыға алмай.

Қараңғы саңырау қайғы ойды жеңген,
Еркелік пен достықты ауру көрген.
Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты
Күнде көріп, түл бойы жиіркенген.
Тірілтіп өткен күнді, тағы шөлдеп,
Осы күнді күн демес қарғап, міндеп.
Кейде тілеп бақ пенен тағы тыныштық,
Кейде қайғы, азапты тағы да іздеп.

Кейде ойлайды жылауға қайғы зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бәрін
Кейде онысын жасырар жұрттан ұрлап,
Кетірет деп мазактап беттің арын.
Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Өз дертін тығып ішке, білдіре алмай,
Кейде ыстық тағы да қан басады,
Кейде бір сәт тыншығар үн шығармай.

Абай. 1898 ж. [8, 285 б.].

Міне, бұл өлеңді жалаң ақыл айтуға құралған деп айта алмаймыз. Бұл ойлауға, философияға толы нағыз «ойлы» өлең үлгісі.

С. Торайғыровтың ойлы, немесе философиялық өлеңдері біртекті болып келеді: «Алтыаяқ» т.б. Оның біразы таза ойлауға, ой

салуға, өзекті идеяны ақын айтпай, оқырманның өз сараптауына арналған:

Тұңғиық, түпсіз ашулы,
Асау теңіз толқыған.
Бойымды топырақ басулы-
Жүре алмаймын, жол тұман!
Теңізден қайтіп өтермін,
Түссем, батып кетермін! [1, 123-124 б.].

«Алтыаяқ» - Сұлтанмахмұттың 1915 жылы жазған өлеңі. Өрқайсысы 6 тармақтан, 6 шумақтан тұрады. Бұл өлең ұлы ақын Абайдың «Сегіз аяқ» өлең үлгісімен, әрі автордың жаңаша поэтикалық түр іздеген көркемдік тәжірибесінен туындаған. «Алты аяқта» ақынның 1914 жылы күзінде Семей қаласына барып орысша оқуға талпынғаны, төменгі дәрежелі оқуға жас мөлшерінің келмеуі, жоғары дәрежелі мектепке түсуге білімі жетпеуі, өз бетімен кісі жалдап оқуға қаржысының болмауынан дағдарысқа түсіп күйзелген ақынның тағдырға наласы, тұрмысқа ызасы танылады. Бұл өлең осы тұста жазылған «Ләнет бұлты шатырлап» өлеңімен үндес. Осы кезеңде Семей қаласында тұруды тұрмысы көтермей, Катонқарағайға бала оқытуға барады. Өлеңдегі «Міне сол уақытта: Алтайдан бір тал, білмеймін, Түсті неғып қолыма» деген жолдар осы кездегі өмірінен куәлік береді. Ақын бұл кезеңдегі өмір тұрмысын «Тұңғиық түпсіз ашулы», «Асау теңіз толқыған», «Жүре алмаймын жол тұман», «Адастым қазір жөнімнен», «Бізғарлы, суық үсті мұз» сынды бейнелі тіркестермен суреттеген. «Ем іздеп дертті халыққа», «Жем болдымау балыққа» деген жолдар арқылы ел үшін ем іздеген ақынның шарасыздығы байқалады. «Айырылдым және қоректен», «Тек жан шықпай жүректен» деген жолдар арқылы тұрмыстың жоқшылығын көрсетсе, «Жанталастым тұншығып», «Бір батып суға, бір шығып» деп ақынның күрескер тұлғасынан жарық береді. Бұл өлең алғаш рет «Айқап» журналында (1915 жылғы, №3. 43-б.) басылған. «Айырылдым және қоректен» деген жол «Айқап» журналында өзге жинақтарында «күректен» деп қате берілген. Сонымен қатар «Талқандаймын тәнінді – деп қамалар су қалқи» деген жолдардағы өзге жинақтарда «су қалқы» деп қате берілген. «Қия алмастан жанымды», «Жаладым сонда мен жалқы» деген өлең жолдары 1967 жылғы кітапта «қатты көңіл қайырымсыз» деген өлең жолдардан кейін берілген. Өлеңде «теңіз» тұрмыс қаталдығы бейнесінде алынған.

Алғашқы шумақтағы біршама бейтараптық сақтаған «тұңғиық, түпсіз» көрінісіне лирикалық қаһарманның өзіндік

сезімінің шарпуы «ашулы», «асау» сөздерімен беріліп, әрі дербес толғаныс («ашулы»), әрі ұлттық өрнек («асау») астасуы жүзеге асқан. «Бойымды топырақ басулы» - жолы белгілі бір қысымдық деңгейін аңғартса, жолды тұман басуы ауыртпалық көкжиегін кенейте түскен.

Шумақ соңындағы: «Түссем, батып кетермін» тармағы қиындық шешілуін алыстата түседі. Екінші шумақ шарттылық пен әсірелеу астасуына негізделген:

Алдымдағы өлімнен
Міндім қайық көз жұмып.
Адастым қазір жөнімнен,
Қайығым да һәм сынық.
Айрылдым және қоректен,
Тек жан шықпай жүректен. [1, 123-124 б.].

Бастапқы екі тармақ өлімнен қайық алып, оған «көз жұмып», демек қауіпті толық бағдарламай-ақ қайыққа мінуге арналып, үшінші жолда кейінгі адасу баяндалса, ал төртіншіде қайықтың сынық екені еске алынады. Ол аз дегендей «қоректен» айрылу (бесіншіде) да қиындық салмағын жоталанта түседі. Үшінші шумақтағы қауіп-қатер бұдан да асуымен назар аудартады:

Бізғарлы суық, үсті мұз,
Толқын тулап соғады.
Қатты көңіл, қайырымсыз-
Су қайыққа толады.
Енді өлмеген не қалды?
Қоясың қайда бұл жанды?! [1, 123-124 б.].

«Тулап» сөзінен ат тулауын, яғни ұлттық өрнекті кәдеге жарату шеберлігін тамашаласақ, оның сонымен тынбай, соғуы азап салмағын арттыра түседі. Судың қайыққа толуы нақты көрініс, нақты қауіп белгісі болса, «Енді өлмеген не қалды?»- тармағы лирикалық қаһарман қауіптенуін, мазасыздануын нақты өрнектеуге арналған. Одан әрі лирикалық қаһарманның қайықтан мүлде айрылуы, «Бір батып суға, бір шығып» жан таласып әрекет етуі сөз болады. Өлең соңында бір тал шыбыққа жармасып «қармалап» судан шыққаны, суық өтіп, шаршағаны сөз болады. Мұның бәрі- дәуір шындығын, яғни қазақ тәрізді саны аз халық шеккен зобаланды өрнектеу үшін теңіздің асау толқынына және «сынық» қайыққа кез болса да, лирикалық қаһарманның тырбанып талпынуы әрекеттері көмегімен арпалыс аяусыздығын шегелеу үлгілері.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Торайғыров Сұлтанмахмұт. Сарыарқаның жанбыры. Бірінші кітап.- Алматы: Жазушы, 1987.- 160 б.
- 2 Гинзбург Л. О лирике.- Москва: Сов.писатель. -1974.-С. 56 .
- 3 Тәжібаев Ә. Қазақ лирикасы: 1964 .// Жұлдыз,7, 1965.-Б. 139 .
- 4 Жәмішев Ә. Сезім, ой, парасат. // Жұлдыз», 1, 1966.-Б. 137 .
- 5 Егеубаев А. Өлең және өмір өрімі. // Қазақ әдебиеті, №4, 25 қаңтар, 1980.-Б. 10.
- 6 Сағди Гүлістан (ауд. М.Әлімбаев) // Мәдениет және тұрмыс, 11, 1986.-Б. 9.
- 7 Бабатайұлы Д. Замана сазы.- Алматы: Жазушы, 1991.-Б. 105.
- 8 Абай. Шығ., 1-том, Алматы, Ғылым, 1977.-454 б.

ЗООНИМДІК ЛЕКСИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕСІНЕ ОРАЙ

БӘЛКЕН Т. Қ.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ТҰРЫШЕВ А. Қ.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Лексиканың әр түрлі тақырыптық тобы, оның ішінде жануарлар атауын зерттеу – қазіргі лингвистиканың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Сөздік қордың ең қызықты бөліктерінің бірі болып табылатын зоонимдердің құрамында келесі топтар бар: «сүт қоректілер», «құстар», «жәндіктер», «балықтар», «бауырмен жорғалаушылар», «қосмекенділер» т.б. Бұл лексикалық топтардың құрамындағы лексикалық единицалар мағынасы мен құрылымы жағынан өте бай, алуан түрлі және ерекше болып келеді.

Жануарлар атауларының халықтың тарихымен, этнографиясымен тығыз байланысты екені белгілі, себебі қазақ халқының негізгінен мал шаруашылығымен шұғылданғанын және саяткерлікпен айналысқанын тарихтан білеміз. Зоонимдік лексиканың тарихи ақпаратқа толы екенін айта кеткен жөн.

Зоонимдік лексиканы кешенді түрде жан-жақты зерттеу үшін жануарлардың тілдегі атауларын жинап, жүйеге келтіріп, атаулардың негізгі принциптері мен жасалу жолдарын анықтап, қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын зоонимдердің құрылымдық типтерін белгілеу керек.

Бұл тақырыпты зерттеуде тіл білімі ғылымындағы белгілі Н.А.Баскаков, И.А.Батманов, Б.А.Серебренников, Э.В.Севортян, А.М. Щербак, М.Фасмер, К.М. Мусаев, Г.Дёрфер, М.Рясяндрердің еңбектерінің ғылыми-теориялық негіздемелерін негізге алып, зерттеуді диалектологиялық, терминологиялық, энциклопедиялық қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктер материалдарының негізінде жүргізуге болады.

Қазіргі түркітануда фауна лексикасының түрлі салаларын зерттеуге арналған еңбектер бар. Жануарлардың түркі тілдеріндегі атауларын зерттеудегі сүбелі еңбектері бар ғалымдар А.М.Щербак [1961], К.М.Мусаев [1975], К.Ибрагимов [1975].

Түркі тілдеріндегі жануарлар атауларын зерттеуге арналған монографиялар да бар. Жануарлар атауларын қазақ тіліндегі зерттеген ғалымдар О.Токхожаева [1991], Ш.Жанабилов [1982], башқұрт тілінде – Э.Ф.Ишбердин [1969], У.Ф.Надергулов [2000], өзбек тіліндегі зоонимдерді зерттегендер – П.Сафаров [1990], Т.Урунов [1964], Т.Ходжамбердыев [1974], карашай-балқар тілінде – М.З.Улаков [1983], түркмен тілінде - П.Аширов [1971], қырғыз тілінде – Т.Дуйшеналиева [1969], Г.Т.Кушбакова [1992]. Татарлық ғалым З.Ф.Мирғалимова «Названия млекопитающих в татарском литературном языке» атты кандидаттық диссертациясында зоолексиканы «сүтқоректілер», «балықтар», «жәндіктер», «құстар», «қосмекенділер» деп бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөледі.

Сүтқоректілердің атауларын белгілеу көнетүркі жазба ескерткіштерінен бастау алған. Мысалы, Махмут Қашғаридің “Диуани лұғат ит-түрк” сөздігінде берілген жануарлар атаулары кейбір дауысты немесе дауыссыз дыбыстарының өзгерістері болса да, қазіргі қазақ тілінде белсенді қолданыста: тилки - түлкі, айығ – аю , бөри – бөрі. Codex Sumanicus сөздігінде сүтқоректілердің келесі атаулары берілген: auyig– айғыр, astlan – арыстан, buxau, buzov – бұзау, кіргі – кірпі, chusan, suxan – күзен, silaysun – сілеусін, sausar – саусар т.б.

Қазақ тіл білімінде төрт түлік малға қатысты атаулар мәселесі ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Ш. Жанәбілов (1953), Ә. Жақыпов (1983) Т.В. Линко (1989), С.К. Сәтенова (1990), М.С. Бейсенова (1997), Б. Тлепин (1997), Р.З. Панзарбекова (1998), Б.С. Тоқтағұл (2005), Н. Айтбаева (2007) т.б. сияқты тілші-ғалымдардың диссертацияларында жүйелі сөз болады. Сондай-ақ, Е. Жанпейсов, О. Нақысбеков, Ж. Бабалықұлы, Х. Арғынбаев, Ә. Ермеков, А. Тоқтабаев, С. Қасиманов, Қ.С. Ахметжанов,

Ж. Сейітқұлова, А.А. Амангелді, т.б. ғалымдардың зерттеу мақалалары мен еңбектерінде жылқы малына қатысты мәселелер әр қырынан қарастырылады. Алайда қазіргі қазақ тіліндегі жануарлар атауларын зерттеуге арналған арнайы монографиялық еңбектер жарық көрген жоқ.

Зоонимдерді зерттеуде 2000 жылы «Сөздік» баспасынан шыққан биология саласының терминологиялық сөздігі, сонымен қатар екі тілді қазақша-орысша, орысша-қазақша, үш тілді қазақша-орысша-ағылшынша, орысша-қазақша-ағылшынша аударма сөздіктер маңызды дереккөз болып табылады. Сондай-ақ зоонимдерді зерттеуде түсіндірме және диалектологиялық сөздіктердің орны айырықша. Сонымен қатар жануарлар атауларын зерттеуде ақын-жазушылардың шығармаларында қолданылған зоонимдік лексиканың да тиер үлесі зор.

Көп жағдайда қазіргі қазақ тіліндегі күрделі зоонимдердің құрылымы анық, мысалы: соқыр тышқан (крот), қосаяқ, кірпішешен, тұмсықмүйіз, т.б.

Ал дара атаулар болса, кешенді зерттеуді қажет етеді. Бұндай атаулардың лингвистикалық талдауы көне түркі жазба ескерткіштеріндегі мәліметтермен салыстырыла отырып, түркі, моңғол, фин-угор, славян және басқа да тілдердегі мәліметтерге сүйене отырып жасалады.

Зоонимдік лексикада түркі және моңғол тілдеріне ортақ атаулар аз емес. Түркі және моңғол тілдері атауларына, яғни алтай жүйесі тілдеріне төмендегі зоонимдер жатқызылады: айғыр, арыстан, барыс, борсық, сілеусін, сусар, өгіз т.б. Мысалы, «арыстан» зоолексемасы. Арыстан – мысық тұқымдас ірі жыртқыш аңның атауы (Panthera Leo). Арыстан атауы көнетүрік және орта ғасырлық ескерткіштерде кездеседі, мысалы Махмуд Қашқаридің сөздігінде арслан түрінде (арслан көкрәсә ат азақы таушалыр ‘арыстан ақырса, ат аяғы шалынар’) [МК, II, 146], Codex Cumanicus сөздігінде astlan [аслан]/арслан ‘арыстан’ [1]

Бұл лексема көптеген түркі тілдерінде, моңғол, мәнжүр, венгр тілдерінде кездеседі: қазақ. арыстан, қалп. кум., ноғ., түркм., ұйғ. арслан, тат. арыслан, башқ. арыслан, қырғ. арстан / арыстан, өз., гаг., түр., кбалк. аслан, тув. арызлаң, өзб. арслон, чув. арыслан, чув. (диал.) услан; моңғ. арслан, маньчж. арслан, венг. oroszlán. Бұл мысалдардан фонетикалық және мағыналық ауытқулардың көп емес екендігі байқалады. Қазіргі түркі тілдерінде бұл жануар атауының басқа да түрі бар: қазақ, өзбек тілдерінде – шер, түрікмен, ұйғыр,

әзербайжан тілдерінде – шир. Қазақ тілінде арыстан атауымен байланысты мақалдар мен мәтелдер, фразеологизмдер бар: арыстандай құтырды, арыстандай жүректі, арыстанның аузына кетті, арыстандай арсылдау, арыстандай ақыру, арыстанша ақырды, айға шауып мерт болған арыстандай, арыстандай айбатты, арыстандай айбынды, арыстандай алысу, арыстандай ашыну, арыстандай гүрілдеу, арыстандай долдану, арыстандай жұлқыну, арыстандай өкіру, арыстандай тиісу, арыстанның жалындай, ашулы арыстандай аласұру, арыстандай арысым, т.б. [3, 67-68]

Арыстан зоонимі қазақ тілінде күшті, қаһарлы адамды сипаттау үшін қолданылады. Қарастырылып отырған «арыстан» зоонимі ерте замандардан ер адамның есімі ретінде қолданыста. Қазақтар бұл есімді ұл бала күшті, ержүрек, айбарлы, айбатты, айбынды болсын деп береді. Т.Жанұзақов «Есіміңіз кім?» атты қазақша-орысша түсіндірме сөздігінде: «Арыстан, қаз. – есім батырлық пен батылдық бейнесі ретінде қойылады» деп берген [2, 30].

Жануарлар мен құстар атауларымен байланысты есімдер түркі халықтарында кеңінен тараған, олар төтемдік ұғымда ерекше мағынаға ие болған.

Жалпытүрік лексикасына жатқызылатын зоонимдер: аю, байбақ (суыр), бие, бұлан, бұрындық, доңыз, құндыз, қоян, сиыр, тана, тиын, жолбарыс, жарқанат т.б.

Қазіргі қазақ тілінде жануарлар атаулары тарихи-генетикалық аспектіде зерттеуді қажет ететіні белгілі. Кірме сөздер болып табылатын зоонимдік лексикаға араб-парсы кірме сөздері мыналар: маймыл, піл, шақал, хайуан, жануар.

Қазіргі қазақ тілінде үй жануарлары және кейбір хайуанаттардың атаулары сөздіктерде қамтылған, олардың этимологиясы жайында деректер, диалектілік атаулардың талдауы бар. Алайда қазіргі қазақ тіліндегі зоонимдер кешенді талдауды қажет етеді, себебі тарихи-генетикалық пластары, аталудың негізгі принциптері, құрылымдық типтері мен құрылу модельдері зерттелмеген, сонымен қатар кірме зоонимдердің қазақ тіліне аударылуы да көкейтесті мәселелердің бірі болып табылады. Зоонимдік лексиканы зерттеудің міндеті – осы топтағы сөздердің шығу тегін, мағынасын, құрылымын зерттеп, лексемалардың этимологиясын анықтап, жүйелеу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мирғалимова З.М. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук <http://www.ijli.اناتат.ru/dissertacii.html>.

2 Жанұзақов Т. Есіміңіз кім? Ваше имя?: казахско-русский толковый словарь имен. – Алматы: Қазақстан, –1989. – 192 с.

3 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, –2007. – 480 б.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ БАЯНДАУ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

БЕСІКБАСОВА Ә. И.

магистрант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

ӘБИКЕНОВА Г. Т.

ф.ғ.д.

Күрделі фразалық тұтастықтың мағыналық, коммуникативтік және құрылымдық ұйымын оның суреттеу, әңгімелеу, ойталқы (описание, повествование, рассуждение) түрлерінің функционалдық-мағыналық ұйымы ерекшеліктерін ескермей қарастыруға болмайды. Күрделі фразалық тұтастықтың бұл түрлерін Л. М. Лосева, М. П. Брандес және басқа ғалымдар да жан-жақты зерттеген [1;16].

Қазақ тіл білімінде әңгімелеу тәсілін Ахмет Байтұрсынұлының пікірінен бастауымыз қажет. Ахмет Байтұрсынұлы композициялық сөйлеу формаларын әуезе, әліптеу, пайымдау немесе зейіндеме деп көрсетеді.

«Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, не ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін қылып сөйлейміз. Я тұлға-тұрпатын, кескенін, көркін айтып пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанын мәнісін, себебін тексере, пайымдап сөйлейміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не пайымдама болып шығады [2,147]. Ахмет Байтұрсынұлы әңгімелеу тәсілін әуезе деп атап, оның шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме, тарих, тарихи әңгіме деген түрлерін көрсетеді.

Көркем туындыдағы баяндаулар шығарманың көлеміне қарай ұзақ та, ықшам да болады. Мұндағы баяндаушы суреттеліп отырған оқиға мен оқырманның арасын байланыстырады. Әдеби шығармаға баяндаудың әр түрлі тәсілдері тән.

Баяндау – оқырман мен баяндаушы ара-сындағы байланысты белгілейтін тілдік негіз. Мұнымен қоса, баяндау мәтіндегі бел-тілі бір үзінділерді немесе шығарманың тілдік құрылымын анықтайтын мағынада да қолданылады. Кейде баяндау суреттеу, бейнелеу тәсілдерімен де аралас қолданылады. Өткен ғасырдың орта шенінде орыс әдебиеттануында (негізінен, М.М.Бахтин еңбектерінің әсерінен) тілдің ара жігін, яғни баяндаушы немесе әңгімеші мен кейіпкердің тікелей тіл қатысымын алшақтататын көзқарас туындады. Осының нәтижесінде бейнелеу сипатындағы әңгіменің жиынтығы баяндау деп аталып, бұрын онымен тең қолданылатын суреттеу мен талдау (мінездеме) оның құрамдас бөлігіне айналды. «Қысқаша әдеби энциклопедияда» зерттеуші А.П.Чудаков баяндауды: «эпикалық әдеби шығарманың төл сөзден басқа бүтін құрамы» деген [3,309-6]. Баяндауда оқиға жөніндегі суреттеу даралай көрінеді.

Мәтін автордың ойын объективтендіріп, шығармашылық және адам мен қоршаған дүние туралы толғанысын сыртқа шығарып, автор санасынан да тысқары адам баласының жетістігіне айналды. Осы тұрғыдан келгенде, мәтін оқшау дүние емес, ол мәтіндік компоненттердің бірегейі болмаса да, негізгісі.

Әңгімелеу мәтінінің тақырыптық түрлерін топтастыру бұған дейін орыс ғалымы Г.А.Золотованың еңбектерінде айтылған болатын. Ол мәтіннің тақырыптық түрлерін ондағы берілген ақпараттың сипатына қарай анықтап, әңгімелеу мәтініне тән мағыналық топқа акционалды және статикалық-динамикалық ақпаратты ремалық бөлікті мәтіндерді жатқызады. М.П.Брандес әңгімелеу мәтінінің оқиға туралы әңгімелеу, көңіл-күйді әңгімелеу, қалыптасқан жағдайды әңгімелеу, қысқаша ақпаратты әңгімелеу түрлерін көрсетті. Қазақ тіл білімінде М.Ахметова суреттеу мәтіндерінің кейіпкерді суреттеуге және кейіпкердің қоршаған ортасын суреттеуге арналған статикалық, динамикалық суреттеу түрлерін ажыратып берді.

Ғылыми зерттеулерге сүйеніп отырып, әңгімелеу мәтіндерінің тақырыптық-мағыналық түрлерін жақтық және оқиғалы мәнді әңгімелеу мәтіндері деп топтастырып қарастыруға болады. Көркем шығарма табиғатына тән негізгі екі нысан кейіпкер және сюжет болып табылады. Көркем шығармадағы әңгімелеу мазмұны да осыларға байланысты өріліп отырады. Жақтық мәнді әңгімелеу мәтіндерінің басты ерекшелігі – мәтіннің басты тақырыбы кейіпкерге, кейіпкердің нақты жағдайға байланысты іс-әрекеті сөз болуында. Белгілі бір қалыптасқан жағдайға сай іс-әрекетін

әңгімелеу арқылы кейіпкердің мінез-құлқын, ішкі жан дүниесін ашу көзделеді.

Қазіргі қазақ тіл білімінде әңгімелеу мәтінінің ақпараттық, әлеуметтік, психологиялық сипатын, композициялық сөйлеу бірліктерінің тілдік құрылымдық, прагматикалық және стилистикалық табиғатын анықтайтын зерттеулерін атауға болады. Б. Шалабай, Р. Сыздық, С. Құнанбаева, З. Ерназарова, С. Мұстафина, Г. Әзімжанова, Д. Әлкебаева, М. Маретбаева, Г. Әбікенова, Г. Смағұлова т.б. ғалымдардың еңбектерінде аталған мәселелер жан- жақты зерттеле бастады.

Ғалым Б. Шалабай «Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері» атты еңбегінде:

«Әңгімелеу-көркем прозаның негізгі баяндау формасы. Бұл форма арқылы объективті де, субъективті де мазмұн беріледі. Әңгімелеудің формалық, құрылымдық мазмұның оқиғалардың мезгілдік ізбе-ізділігі, құбылыстардың бірін –бірі айытыруы кұрайды», – деп көрсетеді [4, 216].

М. Маретбаева әңгімелеу мәтінін арнайы зерттеген ғылыми еңбегінде қазақ көркем порзасындағы әңгімелесу формасының ақпараттық- мазмұндық, композициялық ұйымдасу ерекшеліктерін, лексика-грамматикалық құрылымдарының өзгешелігін, көркем шығарманың стилистикалық сипатын айқындатты [5, 24].

М. Маретбаева әңгімелеу мәтіндерінің тақырыптық- мағыналық түрлерін жақтық және оқиғалы мәнді әңгімелесу мәтіндері деп топтастырады. «Жақтық мәнді әңгімелеу мәтіндеріндегі субъективтілік кейіпкердің іс- әрекетіне, соған қатысты баяндалатын оқиға-жағдайға тәуелді болса, оқиғалы әңгімелеу мәтіндеріндегі объективтілік объективтік уақытқа тәуелді болады» [5, 20].

Мысалы

Оның үстіне 1917 жылдың қысы қатты, жазы қуаң болды. Осынау кезеңде миллиондаған халық көз телмірткен Россия астығын Ақтөбеден Дутов, Кавказдан ағылшын интервенттері бөгеді де, Жетісу ақ бандылары Сібір астығына тосқауыл жасады. Осының нәтижесінде 1918 жылдың августында Ташкентте ауыр жағдай орнады (Ж. Арыстанов).

Әңгімелеу мәтінінің эмоционалды- экспрессивтік, стилистикалық қызметін, оның лексика- грамматикалық құралдары арқылы шығарманың көркемдігін арттыруын, оқиғаны, іс- әрекетті ретімен, мезгілін, мекенін баяндай отыра, кейіпкердің мінез- құлқын, ішкі жан дүниесін ашатынын көрсетеді Суреттеу – бейнелеудің кеңістіктегі

дамуы болса, әңгімелеу – мезгілдік дамуы, ал, ойталқы – логикалық дамуы... Шығарманың композициялық құрылымы осы айтылған сөйлеу формаларының түрліше байланысып қиысқан өрмегінен тұрады. Бір-біріне байланыса, кіріге отырып, сөйлеу формалары көркем шығарманың одан да ірі композициялық құрылымдарына бірігеді [5]. Әңгімелеу, суреттеу, ойталқы нақты шығармада бірнеше сөйлемнен құрылған тұтас мәтіннің үзінділерін кұрайды. Көркем мәтіннің біртұтастығы осы сөйлеу формаларының ұласымы нәтижесінде ұғынылады. Кейбір көлемі шағын шығармалар тек бір сөйлеу формасы арқылы құрылуы әбден мүмкін, не болмаса мәтіннің негізгі баяндау қабаты бір сөйлеу формасы арқылы ұйымдасады. Мәселен, М.Әуезовтің «Қыр суреттері» әңгімесі негізінен суреттеу арқылы баяндалса, Р.Сейсенбаевтың «Үкім» әңгімесінде негізгі баяндау тәсілі ретінде әңгімелеу қолданылады. Сол сияқты Ш. Айматовтың «Кассандро таңбасы» шығармасында ойталқы мәтіні басым екені байқалады. КСФ-лардың әр мәтіндегі басымдылығы авторлық стильдік мақсаттағы қолданысын танытады.

Көркем шығармада әңгімелеу, суреттеу, ойталқы мәтіндері аралас жұмсалады. Көркем шығармада әңгімелеу мәтіні көп жағдайда суреттеумен қатар жұмсалады. Сонымен қатар ойталқы мәтіні мен суреттеу және әңгімелеу мүшелерінің бір мәтін ішінде араласып келуі де көркем шығармада кездесіп отырады. Жүргізілген талдаулар әр мәтіннің өзіндік артықшылықтары мен баяндаудағы тиімділігін түсінуге мүмкіндік береді. Ал олардың көркем шығармадағы қолданысы туралы мынадай тұжырым жасауға болады: көркем шығармада суреттеу мәтіндері қоршаған ортадағы заттарды, кейіпкердің бейнесін, портретін, мінезі, құбылыстың сырт пішінін, табиғатты, мекенді суреттеу үшін; әңгімелеу мәтіндері оқиғаға негіз болған белгілі бір уақыт шеңберінде бірінен кейін бірі жүзеге асқан әрекетті бірізді бейнелеп көрсету үшін; ойталқы мәтіні авторлық ой-толғанысты, кейіпкердің іс-әрекетіне қатысты авторлық көзқарасты білдіруде, адамгершілікті дерексіз категориялық мәселелер туралы баяндауда жұмсалады.

Суреттеу ғылыми және іскерлік сөйлеуге тән, алайда көркем сөзде де жиі ұшырасады. Суреттеу статикалы, онда динамика жоқ. Суреттеудің негізгі функциясы – ақиқаттың әлдебір сәтін суретке түсіру, қарапайым атауының орнына заттың бейнесін беру, затты, құбылысты табиғи ортасында суреттеу (мысалы, суреттелетін заттарды, құбылыстарды т.с.с.-ды осыған ұқсайтын нышандармен салыстыруда құрылатын жұмбақ-суреттеу).

Ғылыми және іскерлік мәтіндерде суреттеу негізінен фактографиялы немесе фотографиялы болады. Көркем мәтінде суреттеу нышандарын санамалау жолымен табиғат құбылысын (орнын, ортасының жағдайын, т.б.), заттарды, адамның, кісілердің жағдайын және т.б. суреттеуге арналған. Суреттейтін затына қарай күрделі фразалық тұтастықтың пейзаждық (уақиға орнын суреттеу) және портреттік суреттеу (кейіпкерді суреттеу) болып бөлінеді.

Пейзаждық суреттеуде орман, өзен, ауыл сияқты нақты сөздер мен оңында, солында, жанында, астында, алыста, жақында сияқты кеңістік мәніндегі сөздер жиі қолданылады.

Портреттік суреттеуде адамды (бойын, жасын, жалпы сырт бейнесін, жағдайын, т.б.) суреттейтін сөздер басқаларынан жиірек қолданылады.

Суреттеудің формалды нышандары: континуум мәнді сөздердің (жол жиегінде, таң ата, кешқұрым, т.б.) қолданылуы, суреттелетін құбылыстың қашан болғанына байланысты өткен шақ, осы шақ, етістік-баяндауыштардың көптігі, баяндауыштың іс-қимылды емес, сын есімді болып келуі. Мысалы, жерге су сінді-жер ылғалды. Суреттеу құрамы көбінесе кеңістік мәнді сөздерді қолдану сипатына қатысты. Бір жағдайларда әрбір орын жағдайына бір күрделі фразалық тұтастықтың бекітілсе, басқасында бір күрделі фразалық тұтастықта бірнеше орын жағдайы пайдаланылады.

Бірнеше затты суреттеудің бір мезгілді, параллельді немесе сабақтастықтың (қарама- қайшы құбылыстарды, заттарды суреттегенде контрастық әдіс қолданылады) болуы мүмкін. Суреттелетін адамдарды немесе заттарды салыстыру-мұндай суреттемелерде жиірек қолданылатын әдіс.

Затты, құбылысты, адамды суреттеу сөйлеу сөз стиліне де, мәтін типіне де қатысты. Суреттеу ғылыми-техникалық, ресми-іскерлік сөйлеуде фактографиялы, көркем сөзде бейнелі болады. Автордың суреттелетін затқа, құбылысқа субъективті қатысы көркем мәтіндерде (концептуалдық, модальділік, астарлы мәтін және т.б. түрде) байқалады, ғылыми және ресми-іскерлік мәтіндерде болмайды.

Фотографиялы, суретті мәтіндерде заттың суреттелуі автордың ойы мен фотографияда бейнеленген затқа қатысты. Сондықтан мұндай мәтінде мыналар ескерілуі керек:

а) суретте онсыз да айқын көрініп тұрған бейне жайлы артық сөздің керегі жоқ;

ә) суретте жоқ және оны сезіну мүмкін емес жайлар туралы сөз айтылмауға тиіс;

б) суреттің астарында көрерменнің ой жүгіртуіне жағдай тудыратындай мүмкіндік қалуға тиіс;

в) суретке арналған түсіндірме сананы сілкіндіріп, ой қозғайтындай болуға тиіс;

г) сөз фотографияға сілтеме жасай алады.

Ғалым Б. Шалабай «Көркем проза тілі» атты еңбегінде: «суреттеу болмыстың белгілі бір қалпын, күй- жайын толықтай беру үшін қолданылады», - деп көрсеткен. Суреттеу арқылы кейіпкердің сыртқы кейпі, киім- киісі, мінез- құлқы, табиғаттың өсем көріністері және т.б. құбылыстар беріледі [6].

Кейіпкердің сыртқы бейнесін суреттеу:

Қырынан қарағанда қыз әп- әдемі болып көрінеді екен. Тайқылау біткен тар мандайы да, артық- ауыс жерлері қырнанып, қажетті қалыпқа түсірілген қою қара қасы да ұнасымды. Екі танауы делдиңкі, келіссіз мұрны да қырлана қалғандай. Жалпақ, доғал иегі де қайтадан қашалғандай мүсінді. (М. Мағауин)

Табиғатты суреттеу:

Бұл арада кішкентай көкторғай, бөдене, көксерке, жағалтай кекілік, балтатұмсық, шілден бастап, үлкендігі анау- мынау қозылақтан кем емес, қарақаз, бірқазан, дуадақ, қарабай, қырғауыл мол болатын. Қазақ даласының өзге жерінде сирек кездесетін жайра, тағанақ, сақалта, алақұмай, көк қарға, кодас қоңылтырды да іздеген адам табатын (Д. Исабеков).

М. Ахметова суреттеудің екі формасын ажыратады: статикалық және динамикалық. Статикалық суреттеуге оқиғаның мекенін, орнын, кейіпкердің сыртқы келбетін, ал динамикалық суреттеуге оқиғаның қозғалысын, іс- әрекеттерді, кейіпкерлердің көңіл – күйін, мінез- құлқын жатқызады.

Статикалық суреттеуге мысал:

Осы әйелдердің ортасында еркек кіндіктен жаман Жанбай ғана жүреді. Ол- қоймашы, жасы қырықтар шамасында, қалың сырмалы күпәйке- шалбар киіп жүретін тайпақ адам. Қолында бір уыс кілті бар- колхоздағы қойма атаулының кілттері. Қалтасына сыймайды да, үнемі қолына ұстап жүреді (С. Мұратбеков).

Динамикалық суреттеуге мысал:

Далаға шықтым. Дүниені бозамық сәулеге бөктіріп Сұлуқиядан тік асып ай қалықтап барады. Сансыз жұлдыздар жымындайды. Төңірегім шырылдаған шегіртке үні. Тоғай жақта әлде бір түн құсы әлсін- әлі кәдуілгі адамша айқайлап қояды (С. Шаймерденов).

Әңгімелеу ең алдымен көркем және публицистикалық сөйлеуге, сондай-ақ тұрмыстық хабарлар мен әлдене жайлы әңгімелерге тән. Әңгімелеу суреттелетін оқиғалардың дамуы туралы түсінік береді. Бірінші кезекке іс-әрекеттің (үдерістің), құбылыстың, тағы басқаларының өрбу реті шығады. Әңгіменің әрбір сөйлемі әдетте іс-әрекеттің дамуының, сюжеттің шешілуіне қарай қозғалысының әлдебір кезеңін баяндайды. Жалпы әңгімелеу баяндау мәтіні іс-әрекеттің басталуынан, шиеленісуінен, дамуынан, шарықтау шегінен, аяқталуынан, тарқатылуынан, қорытындысынан тұрады.

Мәтінде оқиғаның даму сабақтастығы нақты, яғни өмірде болғанындай не жасанды, яғни автор қолайлы санағандай, мысалы, оқиғаның аяғынан (композициялық амал-трансмутация, түрлендіру), не ортасынан басталуы мүмкін. Әңгіменің толымсыз, дискретті (оқырман тыңдаушы санасында оңай қалпына келтіре алатын буындарының түсіп қалуы) болуы мүмкін. Баяндаудың негізінде уақиға (сюжет) жатады.

Әңгімеде негізгі мағыналық жүктемені нәтижелі мәнді баяндауыш атқарады. Әңгімелеудің негізгі мәні-іс-әрекеттің дамуын жеткізу. Әңгімелеу түрлі уақыт көрсеткіштерімен, оған бірінші кезекте жаздың басында, күзде сияқты уақытты білдіретін (мезгіл пысықтаушы) сөздермен қамтамасыз етілетін мезгілдік сабақтастық тән. Әңгімелеуші бірден оқиғаны суреттеуден бастауы мүмкін. Әңгімелеу таза күйінде де, аралас күйінде де ұшыра береді, оның құрамына суреттеу де, ойталқы да жиі кіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Лосева Л.М. Как строится текст. – Москва: Просвещение, 1980. – 94 с.
- 2 Тураева З.Я. Лингвистика текста. – Москва: Просвещение, 1986. – 107 с.
- 3 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208-б.
- 4 Байтұрсынов А. Шығармалары (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). – Алматы, 1989. – 297 б.
- 5 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.
- 6 Шалабай Б. Көркем мәтінді талдау әдістемесі мен тәжірибесі. – Алматы, 2008. – 124 б.
- 7 Ахметова М.К. Мәтін лингвистикасы – Орал, 2008. – 197 б.
- 8 Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 124 б.

ТІЛ ДАМУЫ ЖҰМЫСТАРЫНДА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЕДІГЕ Н. Ф.

9 сынып оқушысы, Жанқожа батыр атындағы №70 мектебі,

Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

ЖАЙШЫЛЫҚОВА Б.

қазақ тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі, Жанқожа батыр атындағы №70 мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Мақал-мәтел – әрі қысқа, әрі нұсқа айтылған сөз мәйегі, ой маржаны. Мақал-мәтел бір ғасырдың ғана жемісі емес. Мақал-мәтелдер – халық даналығының қазына байлығы. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Сондықтан да оны жұртшылық жадына сақтап, өзінің күнделікті өмірінде, өзара қарым-қатынасында пайдаланады. Мақал мен мәтелге бай халықтың бірі – қазақ халқы. Қазақ халқының мақал-мәтелдерінің шығу тегі жөнінде айтар болсақ, А.Байтұрсынұлы: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызы шын келеді. Мәтел дегеніміз кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады», – деп көрсеткен болатын. Демек, мақалда тұрмыста қолданылып жүрген сөздеріміз шындықпен астасып келіп, мақалдап, шешен тілмен айтылатын сөздер болса, ал мәтелде тұрмыста қолданылатын сөздердің шынды Олардың алғашқы үлгілері есте қалмаған ықылым заманда туып, өзінің қалыптасу, даму, өсу процесінде талай ғасырмен бірге жасасқан. Бұл жолда әр түрлі қоғамдық, таптық тілектерге сәйкес өзгеріп, жаңарып отырған.

Мақалдар мен мәтелдерде айтылмайтын, сөз болмайтын өмір саласы жоқ десе де болады. Мақал-мәтелдерден халықтың ой-санасы, дүниеге көзқарасы, ақыл-өнегесі мол көрініс тапқан. Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, мазмұн тереңдігімен, түр жағынан ықшамдылығымен ерекшеленеді. Онда өмірдің сан алуан салалы құбылыстарына баға беріліп, ой түйінделіп, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі негізінде пікір айтылады. Мақал мен мәтелдерде халқымыз жақсылық пен жауыздықты, адамдық пен арамдықты, еңбеккерлік пен еріншектікті, жомарттық пен сарандықты салыстыра сөз етеді. Адамгершілік жолына нұсқан, мін келтіретін жамандық пен жауыздық қылықтардың барлығын батыл сынап,

жиренте әшкерелеп, бүкіл жұртшылыққа адамгершілікке тән мінез, қылықтардың барлығын ұсынады.

Мақал-мәтел – халықтың өз перзенті, өзі жасаған баға жетпес қазынасы, өзіне жақын да, түсінікті де, сондықтан сүйікті де. Бұлар – сан ғасырлар бойы заман сынына өткен, керегіне жараған өміріне өнеге болған, қисығын түзететін таразы болған, болады да. Мақал – мәтелдің өн бойында поэзияға тән жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас, ырғақтылық байқалады. Онда басы артық сөз болмайды. Барлығы өз орнында, екшеленген, сұрыпталған, жымдаса біріккен, ой-өрнек ажыраспас туыстық тапқан, ішкі мазмұнына сыртқы формасы сай үндестік тапқан болып келеді. «Ер дәулеті – еңбек» деген мақалды талдап көрелік. Осындағы сөздердің бірін де өзгерту мүмкін емес. Мұндағы негізгі ой – еңбектің құдіретін, ол бүкіл бүкіл игіліктің көзі екенін білдіру. Ой қазығы «еңбек» деген сөз болған соң, «е» дыбысы ерекше естіліп тұр. Мақалға саздылық, үнділік беріп тұрған да – сол «Дәулет» сөзінің мақал бітіміне кіруі де соған байланысты. Оның орнына «ырыс, байлық, молшылық» т.б. сөздердің біреуін де ала алмайсың. Сөздер сол бітімінде ғана үлкен ой жүгіне ие. Сөздерді ауыстырып қолдансақ, онда бұл мақал поэтикалық қасиетінен де, мән – мағынасынан да айырылады, мақалдық қасиеті жұтандайды.

Мақал-мәтелдердің тура және ауыспалы мағынасы болады. Мысалы, «Өнер алды – қызыл тіл», «Ер қанаты – ат», «Елін сүйген ер болады», «Жігітті намыс, қоянды қамыс өлтіреді» деген мақалдар ешқандай түспалдаусыз тура мағынада айтылып тұр. Ал, «Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда», «Токпағы күшті болса, киіз қазық жерге кірер», «Не ексең, соны орасың», «Жауырды жаба тоқиды», т.б. мақал-мәтелдерде айтпақ ой тура айтылмай, жұмбақтап, астарлы мағынада ишарамен білдірілетінін көреміз.

Мақал - мәтелдер - әр халықтың өз даму тарихында басынан кешкен алуан түрлі оқиғалары, өзі аңғарған табиғат құбылыстары, қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатысы, мінез-құлқы, психологиясы жөніндегі жасаған қорытынды, тұжырымдарының түйіні, өмір тәжірибесінен жинақталған философиялық ойлардың ұтқыр да ұтымды, жатық та көркем көрініс іфразеологиялық оралымдардың еңделіп, сырланып, әбден қалыпқа түскен тұрақты түрлері. Ол бір ғана емес ертеден бері қалыптасқан ой дәлдігімен, мазмұнының терендігімен ерекшеленетін ауыз әдебиетінің бір түрі. Ол айналадағы сыры мол дүние туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы, халықтың

өзінше шағын ауызша энциклопедиясы ғана емес, ұстаздық, тәлімгерлік роль де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа, әрі тұжырымды болды. Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде өзінен бұрынғылардың моральдық-психологиялық, медициналық-гигиеналық, өнер-сайыскерлік ой-пікірлерін де шоғырландырып, бүкіл халықтың тәлімдік тәжірибесін мирасқа қалдырып отырды. Көшпелілердің сонау ерте дәуірінен-ақ бұларды көп біліп әрі оны ақылмен байыптай алатын адамды ерекше қастерлеуі тегін емес. Ондай адам ата-баба даналығының көзіндей саналатын. Мақал-мәтелдер белгілі бір шешіммен істің дұрыстығын анықтайтын логикалық қызметтің эталоны тәрізді адамның ой-әрекеттерінде маңызды роль атқарып отырады.

Қазақ мақалдары мен мәтелдерінің тақырыптары әр алуан: туған жер, ел, еңбек, денсаулық, өнер, төрт түлік мал, егіншілік, денсаулық, өнер, төрт түлік мал, егіншілік кәсібі, ынтымақ, достық ерлік, батырлық, жақсы адам мен жаман адам т.б. Мақал мен мәтел құстың екі қанаты секілді бір-бірімен байланысты, бірақ олардың араларында аздаған өзгешеліктері мен айырмашылықтары болды. Мәселен, мақал сөзде адамның нәзік сезімдері мен терең ойлары ашық айтылады, дәлме-дәл көрсетіп, бейнелейді. Мысалы: “Білімді өлмес – қағазда аты қалар, ұста өлмес – істеген заты қалар”, “Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ”, “Ағаш тамырымен, адам жолдасымен мықты”.

Ал, мәтел сөздің сыры: белгілі бір құбылысты астарлап, жұмбақтап, бейнелеп айтады. Мәтел сөзге бір мысал: “Сауысқан тоты боламын деп, жүрісінен жаңылыпты”. Сөз сауысқан туралы емес; сауысқан тектес, әсіре қызыл, еліктегіш, әсершіл адамдарды сынаған. Біреулер бар: өзінің дербес қасиеттерін жоғалтып, ықпалды адамдардың әуеніне төңкеріліп, соның көлеңкесіне тасаланады, өмірдің ағысынан өзін-өзі таба алмай әуре болады. Аталған мәтел сол образды бейнелеген.

Мақал-мәтелдер – сан ғасырлар бойы халықпен бірге өмір сүріп келе жатқан қастерлі қазына. Мақал-мәтелдер – ел аузында, сөйлеу тілінде қолданылатын мазмұнды салалардың бірі. «Сөз асылы – мақал» деп тегін айтылмаса керек. «Мақал – логикалық, образдық ойдың қос қанаттасқан ғажап табысы, тәжірибеден туған философиялық сөздер. Сөздің ұйтқысын ең алдымен мақалдан іздеу керек. Онда этикалық, философиялық, ұжымдық мазмұн

бар. Мақалдың қорытындыларын халық еш уақытта теріске шығара алмайды», - дейді ғалым Ә.Қоңыратбаев. «Тәрбие тілден басталады» дейтін халқымыз ана омырауынан ажырамаған кезден-ақ бөбегін ана тілінің ақ уызымен ауыздандыра бастау керектігін, ана тілі – адамның ғұмыр бойғы серігі, рухани қуаты, күрестегі құралы екендігін меңзеп отыр.

Мақал-мәтелдерде бала тәрбиесіне де үлкен мән беріледі. «Қызды асырай алмаған күн етеді, ұлды асырай алмаған күл етеді» деген мақал-мәтелдердің мәнісі – жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуде мақал-мәтелдің мәні аса зор. Білім, өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тындаған, көп оқып білімін байытқан бала ғана өмірден өз орнын алып, даналық сөздеріміз мақал-мәтелдерден өнеге алмақ.

Қазақтың халық педагогикасы – ғасырлар бойында қалыптасып, қорлана байып келе жатқан ғылым. Халқымыз «Мақал – сөздің мұнарасы» деп, халық ауыз әдебиетінің асыл бір жанрына осындай бағаны өзі берген. Мұнара биіктікке, асқарлыққа, парасат асқарына мезгейді. Мақал-мәтелдің озық-артықшылығы ойды сығымдап, нақышты әрі әсерлі, санаулы сөзбен әрі өткір, әрі мәнді айтып, суреттеуінде. Халық өзінің тәлімгерлік трактаттарын мақалдар мен мәтелдерге шебер сыйғыза білген. Бір естігеннен жадында қалады, тәлімгерлердің де, тәрбиеленушілердің де жаттауына оңтайлы, жеңіл. Және бір ғажабы, өмірдің өзі секілді желісі үзілмей, өркен жайып, жыл асқан сайын жемісін елге ұсынып отыратын даналық көзі мақал-мәтелдер өз қатарын қалыңдатып отырады. Жаңа дәуір талабына сай жаңаша туындайтын мақал-мәтелдердің иесі де, көнеден сақталып келе жатқан, сұрыптала, сұлулана түскен асылдарды сақтаушы да – қарапайым халық. Сонымен, өткен замандарда жасаған сал-серілер мен ақылмандарымыздың бізге қалдырған ой-парасат, мирасы даңғыл жол сияқты екен.

Жас ұрпақтың тілін дамыту – қазіргі білім саласындағы оқу-тәрбие ісіндегі басты проблема. Тіл мен сөйлеу үрдісін дифференциалды қарастыра оқыту қажет, өйткені оқушының дұрыс сөйлей білуіне көңіл бөлініп отыр. Оқушыларға қазақ тілін оқытудағы басты мақсат - сөйлей білуге, өз ойын айта білуге, жаза білуге үйрету, сондықтан да коммуникативтік қарым-қатынас бірінші орында тұрады. Сондықтан қазақ тілі және әдебиет сабақтарындағы тіл дамыту жұмыстары оқушылардың жалпы ойын дамытуға бағытталады. Яғни, оқушылардың тілін дамыту мәселесі

олардың ойлау қабілетімен байланыстырыла, сондай-ақ ойлау мен сөйлеу процесінің бірлігінде ұйымдастырылады.

Мақал – мәтелдер ғасырлар шежіресі. Мақал-мәтелдер ой дәлелдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Онда өмірдің сан алуан құблыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады. Халық даналығы үлкен ойды аядай қалыпқа сыйғызып, асқан шеберлікпен танытқан. «Көп сөз-көмір, аз сөз-алтын» дегендей, мақал-мәтелдің өн бойынан поэзияға тән жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас, ырғақты кездестіреміз. Онда басы артық бір сөз болмайды. Барлығы өз орнында.

Оқушылардың сөздік қорын молайту жөнінде оларды дұрыс сөйлеуге үйрету жолында мынадай тәсілдер пайдаланған жөн:

- сөздік жұмыс (әңгімелеу, салыстыру, қайталау, сұрақ-жауап, анкеталар т.б.)

- көрнекі құралдар қолдану (сурет, бейне фильм т.б.)

Мақал-мәтелдің оқушыларға тәрбие берерлік жағы да, сөздік қорды толықтыру үшін теңдесі жоқ қазына. Мақал – сөздің мәйегі. Мәйек – бір қазан сүтті ашытатын (ұйтатын) ұйтқы, яғни қысқа да нұсқа айтылатын сөз, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, сөздің ұйытқысы. Мақал дегеніміз халықтың ғасырлар бойы өмірден, табиғаттан көрген – білгенін бейнелейтін шағын шығармасы, сөз өнері ... Мақал бейнелі сөз, тілі ұста, құрылысы тұрақты сөйлем. Сондықтан да ол жаттауға, есте сақтауға, пайдалануға оңай. Өйткені, қазақ мақалдарының құрылымы қысқа, өлеңге жуық, онда ұйқас бар, дыбыс үндестігі бар.

Тіл дамыту жұмысында ауызекі сөйлеу мен жазба тілінің бір-бірімен байланыста. Адам бір-бірімен сөйлеу тілі арқылы тікелей қарым қатынас жасайды. Сөйлеу тілі арқылы адам екінші бір адамның айтқан сөзін естейді, тындайды әрі онымен пікір алысып сөйлеседі. Адам осындай сөйлеу барысында тілдің түрлі көркемдік тілдік құралдарын пайдаланылады. Мысалы, мақал-мәтел, теңеу, салыстыру, әсірелеу, сөзге екпін түсіріп айту, ымдау тағы да басқа әрекеттер арқылы сөйлеу үрдісінде екінші бір адамға ойын жеткізеді. Сондай-ақ ауызекі сөйлеу тілінде адам ойын жай сөйлемдермен айтуға бейім келеді, мысалы, сөйлемнің айқындауыш, оңашаланған мүшелерін, құрамдас сөйлем түрлерін қолдана бермейді. Тіл дамыту жұмыстары грамматикалық заңдықтармен байланысты жүргізілуі тиіс.

Морфологияны оқыту арқылы тіл дамыту жұмыстарын жүргізгенде жаттығу материалдарында мақал-мәтелдер, кеңінен

қолданылады. Мысалы, сөздің грамматикалық мағынасына қатысты практикалық сабақта мақал-мәтелдерді пайдалану арқылы сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналарын тапқызу оқушының грамматикалық мағынаны түсінуіне әрі сөз байлығын арттыруға мүмкіндік береді. Немесе, берілген сөздерді (мысалы, ерлік, тәрбие, жүрек, ел, батыр т.б. грамматикалық көрсеткіштер арқылы түрлендіріп, сол сөздер туралы мақалдарды тауып жазғызу да оқушының морфологиялық тұлғаларды ажырата отырып, сөздік қорының жетілуіне әсер етеді.

Тіл дамыту- қазақ тілін және әдебиетін оқытудың, білім мен тәрбие берудің ең маңызды да салмақты мәселесі. Ол арқылы жасөскінді тіл өнеріне баулу, қазақ тілінің қыры мен сырын терең меңгеру, ойын жатық та көркем етіп жеткізе білу, мәдениетті де сауатты жаза білу іс-әрекеттері жүзеге асады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А . Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 1992.
- 2 Әлімбаев М. Халық – қапысыз тәрбиеші. – Алматы, 1976.
- 3 Қалиев С. Халық педагогикасы хақында бірер сөз. – Алматы, 2000.
- 4 Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы.- Алматы, 1994.
- 5 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. – Алматы, 2007.

АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ ҚЫСТЫРМА СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫ

ЕЛУБАЕВА Г. Қ.
студент, ПМПИ, Павлодар қ.
ЖҰБАНТАЕВА Ж. Қ.
филология магистрі, аға оқытушы

Қазақ тіл біліміндегі қыстырма сөздер – даулы пікірлері көп, өлі де нақты бірізді ой мен ортақ түйіндері орайласа қоймаған, зерттеуді қажет ететін нысандардың бірі. Қыстырма-қыстырынды құрылымдар қазіргі тіл білімінде оқшау сөздердің бір түрі ретінде қарастырылады. Сөздерді лексика-грамматикалық сипаттарына қарай жіктеуде қазақ тілі білімінің алғаш негізін жасаған А. Байтұрсынов теориялары негізге алынып келе жатқаны мәлім.

Ғалым – оқшау сөздер туралы алғаш пікір айтушы ретінде ғана емес, аталған категория жайында тұңғыш рет тұжырым жасаушы да. «...бұл айтылған сөйлем мүшелерінен басқа сөйлем маңайында жүретін бұратана сөздер болады. Ол бұратана сөздер екі түрлі. Бір түрі –сөз арасында керек жерінде қыстырыла айтылатын сөздер. Бұлар қыстырма сөздер деп аталады. Қыстырма сөздер сөйлем ішіндегі басқа сөздермен үйлеспейді. Алып тастағанда орны ойсырап қалмайды. Екінші түрі –сөз бетін біреуге қарата қадап сөйлегенде айтылатын сөз. Бұлар қаратпа сөздер деп аталады. Бұлар да сөйлем ішіндегі басқа сөздермен үйлеспейді, байланыспайды», - деген анықтама береді [1,285]. Бұл пікірді қазақ тіл білімінде М.Балақаев, Т.Қордабаев, Т.Сайрамбаевтар «оқшау сөздер» деген терминмен атап, жаңа тілдік категорияның белгілерін көрсетіп берді. Қазіргі қазақ тіліндегі қыстырма сөздердің жасалу жолдарына қарап отырып, бірнеше сипаттарды анықтауға болады. Оның басытлары төмендегідей:

1. Қыстырма сөздер қоғамдық-әлеуметтік, рухани өзгерістер көрсеткіші бола алады.

2.Қыстырма сөздердің тілдің қоғамдық үрдіске тікелей қатыстылығын дәлелдейтін белгісі – сөйлем белгілерінің бірі модальдық мәнді білдіруінде. Бұл – сөйлеушінің айтылған ойға әр алуан қатынасын қоса анықтайтындығында.

3. Қазіргі қазақ тіліндегі біріншіден, қорыта келгенде, өкінішке орай, біздіңше т.б. қыстырма сөздер мен сөз тіркестері кейінгі кезеңдерде жасалған формалар екені анық. Қазақ тілі мен әдебиетінің тарихи мәліметтері мен ақпараттары болып табылатын ауыз әдебиет үлгілерінен бастап, 19-ғасырға дейінгі аралықтағы туындыларда бұндай қолданыстар кездесуі неғайбыл.

4. Қыстырма сөздердің ішінде кейінгі кеңестік кезеңдегі орыс тілінің әсерінен пайда болып қалыптасқандары да мол. Олардың көпшілігі таза калькалар: бақытымызға қарай (к счастью), сөз жоқ (безусловно, бесспорно), қорыта айтқанда (короче говоря) т.б. Бұл калькалар саяси-публицистикалық және ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді аудару арқылы енген.

Қыстырмалардың қоғамдық үрдіске қарай өзгеретін тілдік форма болуының себебі олардың сөйлеуші ойын білдіргенде, бір нәрсенің жайын құр баяндап қоймай, оған өз қатынасын, пікір, көзқарасын білдіру мағынасында жатыр. Бұл қатынастың өзі де түрлі мәнде жұмсалады. Сөйлеуші айтқанына күмәнданады, сенеді, өкінеді, танданады, қуанады, қуаттайды т.б. Қазақ тіліндей көркем де

бейнелі тілде ауызша тараған дәстүрлі үлгіде бұндай жолдың бірнеше жасалу тәсілдері болған. Сондай тәсілдердің қатарына сөйлеушінің ойға эмоциясының бағалаушытық қалпының нақтылығын, айтылған пікірге сенімділік, тыңдаушы назарын аудару үшін қолданылатын түрлі дайын бейнелі формалардың болуын қосуға болады. Бұған қарап қазақтың дәстүрлі сөз үлгілерінде қыстырма сөздер болмады деп, немесе қолданыс аясы кем деп шектеп тастауға да келмейді. Қазақ әдебиеті үлгілерінің классикалық түрлері тектілік жағынан екіжақтылық пен күмән, сенімсіздік пен белгісіздіктен алыс екендігін айтсақ та жеткілікті. Қыстырма сөздердің ауыз әдебиеті үлгілеріндегі қолданысы жете қарастыруды да қажет ететіндігі содан.

Ауыз әдебиеті үлгілеріндегі қыстырма сөздердің қолданысындағы көп кездесетіні – тыңдаушының назарын аудару үшін қолданылады. Уа, уай, әй, ей т.б. одағайларының қызметі – тек тыңдаушының назарын аудару ғана емес, сөйлеушінің өзіне сенімділігін, тегеурінділігі мен ойының нақтылығын, ісінің анықтылығын да білдіреді. Сондықтан сөз сөйлеуші сөз басын осы қыстырмалармен бастауы – психолологиялық шабуыл ғана емес, жұртты ұйытып өзіне сендіру.

1. «Уа, көсіле шабар жерің бар,
Ту көтерген ерің бар,
Қол боларлық елің бар,
Атадан қалған сара жолың бар,
Құлдық ұрсаң дұшпанға,
Арылмайтын сорың бар...» («Қобыланды батыр» жырынан).

2. « Уәзірлер: «Адамның жаманы, сірә, осы болар-ау», - деп тұрғанда, әлгі адам:

- Уа, мырзалар, жол болсын! - деді. Уәзірлер ханның сондай бір жұмысқа жұмсағанын, шөптің, құстың жаманын тауып, ал адамның жаманын таба алмай жүргендерін айтады. Жаман тұрып:

- Түсінікті! Адамның жаманы керек болса, мен боламын, - дейді» («Аяз би» ертегісі).

Алғашқы мысалдағы Қобыландыға айтылатын тұстағы мысал айтушының іс аяғы өз айтып, ойлағанындай бітетіне сенімін білдіріп қана қоймай, барына мақтану, масаттану да бар. Сондықтан да «уа» қыстырмасы сол сенімділікті күшейту мен нығыздау үшін қызмет атқарып тұр. Екінші мысалда одан басқарақ. «Аяз би» ертегісінен алынған үзіндіде Мардан ханның қырық уәзірінің табансыз тайғақтығы, ақылсыздықтары мен келесі болар іске деталь болатындай қалпы танытатын – «сірә» қыстырмасымен берілген.

жаман адам мен жаман құсты іздеп жүрген қырық уәзірдің кімнен жамандық іздеп, кімнен жамандық көргісі келіп жүрген сенімсіз, күмәнға толы көңілдерін «сірә» ашса, жаман адам осы болар деген жанның «уа» деп сөз бастауы істің бағытын да аңғартады. «Уа» деген көтеріңкі леппен берілген қыстырма жаман адам болар деген жанның өзінің «жаман да адам» екеніне сенімін бекітіп қоймай, бірден қырық уәзірді алдына салып жүре бергенімен де байқалады.

Ауыз әдебиеті үлгілеріндегі қыстырма сөздер мен қыстырма тіркестер ғана емес, қыстырма сөйлем деп танылып жүрген: амандасу, қоштасу, кешірім сұрау, алғыс алу, қош, қош болыңыз, сау тұрыңыз, қайыр, шүкір; кешіріңіз, ғафу етіңіз, рахмет т.б. құрылымдары да қарым-қатынасты білдіріп қоймай, эмоцияны ашуда көп қолданылады.

Бұлар, көбінесе, диалогтарда қолданылады да, қыстырма сөздер сияқты, сөйлемнің басқа мүшелерінен үтір арқылы бөлінеді. (бұлар сөйлемнен бөлініп, я өз алдына жеке тұрғанда, жеке сөйлем сияқты нүкте, көп нүкте, леп белгісі қойылады).

1. Балталы, Бағаналы ел аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл аман бол
Теруші ем еріккенде ермек етіп,
Екпе жиде, алма ағаш, гүл аман бол («Қозы Көрпеш Баян Сұлу» жыры).

2. Қош аман бол, Қараман!
Бір сағат болмай қасымнан,
Сен қашсаң да, мен қашпан
Өшті болған әкеннен
Өшімді алмай, мен қашпан («Қобыланды батыр» жыры).

Алғашқы үзіндідегі Ай мен Таңсықтың жерімен, елімен қоштасуындағы «аман болы» мен кейінгі Қобыландының «қош, аман болы» екі түрлі лексикалық мағыналық реңк пен екі түрлі эмоцияны беріп тұр. Жалпы оқшау сөздердің өзі лексика-грамматикалық жағынан сөз, сөз тіркесінің лексика-грамматикалық жағынан өзгеше тобы дейтін болсақ, жеке қолданыстағы мағынасы өз алдына контекстегі мағынасы да көп өзгеріп кетеді. Бұл өзгерісті жасайтын сөйлем ішіндегі басқа сөздер ғана емес, олардың сөйлем ішіндегі орны мен морфологиялық формаларының да ықпалы бар. Сондықтан да, Ай мен таңсықтың қоштасуы әдеттегі қазақ дәстүріндегі айырылысар алдында айтылатын жыр үлгісі болса, Қобыландының Қараманға айтары – ерлік пен мәрттікке толы мінезді аңғартатын сөз мағынасын жасап тұр. Алғашқыда «аман

бол» деген қоштасуы әліде алда көретініне күмәні басым ойы барлығы аңғарылса, кейінгіде қоштасудың енді қайта жолды біріктірмейтінінен сендіреді. Қыстырма сөздердің қолданысында қазақ тілінің тарихи кезеңдерінің қай тұсына да тән үлгілер бар. Солардың қатарында қаратпа сөз арқылы жасалған түрлерін атаған дұрыс. Қаратпа сөздер окшау сөздердің бір түрі ретінде ауыз әдебиеті үлгілерінде қолданылуының поэзиялық түрі мен әңгіме, аңыз қалпындағы түрінің ерекшеліктері бар. Төменде Төле би жайындағы аңыздан үзінді ұсынылды. Ауыз әдебиеті үлгілерінің ішінде поэзиялық қалпы тілдің тарихи қалпын сақтаған үлгілер болғанымен, аңыз қара сөзбен берілетіндіктен, өзгеріс қана көп еніп қоймай, сөз қолданыс, тілдік формаларға да кейінгі кезеңдер үлгілері қосылып кете береді. Бұл аңызда да қаратпа сөздің қолданылуында айтарлықтай өзгеріс болмағанымен, «шырағым» жеке қолданмай, «о» одағайымен қатар тұр. «О, шырағым» өзіне қарату ғана емес, одағайдың уәждік, өзінің айтқанының дұрыстығын басымдауды бекіте түседі.

« - О, шырағым, айтайын. Бай бір өзі пәлен адам жалдап, осынша жерді айдатты. Арзанға жұмыс істетіп, еңбегін бір жеді. Енді егінді біреудің еңбегімен орғызып, қырманға салды. Бастыртып, қамбаға кұйды. Мұның бәрін өзі істемеді, біреуге істетті. Сонан соң елде астық болмай қалған жылы қымбатқа сатты. Өзі жан қинамай үйде май шайнап жатты. Келесі жылы тағы егін ектірді. Енді екі есе адам жалдады. Жылдан-жылға осылай кете берді. Одан жұртқа пайда жоқ. Ел ашыққанда, қымбатқа сатты. Мұның қайырсыз болатын себебі осы. Түсініп ал, балам».

«Ер Төстік» ертегісінде қолданылатын «шешек» қаратпа сөзі көптеген ертегілерде бар. Барлығына ортақтық – жасөспірім балаға, жаңа өскінге айтылады. Сонымен бірге, шешектің шығу тегі осы аттас аурумен де байланысты болса керек. Көбіне шешек сөзі ұнатпаған тұстарда қолдануымен бірге «шешек шыққыр» деген қарғыспен қатар келетінін ескерсек, «шешек» - көнерген мағынасы бірнеше смантикалық өзгеріске ұшырағын қаратпа сөз ретінде ұғынылады.

1. «- Алда ғана шешек-ай! Өрмегімді үзіп кеттің-ау! Ертеден қара кешке дейін бүйтіп жар қуалап, торғай атқанша, төңтіреп кеткен сегіз ағанды тауып алмайсың ба? - деп қарғап-сілейді. Төстік кемпірге жауап қайтара алмай, оның сөзіне қатты қорланады. Әсіресе «төңтіреп кеткен сегіз ағаң» деген сөз оған қатты тиеді. Төстік бұрын ағалары бар екенін естіген жоқ екен. Әке-шешесі

Төстікке оны айтпайды екен. Төстік жүгірген бетімен үйіне келеді» («Ер Төстік»).

2. «Тағы бір күні Төстік асық ойнап жүріп, әлгі кемпірдің жалғыз баласын жұдырығымен қойып жіберсе, бала талып қалады. Кемпір Төстікті бұрынғыдан да жаманқарғап-сілейді: - Қыршыныңнан қиылғыр, Төстік! Менің жалғыз балама әлін жеткенше, айдалада төңтіреп өлген сегіз ағанның қураған сүйегін тауып алсаң болмай ма? – дейді» («Ер Төстік»).

Ауыз әдебиеті үлгілерінде көп кездесетін «әлқисса» қыстырма сөзіне өзгеше тоқталған жөн.

1. Әлқисса, сол кезде Қызылбастың елінен Қазан деген ер шығып, Ноғайлының жерін, Қырлы қала, Сырлы қала деген екі қаласын тартып алды. Қырлы қалаға бектерін, Сырлы қалаға жәнеттерін жатқызып, жатып алды дейді.

2. Әлқисса, Қараман батыр Қазанды алуға бара жатқандығын айтқан жері:

«Мен, Сейілдің ұлы Қараман,
Қазанға кетіп барамын.
Жүрмейсің бе, құрдасым,
Осы қылған сапарға
Кетемін ертіп сені деп,
Әдейі келдім, жолбарысым».

«Әлқисса – екі оқиғаны бір-бірімен жалғастыру үшін сөз басында келетін қыстырма сөз; «сөйтіп», «сонымен» деген сөздердің орнына жүреді» [2, 616].

Ауыз әдебиеті үлгілерінде көптеп қолданылатын «әлқисса» қыстырмасы қазақ тіліндегі екінші бір мағынаға ауысқан ары қарай тындайық, енді бір қызықты оқиға бар деген аңдату орныны жүреді, жаңа бір сюжетке бастайтын белгі қызметін атқарады.

Қазақ ауыз әдебиеті ертегілер тіліндегі оқшаусөз – қыстырма сөздерді зерделеу кезінде бір қыстырма сөздің өзінің бірнеше мағыналық реңкте жұмсалатындығын байқауға болады.

1.«-Апыр-ай, оны қайдан білдің? Айтқаның рас. Менің Ақша хан деген құдам бар еді. Соның тұлпар табатын бір биесін қалап алдырғанмын. Бие күні жетіп, құлынды туа алмай, өлер болған соң: «Бие өлсе өлсің, құлын қалсын», - деп, ішін жарып, құлынды алғанмын. Сол құлын осы еді, әбден отығып кеткенше, сиырдың сүтімен асырап едім. Ал енді сен мұның сиырға шатыс екенін қайдан білдің? - дейді хан таңданып. Тұлпарыңыз судан әрі-бері өткенде, аузын суға малып, артқы аяғын сілкіп өтті. Сиыр күніне қырық суарсаң да судан айдағанда, аузын

суға малмай, артқы аяғын сілікпей, өтпеуші еді. Тұлпардың сиырға шатыс екенін сонан білдім, - дейді» («Аяз би» ертегісі).

2. «Хан басын шайқап: «Апыр-ай, осы жаман болса жарар еді», - деп ойлап:

- Құстың, шөптің, өзінің жамандығына да дәлел айттың. Жарайды. Енді менің бір тұлпарым бар, соны сынап бересің бе? – дейді» («Аяз би» ертегісі). 3. «- Апырмай, сен жаман болмадың ғой! Қайта, сен бір данышпан болып жүрме! Ал сен менің өзімді сынашы. Мен неше атамнан бері хан екенмін? - дейді хан» («Аяз би» ертегісі).

Бірінші сөйлемде таңдану басым. Екінші сөйлемде күмәндану мен босансу, үшінші сөйлемде мойындау мен бас ию бар. Бір қыстырма сөзді үш түрлі үлгіде қолдана отырып, үш түрлі лексикалық мағына жасайды.

«Тақсыр» сөзі де басқарушы мен билеушіге қарата айтылатын көнерген сөздердің бірі ғана емес, қыстырма сөз ретінде де қолдану аясының мағыналық өзгерістерімен ерекшеленеді.

1.«Жаман:

- Жақсы! - деп, тақта отырған ханның алды-артына шығып, алдына келіп, ханның бетіне тіке қарап тұрып:

- Тақсыр ханым! Ақыл-ойың ешкімнен кем емес, бірақ хандық кара басында, қарадан туып хан болғансыз, атаңда хандық жоқ, - дейді» («Аяз би» ертегісі).

2. «- Тақсыр! Мана айтпаған себебім мынау еді. Мен барып, Уәлібайдың қызына сырттан хабарласқанда, ол маған бір төрелке, бір қайрақ, бір пышақ, бір гауһар тас беріп жіберді. Ол онын: «Қайрақтай болып езілгенше, төрелкедей болып уатылғанша, пышақтай болып, басы кесілгенше сыр айтпайтын кісі, мынау гауһар тастай жарып мені алады», - дегені еді» («Аяз би» ертегісі»)

Алғашқы «тақсыр» жеке қолданбай, «ханым» деген сыпайылық пен құрмет сезімін білдіретін сөзбер алынады. Бұл сөйлеушінің тыңдаушыны жібітуі, алдын-ала дайындауы болса, екіншіде, «тақсыр» жеке қолданылады. Өз ісіне сенімді, қандай жазаға да мойұнсұнған қалып пен өз ойын дәлелдей алар күшке толы.

Ауыз әдебиеті үлгілер – қазақ әдебиетінің алтын өзегі. Халықтық таным мен түсінік негізі ғана емес, ұлттың еркіндік пен тәуелсіз шағындағы өзіне сенімді шағын суретті сөзбен бейнелейді.

Тілдің қоғамдық құбылыс ретіндегі өзгеше белгілерін айқындайтын қыстырма сөздер де ауыз әдебиеті үлгілеріндегі қолданысының сан түрлі қалпымен, лексика-грамматикалық өзгешеліктерімен көрінеді. Бұдан шығатын қортынды, тілдің

тарихын зерттеу мен белгілі бір кезендердегі сипаттарны анықтауда қыстырма сөздердің қолданысын да кең қарастыру көп тілдік деректер мен дәйектемелерге жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы – Алматы: Ғылым, 1992, 412 б.

2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі - Алматы: Ғылым, 1974, 1-том, 695 б.

3 Батырлар жыры - Алматы: Жазушы, 1987, 1, 3 -томдар, 325 б., 417 б.

4 Ертегілер Алматы: Жазушы, 1987, 3-том, 386 б.

5 Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. –Алматы: Санат, 1995. 176 б.

6 Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. –Алматы: Ғылым, 1974. –198 б.

АЛАШШЫЛ ӘДЕБИЕТ ӨКІЛДЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КОНЦЕПТИЛЕР

ЕРМЕКОВ Н.

студент, ПМПИ, Павлодар қ.

ҚАДЫРОВА Б. М.

ф.ғ.к., доцент, Павлодар қ.

Ғасыр басындағы өзгерістер қазақты қайда апарары белгісіз жаңа бір бағыттарын көрсетті. Дүниежүзіндегі тарихи, саяси өзгерістер әлемді қайта бөлісу, дүниені біртұтас ғалам жасаудағы ғасырдың бағыт-бағдарларын анықтаған жаһандық соғыстар мен қақтығыстар Ресейге де көп өзгерістер әкелді. Орыс патшалығындағы саяси өзгерістер қазақ даласына да жетті. Бұл өзгерістер заманның бет-әлпетін қайта көрсетіп, қазаққа жаңа әлемде қай жолмен жүруге болатын жаңа мүмкіндіктер ашты. Бұл ел оқығандары мен ұлт зиялыларының түрлі ой-пікірлерімен өрнектелді. Соның ішінде ерекшесі Алаш зиялыларының ісі еді. Алаш ағартушылары мен қайраткерлері қазақтың ұлттық құндылықтарға негізделген жаңа қоғам құруын қалады. Осы бағытта өз әрекеттері мен саяси, рухани, әлеуметтік істерін жүргізді. Қазақ әдебиеті материалдары негізінде Алаш қайраткерлерінің тарихи, саяси еңбектеріне баға беруге болады. А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов еңбектері ұлт рухын көтеруде әдеби көркем қалыпта жазылды.

20-ғасыр басындағы қазақ әдебиеті ұлттық сипатта көрінуімен ерекшеленді. Сонымен бірге осы кезеңдегі әдеби-рухани күш пен саяси қайраткерліктің тұтасқандығын да байқауға болады. 20-ғасыр әдебиеті туралы айтқанда әдебиет арқылы ұлттың әдеби-эстетикалық тұжырымдары, көзқарастары көрінді.

20-ғасырдың 20-жылдарындағы әдеби-тарихи үрдістер халық танымының өзгеруін, ел ұстанымының жаңа бағыт алуын қажет етті. Халықтың осындай қажеттіліктерін өтеген сол кезеңдегі жасалған көркем әдебиет екенін замандар дәлелдеді.

Алаш қаламгерлерінің шығармалары қоғамдағы саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты тақырыптық-идеялық жағынан, тілдік концептілердегі заман мен адам қатыныстарын ашуы тұрғысынан 20-жылдардағы туындылар мен 30-жылдардан кейінгі жазылған шығармалар көркемдік талап деңгейімен сараптар болсақ, көп ерекшеліктерімен бөлектенеді. Бұның басты себебі қоғамдағы саяси жағдайдың әдебиет пен көркемөнерді идеологияның басты құралы етуімен тығыз байланысты.

Алаш қайраткерлері еңбектерінде ұлттың сол кезіндегі танымдық ой-болмысы мен қоғамдық көзқарас тұжырымдарындағы елдіксипаттарға қатынастарын анықтауға болатын әдеби концептілер жеткілікті. Себебі, ұлт құндылықтарының жоғалып бара жатқандығы немесе елдіктен кете бастаған жұрт жоқтаушысы болып қана қоймай, А.Байтұрсынов, М.Дулатов шығармаларында ұлт үшін жанын берер, халық ісіне ғұмырын арнаған күрескердің өзі де сол ақындардың өз тұлғасы болып, қазақ үшін қызмет еткен азаматтар бейнесіне жиналады.

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес, - бір күнгісін
Жұрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын,
Ел бүгіншіл, менікі-ертеңгі үшін
- деген «Н.Қ. ханымға» өлеңін:

Милләтқа қызмет,
Бәріңе міндет,
Деп айтасыз өзіңіз.
Милләттан безу,
Әйтпесе төзу
Шын болса сол сөзіңіз.
Кей іс шарты құрбанмен,
Болмас қорқып тұрғанмен.
Мен бұқтым – жаттым.

Сен бұқтың – жаттың

Кім істемек қызмет?! - деп «Жауап хаттан» өлеңінде А.Байтұрсынов елдікті сақтау, ұлттық қалыпты ұмытпаудың ендігі жолы – ашық майдан күрес екенін жазды.

Алаш әдебиетшілері шығармашылығында сондықтан да ұлттық, елдік, жұрттық идеядағы тілектер концепт ретінде таныла бастады.

«Қызмет» концептісі – қазақ тіліндегі 20-ғасырдың бас кезінің сөздік қорында актив қолданыстағы тілдік бірліктердің бірі. Қызмет сөзінің мағынасы – жұрт болашағы үшін бар еңбекке дайын, күреске әзір, әрекетшіл адамның әрекеті. Қызмет жай еңбек пен әрекет емес, күрескердің, ұлтшыл адамның іс деген мәнде қолданылады. Сондықтан да қызмет концептісі бұл кезеңде еңбектен гөрі жоғары мәнде болды. Еңбек – мал тауып, тамақ асырау үшін, күнкөріс үшін әрекет түрі, ең бастысы – өзі үшін болса, қызмет – жай еңбек емес, ұлт пен халық үшін барлық қиыншылыққа төзу, керек етсе, жан беру, тек жұрт жанына жақсылық, ел келешегі жарқын болса болғаны. Осыны ары қарай жалғастыра концепт – «іс».

«Іс» концептісі – қызмет үшін әрекет. Іс қызметті толықтыра түседі. Кей тұста қызметке синоним болып та қолданылады.

20-ғасырдың бас кезінде де кіріптар халықты қорлау, кемсіту, біржола жер қылудың, рухынан, ділінен айырудың ең оңай төте жолы - оның ұлттық қазынасын, қастерлі ұғым, қасиетті мұраларын қатардан қалдыру, теріске шығару саясаты орыс патшасының мұрагері Кеңес өкіметі тарапынан да жүргізіліп жатты. Рухы берік байлығы — жоққа шығарылып, жинаған асылың - жамандыққа баланып, ел сүйер ер азаматтар - азғын деп танылды. Дін, дәстүр, салт-сана, әдеби, мәдени байлықтар ысырыла бастады. Орыс-кеңес қызыл отаршылдығы заманында жаңа ұндылықтар халыққа күшпен таңыла бастады. Ұлттың өткен дәуірдегі ұлы тұлғалары түгелге жуық өз халқына жат танылды. Осы ұлт байлықтарын қайта жиналатын күнге Мағжан сенді. Ел рухын көтеретін, жұрт ұндылықтарын көтеретін - тілі болады деген оймен қорытылады. Мағжан «Күн» концептісін тілді көтеретін, тіл арқылы елді көтеретін белгі ретінде алады. Күн – тек қана тілді көтеруші еме, тіл арқылы барлық құндылықтарды, елдік қасиеттерді жасаушы.

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың
Жауыз тағдыр ойды бәрін не бардың...
Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың!

«Күн» концептісі – қараңғылыққа қарсы, жұртты жарыққа шығаратын, жол көрсетер символдық бейне ретінде алынды. Күн – аспан денесі, галактикадағы ең жарық, ең үлкен жұлдыз. Қазақ танымында Күн бұған дейін де қолданылатын. «Күнім», «күндей», «күні түсу», «күн көру» т.б. сөздері мен сөз тіркестерінде Күн тек жарықтың ғана белгісі емес, тіршіліктің негізгі өзегі болып бейнеленетін.

«Алаш» концептісі – 20-ғасырдың бас кезінде кеңінен қолданылған. Ұлтты біріктіру, жұртты ұйыстыру идеясынан туған концепт ретінде қолданылды.

Алаш концептісі қазақ танымында Мөңке биге қатысты тұстарда көрінеді. Алаш, Алаша хан туралы мәліметтер қазақ тарихымен байланысты. Сондықтан да Алаш концептісі Қазақ, халық, жұрт, ел, қоғам сөздеріне синоним болады.

Мағжан «Батыр Баян» поэмасында:

Айырылып от екпінді ерлерінен,

Алаштың жанында ауыр дерт еді ғой.

Сонау дерт түгелімен маған ауып,

Дариға, жүрегімді өртеді ғой.

Ер көрмей, көрден басқа, сұр өмірде

Шерлі жан шерлі кеңес шертеді ғой, -

дейді. Мағжанның сыршыл жүрегі осылай қайғырса, Міржақыптың «Алашқа» өлеңі жоқтау сияқты. Қазақтың өткен күнін, сол күндермен бірге кеткен елдігін, ерлігін, мал-жанын сол мал-жанымен бірге кеткен таным-түсінігін, салтанат, сәнін, сонымен бірге соның бәрін ұстап тұрған айбыны мен асқаралы билерін, сол билермен бірге жасаған бақ, ырысын жоқтайды. Ақын жырында ұлттың бар рухани және материалдық байлықтары бір-бірімен сабақтасып жататындығы, іргесінің бүтіндігі рухының күшінде болғаны айтылады. Бүгінгі бөрінен айырылған шағында ұлттың ең бірінші керек ететіні намыс мен бірлігі деген ойға жетелейді.

Ақын «Алаш» концептісінің мағынасын жер, көл, мал, көшкен ел, ақ киізге көтерген хан, сұлу ханым, бақ, би, салтанатты үй, тұлпар ат, ұшқыр ат, түзу мылтық, болат найза, көк дулығалы батыр, жүрек, нашардың қамқоршысы, жұртты ойлаған тілек деп деректі, дерексіз ұғымдармен қатар алады. Қоғам қайраткері, өз кезінің танымал саясаткері, «алашорда» партиясының негізін қалаушылардың бірі – Міржақып Дулатов «Алаш» концептісін ұлттың рухани және материалдық құндылықтарымен бірге ала отырып, сол байлықтарды сақтау мен қорғау, кейінгі ұрпаққа жеткізе алса, Алаштың бары

сақталарына сенім білдіреді. Сонымен бірге ақын осы арқылы Алашты жинақтаушы, біріктіруші мәнде алады.

Қазақ әдебиетінің 20-ғасыр басындағы кезеңі қоғамның әр топтарын шебер суреттеген шығармаларымен өзгеше екені белгілі. Солардың қатарына жастар бейнесін сомдаған шығармалардағы түрлі топтарға қатысты концептілерді де жатқызамыз. Жастар» концептісі. Жастарға қашанда қоғамдағы негізгі орта ретінде баға беріледі. Ұлттың бүгінгі қандай деген сұрақпен қоса ертеңі қандай болады деген сұрақтарға жауап беретін де – қоғамдағы жастар бейнесі. 20-ғасыр басындағы қазақ қоғамы ұлттың қандай жолды тандарына, таңдауына түсерін анықтауына жолбасшы болған өнер туындылары қалпында да белгілі бір рөл атқарды. Әдебиетті өнер туындысы деп қана қабылдап қоймаған қазақ ұлты – оның әр қадамына назар салып, әсіресе болашақ дамуын жастар бейнесі арқылы бағамдап отырған кезеңі болатын. Осы тұста әдебиетте – ұлтқа қажет сұранысқа лайық әдебиетте жастардың жаңа бейнелері жасалды. Жастар концептісі М. Жұмабаев өлеңдерінде, М. Дулатов жырларында, М. Әуезовтің 20-ғасырдың алғашқы жиырмамыншы жылдарында жазған әңгімелерінде, Ж. Аймауытовтың романдарында күрделі де, қайшылықты, заман мен қоғам қатынастарына қарай сан алуан бейнеде сипатталды. 20-ғасырдың бас кезі – қазақ ұлты үшін жаңа заман, жаңа әлем басы ғана емес, ел игілігі үшін қызмет етем деген зиялылардың да тарих сахнасына шығып, жан-жақты өздерін танытқан шағы. Сол себептен де ұлт тағдыры мен болашағына қатысты тұстардың бірі жастар бейнесінің қоғаммен қатынасын анықтауда қазақ қаламгерлері өз ой-түйіндерімен ерекшеленді. Жастарға бейнесін өзгеше сомдауда М. Жұмабаевтың шығармалары жаңа сипат танытты. Әсіресе ақынның «Мен жастарға сенемін» өлеңінде:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты –
Мен жастарға сенемін!
Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар.
Жаннан қымбат оларға ар,
Мен жастарға сенемін!
Жас қырандар – балапан,
Жайып қанат, ұмтылған
Көздегені көк аспан,
Мен жастарға сенемін!

Өлең жастарды арыстанға, жолбарысқа, қыранға теңеуден басталып, олардың Алаш үшін барлық іске дайын, елі үшін бар қажыр-қайратын көрсетуге дайын деген сенімде. Ақын ел, ұлт болашағы жолындағы жастар жолын да көрсетеді.

20-ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде поэзияда ғана емес, прозада да қазақ жастарның бейнесі суреттелді. Әдебиетте поэзиялық жанрлар әлі де негізгі орында тұрған қазақ әдебиетінде проза жанры ғасыр басында енді-енді қолға алына бастағанымен өз қуаты мен күшін, шеберлік деңгейін бірден байқатты.

Жастардың басын қосу, біріктіру ел басындағы, жұртқа қадірлі тұлғалар міндеті екендігін де көрсетті. Қорыта келгенде, 20-ғасырдың бас кезіндегі Алаш қайраткерлері шығармашылығындағы концептілердің төмендегідей артықшылықтары болды. Бұл артықшылықтарды анықтап суреттеп, таным қалпы ретінде берген концептілердің қолданылуынадығы бірнеше ерекшеліктерді жіктеуге болады.

1. Қоғам өзгерісін 20-ғасыр басындағы қазақ жастары қалай қабылдап, өз ұстанымдарын қалай көрсетті деген мәселені аша отырып, бүгінгі заманмен сабақтастыру мүмкіндігінің тәуелсіз әдебиеттегі көріністерін көрсету үшін қажет.

2. Қазақ жастары қоғам өзгерісінің жақсы-жамандықтарын анықтауда ортамен байланыстары қалай болуы керек деген сұрақтарды анықтауда.

3. 20-ғасырдың бас кезіндегі Алаш қаламгерлерін шығармаларында қоғам қандай танымды қабылдау керек, ой-болмыс қандай деңгейде болуы қажет, қоғамдық сана үшін нені өзгерті міндет деген мәселелер суреткер көзімен бағамдап баға берді.

4. 20-ғасыр басындағы Алаш қайраткерлері ұлттық құндылықтарды көтеру, елді жақсылыққа жеткізу жолындағы күрестерін жеке-дара емес, ұйымдаса көрінді.

5. Шығыс пен Батыстың ұлтты көтеру, елдік идеяны жаңғырту жолындағы игі тәжірибелерінен сабақ ала білді.

6. Алаш қайраткерлері ұлтты көтеру, өткендегі жұрт құндылықтарын қайта жасауда жаңа сипаттағы баспасөз, оқу-ағарту, қоғамдық-саяси ісін дүниеге әкеліп дамытты.

7. Ұлттың рухани байлықтары мен материалдық байлықтарын тең ұстау – ұлт болашағының кепілі деген идеяны көтерді.

8. Ұлттық мемлекет болудың нақты бағдарламасын көркем әдебиетте көркем кестемен жасай отырып, қазақтың ұлтты сақтауының негізгі ой-түйіндерін берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет – Астана: «Фолиант», 2002, -474 б.

2 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка - Москва // Известия РАН ИНИ ТИ, 1992, С.21-24

3 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: оценка, событие, факт – Москва, «Наука», 1988, С.339

4 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты – Алматы: «Ғылым», 1997, -272 б.

5 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // Кітапта Ақ жол – Алматы: «Жазушы», 1992, 482 б

6 Жұмабаев М. Шығармалары – Алматы: «Жазушы», 1990, -387 б.

7 Дулатов М. Шығармалары – Алматы, «Жазушы», 1992, – 418 б.

М. МАҚАТАЕВ ПЕН Н. ОРАЗАЛИННИҢ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ ҚАҒАРМАН ЕРЕКШЕЛІГІ

ЖҰМАБЕКОВА Г. А.

аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ поэзиясында табиғаттың жырлануы мәңгі толастамас тақырыптардың бірі, тіпті бірегейі болып табылатыны сөзсіз. Өйткені, лирикада табиғаттың жырлануы басты рөл атқарады, әрі лириканың барлық түрлеріне сәулесін шашып, лирикалық қаһарманның бейнесін ашуға қызмет етеді. Сондай-ақ, өлең мазмұнын, ой-мұратын, көркемдік сапасын да айқындауға септігін тигізеді.

Қазақ поэзиясының «алтын қорына» айналған Мұқағали Мақатаевтың өлеңдері, оның ішінде табиғат туралы жырлары өзіндік қайталанбас бітіммен назар аудартады. М. Мақатаев өлеңдерінің дені табиғатпен тығыз байланысты. Қазақ лирикасында табиғат пен адам арасындағы нәзік үндестікті жырлау Мұқағалида жаңа биікке көтерілгені белгілі. Ақынның лирикалық қаһарманы табиғатпен сырласушы, табиғатпен ойын бөлісуші, әрі табиғаттан пана іздеуші ретінде ерекшеленіп отырады. Ақынның «Жас қайың» өлеңінде лирикалық қаһарманның жастық шағының бірер сәті көрінеді, мұндағы лирикалық қаһарманның өмірді тануын, тың

шығармашылыққа талпынып, қолдау күткендей әсер қалдырады. Жас қайың туралы «Қорексіз шөлдеп налып тұр» - дегенде, автор қайыңды емес, адамды меңзеп тұр. «Күтпесе егер жастайын, // Өсуден мәңгі қалып тұр» - деуінен «Адамның жастық шағы нағыз өсудің, жетілудің кезеңі, ендеше соны күтіп, аялай біліңдер» деген әсерге жетелейді. «Жасайын қорған гүліне» - тармағында астарлы мағына жатыр. Ол – гүлге қорған болып, қорғағысы келуі лирикалық қаһарманның жас гүлді, өсімдікті сүюін әйгілеуге қызмет етіп тұр. Ақын «жас қайың» арқылы лирикалық қаһарман бейнесіне назар аудартқызып, «Өсіп келе жатқан балаусаны күте біліңдер» - деген ой айтады. Талдауымыз түсінікті болу үшін өлеңді толығымен оқып көрелік:

Жаңадан өскен жас қайың,
Қорексіз шөлдеп налып тұр.
Күтпесе егер жастайын,
Өсуден мәңгі қалып тұр.
Жасайын қорған гүліне,
Жаңарып өссін жас қайың.
Су жіберіп түбіне,
Тіршілікке бастайын [2, 50 б.].

Автор небәрі екі шумақтық жырында адамдарды қадірлеу, қастерлеу, жастық шақты бағалау, т.с.с. сезімдерді аша білген.

Ғалым Р.Нұрғали «Көркемдік қуат» мақаласында Н.Оразалиннің өлеңдерін жоғары бағалай келіп, былай дейді: «...Жүйе-жүйесімен, сала-саласымен өрілген өлеңдер – ақынның дүниеге деген көзқарасын, өмірге деген ерекше ынтызарлығын, азаматтық пен адамгершілікке деген ізетін аңғартады. Сондай-ақ сәл нәрсеге еліккіш, тым әсершіл ақын жаны, әр қилы көңіл әуені, сезім иірімдері ақтарылып төгілген қыр болып, оқырманның жан-жүрегін баурайды» [1, 241 б.].

Қазақ әдебиетінде «қайыңды» жырлау жиі кездеседі. Нұрлан Оразалиннің өлеңдерінде «қайыңның» қалай бейнеленгеніне зер салайық.

Жұлдыздар-ай!.. Биікте елендеген,
байқандаршы, батты мұң, шемен-денем.
Жапырақсыз жас қайың қабаржып тұр,
қашар ма екен бір күні менен де өлең?!
Мұң оранған мына үнсіз атырапты-ай,
найзағайын неге аспан жатыр атпай?!
Қашар ма екен бір күні менен жастық
жел үрлеген күздегі жапырақтай?!.

Ойларымды қайырдым өрісіне,
жасыл жарық, үніліп көр ішіме!
Айтындаршы! Бас қатты...
Ғұмырымның дұрысы не?
Біле алмай терісі не?!
Арқа қысса болар ма сезінбеуге?!
Арман...
Жүрек...
Күні-түн безілдеуде.
Артығы не?
Білмеймін кемі қайсы?
Қол созуда биікке сезім-кеуде.
Жұлдыздар-ай!.. Ғарышқа елендескен,
Ғашық-жүрек жетелеп, келем көшпен.
Жапырақсыз жас қайың жабырқатты...
Өлең қайда кетпекші менен көшкен?
Айтындаршы, жұлдыздар, елендескен?! [3, 152 б.].

Ең алдымен, бұл өлеңде табиғатпен сырласып, тілдесетін М.Мақатаевтың стилін аңғарамыз. Екіншіден, М.Мақатаев сияқты Н.Оразалин да қайың арқылы жастық шақты жырлап отыр. Бірақ, екеуінің өзгешелігі сонда, Мұқағалида қайың жас, жаңа жетіліп келе жатқан бейне болса, Нұрланды жастық шағы өтіп бара жатқан, жапырақсыз қалған қайыңның күйі көрсетіледі. Жас қайың арқылы лирикалық қаһарманның бір мезеттегі сағынышы, қамығуы, жабырқау сезімі және мазасыздығы қабағат көрінеді. Лирикалық қаһарманның табиғатқа мұң шағып, жастықтың кетіп бара жатқанына қынжылады. Лирикалық қаһарманның мұндай сезім, күйін күздегі жерге түскен жапырақтың «қамыққан» қалпына теңейді, соған лирикалық қаһарман мұнаяды. «Өріске қайыру» тіркесі қазақты танымға етене жақын ұғымды білдіреді, осы ұғымды Нұрлан ақын «Ойларымды қайырдым өрісіне» - деп, ұтымды қолданып, қазақ әдебиетінде тың тіркес жасаған. Өлеңнің «Жапырақсыз жас қайың» аталуында бір мән бар. Жас қайыңның жапырақсыз болуы көз алдымызға лирикалық қаһарманның жабырқау шақтарын, бір қобалжуды елестетеді. Сол қобалжитын күйіне жауап таппаған лирикалық қаһарман табиғатпен сырласуды қалайды. Жұлдыздарға мұңын шаққысы кеп, өзін жапырақсыз қалған жас қайыңдай сезінеді. Ақын табиғаттағы болатын құбылысты (күздің келіп, жапырақтың түсе бастауын) адам өмірінде болатын шақтармен (жастық кезі өтіп, қартай бастауды) салыстырып, олардың ұқсастығын әйгілегісі

келеді («Қашар ма екен бір күні менен жастық // Жел үрлеген күздегі жапырақтай?!»). Бұл өлеңде лирикалық қаһарманның қайғысы, шер-шемені басым болғандығымен, соңғы шумақта лирикалық қаһарман үмітінің үзілмеуі, өзін-өзі өлеңмен жұбатуы, өз-өзіне дем беруін «Қол созуда биікке сезім-кеуде» тармағынан байқауға болады. Лирикалық қаһарманның кейбір сәттерде торығып, камықса да, өлеңнен ешқашан қамықпайтынын, өлеңнің жабырқатпайтынын сездіреді. «Өлең қайда кетпекші менен көшкен?» тармағынан ақынның басты позициясын түсінуге болатындай, демек, «өлең-ақын егіз ұғым», өмірдің өзі өлең-жыр екендігін ақын жақсы түйсінеді. Жырдағы лирикалық қаһарман бірнеше қырынан көрінеді: ең бастысы – жан күйзелісі емес, тебіренісі, сондай-ақ әлдебір нәрсеге толқуы («Ойларымды қайырдым өрісіне, // Жасыл жарық, үңіліп көр ішіме! // Айтындаршы! Бас қатты... // Ғұмырымның дұрысы не? // Біле алмай терісі не?!»), ал «Арман...// Жүрек...// Күні-түн безілдеуде» өлең жолдарында бір ғана «безілдеуде» сөзінен лирикалық қаһарманның бір нәрсеге аландауын, абыржуын көреміз. Өлеңде кездесетін «жапырақсыз жас қайың», «жұлдыз», «ғашық-жүрек», «сезім-кеуде» сөздері мен сөз тіркестері лирикалық қаһарман сезімін, автор ойын ашуға бағындырылған. «Ой қаруы – сөз» дегендей бұл ақынның шеберлігін, ақын ойының ұшқырлығын, жүйелілігін, сөзді өз орнымен ұтымды қолдануын, сөйтіп поэзияның көркемдік сапасын көтере білуін, яғни Нұрлан Оразалиннің ешкімге ұқсамайтын даралығын, стилін танытады.

Мұқағали Мақатаевтың лирикалық қаһарманы өзін табиғаттың бір бөлшегі ретінде сезінеді, табиғатпен мұндасып, сырласады. Лирикалық қаһарманының ерекшелігі – табиғаттан пана іздеп, онда мұң басымырақ болса, Нұрлан Оразалиннің лирикалық қаһарманы – күрескер ретінде біраз еркешеленсе де екі ақында ұқсастық та бар, яғни екеуі де табиғаттан пана іздейді. Н.Оразалин лирикалық қаһарманы қоғамдағы пендешіліктен алыстап, өзін аулақ ұстауға тырысады. Пендешіліктен гөрі табиғатпен болғанды ұнатады, табиғат қалай таза болса, өзі де сондай болуға талпынып, тырысады. Сондықтан да ақынның лирикалық қаһарманы үнемі биіктікті қалап, табиғат аясында ғана жаны рахаттанады және бір ерекшелігі – басқа ақындарға қарағанда Н.Оразалинда авторлық позиция басымырақ түседі. Сонысымен де көзге түседі. Демек, Нұрлан өлеңдеріндегі лирикалық қаһарманның ішкі ой-арманы, барлығы табиғат құбылысы арқылы кең ашылып, танылап отырады.

Қорыта келгенде, Н.Оразалин мен М.Мақатаевтың табиғат лирикасындағы үндестік екі түрлі жырланғанымен, ой-мұраттары бір жерден шығып, адам шағындағы елеулі кезең – жастық шақты бекерден-бекер босқа өткізіп алмау қажет деген ортақ ұғымға саяды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Оразалин Н. Үш томдық таңдамалы туындылар. 3-том. Жыр кітабы. А: Жазушы, 2006. 416 б.

2 Мақатаев Мұқағали. Шығармаларының толық жинағы: Көп томдық. 1-том. А: Жалын, 2006. 320 б.

3 Оразалин Н. Үш томдық таңдамалы туындылар. 1-том. Жыр кітабы. А: Жазушы, 2006. 368 б.

ТАРИХИ РОМАНДАРДЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖӘНЕ МАЗМҰНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ «СОҢҒЫ КӨШ» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫ БОЙЫНША)

ЖУМАЛИНОВА С. М.
студент, ПМПИ, Павлодар қ.
ОРАЗХАНОВА М. И.
ф.ғ.к., доцент, ПМПИ, Павлодар қ.

«Соңғы көш» дилогиясы (I кітабы) – жазушының 1974 жылы жарық көрген екінші көлемді шығармасы. «Соңғы көштің» негізгі идеясы жазушы сонау Қытайда өмір сүріп жүргенде туған. Оның мазмұнына келетін болсақ роман оқиғасы Шығыс Түркістан республикасының мемлекет болудан қалып, 1950 жылы Қытай Халық азаматтық армиясының Тарбағатай аймағына кіруінен басталады да, алпысыншы жылдары Қытайдағы социалистік қоғамның заңдылықтарын аяқасты еткен желбилеушілерді арандатушылық саясаты тек Қытай халқына ғана емес, аз ұлттарға, соның ішінде қазақтардың да басына қара дауыл боп соғып өтті. «Соңғы көш» дилогиясының бас қаһарманы кім дегенде, ол – алданған, опық жеген, ақыры тағдырдың тәлкегіне ұшырап, туған жерден ауа көшкен бұхара халық десек болады. Романның бірінші кітабында сол халықтың әлеуметтік құрамы, тұрмыс күйі, азаттық жолындағы күресі желі болып тартылған. Әрине, халық деген жалпы ұғым. Көркем шығарманың негізгі

объектісі – адам екені түсінікті. Адам обзары жасалмаған жерде ғалым жаңа фактілер жиынтығына, белгілі белгілі идеялардың ана рупорына айналып кетуі оп-оңай. Мұндайда ең дұрыс тәсіл халық басындағы трагедияны жеке адамдардың тағдыры арқылы көрсету болса керек. «Соңғы көште» басты кейіпкерлер ретінде көрінетін Естай, Нұрбек, Жолбарыстар, жазықсыз мерт болған Тұрсын, Шәкен, Нартайлар, алуан тағдыры Қанағат, Ұзақ, Жағыпарлар – сол халықтың типтік өкілдері. Романда баяндалған оқиғалардың барлығы да, міне, осы адамдардың тағдыры да, ара қатынасы, көкірек көзі арқылы өтіп жатады. Бұлардың ой-өрісі, білім – түсінігі, қоғамдық көзқарасы, күрес тәсілдері түрлі-түрлі болғанымен, бастарына түскен тағдыр ортақ – бәрі әділетсіздік құрбандары, жазықсыз жәбірленушілер. Бұл адамдар қанша қайсар болғанымен, өмірде өз қарсыластарын жеңе алған жоқ, жеңуі де мүмкін емес еді. Автор романда осы шындықты ұстанады. Романның екінші кітабы 1981 жылы жарық көреді. Мұнда халықтың ашық қарсылық көрсеткен саналы тобы жазықсыз оққа байланып, жазалау лагеріне айдалып, қаталдық құрбаны болып кетеді де қалғандары бостандыққа ұшырап, көрші елдерге бас сауғалауға мәжбүр болады.

«Соңғы көштің» екінші қабаты жарық көрген соң, Жұмаділов біржола кеңсе қызметін тастап, бірыңғай шығармашылық қызметін қайта бастады.

Әрбір жазушы, егер ол шын суреткер болса, әдебиетке өз өмірбаянын, өз тақырыбын ала келетіні белгілі. Жазушының қолтаңбасы, стилі, концепциясы дегендер де осы тақырып ерекшелігінен келіп туындайды. Алайда, жазушының сол төл тақырыппен табысуының өзінде өмірде біркелкі бола бермейді. Асылы, жазушының өмірбаяны неғұрлым бай, неғұрлым бұралаң болса, солғұрлым пайдалы ғой. Бұл жағынан алғанда жазушы Қ.Жұмаділовтің тағдырға шығар жайы жоқ. Ол: «Кейде болашақ шығарманың материалын үздіксіз ізденіс үстінде, құм арасынан кебек алатын елегендей өмірді тілетіне зерттеп жүріп табатын болсаң, енді бірде тағдырдың асау толқыны сені өзімен бірге дөңгелетіп алып кетеді де, бастан кешкен, өзін тірі қуәсі болған сан алуан оқиғалар тыным таптырмай, қолыңа еріксіз қалам ұстатады. Азды – көпті шығармашылық тәжірибеде менің басымнан осы екі жайдың екеуі де өтті. «Көкейкесті», «Атамекен» романдары бүгінгі заманға арналған әңгіме-повестерде өмір материалдарын сұрыптап зерттей жүре, тақырыпты өзім іздеп

тапсам, «Соңғы көш» дилогиясын менің пешенеме тағдырдың өзі әкеліп танды деуге болады» - деп жазады [1,38 б.].

Жазушы осы ғасырдың жуан ортасына дейін қазақтың көшпелі өмір қалпы құрамай сақталып келген сонау шығыс Түркістан жерінде туып өскен. Өркениеттен шалғай жатқан елдің тұрлаусыз тағдыры, құландай үріккен көшпелі халықтың шекараларды көктей өтіп, әрі-бері жөңкілуі, ұлттық езгі мен отаршылдық саясаттың түр-түрі, қуғын-сүргін, атыс-шабыс, түрме, ашаршылық, ақыры қорлыққа шыдамаған момын халықтың тоз-тоз болып бастандыққа ұшырау бәрі-бәрі жазушының бастан кешкен, дәмін татқан жайлары. «Соңғы көшке» міне, осы оқиғалар арқау болды. Сондықтан да Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» роман-дилогиясы, жай жазушылық өнерден туған кезекті көп кітабының бірі емес, оның бүкіл өнері, төтенше тағдыры десек те болады. Көлемді дүние – «Соңғы көш» атты романды автордың ұзақ уақыт зерттеп, тексеріп, сұрыптап алған материалдарын негізінде шындығы байқалады.

Шығармаға арқау болатын тіршілік көріністерін тарихи деректерден архивтен қазыналарынан, газет-журнал беттерінен, ескі көз, көрі құлақ естеліктерін алу бір арна болса, өзі басынан кешкен, көрген, жақсы білетін жайларды қағазға түсіру – екінші арна.

Автор романға өзек етіп алған өмір құбылыстарын сырттай бақылап, жалдағай суретші емес, анық, жақсы білетін жағдайларды, бастан кешкен, көзбен көріп, қолмен ұстаған жағдайларды жазған. Шығармада қазақ әдебиетінде бұрын шет пұшпақтап айтылған қиын, әрі тың тақырып көтеріліп отыр.

Мұнда Шығыс Түркістан аталатын аймақты мекендеген қазақтардың тағдыры бейнелеңді.

Автор арғы, көне замандар оқиғасын қозғамайды, шығарма өзегі осы ғасырдың 50-жылдарының шындығы.

Жазушы Шығыс Түркістан ежелден ұйғыр, қазақ, қалмақ, дүңған секілді халықтардың атамекені, бұлар ешқандай қашып, ауып келген жоқ деген ойды айтады. Осы халықтардың тілінде қойылған қала, қыстақ, тау-тас, өзен-көл, жер-су аттары, ғасырлар бойы сақталып келе жатқан ата-баба бейіттері, тарихи документтер, көне ескерткіштер – мұның бәрі қашан болса да, кім үшін болса да бұлтартпас дәлелдер. [2, 55 б.].

Роман басталғанда Қытай мемлекетіне қарайтын Тарбағатай аймағындағы қазақтың найман елінің бір тармағы Төртуыл

ішіндегі ру таласынан туған жұмыс-тартыстың үстінен түсеміз. Үлкен мақсатқа, ұлттық тұғырға әлі жетпеген жандардың берекесіз, мәнсіз тайталасы. Екі рулы елдің әңкі-тәнкісін шығарып, өртке от қойған болымсыз, бәрі кішкентай оқиға. Қожанасыр мінезді, зуылдаған сөзшең Ұзақ арық суын ағызам деп жүріп, Қарамеңде мен Жұмықтоғас руларын атыстырып-шабыстырып қойғанын өзі де сезбей қалады. Екі атаның жігіттерінің түкке тұрмайтын, майда-шүйде нәрсе үшін бір-бірімен жауласуын автор мысқылдай суреттейді.

Бұл кезде бүкіл Қытайда дүниежүзілік мәні бар тарихи оқиғалар жүріп жатқан гоминданшылар жеңіліп, жер-жерде өкімет басына басқалар келген. Осы өзгерістердің дүмпуі қиян шеттегі аймақтық қала Шәуешекке жетіпті.

Жазушы көп жағдайларды гимназия студенті, Тарбағатай аймағына атағы жайылған белгілі Қанағат бидің ұлы Естайдың көзімен береді. Тұрмыстық детальдар, этнографиялық жайлар негізінен қамтылған.

Шәуешек қаласын қытай әскерінің кіруі «Қарсанда» деп аталатын бірінші бөлімнің орталық оқиғасы.

Ұлт-азаттық көтерілісінің нәтижесінде Шығыс Түркістанда мекендейтін ұйғыр, қазақ, дүңған, қалмақ сияқты халықтардың гоминданшыларды қуып шығарып, қыркыншы жылдардың аяғында билікті өз қолдарына алғаны белгілі. Бұл тарихи жеңіске Октябрь идеяларының ерекше қызмет атқарғанын автор айқын жазады. Гимназияның мұғалімдері тұрсын Нұрбек секілді өзі оқыған адамдардың өзі қаладағы өзгерістерді бірден түсіне алмайды. Жаңа басшылардың келуіне байланысты ашылған жиналыс үстінде мінезі жағынан сәтті табылған бейне – Нартаймен танысамыз. Бұл кешегі ұлт-азаттық көтеріліс кезінде батырлығымен қалың жұртқа танылған ел еркесі. Сөзі мен ісінің арасында айырмашылық жоқ, шойыннан құйылғандай тұтас тұлға. Саяси білім, әлеуметтік тартысты ұғынуы әлі терең адам емес екені рас. Гоминданшылар тізесі көк болғандықтан болар, қытай атаулылар сенімсіздікпен қарайды. [3, 45 б.].

Бірін-бірі қырып жоймақ болып, арыз айта келген Қарамеңде, Жұмынтоғас рулары қалаға кіріп жатқан қалың әскерді көргенде, ұсақ-түйек өкпені қойып, құшақтасып татуласуын автор сенімді бейнелеген.

Кітапта қазақтың шешендік өнерінің кейбір өрнектері колданылады. Романда әр тұста беріліп отырылатын билер сөзінен

фольклор дәстүрінің жақсы сабақтарын, халық айшықтарын аңғарамыз. Жазушы мақал-мәтелдерді, тұрақты сөз тіркестерінің қанатты оралымдардың пайдаланған. Бұл авторлық баяндауда да, кейіпкерлерді диалогтарынан да көрініп тұрады.

Назар салған адам екінші бөлім композициялық жағынан басқа бөлімдерге қарағанда өзгеше ыңғайда екенін байқайды. Кейіпкердің өткенді есіне түсіруі ой ағымы арқылы берілетін эпизодтарда Шығыс Түркістан тарихына байланысты жағдайлар, қызықты деректер, тартымды фактілер бар. Еңбастысы әр түрлі тіршілік суреттері көз алдымыздан өтеді.

Гимназия директоры Нұрбек тағдырында жаралы жылдар ізі жатты. Азамат соғысы кезіндегі аласапыранда, колхоздастыру дүрбеленінде ұйыған халықтың іргесі сөгіліп, шетелге көш қашты. Жауласып, мылтық алып, қылыш суырып кеткендер қанша? Адасып, бекер сандалғандар да аз болмады. Нұрбектің әкесі осындай адасқандардың бірі. Автор Қытайға қашып барғандардың трагедиясын бірер көрініспен ғана бейнелемей, тереңдеп, жан-жақты суреттегенде дұрыс болатын еді. Ес білмейтін бала кезде елден кеткен. Нұрбек кейін жігіт болғанда Ташкент университетінде оқып білім алады. Ол өзінің педагогтық практикасында, ғылыми зерттеуінде Совет Одағының тарихи прогрестік миссиясын үнемі ауыздан тастамай айтып отырады. Тау жайлап көшпелі қазақ ауылдарының тұрмысымен, әр түрлі адамдармен үшінші бөлімде етене танысамыз. Автор негізінен Қанағат ауылының төңірегін бейнелейді. Қарақатқа бару, алтыбақан, көш салтанаты – бұларды жазушы көзге елестетіп, есте қалатын жақсы суреттермен берген. [4, 123 б.].

Саяси мәнді оқиғалар Шәуешек қаласына келген жаңа үкімет ықпалымен туа бастайды.

Автор бейнелеген Қытай коммунистері Ли-хүн мен Ла-Не бір-біріне түс-түс жағынан да, мінез-құлық жағынан да адамдар аймақтық партия комитетінің хатшысы Ли-хүн марксизм-ленинизм профессионал революционер, интернационалист. Ол былай дейді: «Біз болашақ билікке бір-ақ жолмен ғана қол жеткізе аламыз. Ол – Совет Одағының сыннан өткен халықтардың достығы, таптық туысқандық». Ли-хүн қырды аралауға шыққанда өзіне таныс емес әдет-ғұрыптарға оқырына қарамайды, ұғынсам, түсінсем дейді. Бұл қытай халқының жақсы қасиеттерін бойына жинаған кісі.

Лан-кешовинизм ауруына шалдыққан кесір, жер жүзіне қытай билігін орнату – оның арманы. Қытайда кейін Хунвейбишілікке

басқа да толып жатқан теріс жолдарға апарған ағымдардың қалай басталғанын айтылмаш романның аңғаруға болады. Халықтың бұларға алғы қарсылығы батыр Нартай әрекеттері арқылы берілген. [5, 233 б.].

Қара бастың қамын ғана ойлайтын, ел-жұрт мүддесін сатқан офицер Ермек Лан-көнің қолтығына кіріп алған. Бұл екеуі талай жазықсыз жандарды шырылдатырында сөз жоқ. [6, 198 б.].

Заман ағымын аңғармай бай Нұғыман қырдағы малды шығындап, Шәуешектен үй салып алып, ақша жасай бастаған. Халық батыры Нартайды ұстап беруші - осы опасыз Нұғыман. Жаңадан тапқан тыңшылық.

Балжан, Сақышжамал, Фаия, Зипа, Дүрия секілді әр түрлі тағдырлары бар әйелдер, Естай, Жолбарыс секілді жастар, Ережеп, Қожан секілді журналистер, Қанағат, Жақып, Төлеубай секілді билер Тұрсын, Нұрбек секілді оқығандар – романда осындай әр түрлі персонаждар бар. Автор қысқа ықшам қайыратын тұтстарда көп сөзділік кемшілігіне ұрынған. Ақтардың басқыны, Тимофейге байланысты әңгімелер негізгі сюжеттен бөлектеніп тұр. Кейіпкерлер сөзімен айтылатын жайттар кейде ұзақ, созолақ, мінезді аша алмайтын қызыл көз болып кетеді. Қ.Жұмаділовтың саяси-әлеуметтік мәні үлкен тақырыпқа реалист жазушының тұрғысынан, идеялы принциптермен келгенін ашып айту керек.

Ауыл арасының әңгімесі емес, басқа мемлекеттің оның ішінде бүгін қиян-кесті оқиғалар болып жатқан Қытай елінің өмірінен алынып жазылған «Соңғы көш» романы актуальды туынды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмаділов Қ. «Көкейкесті». Роман. Алматы, «Жазушы», 1969 жыл
- 2 Жұмаділов Қ. «Соңғы көш». Роман. I – кітап. Алматы, «Жазушы», 1974 жыл
- 3 Жұмаділов Қ. «Соңғы көш». Роман-диалогия. II-кітап. Алматы, «Жазушы», 1981 жыл
- 4 Жұмаділов Қ. «Атамекен» Роман. Алматы, «Жалын», 1985 жыл
- 5 Жұмаділов Қ. «Екі томдық шығармалар», I-том, роман, повесть, әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1989 жыл
- 6 Жұмаділов Қ. «Екі томдық шығармалар», I-том, Повесть. Алматы, «Жазушы» 1989 жыл

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ «МАХАББАТ» КОНЦЕПТІСІ

ЖҰМАБАЕВ Д. М.
студент
ШАҚАМАН Ы. Б.
ф.ғ.к., профессор, ПМПИ, Павлодар қ.

Тіл білімінде «концепт» термині алғаш рет ХХ ғасырдың алғашқы жартысында қоршаған орта құбылыстарын тіл әлемінде бейнелеу мәселелерін зерттеуге байланысты пайда болды. Соңғы жылдары тіл білімінде «концепт» теориясы лингвистикалық сипатта нақты, жан-жақты бір тілдің ішіндегі материалдар негізінде де, туыс немесе туыстығы жоқ әртүрлі тілдер материалдары негізінде де салыстыра-салғастыра зерттеле бастады. Ғылыми еңбектерде «концепт» ұғымына берілген әртүрлі анықтамалар кездеседі. Әсіресе, бұл ұғым орыс тіл білімінде кеңінен қарастырылған. Мысалы, В.А.Ларин концептіні тілдік тұлғаның танымдық деңгейлерінің басты бөлшегі ретінде танып, ғаламның тілдік моделін беруші ұжымдық сананың қозғалысын анықтаушы бірлік екендігін айтса [11, 20 б.], В.С.Кубрякова «концепт – адамның санасында, психикалық жүйесінде қалыптасқан әлем бейнесінің мазмұндық бірлігі» деп түсіндірсе, ал В.А.Маслова концептіні жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпыұлттық концептілер деп әрі қарай таратып береді [12, 12 б.].

Сонымен, «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [9, 15 б.].

Зерттеу жұмысымызда ақын Абай қарасөздерінде қолданыс тапқан «махаббат» концептісі когнитивтік бірлік ретінде алынып, ақынның махаббат, ғашықтық, сүйіспеншілікке деген көзқарасы мен оны қабылдауы, ақын шығармаларындағы махаббат ұғымының өзіндік қолданыстық ерекшеліктері, басқа ақын-жазушылардың шығармаларындағы сүйіспеншілік тақырыбына арналған шығармалардан өзгешелігі мәселелері қарастырылған.

Бүгінгі күнге дейін Абай шығармашылығы филологиялық тұрғыдан жан-жақты зерттелінген. Абай – қара сөз шебері. Қарасөздерде «махаббат» концептісі әртүрлі формада берілген.

«Махаббат» концептісінің Абай қарасөздеріндегі қолданыстық өрісі мен қызметтік аясына тоқталмас бұрын, біз ең алдымен,

«махаббат» концептісінің әртүрлі сөздіктердегі қызметін қарастырдық. Мәселен, 1983 жылғы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» VII томындағы анықтамасы «күштарлық сезім, ықылас», - деп берілсе [7, 148 б.], 2008 жылғы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»:

- әйел мен еркектің бір-біріне деген күштарлық сезімі, сүйіспеншілік;

- ата-ананың балаға, адамдардың туған жерге, елге деген сүйіспеншілік ыстық ықыласы тұрғысынан анықталған [6, 584 б.].

Сондай-ақ, қазақ тілінің кейбір жергілікті ауызекі сөйлеу ерекшеліктерінде махаббат сөзін махабаттау диалект сөзімен алмастырылып айтылады. Бұл говор Шығыс Қазақстан облысында (Семей қаласы, Абай ауданы) қолданылады [5, 504 б.].

Махаббат концептісінің қарама-қарсы антонимдік мағынасы да кездеседі. Антоним: ғадауат (махаббат ғадауатпен майдандасқан (Абай)), жек көрушілік, мейірімсіздік, қаскүнемдік, дұшпандық, каталдық сөздері анықтайды.

Когнитивтік тіл білімінде концепт ұғымымен қатар фрейм ұғымы да қатар қолданылады. «Фрейм» терминін алғаш рет ғылымға енгізген америка ғалымы М.Минский.

В.А.Маслова фреймге: «Фрейм – жадыда сақталған түсініктер мен санада қордаланған білім құрылымының типі, сондай-ақ адамның өмірлік тәжірибесінің белгілі бір фрагменті жөніндегі ақпарат» - деп, анықтама беріп өтеді.

Осы анықтамаға сүйенген халде біз «махаббат» концептісінің фреймдеріне аш адамның ас-ауқатқа, шөлдеген адамның суға, шаршаған адамның ұйқыға деген махаббаты; ата-анаға, туған-туысқа деген махаббат; жануарға, төрт-түлікке деген махаббат; досыңа деген махаббат; отанға, туған жұртыңа деген махаббат; жарыңа, балаңа деген махаббат; табиғатқа деген махаббат және т.б. жатқызып өттік.

Ө.Болғанбаевтың 1962 жылғы «Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігінде» «махаббат» концептісінің синонимдері махаббат, достық сөздерімен берілсе [4, 226 б.], соңғы 2007 ж. шыққан С.Бизақовтың «Синонимдер сөздігінде» синонимдер мына ретпен берілген: сүйіспеншілік, ғашықтық, асықтық, күштарлық сезім, ынтықтық көңіл, ыстық ықылас, құмарлық, жақсы көру, ұнату [3, 395 б.].

Абайдың бізге жеткен қарасөздері қырық бес бөлек болып басылған. Мазмұны жағынан бұл сөздер ақын өлеңдерімен сарындас келіп, терең оймен озық идеяға негізделіп жазылған. Абайдың қарасөздері абайтануда жанр, стиль мәселесі, қазақтың жаңа жазба

әдеби тілін қалыптастырудағы орны, Абай шығармашылығындағы дін жайы, дүниетаным мәселелері, т.б. жөндерден белгілі бір деңгейде қарастырылып зерттелді.

М. Әуезов Абайдың қарасөздері 1890 жыл мен 1898 жыл аралығында жазылған деп көрсетеді. Белгілі әдебиет тарихын зерттеуші, абайтанушы Б.Кенжебаев Абай қарасөздерінің теориялық тұрғыдан негізделуінде 1955 жылы бірнеше мәнді мәселеге назар аударды. Ғалымның қарасөз жанрлары туралы айтқан пайымдамаларында қисынды ой, дұрыс бағдар, табылған тоқтам аз емес. Алайда, осындағы көп жай абайтанудың былайғы дамуында, қарасөздердің ендігі зерттелуінде көп ескеріле бермеген. Б.Кенжебаев Абайдың қара сөздерінің “Ғақлия” деп аталып жүргеніне, тегінде Абайдың қара сөздерін ғақлия деп қана атау дұрыс емес деп уәж айтады. “Өйткені ғақлия-ғибрат, мысал жөнімен дін, мінез-құлық жайында айтылған өсиет, насихаттау сөздер. Абайдың қара сөздерінің бәрі бірдей мұндай ғибрат, мысал болып, бәрі бірдей дін, мінез-құлық туралы болып келе бермейді. Тек бірнеше сөзі (1, 15, 25, 28, 32, 34, сөздері) ғана дін, мінез-құлық туралы ғибрат, мысал – ғақлия болып келеді. Естуіміз, Абайдың өзі о баста тек осы сөздерін ғана “Ғақлия” деп атаса керек” [1, 192 б.] деген. Ғалым Абайдың қара сөздерінің ара-тұра нақыл, мәтел сөздер – изречение, афоризм деп айтылатынына да қосылмайды. Абайдың 37-қара сөзі ғана билер сөзі тәрізді шыққан нақыл мәтел, афоризм дейді. Белгілі қисыны, ұйқасы, ырғағы бар тақпақпен айтылатын түйдек ой. “Бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық. Сақалын сатқан көріден еңбегін сатқан бала артық”. Б.Кенжебаев Абай қарасөздерін ғылыми трактат деуге де толық қосылмайды. Ғылыми ой, талдау 17, 19, 27, 36, 38, 43 сөздерде ғана дейді. Мұны Абай өзі “Тастих” деп атағанын ескертеді. Сонымен Б.Кенжебаевтың Абай қарасөздерінің жанры жайлы түйіні: “Біздіңше, Абайдың қара сөздерінің басым көпшілігі сын, сықақ жөнімен сюжетсіз жазылған көркем әңгіме, басқаша айтқанда, көркем проза, көркем публицистика Эссе – жазба” [1, 143 б.]. Қара сөздің жанры туралы абайтанушы ғалым Ғарифолла Есім “Сөз жанры, - дейді. “Абай ойына келген нәрселерін еркін айту үшін өзі арнайы жанр ойлап тапқан. Ол - сөз жанры. Ақынның қара сөздері нағыз еркін ойдың жанры. Мұнда ешқандай бір дәстүрге, тәсілге бағынушылық жоқ. Ой еркін айтылған, мазмұн өзіне лайықты форма тапқан” [2, 129 б.].

Абайдың қарасөздері өлеңдері сияқты алуан түрлі мәселені қозғайды. Өлеңдеріндегі бай мазмұн қарасөздерінде де толық

қамтылады. Біздіңше, Абай сөздерін мазмұнына қарай, мынадай бес үлкен тақырып төңірегіне топтауға болады:

Қоғам құрылысы, ел билеу жайын көп қозғайтын сөздері.

Оқу, өнер-білім, тәлім-тәрбие мәселесі туралы сөздері.

Еңбек, шаруа жайларын әңгімелейтін сөздері,

Адамгершілік, мораль жайларын көрсететін сөздері.

Дүние, өмір туралы ойлары мен дін мәселелерін түсіндіретін сөздері.

Абайдың қарасөздерінде әңгімеленетін басты мәселелердің бірі – оқу, өнер, білім, тәлім-тәрбие жүйелері. Қарасөздерінің жиырма шақтысы осы ағартушылық пікірді қозғап отырады. Олардың ішінде «Екінші сөзі», «Сегізінші сөзі», «Оныншы сөзі», «Он сегізінші сөзі», «Он жетінші сөзі», «Жиырма бесінші сөзі», «Отыз екінші сөзі», «Отыз сегізінші сөзі», «Қырық үшінші сөзі» оқу, өнер-білім мәселесін көбірек қозғайды. Қарасөзінде оқу, өнер-білімсіз надандыққа қарсы шығып отырды. Адамның санасы, бірінен-бірінің озықтығы осы білімі асып, өнері артқандықпен білінеді деп, оны адамшылықтың өлшеуіші ретінде түсінді. Абай ғылымға жетілудің ең қажетті екі факторы болады деп көрсетеді. Бірі, адамның өзіне байланысты ішкі фактор да, екіншісі, өмір, тұрмыс жағдайларына байланысты сыртқы фактор. Ішкі факторлар – адамның өзінің талаптылығы, мейірленіп, жігер сала ынғамен іздену, иждаһаттана тырысу, есіткенді ұмытпау, төзімді болу. Осы ішкі фактордың Абай өзінің «Отыз екінші сөзінде» ғылымға талаптанушыларға арнап мынадай шарт барын айтады: Ғылымды шын мейірленіп, көңілге махаббат тұтып іздену. (Өгей ананың мейіріміндей шала мейір емес, тапқан ананың мейіріміндей). «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.» Мұнда ғылымға, білімге шын махаббатпен, мейірімділікпен қара деп айтады. Ғылым қуған адам тапқан білімін берік ұстап, білген үстіне біле беруге тырысуы керек дейді. Адам танымаған нәрсесін танып, біліп жанына рақат тауып, соның өзін дәулет тұтуға тиіс екенін ескертеді. «Білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп, үміттенген құмар махаббат пайда қылады. Сонда әрбір естігенінді көңілің жақсы ұғып, анық сөз суретімен ішке жайғастырып алады», - дейді «Отыз екінші сөзінде». Абай «Отыз сегізінші сөзінің» бір жерінде ғылыммен шұғылданып, ынтық болған адам шындыққа негізделген дүниәуи, әр нәрсенің түбін білерлік ғылыммен айналысуы керек, ол Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылым. Соған ықыластанса, адам тез жетіледі» - деп ашық айтады.

Махаббат концептісінде келтірілген бойды шымырлатып, тілді байлап, буынын босатып, буынды құртып деген етістікті басыңқы сыңарлы сөз тіркестері екі жастың махаббатында болатын сезім күйінің жоғары мотивін көрсететін болса, қайғы шеккен адамның күйін бейнелейтін тура осы сөз тіркестері Абайдың 5-қарасөзінде: «Қайғы көрген кісінің қайғысы өзін де билетпей, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады» тіркестерімен айқындалады. Бұл жердегі бойды шымырлатып, буынды құртып, көзден жас болып ағады, тілден сөз болып шығады деген эмоционалды-экспрессивтік мән беруші етістікті басыңқы сыңарлы сөз тіркестерінен адамзаттың өмірден қайғы-қасіретті, қатты қуанышты сезінген кездегі сезім күйлерін көруге болады. Буынды құрту етістігі Абайдың тілдік тұлғасында қайғырған кезде жүретін бойдағы сезімді көрсететін тілдік бірлік екендігін аңғаруға болады. Махаббат сөзінің концептуалды мәні – ғашықтық.

Абайдың кейбір біркелкі қарасөздері оның дінге, дүниеге көзқарасын білдіреді. Қандай шығарма болмасын, ол жазушының дүниетану көзқарасын білдіріп отырады. Әр жазушы шығармасында өзінің дүние туралы ойын көрсетіп, Н.Г.Чернышевский айтқандай өмірге өзінің үкімін шығарады, бағасын береді. Абай өз кезіндегі кертартпа діни мистикаға – фанатизмге қарсы шықты. Халықты тағдырға бас игізіп, талапсыздандырып, жігерін құм қылып отырған исламның теріс жақты зияндылығын көрсетіп оны уағыздаушы – молда, ишандардың зұлымдық қылықтарын ашып, одан сақ болуға үндейді. Сөйтіп, халықтың бойына жігер беріп, көңіл көзін ашты. Абай өзінің негізгі наным бойынша құдайды мойындайды. «Отыз сегізінші сөзінде» ол Біз Алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, «Құдай тағаланың жолы деген жол ниһаятсыз болады. Оның ниһаятына(өлшеуіне) ешкім жетпейді» дейді. Кейде Абай «Құдай», «Алла», «Хак» деген жеке сөздерге көп ұғым сыйғызып, өзгеше мән де беріп отырады. Бұл сөздерді тек өмірші құдай ұғымы ғана емес, қорғаушы күш, табиғат, жаратушы үлкен ақыл, ғаділет, ғылым, махаббат деген ұғымдар орнында қолданып отырады. Ақынның Құдай, дін туралы ұғымын «Отыз сегізінші сөзінен» айқын көруге болады. Ол Алланы былай түсіндіреді:

«Алла тағала өзі – «хақиқат жолы», хақиқат пенен растық қиянаттың дұшпаны»...» [13, 370 б.]. Ғылым Алланы бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр, болмаса: мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат – құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен ғылым, білімінің хақиқаты табылмайды» [13, 371 б.]

45-сөзінде Абай: «Құдай табарақа уатағаланың барлығының үлкен дәлелі, неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі » [13, 401 б.], - дейді. Сондықтан да Абай оны құрмет тұтып, құмарта нануды керек дейміз деп таныды. Бұдан кейін, Абай Құдайдың барлығына өзі күмән келтірместен, оған құлшылық етудің жаңа жолын ұсынады. Ол жолы Л.Толстойдың құдай туралы ойы мен оған махаббатпен құлшылық етуді керек қылатын талаптарына ұқсас келіп жатады.

34-қара сөзінде «Адам баласына адам баласының бәрі дос. Не үшін десең, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қауіпін, екі дүниенің жақсылығына рахатың бәрі бірдей екен» » [14, 84 б.].

Немесе өлеңіндегі мына сөзі:

«Махаббатпен жаратқан адамзатты
Сен де сүй, ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй «бауырым» деп,
Және «хақ жолы осы» деп ғадаләтті».

Абайдың бұл пікірлері Л.Н.Толстойдың діни оқумен, дінге көзқарасымен тікелей байланысып, кей жерде үндес келіп жатады. Толстойдың «..Біз Құдайға құлшылық ете алмаймыз, өзіміз үшін тұрмыс шегіп, өзімізді асыраймыз... Құдай дегеніміз – махаббат... Кім сүймесе, ол Құдайды білмейді. Құдайға және адамға алтынмен емес, еңбекпен қызмет ет... Бірінді бірін сүйіндер, ағайындар» » [15, 108 б.], деген пікірлері Абай сөздерін оқығанда еске еріксіз түседі.

Қорыта айтсақ, концепт терминінің мағынасы – өте терен. Концепт туралы ғалымдар ойы – әртүрлі. Кейбір ғалымдар оны термин ретінде қарастырса (В.И.Карасик, С.А.Аскольдов), енді біреулері (Д.С.Лихачев, В.Т.Москвин) ұғыммен теңестіреді. Концепт негізінде адам білсем, көрсем, сезінсем деген оймен білім аясын жан-жақты кеңейте түседі. Зерттеп, зерделеген сайын тіл бірліктерінің мәнін ашып, соған көзін жеткізе түседі. Әсер ету күшін Б.А.Ларин концептіні тілдік тұлғаның танымдық деңгейлерінің басты бөлшегі ретінде танып, ғаламның тілдік моделін беруші ұжымдық сананың қозғалысын анықтаушы бірлік екендігін көрсетеді.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы – концепт бірнеше түрге бөлінеді. В.А.Маслова концептіні жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпыұлттық концептілер деп таратады.

«Махаббат» концептісі – адам өмірінде ерекше орын алатын табиғи дүние. «Махаббат – Алла» концептісінде Жаратқан Алла адамды сүйіспеншілік махаббаттан жаратса, адам баласы Алланы

сол рахымымен иманды болу арқылы Аллаға деген махаббатты туғызады. Екі ақын шығармаларында да махаббат сезіміне Алланың адамзатқа берген үлкен сыйы деп қараудың басымдығы көрінеді. Шынайы махаббат сезімі ішкі рухани жан тазалығымен үндесіп жатыр. Абай махаббатты – жалпы адамзаттық таным, түсінік деңгейіне көтерілген мәдениетті, адамгершілікті, ізгілікті ұлы сезім екендігін бағалайды. Оны Абайдың: Көрік – тәңірі дәулеті, Қылса ұнар құрметі. Сұлуды сүйемектік – Пайғамбар сүндеті, – деген айшықты жолдарынан кездестіруге болады.

Ер мен әйел арасындағы сүйіспеншілік ақын шығармаларының өзекті тақырыптарының бірі. «Махаббат – бейнет сусыны», «махаббат – ғашықтық» деген логикалық модельдер түзейтін концептісінде жастықтың жалынымен қатар жүретін құбылыс екендігін баяндайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кенжебаев Б. «Әдебиет белестері». – Алматы, 1986. – 400 б.
- 2 Есім Ф. «Хакім Абай». – Алматы, 1995. – 183 б.
- 3 С.Бизақов «Синонимдер сөздігі». – Алматы, Арыс, 2007
- 4 Ә.Болғанбаев «Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі». – Алматы, Қазақтың мемлекеттік оқу – педагогика баспасы, 1962.
- 5 Ф.Әнем және А.Үдербаев «Диалектологиялық сөздік». – Алматы, Арыс, 2007
- 6 Т.Жанұзақов «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі(50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі)». – Алматы, «Дайк – Пресс» баспасы, 2008
- 7 А.Ы.Ысқақов «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (VII-том)». – Алматы, Ғылым, 1983
- 8 Бабушкин А.П. «Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка». – Воронеж, 1996 – 104с.
- 9 А.Ислам «Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (диссертациялық автореферат)» - Алматы, 2004 – 50 б.
- 10 Ағабекова Б.Н. «Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің ұлттық мәдени сипаты(диссертациялық автореферат)» - Алматы, 2010.
- 11 Ларин Б.А. Эстетика и слова и язык писателя. – Л., 1974. - С. 47.
- 12 Маслова В.А. Лингвокультурология /Учебное пособие для студентов высш. учебн. зав. – М.: Академия, 2001. - 208 с.
- 13 А.Құнанбаев «Шығармаларының толық жинағы», 1945-500 б.
- 14 «Абай қара сөздері», 2007 – 160 б.
- 15 Соч. гр. Л.Н.Толстого. часть II, изд. II, Москва, 1902 – 205 б.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ ТАРИХЫ ХАҚЫНДА

ЖҰМАҒАЗИНА Р.
ф.ғ.к., доцент, Т. Рысқұлов атындағы ҚазЭУ

Латын жазуына негізделген қазақ жазуы 1942 жылдың қаңтарына дейін қолданыста болды.

Ал 1942 жылдың қаңтарынан бастап орыс (кирилл) алфавитіне негізделген қазақ жазуы өмірге ене бастады. Сол бір қазақ халқы үшін аса маңызды тарихи кезеңдегі әліпби ауыстырудың бірнеше сатысы алдын ала жоспарланып, шешіліп отырғаны елдегі тарихи оқиғалардың өту ретінен, қоғамдық-саяси ахуалдардан байқалады.

Қалыптасқан жағдайды барынша толық түйсінуге үшін одан бұрынғы, сәл әрірек кезеңге, өткен уақытқа қарай шегініс жасай отырып, әліпби айтысының басталуын, пайда болуының себептерін білу, түсінуге қажет және ондай айтысқа кімдер қатысып, қандай ой-пікірлерді ортаға салғанын білу зерттеуді жүргізуге үшін, жалғастыру үшін маңызды. Әдеби тіл үшін және жазу мәдениеті тұрғысынан маңызы орасан зор бұл тарихи дискуссияның басталуына түрткі болған факторлардың ішінде саяси себептердің орны бөлек екені байқалады. Тарихи фактілер жазуға байланысты саяси себептің туындауы Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ зиялылары тағдырымен, Алаш орда тарихи оқиғасымен іштей сабақтасып жатқанын көрсетеді. Өйткені қазақ жазуының, қазақ әліпбиінің тағдыры өткен ғасырдың алғашқы он жылдығында өмір кешкен қазақтың маңдайалды зиялыларының бәрін де ойландырған. Алты алашқа белгілі зиялылардың жазуға, әліпбиге байланысты ой-толғаныстары олардың артында қалдырған мұраларынан, сол кездегі түрлі басылымдарда кезінде жарияланған материалдардан көрініс тапқан.

Ерекше тұлға А. Байтұрсынұлы әліпбидің дұрыстығын көрсететін басты белгілеріне:

1. тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
2. қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. қайсысымен жазу, жазылғанды оқу жеңіл?
4. қайсысы баспаға қолайлы?
5. үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?
6. көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?» –

деп, алты ерекшелікті атап өтіп береді [1].

А. Байтұрсынұлының өзі ұсынған көп жылдар бойы қазақ даласына сауаттылықтың өріс алып, қанат жаюына себеп болған, ыңғайлы да қолайлы төте жазуында 24 әріп, бір дәйекші болды.

Әліпби айтысы кезінде араб әліппесін жақтаушылар А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгерұлы, А. Байтасұлы, І. Ахметұлы, М. Бұралқыұлы, П. Ғалымжанұлы болса, латынды қолдаушылардың қатарында Ә. Байділдаұлы, Т. Шоқанұлы, Н. Төреқұлов, О. Жандосұлы, М. Жолдыбаев, І. Қайменұлы жүрді.

«Араб графикасының кемшіліктері ретінде бір дыбыстың сөздің басы, ортасы, аяғында бірнеше түрлі таңбалануын, оңнан солға жазудың қиындығын, оңнан жазып келе жатып цифрларды солға қарай жазу қажеттілігін, нотаны араб қарпімен жазудың ыңғайсыздығын, техника мен ғылыми кітаптардың латын тілді болатындығын, араб алфавитінің шығыны көптігін т.б. келтірді.

Бірақ 1926 жылғы Түркологиялық съездегі «әліпби айтысынан» кейін көп жылдар бойы қазақтың рухани өмірінде ерекше рөл атқарған «А. Байтұрсынов алфавиті» қоғам өмірінен ығыстырыла бастады. Себебі, КСРО-ның саяси жүйесі әлем қолданып жүрген алфавитке, яғни латынға көшуді міндеттеді. Байтұрсынұлын жақтаушылар азшылық болып қалды. Жақтағандар көп болған күннің өзінде саяси жүйенің мақсаты бөлек, көздегені басқа болғандықтан, оның графикасының тағдыры алдын ала шешіліп қойылған еді» [2, 154 б.].

А. Байтұрсынұлының араб жазуын жанын сала жақтағанын, «12-13 жыл бойы қолданылып, орнығып қалған, қазақ тілінің дыбыстық табиғатына лайықталып өзгертілген, ресми түрде қабылданған алфавиттің қазақ мәдениеті мұқтаждығын толық өтеп отырғандығын, оның дыбыс әдісімен оқыту ісіне айтарлықтай қолайлы болып шыққандығын, полиграфиялық мүмкіншіліктері жағынан да, экономикалық тиімділіктер тұрғысынан да бұрынғы алфавитті сақтау пайдалырақ екендігін айтып, дәлелдегенін» Р. Сыздық өз зерттеулерінде айқын және жүйелі түрде көрсетеді [3, 24-28 бб.].

Алайда латын графикасына көшуді үкімет орындары белсене қолдағандықтан, съезд латын жазуына көшуді ұсынады, сөйтіп 1929 жылы 24-қаңтарда Қазақстан Орталық Кеңес комитеті президиумы мен халық Комиссарлар кеңесінің «Жаңа алфавит туралы» қаулысы шықты. Бұл әліпбиде 29 әріп болды.

«Осыдан сәл кейінірек, 1929 жылдан бастап, КСРО территориясында араб алфавитін қолдануды мүлдем тоқтату туралы

Совет өкіметінің жарлығы күшіне енді. Өйткені, араб алфавиті КСРО-ның өзге республикаларынан мұсылман республикаларын бөліп тастайды деген қауіп бас көтерген еді.

Осы жылдардан бастап, А. Байтұрсынұлының басына қауіп төнді, оның оқытушылық-ағартушылық қызметі де тоқтады, нағыз қуғындау басталды» [2, 155 б.].

Латын әліпбиін жақтап, іске қосылуына жанын сала кіріскендердің қатарында Ә. Байділдаұлы, Т. Шонанұлы, І. Ақметұлы т.б. болды.

Әліпби мәселесі көтерілген съезде «Мәскеу жастары латын туралы», яғни Мәскеудегі қазақ оқушыларының ұйымынан және «Өлкелік латыншылар бұйрасына» Қостанай қара шекпен мектебінің оқушы жастары атынан сөз айтылды. Олардың бәрі де латынға көшуге байланысты үкіметтің шешімін қолдау мен көмектесу жайына арналды. Бұл пікірталаста «...латын әрпінің араб әрпінен пайдасы көш ілгері, араб әрпі мектептерімізге, баспа істерімізге көп кемшілік, қиындықтар туғызып, адымды аштырмай отырғаны, мәдениет, саясат, шаруа жүзінде араб әрпі осы күнгі қазақ еңбекшілерінің керегіне жауап бере алмайтыны... ескіліктің салдары» ...екені айтылды [4, 100-102 бб.].

Латын әліпбиін «түрікмен, азербайжан, өзбек, қырғыз, башқұрт жана басқа жұрттар тексеріп, дұрыс деп біліп, белсені кіріскені, ...әр жердегі латын ұйымшасын ашып, осы бастан үйрені беруіміз қажет деп, Мәскеудегі қазақ оқушылары басқа жердегі қазақтың саналы еңбекші, оқушы жастарын шақырып, осыны іс-жүзіне шығаруға күш көрсетулерін борыш санайтындарын» айтты [4, 100-102 бб.]. Ал Қостанайдағы қара шекпен мектебінің оқушылары «Шын көңілден ортақшылық (коммунистік) сәлемімізді жіберіп:

«Өркендесін жаңа әліппе» деп бір ауыздан айтамыз» деп жар салды [4, 103 бб.]. Съезд латынды оқу-жазу ісіне ақырындап енгізе беруді, ол үшін «түрліше» латыншылар үйірмесін ашуды қолдауды, латынның араб әрпінен артықтығын түсіндіруді міндеттейтін төрт баптан тұратын қаулы қабылдады.

1930 жылдардың ішінде газет, журналдарда алфавит және емле жобаларын ұсынған көпшілік талқысына салу мақсатында ой-пікірлер айтқан мақалалар көп жарияланды. «Әсіресе, өз кезінде Ж. Аймауытов, Қабылов, С. Аманжолов, Ш. Сарыбаев пен Т. Жиенғалиев, Ж. Досқараев, Қ. Жұбанов т.б. емлені жетілдіруде талқыға салу үшін өз жобаларын ұсынды. Тек «Бас әріп керек пе?» деген мәселенің төңірегінде ғана оннан астам мақала жарияланыпты», – дейді Б. Әбілқасымов [5, 3 б.].

Қазақ жазуының тарихымен айналысқан зерттеуші Қ. Күдерина «Тұрақты емлесі жоқ жазу айналасы отыз жылдың ішінде 3 дүркін ауыстырылды (1912, 1929, 1940). Бірнеше рет емле ережелеріне реформа жасалды, алғашқы емле ережесі 1940 жылы жобаланып, 1957 жылы 5-маусымда Жоғарғы Кеңестің қаулысымен бекітілуге дейін бүкіл филолог мамандар мен мектеп мұғалімдерінің, оқытушылардың, қалың көпшіліктің талқысына түсті», – деп атап көрсетеді [6, 162 б.].

Сөйтіп Ұлы Отан соғысының алдындағы жылдары латын әліпбиінің тағдыры да бірте-бірте жоспарлы түрде шешіле бастағанды. Ол үшін 1941 жылы шығып тұрған газеттерде Жаңа емлені (кириллицаны) таныстыру, оның жақсы жақтарына көбірек көңіл аударту жағын ойластырған танымдық мақалалар жариялана бастады. Бұл мақалаларда кирилл жазуының артықшылықтарын анықтап айту, анықтап көрсету, жан-жақты түсіндіру басты мақсат етіп қойылды. Профессор Б.Қ. Момынова соғыс жылдарындағы газет тілінің ерекшеліктеріне арнаған ғылыми мақаласында алфавитті қабылдауға қарсы көзқарастардың көзге ілінбегенін, кирилл алфавитіне көшудің жоспарлы жүргізген совет үкіметінің алдына қойған мақсатына көп кедергісіз қол жеткізгенін 1941 жылғы «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған Қазақ ССР жоғарғы Советі Президиумының Указын келтіре отырып, дәлелдейді:

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы

1941 жылғы 1 сентябрьден бастап, орталау және орта қазақ мектептерінде, педагогика ВУЗдарында және Қазақ ССР Оқу халық комиссариатының училищелерінде кейбір пәндерді қазақтың жаңа алфавитімен оқытатын болу туралы

Қазақ ССР-ның Оқу халық Комиссариатына 1941 жылғы 1 сентябрьден бастап орталау және орта қазақ мектептерінің Y-X кластарында, педагогика училищелері мен ВУЗдарында кейбір пәндерді, сонымен қатар орталау және орта орыс мектептерінің Y кластарында қазақ тілін қазақтың жаңа алфавитімен оқытуға рұқсат етілсін.

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы Председателінің орынбасары И. Лукьянец

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының секретарі үшін – Жоғарғы Совет Президиумының мүшесі – Қ. Байұзақов Алматы қаласы, 18 август 1941 жыл [4, 65-68 бб.].

Орыс графикасы негізіндегі қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясының жобасы СССР Ғылым академиясының

Қазақстандағы филиалының қазақ тілі секторында С.А. Аманжоловтың басшылығымен жасалып, ғалым авторлығымен 1940 жылы латын графикасымен емле ережелері жарық көреді. Бұл емле ережесінде түрлі емлелік ережелер ұсынылды. Солардың бірі орыс тілінен енген сөздердің түпнұсқалық түрін бұзбай жазу басшылыққа алынды. Мысалы, газет емес газета түрінде жазылу қадағаланды. Орыс тіліндегі ь белгісін сақтау принципін ұстау және иу қосар дыбысының ю-мен жазылуын жолға қою мақсаты көзделді. Әсіресе күрделі сөздерді бірге танбалау (бүгінгі күні де актуальды болып отырған мәселе) ұсынылды т.б. Ал осы емле ережелерінің ресми нұсқасы 1953 жылы газеттерде жарияланып, көпшіліктің талқылауына ұсынылды. Әрине, 1940 жылғы емле ережелерінің жобасындағы басты ұстанымдары және негізгі қағидалары жазу нормасына міндетті түрде әсер еткені анық. Оған сол кездегі газет материалдарын оқып-танысып, тілдік фактілерді іріктеу барысында көз жеткізуге болады.

1940 жылғы қарашада Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесіне жаңа әліпби жобасын ұсынды [7, 248 б.].

С. Аманжолов әзірлеген орыс графикасына негізделген қазақ әліппесі мен орфографиясының жобасы 1940 жылы қарашада республика Жоғарғы Кеңесі тарапынан қабылданды.

Кейіннен осы алфавитке қатысты мәселенің басы-қасында жүрген профессор С. Аманжоловтың «Орыс алфавитіне негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы» деген еңбегі жарық көрді. Ғалымның «Орыс алфавитіне негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы» деген еңбегі екі тілде, қазақ және орыс тілдерінде, жеке кітапшалар болып басылып шықты. Жаңа алфавитке көшудің себебі, мақсаты мен принциптері, қазіргі қазақ орфографиясының негізгі ережелері осы еңбекте барынша тұжырымдалды: «Қазақ тілі қай жағынан болса да, бұдан 10-20 жыл бұрынғысынан әлде қайда өсті. Өйткені қазақ елі де, СССР-дағы бұрынғы артта қалған елдермен бірге ұлы орыс пролетариатының көмегі арқасында, коммунистік партияның басшылығы арқасында қоғамдық формация жағынан капитализмді аттап өтіп, социализмге жетіп отыр» [7, 254 б.].

Кирилл алфавитінің өмірімізге енгеніне 50 жылдан асты. Бүгінгі дәрежеге жеткен халқымыздың қажетін қанағаттандырып келген әліпбиге өкпеміз жоқ. Дегенмен, «50 жылда – ел жаңа», заман талабы қайтадан латын әліпбиіне көшуді ұсынады. А. Байтұрсынұлы әліпби жайында: «Әліпби деген тілдің негізгі дыбыстарына арналған

танбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақ», – деген болатын [1]. Ұлы тілшінің бұл сөзі бүгін де актуальды болып тұр. Қалай болғанда да туған тіліміздің тұғыры биік бола берсін демекпіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 414 б.
- 2 Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Атлас баспасы, 2001. – 199 б.
- 3 Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы, 1990. – 24-28 бб.
- 4 Әліппе айтысы. Қарағанды. Кириллге түсірген Ш. Мәжітаева. – 1990. – 105 б.
- 5 Әбілқасымов Б. Алғысөз. Жинақта: 1920-30 жылдардағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Жауапты шығарушы Ш. Мәжітаева. – Қарағанды, 1994. – 167 б.
- 6 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 275 б.
- 7 Проект. ҚК(б)П Орталық Комитетінің жанындағы Жаңа алфавит ұйымдастыру комитеті қабылдаған. Алматы, 1940 // С. Аманжолов. Тіл және жазу. – Өскемен, 2005. – 403 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ

КАНАТБАЕВА Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қ. Күлетов атындағы № 92 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев “Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде” және “Тіліміздің мемлекеттік қызметте де, өндірісте де, ғылымда да, білім беруде де дәл орыс тілінің қолданылуындай болып қолданылуы үшін қолдан келгеннің бәрін істеу керек” деген тұжырымдары бар.

Қазақ тілін оқытуда ұстаздар қауымы ең алдымен осы тұжырымдарға сүйенгеніміз абзал. Қазақ тілі – эстетикалық талғамы зор тіл. Көркем өнерін, мақал-мәтелін, қанатты сөзін теңеулерін, бейнелі сөзін, өлең сөздерімен даналық талғамын барлығын

нұрландырып тұрған нәрлі тіл – қазақтың баба тілі, қазақтың ана тілі. Осылардың бәрін шәкірттерге танытып, бойларына сіңіру үшін бүгінгі күннің қазақ тілі мұғалімі адам ретінде ұлт рухын асқақтататын, аспандататын нағыз шебер болуы хақ. Яғни, тілді басқа ұлт оқушыларына оқыту – негізгі мәселелерді шешудің басты тетігі. Бүгінгі таңда оқытудың түрлі жаңа педагогикалық технологиялардың туындауы да осының дәлелі. ХХІ ғасырдың үлкен жетістігі ақпаратты - қатынастық технология құралдарымен етене байланыс.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру ісіне оқытудың жаңа технологияларын енгізу міндетін қояды.

Білім мазмұнын жүзеге асыру үшін дәстүрлі оқыту технологиялары мен әдіс-тәсілдерін түбегейлі өзгерту негізгі мәселенің бірі болады.

Бүгінгі күні білім беру жүйесін ақпараттандыру ісінің басты мақсаты – заман талабына байланысты ақпараттық қоғамның шарттарына сәйкес оқушыларды тұрмыстық, қоғамдық және кәсіптік өмір салаларына толық, әрі тиімді түрде араластыру болып табылады.

Оқу мен тәрбие саласындағы мұғалімдердің алдында тұрған аса маңызды міндет – талабы таудай дарынды жеке тұлғаны іздеп тауып, оны жетілдіріп шығару.

Қазіргі кезеңде мектеп мұғалімінің алдында тұрған маңызды, жауапты міндеттің бірі- оқушыға тиянақты білім беру. Ол үшін мектеп мұғалімдері оқытудың тиімді әдіс - тәсілдерін өз тәжірбиесінде тандап алуы керек.

Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болумен жаңа технологиялар өмірге келді.

Жаңа технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану - оқыту мақсатына жетудің тиімді жолдарын көрсетеді.

Қазіргі оқыту барысында қолданылып жүрген көптеген технологиялар жеке тұлғаның жетілуіне, оқытудың тиімділігінің негізін құруға бағытталған.

Қазіргі кезде нәліктен білім технологиясы жайлы көп айтылуда? Жаңа заманымыздың білім жүйесі оқу- тәрбие үрдісінде технологиядағы түрлілігімен сипатталады. Бүгінгі таңда педагогикалық технологияға ерекше көңіл бөлудің себебі неде? Біріншіден, педагогикада іскерлік жүйесінің жаңа жолын табуға қажеттіліктің тууы. Екіншіден, оқытуда жеке белгілей оқыту, білім

беру тиімділігін арттыру. Ең соңында технологияны жобалау - оқушы мен ұстаз арасындағы өзара қатынасты қалыптастырып, білімге қызығушылығын арттыруды бір жүйеге келтіру, әдіс-тәсілдердің түрлерін енгізу. Олай болса, дәл қазір бізге осы педагогикалық жүйені дамыту, оны практикада пайдалану шарт. Бұл жетістіктерге тәжірибе алмасу және жалықпай іздену арқылы жетеді. Демек, білім беру мазмұнын жаңарту, үздіксіз білім беру жүйесін дамыту- бүгінгі күннің объективті заңдылығы.

Білім беруде оқушыны білім ақпаратымен қамтамасыз етіп қана қоймай, олардың бойында бағдарламалық дағдылар мен икемдерді де қалыптастырып, шығармашылықпен жұмыс істеуге үйретуіміз керек. Тиімді әдістердің бірі- электрондық оқулықтармен жұмыс істеу. Компьютермен өткізілген әрбір сабақтан соң оқушы тест, бақылау жұмысы арқылы өз білімдерін бекітеді. Бала өз білімін өзі тексере алады, оқушы өз бетінше оқуға қызығады, өз білімін көтеруге ұмтылады. Компьютерге тест, бақылау жұмыстарын, тәжірбиелік тапсырмалар әзірлеу дәстүрге айналды.

Қазақ тілін оқыту үрдісінде ақпаратты технологияны қолдану ең алдымен оқушылардың қазақ тілі мен әдебиеті пәніне деген ынтасын, қызығушылығын арттырады. Оқушылар теориялық білімін өздерін - өздері тексеру арқылы әрі қарай жандандырады. Сабақта қолданылатын тапсырмалардың көлемі ұлғайып, оқушылардың ойлау, жұмыс істеу қабілеті дамиды. Өз беттерінше де ізденіп, бағдарлама дайындауға шығармашылық шабыт алады.

Ал, ақпараттық технологияны қолдану оқушыға не береді?

Оқу материалдарын жиі қайталау мүмкіндігі өсумен қатар, шығармашылық шеберлігінің артуына жағдай туғызады, оқуға деген қызығушылығын арттырады, уақытында тапсырмаларды орындай алады, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуға көмектеседі, уақытты үнемдейді, қайталау мүмкіндігін кеңейтеді, орындаған жұмыстарының қателерін бірден көруге мүмкіншілік тудырады.

Қазақ тілін үйретуде бастапқы мақсат коммуникативтік бағытта оқыту. Осылай біз оқушылардың жалпы ойларын бір жүйеге келтіріп, жақсы психологиялық жағдай жасаймыз. Осының бәрі оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсер етеді. Оқушы үшін тіл өз ойын жеткізуде қажетті құрал болып табылады. Бұл бағытта негізгі лингвистикалық жұмысты қарым-қатынас түрінде жүргізіп, бір мезгілде іске асырамыз. Жаңа технологияларды қолдана келе сабақ бойы біз бүкіл топтың жұмыс істеуін талап етеміз, сондықтан

өткізген сабағымыз мазмұнды, интенсивті болады. Ақпараттық сабақта бұрын адам ойында болмаған оқытудың жаңа әдістерін ұйымдастыруға болады. Оқушылар Word, Power Point, Excel, Актив студио т.б программаларының көмегімен жаңа тақырыптарды және мәтіндер жазу, оқу, талдау, сурет салу жұмыстарын үйренеді. Сонымен қатар интерактивтік тақтада ертегілерді көрініс ретінде, ролдік ойындарды өткізуге болады.

Компьютердің білім беру құралы ретінде кең таралуының негізгі алғы шарттарын ғалымдар төмендегідей саралайды:

Компьютер шексіз ақпарат әлемінде еруге және ақпаратты жүйелі түрде талдап, сараптауға мүмкіндік береді. Ақпаратты алудағы жоғары жылдамдық адамның ақпараттық мәдениетінің үнемі өсуіне жағдай жасайды.

Компьютер адамның зерттеу – танымдық әрекетінің әмбебап құралы ретінде ерекшелінеді.

Өзге құралдардан компьютердің ерекшелігі – оның қатысымдық құрал бола білуі. Яғни, білімгер ол арқылы қатысымның барлық түрлерін жүзеге асыра алады. Бұл – мәтіндерді оқу, сұхбат жасау, жазу, тыңдау әрекеттері. Тіл үйренуде бұл мүмкіншіліктер ең маңызды болмақ.

Құрал білімгерлерге өз әрекеттерінің нәтижесін айқын көрсете алады. Білім алуда дұрыс шешім жасай білуге деген оқушылардың өзіндік тәсілін, стратегиясын қалыптастырады.

Компьютердің көмегімен жаттығулардың кешенді түрлерін аз уақытта орындау мүмкіншілігі туындайды.

Қазақ тілі сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпаратты білуге жол ашады. Тіпті нашар оқитын оқушылардың өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, өйткені, кейбір жағдайларда компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілін жаңа технологиялар арқылы оқыту ісі күннен - күнге өзекті болып келеді. Осы технологиялардың ішінде жобалау әдісі арқылы оқыту – тіл үйренушінің өз бетімен тіл үйрену қабілеттерін жетілдіруіне игі ықпал ететін тиімді жүйе болып табылады.

Оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту және өз бетінше білімдерін бір жүйеге келтіру мақсатында ақпараттық оқыту жүйесіндегі жобалау технологиясын қолдана бастадық. Жобалау технологияның маңыздылығы – оқушылардың әр саладан алған білімдері үлкен мәселені шешуге мүмкіндік береді. Жоба түсінігі бойынша алынып отырған идея теориялық және практикалық

түрғыда шешіледі. Осы технология белгіленген нәтижеге жетіп, қорытынды шығаруға бағытталған. Қорытындыға жету барысында оқушылар ойланып, мәселені шешу барысында алған білімдеріне сүйене отырып ізденеді. Кез келген уақыт мерзімінде оқушылардың жекеше, жұптық, топтық жұмыс істеу іскерліктерін әрқашан жобалау тәсілі бойынша іске асырылады.

Сонымен қатар оқушылар интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады. Осы технологияның тағы бір тиімді белгілерінің бірі – оқушының оқу белсенділігі. Бұл технологияның бір ерекшелігі сабақтың негізгі кезеңдерінің бәрінде оқушыларға шығармашылық жұмысты ұсынуға болады.

Жобалау әдісі ХХ ғасырдың технологиясына кіріп басқа елдерде бұрыннан қолданылса да, біздің елде тек соңғы жылдарда ғана қолданылуда.

Жобаны ғалымдар пәндік-мазмұндық белгілеріне қарай, үйлестіру сипатына қарай, әрекет түріне қарай, жобаға қатысатын адамдар санына қарай, жобаның жүру мерзіміне қарай бірнеше түрлерге бөледі.

Пәндік-мазмұндық белгілеріне қарай шағын жобалар және пәнаралық жобалар деп, үйлестіру сипатына қарай ашық және жабық деп, әрекет түріне қарай ізденушілік жоба, шығармашылық жоба, ақпараттық жоба, рөлдік ойындар түріндегі жобалар, тәжірибеге арналған жобалар деп бөлінеді. Атап айтқанда, бір жобаның аясында оқушылар ізденушілік те, шығармашылық та, ақпараттық та жұмыстар жүргізеді.

Жоба әдісін қолдануда оқушылар өз бетімен қажетті хабарды жинауға дағдыланып, өздік шығармашылық қабілеттерін арттырады. Жоба әдісінің басты мақсаты – тәжірибе жүзінде орындауға бағытталған белгілі бір міндеттерді немесе әр сала бойынша білімдерін толықтыруды талап ететін маңызды тапсырмаларды орындау барысында студенттің өздігінен білім алуына жағдай жасау.

Жоба тапсырмаларын орындау үстінде көбінесе оқушылар жұптасып, немесе үш-үштен бірігіп, немесе шағын топпен жұмыс істейді. Табысқа жету ұжымдағы әрбір мүшенің тілдік қатынасқа құрылған жоба тапсырмаларын дұрыс орындауына және ұжымның жаппай ұйымшылдықпен жұмыс істеуіне байланысты.

Жобада оқытушы сарапшы, үйлестіруші немесе қосымша мәліметтерді беруші рөлін атқарады. Өз күшімен жоба-тапсырманы орындауда тіл үйренушілер өз жұмыстарын жоспарлау, оның нәтижесін болжау, бірігіп жұмыс істеу сияқты өз бетінше жұмыс істеу тәсілдерін меңгереді.

«Инновация» деген сөз- латынның «novus» жаналық және «in» енгізу деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы «жанару, жаналық, өзгеру» деген мағынаны білдіреді.

Т. И. Шамова, П. И. Третьяковалардың еңбегінде «Инновация дегеніміз – жаңа мазмұнды ұйымдастыру, ал жаңалық енгізу дегеніміз- тек қана жаңалық енгізу, ұйымдастыру, яғни инновация үрдісі мазмұнды дамытуды, жаңаны ұйымдастыруды, қалыптастыруды анықтайды, ал «жаңаша» деп жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс-тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз» делінген. Энциклопедиялық сөздіктерде «инновация» әртүрлі анықталады. Үлкен энциклопедиялық сөздікте бұл ұғым «жаңаша білім беру» деп түсіндіріледі.

Зерттеулер бойынша «инновация» - педагогикалық категорияға жатады және мектептегі құбылысқа тың жаңалық: жаңа бағдарламаны, оқу жоспарын әдіс - тәсілдерді оқу және тәрбие жұмыстарына енгізу болып табылады.

Қазіргі кезде бүкіл әлемде жүргізіліп жатқан ізгілендіру үрдістері қоғамның білім беру мекемелеріне қойылатын жаңа талаптарды анықтауда. Техникалық прогресс пен ғылыми ақпарат көлемнің ұлғая түсуі, мектептегі білім беру мазмұнын қайта құру және оқу-тәрбие орындарының іс-әрекет қағидаларын қайта қарау, мұның бәрі мұғалімнің кәсіби біліктілігі мен тұлғасына, бүкіл педагогикалық үрдістің тұлғалық бағдарлануына қойылатын талаптардың сөзсіз арта түсуіне алып келеді. Бүгінгі таңда мектептің оқу үрдісін жетілдіру үшін инновациялық білім беру технологияларын пайдаланудың тиімділігін өмірдің өзі дәлелдеп отыр.

Инновациялық іс-әрекет – дәстүрлі іс-әрекеттен түбірлі түрде ерекшеленіп тұратын индивид қызметінің негізгі түрлерінің бірі. Ол барлық уақытта қарама-қайшылықтар болған жағдайда іске асырылады.

Білім берудегі инновациялар арнайы жобаланған, әзірленген немесе педагогикалық бастама ретінде кездейсоқ ашылған жаңалықтар болып табылады.

Қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі, сол қоғам мүддесіне лайықты болу керек. Қазақтың бүгінгі мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде дейтін болсақ, жас ұрпаққа білім беру ісінде әлемдік стандартқа сәйкес білім беруді темірқазық қылып ұстасақ қателеспеспіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 К.Ж. Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технология. (оқулық) Тараз. ТарМУ, 2003ж.

2 Қ. Өстеміров, А. Айтбаева, Қазіргі білім беру технологиялары, Алматы, 2006ж.

3 Педагогика жаршысы №4 2010 ж.

4 Қазақ тілі мен әдебиеті №5,6 2009 ж

ҰЛЫЛАР МҰРАСЫН ҰЛЫҚТАҒАН

ҚҰДАЙБЕРГЕН Т.

9 сынып оқушысы, «Жас дарын» мамандандырылған мектебі

СҮТЖАНОВ С. Н.

ф.ғ.д., профессор

Ұлылар мұрасын игере білу ең алдымен кешегі тағдыр – тарихымызды терең тану үшін сол арқылы бүгінгіміздің мәнін жете парықтауымыз үшін керек. «Кешегіміз түгенделмей, бүгінгіміз бүтінделмейді», - дейді алаштың ардақты азаматы Қошқе Кеменгерев.

Баянауыл өңірінде туып, ерте есейген Әлкей болашақ даналар: Ұлы Мұхтар, ұлы Қаныш, ұлы Жүсіпбектермен бірге өсті. Кешегі Абай, Шәкәрім мұрасы жол сілтеді. Ленинградта оқып, дана Шоқан өткен жолды көрді. Осылайша Әлкей көп білетін әмбебап ғалымға айналды. Тарихи шежіренің, сәулет өнерінің, заттық мәдениеттің көзден таса, көңілден ұмыт болып қалған есекерткіштерін бүкіл саналы өмірінде ерінбей іздеумен болды. Бұған – ғұлама ғалымның шығармашылық ғұмырнамасы нақты дәлел болмақ.

Әлкей Хақанұлы Марғұлан бастапқы білімді ауыл мектебінен алды. Павлодар қаласындағы мұғалімдер курсы бітіріп, туған аулында мұғалім болып істеді. Семей педагогикалық техникумының студенті бола жүріп, «Таң» журналы мен «Қазақ тілі» газетінің редакцияларында (1921–25) қызмет атқарған. Осы жылдары ол М.О.Әуезовпен, М.Жұмабаевпен танысты. Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) қаласындағы Шығыстану институтының түркітану және тарих-филология факультеттерінде (1925–29) қатар оқыды. [1]

Марғұлан КСРО ғылым академиясының академигі А.Е.Ферман мен профессор С.И.Руденконың басшылығымен ұйымдастырылған Қазақстан және Алтай археология және этнография экспедицияларының

(1926–27) жұмысына қатысты. Экспедиция кезінде Ә.Н.Бөкейхановпен тығыз қарым-қатынас орнатып, бірлесіп қызмет жасады. Марғұлан 1928 жылдан қазақ халқына қатысты әдеби, мұрағаттық материалдар жинақтаумен шұғылданды. 1929 ж. Абай шығармалары туралы дипломдық жұмыс қорғап, орыс география қоғамы архивіндегі Абай қолжазбалары туралы нақты тарихи деректер негізінде ғылыми дәйекті тұжырымдар жасады.

Терминология комиссияның ғылым-хатшысы (1930–31), Ленинград қасындағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының аспиранты (1931–34), Шығыстану институтының оқытушысы (1931–35), Мәскеу қаласындағы материалдық Мәдениет тарихы институтының ізденушісі және ғылыми қызметкері (1936–38) болды. Осы жылдары ол Шығыс Түркістан археологиясы мен өнері бойынша маманданып, бірнеше археологиялық экспедицияларға қатысты. КСРО ғылым академиясының қазақ бөлімшесі Тарих институтының аға ғылыми қызметкері (1939–41) болды. Оның «Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы түркі эпосы», «Декабристер және Қазақстан», «Әлішер Науаи және қазақ мәдениеті», «Мұхаммед Хайдар – тарихшы», «Шоқан Уәлиханов және Орта Азия тарихы», «Суворов», «Жамбыл Жабаев» (1940–41), т.б. еңбектері жарық көрді.

1941 ж. КСРО ғылым академиясы Қазақ бөлімшесінің тарих бөлімін басқарды. Осы қызметте жүріп «Хандар жарлығының тарихи маңызы» деген тақырыпта қорғаған канд. диссертациясында (1943) көне қыпшақ тарихына байланысты құнды зерттеулер жасады. «Қазақ халқының эпикалық жыр дастандары» тақырыбында қорғаған докт. диссертациясы қазақ әдебиеті мен тарихы саласындағы іргелі зерттеулердің нәтижесі саналды. Археология, палеолит бөлімінің меңгерушісі, аға ғылыми қызметкері (1946–53), Қазақстан ғылым академиясының Архитектура құрылыс және құрылыс материалдары институтының аға ғылыми қызметкері (1953–55) болды; кейін этнография бөлімін (1958–76) басқарды.

Осы жылдары Марғұлан Сырдария, Шу, Талас өзендері бойында және Отырар, Сауран, Сығанақ қалалары орнында қазба жұмыстарын жүргізіп, соның негізінде «Көне қазақ жерінің қалалары мен құрылыс өнерінің тарихы» аталатын монографиясын (1950) жариялады. К.Ақышев, М.Қадырбаев, М.Оразбаевтармен бірге Орталық Қазақстанда жүргізген археология қазба жұмыстарының қорытындысы саналатын «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» (Древняя литература Центрального Казахстана, 1966) атты ғылыми-зертханалық еңбегін жазып, кітаптың редакциясын басқарды.[2]

1976–1984 ж. Қазақстан ҒА этнография бөлімінің аға ғылыми қызметкері болды. Оның ынта-жігері мен ұсынысы бойынша қазақ даласының ең шалғай аудандарына бірнеше археологиялық және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Ол өзіне дейінгі Қазақстанды зерттеуші орыс ғалымдарының қазақ даласы тек көшпелілер мекені болды деген тұжырымдарының шындыққа сай келмейтіндігін дәлелдеді. Ғалым 1940 жылдардың аяғында бірнеше рет саяси қудалауға түсті, кейін де ұдайы саяси бақылауда болды, ғылыми ортаның кейбір қисынсыз сындарына ұшырады. Марғұлан тарих, археология, этнография, әдебиет, өнер (қолданбалы және сәулет өнері) және металлургия саласына қатысты 300-ден астам ғылыми-зерттеу жұмыстар, 100-ден астам энциклопедиялық мақалалар жазды, сонымен қатар қазақстандық этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың бірнеше буынын даярлады.

Марғұланның ғылыми еңбектерінің бірқатары шетел тілдеріне аударылды.[3] 1991 жылы Қазақстан ҰҒА-ның Тарих, археология және этнология институтындағы археология орталығының негізінде Марғұлан атындағы Археология институты құрылды. Астана, Павлодар, Екібастұз, Жезқазған қ-лары мен Оңтүстік Қазақстан облысында, Баянауыл, Екібастұз аудандарында бірнеше көшелер, мектептер М. есімімен аталады. Павлодар қаласында мүсіні орнатылған, сондай-ақ Павлодар мемлекеттік университетінде Марғұлан атында стипендия тағайындалып, музей ашылған. 100 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО-ның шешімімен дүниежүзілік деңгейде аталып өтті (2004). Қазақстан ҒА-ның Уәлиханов атынд. (1967), Қазақ КСР-і Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты. Ленин, Еңбек Қызыл Ту, Халықтар достығы ордендерімен және медальдармен марапатталған.[4]

Ғалым еңбектерін оқшау оздырып көрсететін ерекшелік оның белгілі бір тақырыпты талдауда асса – әлемдік, қалса – түркі моңғолдық кеңістіктегі деректерді тарихи-типологиялық жағынан салыстырып тексеретіндігі. Бұған Қорқыт туралы ізденістері куә. Оның жаһанның ғылыми жұртшылығына мәлім «Дәде Қорқыт кітабы» атты оғыз-түрік эпосына негіз болған дәуір шындығын қазақ арасына таратқан Қорқыт туралы аңыз-өңгімелер аясында кеңінен зерттеген бірден-бір ғалым екендігін мақтанышпен айтуымыз керек.

Әлкей Марғұланның аса көрнекті еңбектерінің бірі – оның Манас туралы зерттеуі. Ғұлама ғалымның арқасында қазақтың қайталанбас жұлдызы Шоқан Уәлихановтың асыл мұрасы тарихтан лайықты орын алды. Бір ғұлама татарлық осы еңбектің өзі ғана

оның есімін тарих тозаңынан тыс ұстай алар еді. Алайда, Әлкей Марғұланонымен шектелген жоқ. «Беғазы-Дәндібай мәдениеті» деп аталып кеткен қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеп, архиялогиялық және тарихи жаңалық ашып, кейінгі ұрпаққа, әлемдік ғылымға мұра етіп қалдырды.

Ол өзінің даласына деген сүйіспеншілігін өмірінің соңына дейін тұмардай сақтап, оны иманына айналдырды. Қарқаралы, Бянауыл, Ұлытау, Байқоңыр бойындағы тас мүсіндердің, таңбалардың тарихын зерттеуін қазақ ғылымына қосылағн өлшеусіз еңбек деп білеміз.

Сыр, Талас, Шу бойындағы Отырара, Тараз, Сайрам, Сыңанақ қалалары арқылы көне тарихи құпияларының сырын ақтарды.

Ғалымның жоғарыда аталған баға жетпес қыруар еңбектерін еске алсақ, көз алдымызға ұшы-қиыры жоқ қазақтың кең байтақ даласы, өзіндік архитектуралық құрлысқа бай қалалары, олардың құпиясын ішке бүккен жұмбақ сырлары елестейді.

«Хандар жарлығының тарихи маңызы» деген тақырыпта қорғаған канд. диссертациясында (1943) көне қыпшақ тарихына байланысты құнды зерттеулер жасады. «Қазақ халқының эпикалық жыр дастандары» тақырыбында қорғаған докт. диссертациясы қазақ әдебиеті мен тарихы саласындағы іргелі зерттеулердің нәтижесі саналды.[5]

Әдебиет тарихының көмескі мәселелерін айқындауда Әлкей Марғұланның ғылыми еңбектерінің маңызы айрықша еді. Оның дәйекті ұсыныстары әдебиет тарихын тануда әрі жалпы қазақ әдебиеттанудың ақтандақ беттерін ашып алуға көп ықпал етті.

Мәселен, шығармаларының идеялық қайшылығы бар деп саналған М.Ж.Көпейұлының әдеби мұрасы талас тудырып келгені баршаға мәлім. Ол туралы қилы кереғар пікірлер айтылғанмен, сайып келгенде, барлық ой-тұжырымдар бір арнаға тоғысқандай болды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы әдебиеттің бірсыпыра өкілдерінің творчествосын танып білуге аз да болса жол ашты. Солардың бірі – М.Ж.Көпейұлы еді.

Қазан төңкерісіне дейінгі әдеби процесте М.Ж.Көпейұлының да атқарған ролі айрықша. Ол – қазақтың сөз өнеріне өшпес із қалдырған көрнекті тұлғаларымыздың бірі. Әдебиетіміздің тарихын зерттеуші-сыншы ғалымдарымыздың көпшілігі оны осы кезеңнің белді де белгілі өкілдерінің бірі деп танылды. Ақын, ағартушы, тарихшы, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы ретінде ол туралы М.Әуезов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев,

Қ.Бисенбиев, Ә.Қоңыратбаев, И.Жарылғапов, Ы.Дүйсенбаев, М.Бөжеев, Д.Әбілов және т.б. әр ой-пікірлер білдіріп отырған.

М.Ж.Көпейұлы туралы уақыттың талғам-талабына қарай әр кезде әр түрлі пікірлердің болғаны рас. Алайда оның кестелі өлендері мен келісті ойларын, әсіресе, халық ауыз әдебиетін жинаудағы еңбегін ешкім жоққа шығарған емес.

Қолда бар деректерге қарағанда, Мәшһүр Жүсіп туралы алғаш мақала («Қазақ әдебиеті», №2, 5 қаңтар, 1940 ж.) жазып, өзінің әділ пікірін айтқан адам – академик Әлкей Марғұлан. Оның Мәшһүр өмірбаяны мен творчествосы жетік білуі сол өлкеде туып-өскендіктен де болса керек. Жастайынан оның өлендерін жаттап, атағына тәнті болған ғалым өзінің аталмыш еңбегінде ақынның шыққан тегі, өскен ортасы, шығармашылығы туралы мол мағлұмат береді. Сонымен бірге, Көпейұлы діни ортада тәрбиеленгендіктен «діншіл молдалардың әсерінен жуық арада шыға алмады» деп, ақын шығармаларында діни сарынның орын алу себебінің сырын да ашып айтады.

Бір айтарымыз, зерттеушінің Мәшһүр Жүсіп араб, парсы халқының тарихын, философиясын жақсы білген, химия, физика, геология, астрономия ғылымдарынан хабары болған деуі шындыққа әбден жанасады. Себебі, ол қалдырған көп мұраның ішінде әр алуан ғылым саласынан мағлұмат берерлік ой-тұжырымдардың жиі кездесетіні бұған толық дәлел.

Сонымен, ғалым Көпейұлы шығармаларына ортақ басты кемшіліктерді атай келіп, жазушының халық мұңын мұңдап, өткір де улы тілімен сын айта білгенін, өкімет өкілдерінің жауыздығын, арам ниетін, батыл әшкерелегенін ерекше көрсетуге ниеттенген.

Жалпы алғанда Ә.Марғұланның жоғарыда аталған тарихи мұралар жөнінде жасалған тұжырымдары бүгінгі жағдайда одан ары дамыта зерттелуге лайық. Олар қазақ қоғамының өркениеттік ерекшеліктерін аша түсуге көмектеспек.

Қорыта айтар болсақ, Ә.Марғұланның артына қалдырған мол мұрасы қазіргі тарих ғылымында жалпы мәдениетімізде болып жатқан іргелі өзгерістермен үндес, болашаққа қызмет жасайтын ұлтымыздың рухани байлығына жатады. Ә.Марғұлан шығармашылығын, сондай-ақ тарих ғылымының белгілі бір саласымен ғана шектеп қарастыру қателікке ұрындырады. Өйткені, ғылымның өзі тарихи процестерді жан-жақты өзара салыстыра, ұштастыра зерттеуді мақсат тұтқан. Сондықтан да ол археологиялық ескерткіштерді тарихи-жазба деректермен, тарихи жазба деректерді

аныз-жырлармен, аңыз-жырларды алдыңғы екеуімен байланыстыра зерттеген. Ғұлама ғалымның қазақтың тарихы мен әдебиетінің дамуына зор үлес қосқанына ақындар да бағалап, пайымдай білді. Сөзіміздің соңын көрнекті ақын Ғафу Қайырбековтің Әлкей Марғұланға арналған өлең жолдарымен аяқтасак:

Білмейтін байдан ба, жарлыдан
Дүниеге туып бір қалды ұлан
Туды да «білім» деп салды ұран –
Ашылып кең сарай алдынан
Жас – бала – Әлкей Марғұлан
Жер – көктің тарихын қамтыған
Талай теңдерді шындаған,
Шешем – деп тосыннан «салды лаң»
Халайық боп қалды таң бұған –
Жас жігіт – Әлкей Марғұлан

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. - 482 б.

2 Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. - Алматы: Атамұра, 2006.

3 Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматыкітап баспасы”, 2009.

4 Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы, – Алматы: Ғылым, 2008.

5 Қазақ энциклопедиясы, – Алматы: “Қаз. Энцик-сы баспасы”, 2005, VI-том.

АЛЬКЕЙ МАРГУЛАН – ЯРКАЯ ЗВЕЗДА САРЫ-АРКИ

ПИРОЖКОВА А. И., МАСАЛИМОВА З. К.
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Маргулан Алькей Хаканович (1904-1985) - археолог, доктор филологических наук, академик АН КазССР, профессор, заслуженный деятель науки КазССР, основатель казахстанской археологической школы, видный ученый во многих областях

знаний: в этнографии, востоковедении, истории; литературоведении, искусствоведении.

Алькей Маргулан родился 10 мая 1904 года в ауле на территории Баянаульского района, Павлодарской области. Он был праправнуком Олжабай батыра — знаменосца Абылай хана. Его отец Хакан и мать Нуриля были знаменитыми людьми своего времени. В их доме часто гостили известные в степи акыны, сказатели, представители интеллигенции того времени, звучали стихи и песни Абая, Жаяу-Мусы, Таттимбета, Ахан-сері и других великих акынов Степи.

Свое детство он проводит в ауле и учится в местной школе. Затем в 1919 году он поступает на учительские курсы, окончив их он, возвращается в родной аул, чтобы работать учителем. В этом же году Абубакир Ахметжанович Диваев организывает научную экспедицию в Семиречье для изучения казахского советского фольклора. В этой экспедиции принял участие и сам Алькей Маргулан. В 1921 он поступает в Семипалатинский педагогический техникум, который на тот период времени считался одним из первых высших учебных заведений в стране. Там же обучались Каныш Сатпаев и Мухтар Ауэзов. В будущем они также прославились благодаря своей упорной деятельности и достижениям. В 1928 году Мухтар Ауэзов пригласил Маргулана продолжить учебу в Ленинграде. С тех пор вся деятельность Алькея Хакановича была связана именно с этим легендарным городом. Здесь он получил классическое образование. Также обучаясь в университетах Ленинграда, он имел возможность учиться у таких великих ориенталистов как у В. Бартольда, С. Ольденбурга, И. Крачковского, С. Малова, В. Струве, А. Самойловича, Н. Марра. Также Алькей любил слушать лекции в институте истории. В эти годы Маргулан был заинтересован литературной деятельностью. Произведения выдающихся русских и зарубежных писателей впервые дошли до казахского читателя в его переводах. В годы своей учебы он участвовал в исследовании обычаев, быта и культуры племени адай и найман в составе экспедиции, созданной Академией наук СССР. Во время учёбы в Ленинграде Маргулан познакомился с Александром Затаевичем. Они вместе приезжали на каникулы в свои родные края и записывали местный фольклор. Учился Алькей с воодушевлением, упорно, часто и подолгу засиживался в архивах и библиотеках, тщательно собирая историко-культурные материалы по Казахстану. И в далеком Ленинграде родные края влекли его, он постоянно думал о своем доме и близких ему людей. Но он также был влюблен в

Ленинград. Особенно ему нравились музеи. Он всматривался в экспонаты кипчакской культуры. Каждый увиденный им экспонат, волновал его душу, воскрешал в памяти свои родные места, по которым он скучал всем сердцем. [1]

После окончания учебы А. Маргулан начинает работать секретарем Комитета нового алфавита при Наркомате просвещения КазССР и одновременно становится аспирантом Государственной академии истории материальной культуры при АН СССР. Позже он становится старшим научным сотрудником, заведующим сектором института истории КазФАН СССР. Его любовь к Казахстану, к своему народу была безграничной и плодотворной. Но у успешных и талантливых людей бывают не только почитатели, но и завистники. Увлеченность национальной историей выходца из казахстанской глубинки, подающего надежды молодого ученого вызвала ненависть у идеологов советского режима. Позже из-за этой ненависти в 1934 Маргулан попал под сталинскую репрессию. Он попал в Петропавловскую крепость, откуда чудом спасся. Ему несказанно повезло, что под репрессию он попал в Ленинград, а не в Алма-Ату. Там проходило массовое уничтожение всей казахской интеллигенции. Алькей долго пребывал в Петропавловской крепости, затем его определили в психиатрическую больницу, и только в 1937 году он оказывается на свободе. Возвращался он в родные места совершенно больным, измученным и разбитым человеком. В 1938 году А. Маргулан был переведен в Алма-Ату в Казахский филиал АН СССР. В годы войны Алькей защитил свою диссертацию по письменным памятникам кипчакской культуры. После этого практически сразу начинает работать над докторской диссертацией по теме «Эпические сказания казахского народа». Он писал ее с большим энтузиазмом, вкладывая душу в каждую строчку, слово, букву. Но защитить эту диссертацию он смог лишь в послевоенные годы. В 1946 году Маргулан становится заведующим отделом, старшим научным сотрудником Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР. Он получил теперь полную возможность начать работу над теми исследованиями, о которых ранее он даже не мог и подумать. Результаты его кропотливой работы нашли отражение в книге «Древняя культура Центрального Казахстана», написанная им совместно с К. А. Акишевым, М. К. Кадырбаевым, А. М. Оразбаевым. Эта книга была высоко оценена, а ее авторам присуждена премия АН Каз ССР имени Шокана Уалиханова. [2, 2 – 6 с]

Знаменитый художник Аманкул Мусатаев рассказывает, как он познакомился с великим ученым:

«В один из летних дней я решил навестить своего друга, который жил в Шетском районе. Жара стояла невыносимая. В местности Тустас, где протекал подземный родник, решил передохнуть. Попил ключевой воды, мое внимание привлекли незатейливые рисунки на каменных глыбах. Подумал, что ребятишки, возможно, баловались и оставили свои автографы. Вдруг возле родника резко притормозил запыленный газик. Я поспешил спуститься вниз, чтобы поздороваться с приехавшими людьми. Один из них, оглядев меня, строго спросил:

- Зачем поднимался на камни?
- Жарко, вот решил передохнуть.
- И что ты там увидел?
- Какие-то рисунки.
- Это наскальные рисунки, оставленные еще с сакских времен, - стал объяснять незнакомец. И чем больше он рассказывал, тем ярче загорались искорки в его глазах. А тем временем водитель тихо шепнул мне на ухо: «Это знаменитый ученый, академик Алькей Маргулан». «Вот это встреча»- подумал я.

Вот таким образом в 1955 году произошла моя первая встреча с человеком, чьи научные труды сделали историю культуры казахов достоянием мирового сообщества. На протяжении 30 лет я дружил с Алькеем Хакановичем. Вместе с Маргуланом я побывал во многих местах Центрального Казахстана и увидел немало археологических памятников. В местности Карашоки, недалеко от совхоза «Коньратский», обнаружили захоронение батыра, на котором был золотой пояс оригинальной работы. Там же было обнаружено шило с деревянной ручкой. И что удивительно, через столько лет оно совсем не заржавело. А галереи наскальных рисунков? В одном только Кошкартау был обнаружен 221 рисунок.

После очередной экспедиции, уставший Алеке твердо говорил: «Все, больше не поеду». А уже по весне присылал письма с последующим адресом очередных раскопок. Вот таким неутраченным, интересным человеком он был». [3, 5 с]

«Маргулан – особое явление в науке» - так выразился о казахском ученом известный советский археолог М. Массон, с которым А. Маргулана связывали не только профессиональные отношения, но и многолетняя дружба. Михаил Евгеньевич писал, что «Алькей Маргулан не просто плодотворный исследователь, он

принадлежит к той плеяде ученых-энтузиастов, вдохновение которых роднит науку с поэзией. Есть у него общее с деятельностью Чокана Валиханова, чьи произведения он пестовал при их издании. Оба прочно и навсегда вошли в науку». Алькей был большим знатоком и собирателем казахского фольклора, материалов по истории, культуре, этнографии, вопросам археологии. Всю свою долгую и сложную жизнь он посвятил изучению истории родного края, сделав зримой и осязаемой связь времен.

В 1979 году А. Маргулан опубликовал монографию на тему «Бегазы – Дандыбаевская культура Центрального Казахстана». Это монография стала настоящей сенсацией в области науки. Также она является основательным, фундаментальным трудом по древней истории республики. Открытие бегазы - дандыбаевской культуры эпохи бронзы, сконцентрировавшей лучшие творения древних жителей Сары-Арки, привело к другому сенсационному открытию. Ученый пришел к выводу, что Сары-Арка – одно из немногих мест на земле, где было открыто местоположение металлической культуры. Уникальные месторождения медных, оловянных и полиметаллических руд явились условием зарождения и развития в Сары-Арке горного дела и металлургии в древности. Благодаря сокровищам недр начиная со второго тысячелетия до н.э. до средневековья Сары-Арка становится центром металлургии на Евразийском континенте. Это подтверждено древними и средневековыми источниками.

В многотомных трудах великого казахского ученого со всех сторон представлена культура кочевого народа. Труды А. Маргулана наполнены разнообразием иллюстрированных карт и рисунков древних штолен, фотографий шахт, рудников, орудий труда, украшений. Его труды наполнены огромной любовью к Сары-Арке. Наши предки создавали историю, давая глоток нового воздуха в атмосферу. Маргулан сделал простой и осязаемой историю, понятной даже для самого не просвещенного человека. Он восстановил утраченную ценную для народа информацию, которую пытались уничтожить варварские завоеватели. В его монографиях земля кочевников является одной из самых ранних центров человеческой цивилизации. Огромное пространство бескрайних степей так манили его, они были дороги его душе и сердцу. Он с такой легкостью описывал все события минувших лет, будто и сам жил в ту пору. Мир древних кочевников был настолько близок ему, он считал его своим родным. Наверное, именно поэтому он с легкостью открывал тайны кочевников, которые хранились веками.

Огромное наследие трудов Алькея Маргулана включает в себе работы по архитектуре, казахскому фольклору и прикладному искусству казахов. А. Маргулан при жизни выпустил такие замечательные труды, как «Шокан жане Манас» и «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана». Ученые Москвы, Ленинграда и других городов в письмах писали о том, что это первый и самый основательный труд об эпохе бронзы, который был написан в Средней Азии и Казахстане. После смерти Алькея также вышли прекрасные работы, которые получили название «Ежелги жыр аңыздар» и «Казахское прикладное искусство».

Судьба Алькея Маргулана распорядилась с ним так, что он прожил долгую и интересную жизнь. В его жизни присутствовала, как горечь, так и радость. Он получал настоящее удовольствие от жизни и радовался каждой минуте, проведенной на земле. У него был талант, который был отдан ему в дар свыше. Маргулан умел чувствовать и понимать, как никто другой. Он был очень умным и талантливым, любознательным и трудолюбивым. Алькей всегда шел навстречу своим мечтам и желаниям. Его любовь к Казахстану и своему народу была безграничной, конструктивной и продуктивной. Последние годы своей жизни Алькей Маргулан посвятил своей работе. Он занимался исследованиями материальной и духовной культуры казахов. Казалось, у него хватило бы сил, чтобы свернуть горы. Он был влюблен в свою работу. То, что он делал, приносило ему радость. Для него работа – это жизнь. Алькей не любил пустых разговоров, не любил засиживаться у кого-нибудь в гостях, он работал по 16 часов в сутки. Он отдыхал, когда выходил на прогулку по терренкуру. Это был единственный краткосрочный отдых. Алькей старался успеть в этой жизни все. Он сделал так много в своей жизни, но это было не все то, что он планировал осуществить. Кто-то свыше определил сущность и назначение Маргулана: быть степным маяком, светом знаний высвечивать прошлое, озарять настоящее и будущее, осуществляя связь времен и призывая лучшие умы следовать дорогой знаний.

Нет, он не умер, он ушел от нас в тот мир мифов и легенд, который так хорошо знал и любил, в мир, где обитают духи предков, где прошлое смыкается с будущим, а извечные тайны становятся понятными и доступными. Алькей Маргулан не искал популярности и признания, он просто выполнял свой долг перед народом, нес свою миссию впереди себя. А. Маргулан внес огромный вклад в казахстанскую и советскую науку.

Снова и снова над Сары-Аркой закипают яркие звезды. Какие еще тайны хранит эта древняя земля?

ЛИТЕРАТУРА

- 1 http://ru.wikipedia.org/wiki/Маргулан,_Алькей_Хаканович
- 2 Тодорова, Н. Маргулан – особое явление в науке [Текст]: 100-летию посвящается /Н.Тодорова // Казахстанская правда.- 2004.- № 97.- № 98.- С. 5.
- 3 Шалова. Б. Алькей Маргулан был моим учителем [Текст]: воспоминания Аманкула
- 4 Мусатаева /Б.Шалова // Индустриальная Караганда.- 2004.- № 33.- С. 5

САЙЫН МҰРАТБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АУЫЛ БЕЙНЕСІ

ПСТЕБАЕВА Қ. С.
студент, ПМПИ
ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.
доцент, ПМПИ

С.Мұратбеков – қазақ әдебиетінің дамуына зор үлес қосқан, шағын және орта көлемді эпикалық жанрдың мазмұны мен түрін, поэтикасын жаңа леппен, өзіндік мәнмен байытқан суреткерлердің бірі. Зерттеуші К.Рахымжанов қаламгер шығармашылығының бір қыры – Отан соғысы жылдарындағы ауыл тіршілігі, жасөспірімдер өмірі екенін айтады [1,180].

С.Мұратбековтің «Жабайы алма» повесінде соғыс кезіндегі ауыл өмірінің шындығы қамтылған.

«Жабайы алма» повесінде Сайын Мұратбеков дарынының мықты бір қыры байқалады. «Суреткер тар шеңберге сымас өмір шындығының күрделілігін ашуға тырысқан. Алыстағы ауылдың бір түкпіріндегі адамдардың бойынан жазушы әр алуан тамаша қасиеттерді тауып, соны барынша мол көрсетуге күш салады. Олардың тұрмысы, үй іші, шамы мен пеші, өмірлері, махаббаттары, көрген қиыншылықтары, үй иелерінің қонақжайлығы – бәрі де жазушы назаранан тыс қалмайды. Олардың бәрі адамдардың ішкі дүниесін, ой-арманын ашуға қызмет етеді» [2,3].

Повестегі авторлық баяндау кішкентай кейіпкер – Қанат атты баланың атынан жүргізіледі, барлық оқиғалар, суреттеулер баланың көрген әсері, алған ой-толғанымы арқылы көрсетіледі.

Сайын Мұратбековтің «Жабайы алма» повесінде орыс, неміс, шешен тәрізді әр түрлі ұлт өкілдерінің де өмірі қамтылған. Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақ жеріне талай ұлт өкілдері көшіп келген. Повестегі осындай кейіпкерлер Қанаттың жолдастары – орыс баласы Петька, шешен баласы Бәкке, Отто деген неміс баласы. Оларда ұлтқа бөліну деген жоқ, бірге жүріп ойнайды, қабырғалары қайысып колхоз жұмысын бірге істейді. Повестегі кішкентай шешен баласы Бәккенің туыстары Қанат үйінің негізгі асыраушысы – жалғыз сиырын ұрлап алып кеткенде, Бәкке Қанат үйінің қасіретінен жаны торығып, тәуекелге бел буып, сол қоңыр сиырды өзінің қара пиғылды туыскандарынан қайта ұрлап, бұрынғы иелеріне қайтарып береді.

Сайын Мұратбеков кейіпкердерінің бойындағы осындай саналы қасиеттерін тауып, оны жалаң насихатқа айналдырмай, табиғи шынайы қалпында терең сезімдер арқылы өрнектеп береді.

Повестің трагедиямен аяқтаулы соғыс әкелген зардаптың ел жадынан өшпейтін құбылыс екендігін меңзейді.

«Жусан иісі» повесі «Қалың қар» повесінен ертерек жазылған. Онда «Қалың қардағыдай» қатар өріліп жатқан бірнеше сюжеттік желі жоқ. Шығарма сюжеті Аян атты жасөспірім балаөмірінің белгілі бір кезеңінде болған оқиғаларға негізделеді. Әкесі соғысты. Анасы жоқ. Жалғыз әжесі бар еді, ол да қайтыс болады. Тобығын тайдырып алып, аяғын сүйрете басады. Аян өмірінің сырт көзге көрінетін шындығы осындай. Көзге ұрып тұрған ешқандай жарқыл да, қарқын да жоқ сияқты. Соған қарамастан шығарманың өн бойында үзілмей өріліп жатқан керемет қасиет бар. Жазушы ол қасиетті Аяның ішкі болмысынан, тайған тобығының азабынан да ауыр жан жарасынан таратып баяндайды. Жанында жарасы бар, қаяуы бар жасөспірім баланың достарына мейірімінде, ұғымының ізгілігінде, тағдыр салған тауқыметке төтеп берген шыдамында шек жоқ. Кейіпкерінің ішінде, жүрегінің тереңінде тұнған сыры мен шынының оның ауыл балаларына түнгі тыныштықта айтқан ертегісі арнасында суреттейді. Әрқашан «Ертеде бір жетім бала болыпты...» деп басталатын ертегілер баланың өз ойындағы арманының алдамшы мен жұбанышына толы еді. Тіпті ол өзінің ойына шығарып айтып отырған ертегі әлеміне өзі бойлап, өзі содан жұбаныш тауып қана қоймай, қасындағы тыңдаушыларын да сол әлемге, өзі ойлап тапқан, өзінің аяулы арманы жарық таратқан сырлы дүниеге бастап алып кетеді. Осындай әлемнің әдемі әсеріне бөленіп, қанаттанған балалардың бірі « - Ух, шіркін, сондай семсерім боп мен де соғысқа барсам, фашистерді тура бауша қияр едім, - деп тістенеді» [3,392].

Екінші бала былай қиялдайды: «...ал мен бар ғой, тек бастарынан ғана шабар едім... «көк семсерімді жарқ-жүрқ еткізіп келе жатқанымда, алдымнан көкем шыға келсе... Ой, керемет болар еді-ау, ә!» [3,393].

Әр балада бір арман. Сол арманға беріліп, бір сәт қиял кешудің өзі балаларды рақатқа батырып, бақытты етердей. Ертекті Аянның өзі де осы күйден жұбаныш тапқандай, қуағандай болады. Майдандағы ағасы, жарық дүниедегі жалғыз жанашыры келіп қалатындай, келе жатқандай сезініп, жүзі балбұл жанады. Енді бірде ол осы сырын қасындағы балаларға былай жеткізеді: « - Әй, мен сендерге бір қызық айтайын ба, - деді ол сүйінші сұрағандай қуанышты үнмен. - Мен бүгін таң алдында түсімде ағамды көрдім. Рас айтам. Түнде жатқанда ағамның пальтосын басыма тастап, көпке дейін иісін иіскеп жатқам. Ағамның иісі сіңіп қапты. Бір түрлі жусанның иісі сияқты жақсы иіс. Мен бүйтіп жағасына мұрнымды тығып алдым да, ұзақ-ұзақ иіскедім... Әжем ылғи: ағанды анау Жусанды төбенің үстінде, мал қайырам деп жүргенде, айдалада тапқанмын» дейтін... Менің ағамда жусанның иісі содан қалған... Сөйтіп жатып ұйықтап едім, түсіме кірді...» [3,448]

Аянның түсі бар баланың көкіреген сыр төгілтті. Балалардың бәрі майдандағы ет жақындарының үйлерінде қалған киімдерін еске алып, олардан да жусан иісі шығып тұратынын айтысып, мәз болсады. Аян енді омырауына тұмсығын тығып, өзінен де жусан иісінің бұрқырап тұрғанына көз жеткізеді. Бұдан кейін әр бала өз омырауына тұмсығын тығып, әр қайсысы өз көкіректерінен жусан иісі аңқып тұрғанын біліседі. Осы иіс олардың бәрін де мақтанышқа бөлеп, марқайтады. Майдандағы аға-әкелерінің киімдерінен, өздерінен шыққан жусан иісі оларды өзара да, майдандағы ет жақын туғандарымен де, туған жерімен де жақындастырып, туыстастырып, табастырып жіберген еді. Балалардың балалықпен айтқан сөздерінің негізінде олардың туанға, туған жерге деген кіршіксіз, таза сүйіспеншіліктері, бала махаббаттары жатқанын жазушы осылайша мөлдіреп жеткізеді, ыстық көңілдің мөп-мөлдір бір тамшы сырынан суық өмірдің көл-көсір шындығын танытады.

Аянның ағасы майданда мерт болды. Шын жетім болды. Шолақ қол бригадир Тұржан мейіп қылып сабап, тепкілегенде, шыбын жанына сая болар ешкімді таппады. Еті жыртылды. Сүйегі сынды. Жүрегі тілінді. Жаны күйінді. Тұмсығын омырауына тығып, жусан иісін иіскеді...

Сайын Мұратбековтың «Қалың қар» повесінде жасөспірімдер жастығына, балалығына қарамастан, мезгіл жүгін, уақыт зілін

ересектермен бірдей көтеріп, белі майысып, қабырғасы қайысса да, барша ауырпалықты басы иілмей, жігері жасымай жеңеді. Әйтсе де бұл жеңісте жекелеген бір адамның немесе бір ұрпақтың емес, тұтас бір дәуірдің жанын ауыртып, жүрегін сыздататын ауыр ызғар да мейлінше мол еді. Соғыс өртіне қыршынан қиылған жас өмір он екіде бір гүлі ашылмай жалғыз қалған бойжеткен қыз я жас келіншек, жалғыз болса, жалғзынан, он болса, сол он ұлынан бірдей ажырап, аңырап қалған ата-ана, бесіктен белі шықпай, тіпті ана құрсағында жатып әкесіз жетім қалған сәби...- бұдан артық әділетсіздік, тағдырдың бұдан артық қатыгездігі, өзекті жанның бұдан ауыр қайғы-қасіреті, сірә жоқ та шығар. Жазушы соғыс өрті салған осындай ауыртпалығын араны ашылған жекелеген адамдардың озбырлығымен байланыстыра, сабақтас суреттей отырып белгілі уақыт тынысын, кезең шындығын нәзік те суреткер зердемен толғана танып жинақтайды, сол уақыт, ол кезең адамдардың характерінде шебер даралап шынайы ашады.

Повесть шағын ауылдың қалың қар жауған бір қыстағы тыныс тіршілігін көрсетеді. Ер азаматтар майданда, ауылда бала-шаға, қарттар мен қыз-келіншектер ғана қалған. Бүкіл ауыл қалың қармен қақаған аяз қыспағында. Кейбір жатаған үйлер қар астында көрінбей қалған. Ішер ас, киер киім жоқтың жоқтың қасы. Қар астында қалған сабан арасының масақ теріп, одан түскен дөңді майданға жөнелту үшін алыс станцияға алып бару керек. Колхоздың бірлі-жарым, арық-тұрақ малына шөп тасып, жағдай жасау керек... Ауылдың негізгі шаруасы осындай. Бүгінгі өлшем тұрғысынан алып қарағанда, бұл көп те емес, ауыр да емес сияқты. Ал соғыс уақытындағы құбылыстардың қандайын да сол уақыттың өз өлшемі ғана таразылай, анықтай алса керек. Біздің бүгінгі таным-таразымыз тарта алмайтын осындай ауыр шындық құбылыстардың повестегі кейбір көріністеріне назар аударайық.

Бірнеше қыз-келіншектер ауылдан станцияға астық тартады. Бір жолы астықты өткізіп қайтып келе жатқанда, екі шананың бірінің көлігі болдырып, жүруге жарамайды. Көлігі болдырған шана иесі Нәзира жол үстінде қалады да, екінші шанадағы келіншек елге хабар беру үшін жүріп кетеді. Айнала қалың қар, қақаған аяз, боран. Әр жерден бір бұлаң етіп айбар шегіп жүрген аш қасқырлар. Бой жете бастаған шағында соғыс отына ұрынып, қанатын жаза алмай жүрген Нәзира қыз енді осындай жағдайға тап болады. Оны құтқаратындай ауылда ересек азамат та жоқ. Інісі Қанат пен жасөспірім Бектай колхоздың бастығы мен ауданнан келген өкілдер

ғана міндетін ерекше бағындағы күрең төбел атқа мінгесіп алып, жолға шығады. Жол үстінде шананың белдеу ағашын түтіндетіп жағып, қасқырларды жасқап отырған Нәзираға жасөспірімдер сүйеу болады.

Күрең төбел жақын келген жыртқыштардан шошып тізгінін жұлып қашып, шапқылай жөнелгенде көзіне қан толған қасқырлар соңының соңынан қуып кетеді де, Нәзира мен жасөспірімдер өгіздерін жетектеп ауылға келеді.

Оқиғаның көлемі шағын ғана. Бірақ осы көлемді де, өзі де сондайдан көз тартып, зорайып көрінбейтін шағын оқиғаның аясында соғыс кезіндегі бойжеткен қыз бен жасөспірім балалардың көп адам сезіне, түсіне аламайтын жан шырылы, жүрек сыры шығармада шынайы суреттеледі. Боранды күні көлігі болдырып жолда қалу – жолаушы өміріндегі ең қауіпті, қатерлі жағдай. Айналасында пана тұтар ештеңе жоқ, қыстың суығы еттен өтіп, сүйекке жеткен. Тал шыбықтай бұрала тұра соңын бәріне төзіп, ойына да, бойына да үрей дартпай, ішінен бекініп, тіпті қасқырлармен бетпе-бет келгенде де тайсалмай табандылық көрсетіп, керемет бір байсалды тоқтам тапқам бойжеткен қыздың бұл тұстағы әр қылығы қаһармандықпен пара-пар еді. Жазушы өз кейіпкерлерінің қаһармандық істерін қаһармандық ретінде көрсетпейді. Жазушының кейіпкерлері де өз істерінде көзге ерекше көрінер айрықша мағына бар деп білдірмейді. Күнделікті істерінің қай-қайсысында өздерінің күнделікті міндеті майдандағы ер-азаматтар алдындағы парызы деп таниды. Соғыс жылдарындағы ауылдың адал еңбектерінің тамаша бір қасиеті сол өздерінің ерлікке бергісіз қаһармандық еңбектерінен ешқандай ерлікті де, қаһармандықты да іздемейді, ел жұрт алдындағы міндеті мен парызын ғана көрген ғой. Бұл тылда адал еңбек еткен Нәзира секілді қыздардың жан байлығының, елі мен жерінің амандығын өзінің жанынан артық бағалаған аналардың рухани биіктігі мен ұлылығының өмірде бұдан артық, анық, айқын көрінуі қазақ табиғатында қиын болуы мүмкін. Жазушы да өз кейіпкерлерінің өмірдегі, шындық болмыстағы осы әдебінен озбай, өзі суреттеп отырған құбылыс туралы көбінесе жүректен қозғап толғайды.

Сайын Мұратбековтың өз әріптестерінен бір ерекшелігі – «ауыл прозасының» белсенді де табанды шебері. Жастар мінезі, ой-санасы арқылы ауыл өмірін, тұрмыс-тіршілігін тамаша бейнелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Рахымжанов К. С. Мұратбеков әңгімелеріндегі ауыл өмірі // Жұлдыз.- №11. - 2010. - 174 б.

2 Мұратбеков С. Жабайы алма. – Алматы, 1979. - 397 б.

3 Мұратбеков С. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.І. – Алматы, 1991. - 464 б.

МӘШҲҮР ЖҮСІП ТАҒЛЫМЫ

САРБАЛАЕВ Ж. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

САРБАЛАЕВ Е. Ж.

ф.ғ.к., ҚР ПМ Оқу орталығы, Павлодар қ.

Қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушыларының бірі, аса көрнекті ақын, тарихшы, философ, ойшыл, болашақты болжағыш көреген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы кейінгі ұрпаққа телегей-теңіз мол мұра қалдырды. Алайда мұндай орасан байлықты кешегі «қызыл заманда» тиімді пайдаланып, зерделі зерттеуге, халық игілігіне жаратуға мүмкіндік болмады. Енді, міне, тәуелсіздік таңы атып, егемен ел атанып, бақытты кезең туған шақта ғажап дарын иесінен қалған мол қазынаны түрлі ғылым саласы тұрғысынан қарастырып ел игілігіне жаратудың кезеңі туып отыр.

«Әдебиет-ардың ісі» (З.Қабдолов). Бұған ешкімнің дауы, таласы жоқ. Десек те әдебиет ардың ісі ғана емес, оған қоса ардың айнасы да, халық рухының жанары да. Серке сөзді серік етіп ұстаған халқымыз үшін сөз өнері-әдебиет-киелі ұғым, ал сөз өнерін жасаушылар киелінің киесі. Өзге өнер түрлеріне қарағанда халқымыз сөз өнерін анағұрлым жоғары бағалаған, сөзді «құдай» деп санаған. Мұны дін де мойындайды. Аспаннан түскен төрт кітаптың бірінде, «сөз әуел баста құдай еді» дейді. Әрине екі сөздің басын құрап «әу» демейтін қазақ жоқ. Оның бәрін ақын санатына қоса берсек, сөз өнерінің құны қала ма? Шаранада шырылдаған шындықты қылшы мойыны алдаспан астында тұрса да, ешкімнен тайсылмай, қасқайып тұрып айта алған жан ғана нағыз шын ақын. Бұл нені меңзейді? Бұл айтулы ақынға туа біткен талантпен бірге «түгі» бар жүрек те қажет деген сөз. Осы тұрғыдан келгенде Мәшһүр Жүсіп туа біткен дарындылығымен қоса ақиқатты да ешбір жаннан қаймықпай, «бетің бар, жүзің бар» демей, тура айта алатын батыл да батыр ақын болған. Оған біздің көзіміз ақынның 1907 жылы Қазанда басылып шыққан «Қазақтың осы күнгі

әңгімесі», (Шараф» баспаханасы.24бет.6мың дана), «Тірлікте көп жасағандықтан көргеніміз», (Шараф» баспаханасы,23 бет, бмың дана), «Хал ахуал» («Қазан университетінің баспаханасы» 20 бет) атты кітаптарымен танысып шыққанда анық жетті. Өзге ақындар сол кездегі қазақ қоғамында қалыптасқан ауыр шындықты билікке тіке айта алмай, жасқанып, түрлі әдеби амалдар арқылы астарлап, мәймөңкелетіп жеткізіп жүрсе, Мәшһүр Жүсіп қазағы үшін басын бәйгеге тігіп, қаны сорғалаған ақиқатты сол қалпында айта білген. Расын айтқанда, аталған кезеңде Мәшһүр Жүсіптен басқа қазақ зиялыларының мұндай батыл әрекеттерге бара алмаған, жүректері дауаламаған. Ал, «қан сыртынан жұдырықтың» жөні бір басқа. Аталған кітаптардағы сөз болған мәселелерден айтылған батыл ойлардан, ең бастысы ащы ақиқатты патша өкіметі зәресі ұшып қатты қорыққан. Бұл кітаптардың билік басындағылардың үрейін қатты алғаны сонша, жоғарыда аталған «Хал ахуал» кітабының екінші басылымын, дайын тұрған үш мың данасын және әлі толық түптеліп болмаған екі мыңын тәркілеп жойып жіберуге мәжбүр болған. Еңбек авторы Мәшһүр Жүсіпті де қудалауға салған, оны «сенімсіз, қауіпті адам» деп жариялаған, ұстап, қамауға жарлық шығарған. Соның салдарынан ақын біраз жылдар туған ауылынан кетіп, өзге өңірлерде бас сауғалаған. Сондағы қаламгердің жазығы, қудалауға негіз болған айыбы не еді? Бұл сұраққа жауап беру үшін сол тұстағы Қазақстанда қалыптасқан қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдайларға назар аударған жөн. Сонда ғана Мәшһүр Жүсіпті батыл қадамдарға итермелеген күштің сыры толық ашылмақ.

Аса көрнекті ақын өмір сүрген уақыт әрқилы тарихи-әлеуметтік оқиғаларға толы болды. Қазақстанның Ресейге қосылуы толық аяқталып, өлкеде капиталистік қатынастар қанатын кең жайып, қазақ қоғамына терендеп ене бастаған кез еді ол. Осыған орай, патша өкіметі де отарлау саясатын күшейте түсіп, қалың бұқараға тізесін батыра түсті. Қазақ жері Ресей империясының басы-байлы меншігі деп жарияланды, оның сулы, нулы, шұрайлы жерлері империяның орталық аудандарынан қоныс аударған «қара шекпенділерге» тегін үйлестірілді. Ал жергілікті халық сусыз, шөл немесе шөлейт жерлерге ықтиярсыз қуылып тасталды. Ата-бабадан мұра болып қалған жерін иелену құқынан бір жола айырылды. Қарсылық көрсетіп, бас көтерген адамдар өкімет орындары тарапынан қуғын-сүргінге түсіп, абақтыларға қамалды, еріксіз Сібірге айналды. Сөйтіп тұтас халық, қалың бұқара озбырлықтың, зорлық-зомбылықтың құрбанына айналды. Олардың заңды құқы аяусыз аяққа тапталды. Бұған,

әрине, қалың көпшілік төзе алмады. Орынсыз қорлыққа, жосықсыз зорлыққа қарсы тұрды. Қазақ даласында патша өкіметі тарапынан болған мұндай жөнсіздіктерге қарсы толқулар, наразылықтар көбейді. Әсіресе жер мәселесіне байланысты туындалған қарсылықтардың сипаты ерекше болды. Осымен бірге 1905-1907 жылдары алып империяда болған тұңғыш орыс революциясы да қазақ қоғамына әчер етіп, оның ұлттық сана-сезімінің оянуына да өзінше қозғау салды.

Қазақ қоғамында болған осындай үлкенді-кішілі оқиғалар, әрине, көкем әдебиетте де өздерінің іздерін қалдырмай тұра алмайтыны белгілі. Көркем әдебиет өкілдері мұндай өмір шындықтарын өздерінің шығармаларында талант қуатына қарай бейнелеп көрсететіні белгілі.

Мәшһүр Жүсіп жоғарыда аталған кітаптарда өзі өмір сүрген дәуірдегі оқиғалардың барлығын реалистік шеберлікпен баяндаған. Өмір шындығын барынша нақты, ешбір бояусыз, қоспасыз суреттеген. Ақын айналасында болып жатқан әділетсіздіктерге, зорлық-зомбылықтарға, теңсіздік көріністерге төзе алмаған. Оған ақындық бар даусымен, бар дарынымен, бар күш –қуатымен қарсы шығады. Оны адамгершілік тұрғыдан да, тіпті дін жағынан да қатты айыптайды, ақын қала берді қоғамдық айыптаушы ретінде танылады. Зорлық-зомбылықтың шығу себебін, жөн-жосықсыздықтың көзін іздейді. Заман шындығын, дәуір тынысын тамыршыдай дәл басып көрсетеді. Дәуір сөзін мезгіл мінберінен тайсалмай, қадап-қадап айтады. Оның жоғарыда аталған жыр жинақтарындағы қай өлеңін алсақ та, бұқаралық сарын айқын көрініп тұрады. Бұқаралық сарын-жалпы қаламгердің барлық өлеңдеріне тән, ортақ құбылыс. Мысалы жүгінейік:

Жаландап аждаһадай ауылнайлар.

Беліне бір китізден күйек байлар

Цифрдың бес тиынның бес теңге деп,

Кедейдің сан білмеген соры қайнар.

Мойнына айбаттанып знак салып,

Алдына шағымданған даулар барып.

Күшіген қара құстай билер отыр,

Жемтігін өлексенің қоршап алып.

Ақынның бұл жолдарынан қазақ жерінде Ресейдің отарлық саясатының толық орныққандығын, патшаның жергілікті жердегі өкілдеріне жағымпазданып құрақ ұшып, қызмет қылып жүрген билердің іс-әрекеті батыл айыпталады. Жалпы Мәшһүр Жүсіп

ақ патшаға бодан болған халықтың күні қараң екенің, одан еш жақсылық көрмегенің, әсіресе 1868 жылы реформадан кейін хал-жағдайдың, тұрмыс –тіршіліктің, саяси ахуалдың тіпті бұрынғыдан да ауарлап кеткенін ашына жазады. Ішіндегі шемен болып қатып қалған шерді атқарып салады:

Сөз сөйлеп тарқатайық ішкі шерді,
Көңілден кетіруге әрбір кірді.
Мың сегіз, кеше, алпыс тоғыздан соң,
Халайық, көрмеп пе едің неше түрді?

Нақақтан құсаменен қан жұтқызып,
Тұтқынға салған жоқ па талай ерді?
Қорқытып бұл қазақтан ақша алмаққа,
Тексеріп жұмыс қылды көрді-жерді.

Ақын жанын, әсерісе жер мәселесі, халқының ата-қонысынан зорлықпен айырылып қайғы-қасіретке түсуі қатты қинайды. Бұл мәселені қалың қауымның азаттық, Отан, ел үшін күресімен, күбекүнгі тыныс тіршілігімен, саяси-ұлттық теңсіздігімен байланысты алып қарастырады. Кешегі өткен Кеңесары, Наурызбай бастаған ақ патшаға қарсы көтерілісті еске алып, оның түп-тамыры, негізгі себебі айналып келгенде осы жер мәселесімен байланысты екенін атап өтеді. Атап өтер жайт, жалпы жер мәселесі, осыған байланысты туған зорлық-зомбылықтарды барынша реалистік тұрғыдан суреттеу, туған халқының мойнына түскен ауыртпалықтарды олармен бірге бөлісу, қалың бұқараның сана-сезіміне әсер ету, сөйтіп оларға шындықтың көзін ашу- Мәшһүр Жүсіптің кез-келген өлеңінің негізгі лейтмотиві. Сөз болып отырған жинақтарда шайырдың жеке өзінің, қарақан қара басының жайын, мұнын шаққан өлең жолдары жоққа тән. Ол нені айтса да халықтың арман-мұңын, талап-тілегін жоғын жоқтайды. Олармен бірге атадан қалған қасиетті жер үшін, «қара қазан, сары бала» қамы үшін қайғырады. Ақынның бұл өлеңдері –сөз жоқ, азаттықты, еркіндікті аңсаудан туған, отаршылдыққа қарсы халық наразылығының үні іспеттес дүниелер. Бұл өлеңдерді қаламгердің «азаттық жырлары» деп айтса болғандай.

Автор «Бір мың тоғыз жүз жылдан бес жыл асты» өлеңінде отаршыл озбырлардың бет-бейнесін, ішкі жан-дүниесін, адамдық қалпын қалың бұқараға жасап отырған қорлық-зорлықтары арқылы тереңнен толғап жан-жақты ашып көрсетеді. Жер-судан, атамекенінен айырылып, далада қаңғып қалған қазақ кедейінің жай-күйіне отырып суреттейді:

«Учаске войсковой»-деген шығып,
Айырылды жерден қазақ ол ағашты.
Ата менен бабадан қалған жерге,
Мұжық кеп тіл білмейтін бидай шашаты.

Жер-судан айырылған соң қаңғып кетіп,
Үйінде отыра алмай, кедей қашты.
Тыңдайтын мұңын сөзін құлақ қайда,
Шұлғытып тұрғанменен қанша басты?

Халық қайғысы –ақын қайғысы. Нағыз ақын қашанда халқыменен бірге, халық қайғырса ол да бірге қайғырады. Халық шаттанса, ол да бірге шаттанады. Ақын халық барда ғана ақын. Мәшһүр Жүсіп өз тағдырын халқының тағдырынан бөліп қарамайды. Халқы үшін не болса да дайын екенің, тіпті қажет болса, қара басын өлімге де байлауға әзір екенін айтады:

Ағады күндіз түні көзден жасым,
Түйіліп тамағымнан ішкен асым.
Қажеті аз тірліктің өз басыма,
Кісіге керек қылған, міне, басым!

Мәшһүр Жүсіп «Хал ахуал» атты кітабындағы «Гибратнама» өлеңінде бұлбұлды өзінің прототипі ретінде алып, өз қара басының емес, халқының қамы үшін жыр жырлайтындығын айтады. Аталған өлеңде халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тірлігі, іс әрекеті, таным-түйсігі суреттеледі. Адамның «сөзі-шын, ісі-әділ, көкірегі мөлдір болса, дұшпаны қанша жаулық, қысастық жасаса да жеңе алмайды» деген философиялық ой тастайды, әрине ақынның өмір шындығын өзек еткен жырлары мұнымен бітпейді. Ол арнайы зерттеу объектісі бола алатын көл-көсір дүние.

Біз талдаған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өлеңдері оның өз заманының ең озық ойлы күрескер ақыны болғандығын көрсетеді. Өйткені ақын өлеңдері ұлттық сана сезімді сілкіндіріп қана қоймай, ел мен жер, ұрпақ тағдырын ойлауға шақырады. Ислам дінінен, пайғамбар хадистерінен үзінділер келтіру қалың бұқараны адалдыққа, қайырымдылыққа, бірлікке үндейді. Бар ғұмырын «елім, жерім, қазағым» деп жырлап өткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өлеңдерінен бүгінгі жастар, болашақ ұрпақ алар гибрат та, тағылым да мол.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛІ ОБРАЗДАР

ТЕГЖАН Ж.
студент, ПМПИ
СҮТЖАНОВ С. Н.
ф.ғ.д., профессор

«Өзінің басты объектісі адамды бейнелеу арқылы әр дәуірдің сан қилы сыр-сипатын көрсететін көркем әдебиеттің даму кезеңдеріне көз салғанда, оның нақтылы тарихи адамдар мен тарихи оқиғаларды бейнелеу ерекшелігі, яки әдебиеттегі тарихилық мәселелерді айрықша назар аудартары анық» [1,3 б.] – деп ғалым Жұмат Тілепов айтқандай, шындығында да қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында ел тарихындағы ел тұлғаларымыздың образы тарихи тұрғыдан да, әдебиеттану ғылымында да көркемдік шешімін тауып келеді. Қазақ әдебиеттану саласының қайнар көзі XV ғасырдан басталатыны баршамызға белгілі. Осы тұрғыдан алып қарағанда хан, сұлтандар бейнесі ақын-жыраулардың көмейінен төгілген жырлары арқылы қазіргі қазақ әдебиеттануында біршама көрініс тапты. Әр дәуірдің сөз өнеріндегі көркем шындықтың, көркем туындының тарихи ақиқатқа қатысы бар екендігі бүгінгі әдебиеттану ғылымына тікелей сабақтас екендігі аян. Жыраулар поэзиясындағы хандар бейнесі нақтылай бейнеленген. Қазақ тарихындағы хан, сұлтандардың образдық бейнесі Әз-Жәнібектен басталатыны анық.

Қазақ әдебиетінде алғашқы хандар бейнесін сомдаған Асан қайғы болды. Асанның XV ғасырдағы қазақ ұлысын біріктіруге жанын аямай тер төккен, Әз-Жәнібек, Керей хандармен бірге Әбілқайырға қарсы күрестің басында болған, тіптен оның тек бір ғана қазақтың аңыз-әпсаналары мен ертектеріндегі Жәнібек ханмен бірге есімі қосақталып, қатар айтылатын тарихи тұлға.

Асан Қайғының Әз-Жәнібекке ақыл-кеңес айтып отырған кездері болған:

Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің,
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып қызып терлейсің.
Өзіңнен басқа хан жоқтай,
Елеуреп неге сөйлейсің?
Қорған салдың бейнет қып,

Қызметшің жатыр ішіп-жеп...

Мұны неге білмейсің?...

Әй, Жәнібек, ойласаң,

Қилы-қилы заман болмай ма? [2,24 б.].

Асан қайғы бұл жолдарда Әз-Жәнібекке халқынның қамын неге ойламайсың, қымыз ішіп қызынып, елеуреп сөйлеу не теңін, істеген ісіңнің онып жатқан бірі жоқ, келешегіне, еліңнің ертеңіне көз жібермейсің деп күйіне тіл тартады. Асан қайғы өз заманында Жәнібек ханның жанында бола тұрып, қазақ хандарының бейнесі осындай жыраулардың толғаулары арқылы көрініс табады.

Әз-Жәнібек хан – қазақ халқының тарихында есімі ілтипатпен еске алынатын хандардың бірі. Оның Әз-Жәнібек атануы да содан. Әбілқайырдан елін бөліп алып шыққанда өзіндей еңбек сіңірген деп есептелетін онымен бірге туған бауыры Керей хан туралы не Асан Қайғы, не басқа жыраудың бір ауыз лебіз білдірмей, разы болса да, наразы болса да тек қана Жәнібектің жырлануында көп мән бар.

XVII ғасыр бедерінде өмір сүрген жыраулар қауымынан қазіргі қазақ оқырманының білері – Жиёмбет жырау мен Марғасқа жырау.

Жиёмбет жыраудың өлеңдерінен тілінің өткірлігі, батырлық, бетке дөп басып айта білетінің мына жолдардан аңғаруға болады.

Еңсегей бойлы, Ер Есім,

Есім сені есірткен

Есіл менің кеңесім.

Ес білгеннен, Есім хан,

Қолыңа болдым сүйесін,

Қолтығына болдым демесін! [3,61 б.].

Бұл жолдардан біз Жиёмбет жыраудың Есім ханға ақыл-кеңес беріп, тар кезде қолтығынан демеген, әскеріне, төңірегіндегілерге сүйеу болған, ақыры соның нәтижесінде оны үлкен билікке қолын жеткізіп «есіртуге» дейін апарған кәдімгі сұңғыла абыз, қызметі өткен кісісі екенін байқаймыз. Демек, Жиёмбетке Есім хан осындай дәрежеге жетумен борышқор.

Атақты Марғасқа жыраудың біздің заманымызға жеткен:

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,

Кім арамды ант ұрсын.

Жазықсыз елді еңіретіп,

Жер тәңірісіп жатырсын.

Хан емессің, қасқырсын

Қара албасты басқырсын.

Алтын тақта жатсаң да,

Ажалы жеткен пақырсың,
Еңсегей бойлы ер Есім
Есігінде келіп тұр.
Алғалы тұр жаныңды,

Шашқалы тұр қаныңды! [4,56 б.] - дейтін жыры, міне осы кезеңнің оқиғасынан хабар береді. Иргелі ел үшін күресіп жүрген Есім ханға, сол халықтың, сол мемлекеттің тұтастығына оның билеушісінен жаны кем ауырмаған.

Жыраулар поэзиясында қазақ хандарының ішіндегі ірі тарихи тұлғаларымыздың бірі – Абылай ханның тарихи бейнесі көркем әдебиетте өзіндік шешімін тапқан. Хан сұлтандар ішіндегі Абылай ханның бейнесі ең көп және біршама көрініс тапқан. Әр дәуірде ғұмыр кешкен хандардың кеңесшісі әрине жыраулар болғаны белгілі. Абылай ханның бейнесін алғашқы болып қазақ әдебиетінде жырға қосқан Бұқар жыраудың есімімен тығыз байланысты. Бұқар жырау толғауларында Абылай ханның өсу жолы мен хандық дәрежеге қалай ғана қол жеткізгендігі сомдалып, біршама көрініс бар. Бұқар тұлғалаған адамдар ішінде ерекше дәріптеле бейнеленетіні хан Абылай. Жыраудың «Абылайдың қасында», «Ал, тілімді алмасаң», «Ай, Абылай, Абылай», «Қазақтың ханы Абылай», «Хан Абылай атанып», «Қалданменен ұрысып», «Ханға жауап айтпасам», «Әй, Абылай сен он бір жасыңда», «Ал, айтамын, айтамын» сияқты тағы басқа да толғаулары Абылай ханға арналған. Ол ел тұтқасы, халық қамқоры, жоқ-жітіктің жоқшысы ретінде суреттеледі.

Біз XVIII ғасырды әдебиетіміздің алтын ғасыры деп бағалайтын болсақ, онда сол кезеңнің алтын шаңырағы деп Бұқарды айтқан болар едік. Өйткені Бұқар – бүкіл сол дәуірдің тарихи шындығы мен әлеуметтік мәселелерінің жыршысы. Атамыздың әр толғауы дастан сияқты қабылданады. Енді біз жыраудың Абылай ханға айтқанына күлақ түрейік:

Ай, Абылай, сен он бір жасыңда
Әншейін-ақ ұл едің.
Он бес жасқа келгенде
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің,
Абылай атың жоқ еді,
Сабалақ атпен жүр едің...
...Елу жасқа келгенде
Үш жүздің баласының
Атының басын бір кезенге тіредің.

Елу бес жасқа келгенде,
Жақсы болсаң толарсың,
Жаман болсаң, маужырап барып соларсың.
Алпыс бес жасқа келгенде,
Әрбір атқа қонарсың! [5,94 б.]

Жыраудың осы толғауы адамның ішкі жан дүниесін еріксіз тербейді, ханның қарсы алдында тұрып, оның кеше кім болғанын қаймықпай жырлайды. Тіпті, Сабалақ деген атпен түйе баққанын да, әншейін-ақ екінің бірі болғанын да айтып салады. Осы орайда Бұқарға қандай риза болсаңыз, хан басымен осындай зілбатпан сөзді көтере білген, өзіне қарсы айтылған сынды қабылдай алу тек нағыз ел билейтін ханға тән қасиет деп тануға болады.

Абылай Бұқардың арман аясынан орын алған әділ төре, білгір басшы, қазақтың бәріне түгел қызмет еткен, үш жүздің ұйытқысы.

Сайып келгенде мақаламызда XVII - XVIII ғасырлардағы ақын – жыраулар поэзиясындағы хандар бейнесі нақтылы мысалдармен талданып, әрқайсысының мағыналық, стильдік, әрі көркемдік ерекшеліктері көрсетілді. Егемен ел болған, тәуелсіз, дербес мемлекет атанған кезде ұлттық тарихымызды жаңаша көзқарас тұрғысынан, нақты ғылыми тұжырымдаудан өткізу – қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, ұлттың бірлігі мен тұтастығы, барлық қазақстандықтардың ортақ үйі – Қазақстан Республикасын өркендетіп, дамытуға қосылған үлес деуіміз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.

2 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық./Құрастырған. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.

3 Мағауин М. Ғасырлар бедері: Әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.

4 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық./Құрастырған. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.

5 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық./Құрастырған. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА ПРОЗЫ М. Ж. КОПЕЕВА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

ТЕЗЕКБАЕВ М. Т.

к.ф.н., доцент, научный сотрудник, НПЦ «Машхуроведение»

Общеизвестно, что без взаимодействия и взаимопонимания различных культур невозможно само развитие мирового литературного процесса в целом, ибо многовековые накопления духовных сокровищ представляют собой огромный фонд человеческого гения, в котором хранятся лучшие образцы творений представителей разных народов и этносов. Французский ученый Р. Берг писал: «Ответ даст каждый из нас, привнося в произведение свою собственную историю, наш язык и свою свободу, но наша история, наш язык и наша свобода бесконечно меняются, бесконечен и ответ мира писателю... Именно этим, несомненно, объясняется наличие трансисторической сущности литературы; эта сущность представляет собой функциональную систему, один элемент которой (произведение) неподвижен, а другой (мир, эпоха этого произведения) варьируется».

Национальная литература живет своей жизнью, где наиболее ярко отражены история, культура данного народа, включая все этапы его развития, а также современность. Естественно, здесь же отражаются разнообразные контакты с другими национальными литературами, это прежде всего, обозначаются многогранными проблемами перевода. Здесь уместна мысль немецкого поэта И. Бехера: «...значительная национальная литература немислима без хорошей переводной литературы... Создание высокой культуры перевода способствует росту данной национальной литературы и созданию ею своего национального характера».

Думается, именно такой подход должен быть основополагающим при решении проблем и задач перевода с казахского языка на русский язык. Казахский народ испокон веков высоко оценивал поэтическое слово. Поэтому казахские писатели, поэты, просветители свои познания, пожелания вкладывали в поэтические и прозаические строки.

Неукоснительно придерживался этих традиций и Машхур Жусуп Копеев, которого сильно волновала судьба родного народа, его будущее. Его богатейшее наследие посвящено именно этой цели: созданию и формированию образованного, благородного и физически здорового общества-социума.

Отметим, что все известные факты из творческой биографии Машхура Жусупа оставались достоянием только казахскоязычного поколения, поскольку они не переводились на другие языки, за исключением одного-двух произведений.

Единственное стихотворение поэта, переведенное на русский язык, было опубликовано в 1940 году в антологии «Песни степей» (...Антология советской поэзии М., 1940). Спустя почти сорок лет, в 1978 году в Ленинграде, был создан сборник «Поэты Казахстана» (...Л. 1978) с предисловием казахского писателя Мухтара Магауина (в сборнике был напечатан отрывок еще одного стихотворения «Шайтанның саудасы» – «Чертов торг»).

По мнению доктора филологических наук, профессора Н. Ж. Сагандыковой перевод данного произведения, выполненного Влад. Цыбиным, не совсем соответствует оригиналу. Она пишет: «... эта единственная интерпретация не отличается высоким качеством исполнения: грешит неточностями, отсебятиной, местами используется слова, выпадающие из общего стиля произведения и т.д.».

Далее она замечает, «что строки русского перевода напоминают искаженный отзвук оригинала. В них трудно узнать ход мыслей автора, глубину суждений и красоту изобразительно-выразительных средств. По прочтению перевода остается лишь «жужжащий» звук механического рифмования»... (можно – осторожно – вижу – непреложно).

У В. Цыбина в переводе встречается словосочетание «пятнадцать арб»: казахская лексема «арба» поставлена в родительный падеж множественного числа, что является весьма заметным отклонением от норм перевода слов-реалий – их не склоняют, подчиняя правилам заимствующего языка (в данном случае – русского языка). Другими словами, подобного рода комплекс переводческих «художеств» положительного результатов не приносит, напротив русский вариант сочинения М. Ж. Копеева выглядит неуклюжим, грубоватым и неудобочитаемым. Естественно, такие «переводы» производят негативное впечатление и русскоязычный читатель вполне может подумать, что казахская поэзия и проза – это нечто эстетически несовершенное, неглубокое и малоинтересное. Какой может быть вывод?

О каком взаимовлиянии и взаимообогащении литератур может идти речь, если прекрасные произведения национальной литературы при переводе превращаются, говоря современным языком, в «ужастики» от литературы. Вывод может быть только таким: «Делать высококачественные и искусные переводы,

по всем параметрам отвечающие сюжету, замыслу, красоте и изяществу оригинала, для этого нельзя позволять бездарным и недобросовестным людям приступать к переводу. Буквально надо их отслеживать, ибо их плохие переводы могут дискредитировать любую литературу, отвращая от нее читателей».

Миссия трансформации литературных ценностей лежит на плечах переводчиков, от которых зависит судьба переводимого оригинала. Хороший перевод может подарить иноязычному произведению достойную известность, равнозначную популярности самого подлинника.

Француз Шарль Ботье говорил, что художник-копиист находится в более выгодном положении, чем переводчик – в его (художника) распоряжении такие же технические средства, как и у создателя оригинала. У переводчика отнюдь не те же средства, не те же самые краски, что использовал автор подлинника, но от него требуется, чтобы он достиг в своем переводе такой же силы и такого же воздействия, как и сам автор.

При переводе сочинений М. Ж. Копеева на русский язык специалисты - переводчики почти однозначно утверждают, что многие произведения (как лирические, так и прозаические) поэта-философа трудно передаваемы на другие языки, в том числе и на русский: настолько они пронизаны национальной ментальностью, восточным колоритом и религиозными мотивами. Кроме того, обилие арабских, персидских, чагатайских слов и выражений, множество исламских имен и реалий, наименований, совершенно отсутствующих в русском языке, а также литературные, философские, мифические образные выражения сильно осложняют и затрудняют сам переводческий процесс. Здесь нам хотелось бы отметить касательно перевода прозы М. Ж. Копеева на русский язык одну особенность, связанную с обработкой самих рукописей поэта, изданных в двадцатитомном собрании сочинений. Как правило, в конце каждого тома даются пояснения к этой или иной рукописи, однако они носят в основном технический характер. На наш взгляд, в подобных случаях не мешало бы более полно адаптировать тексты поэта на казахском языке, т.е. более «казахизировать» машхуровские рукописи – это дало бы возможность более тонко и объемно вникать в содержание тех или иных рассказов, изложений, таким образом, адекватно передавать идеи и смысл отдельно взятых рукописей на русском языке. Данное обстоятельство позволило бы в той или иной степени приблизиться к систематизации требований, предъявляемых

к переводчикам (эту систему требований к переводчикам в свое время изложил М. Ауэзов). Перечислим эти требования:

– в переводе на русский язык любой автор должен звучать естественно как на родном языке;

– нужно отказаться от перевода – пересказа, от вольного и произвольного изложения голого содержания, от насильного приспособления оригинала к пресловутому русскому слуху, от излишней адаптации к национальным образцам;

– необходимо стараться, насколько это возможно, донести до русскоязычного читателя форму, образность, поэтический речестрой, словесные узоры, ритм, мелодику оригинала, а не загонять, втискивать содержание в традиционные национальные колодки;

– вникнуть глубже в форму и содержание переводимого текста, понять, осмыслить его суть, а не увлекаться набором трескучих словес и фраз.

Данный комплекс требований М. Ауэзова отвечает почти всем классификациям перевода, существующим в современной переводческой науке. Автором одной из классификаций является Сейдиль Талжанов. Его классификация является наиболее иллюстративной и актуальной и по сей день: «Первый метод – свободный перевод, этот способ появляется из-за незнания языка... Свободный перевод возникает в ранний период становления государства, характеризующийся «узостью» культуры. Второй метод – дословный перевод, доступен тем, кто больше понимает язык подлинника, его мотив... Обычно при переводе литературного наследия великого народа «уполномоченные» представители (переводчики) небольшой страны, боясь допустить какую-либо ошибку, стараются перевести каждое слово. В результате переводы получаются настолько «точные», что их не понимают ни переводчики, ни читатели. Третий способ – адекватный. Это самый трудный вид. Он осуществляется очень хорошо знающими оба языка переводчиками (Т. Бельгер), которые глубоко понимают внутренний смысл иноязычного произведения. К тому же надо глубоко понимать звуковую интонацию, языковую красоту, манеру (стиля) словоупотребления автора. Перевод получится складным в том случае равенства культурного уровня обоих народов (переводчика и оригинального автора).

Творчество М. Ж. Копеева многие десятилетия было под запретом. В настоящее время его богатое наследие возвращено родному

народу, его творческая деятельность протекала в сложных жизненных обстоятельствах. Читатель найдет в нем и философские раздумья о человеке, о смысле жизни, о судьбе своего народа, о добре и зле, найдет также смелую критику разобщенности, лени современного ему общества, проблемы просвещения, нравственного воспитания – словом, все то, что является актуальным и сегодня, в XXI веке.

BILD ALS WIDERSPIEGELUNG DER INNEREN WELT DES KINDES

TOKENOVA I. N.

Magisterstudentin, Staatliche Toraigyrow-Universität, Pawlodar

Es ist nicht leicht einen Menschen zu finden, der nie Angst gefühlt hat. Unruhe und Angst sind für jeden Menschen typisch, so wie Freude, Bewunderung, Zorn, Begeisterung, Trauer. Wenn der Mensch aber der Angst enorm unterliegt, verändert sich sein Verhalten, manchmal wird er von der „emotionalen Lähmung“ befallen. Unsere Ängste sind vorübergehender Natur und meistens altersbedingt. Kinderängste verschwinden oft spurlos, wenn man ihre Ursachen versteht und sich richtig dazu verhält. Wenn sie aber lange Zeit bleiben und schmerzhaft sind, sollte es ein schlechtes Zeichen werden und von schwachem Nervensystem des Kindes, falschem Benehmen der Eltern, ihrer Unwissenheit der psychischen und altersbedingten Besonderheiten des Kindes, Ängsten der Eltern selbst, Konflikten in der Familie signalisieren. Es gehört zur Elternpflicht ihnen vorzubeugen, Kinder vor Angst zu schützen, die von Familienkonflikten, Gefühllosigkeit oder Unaufmerksamkeit hervorgerufen worden ist. [1].

Viele ausländische Pädagogen und Psychologen haben Ängste erforscht. (Grey, Tomkins, Reingold, E.G.Makarova, P.V.Ovtscharova, J.L.Neymer). Kinderängste wurden von A.I. Sacharov, A.S. Spivakowskaja, M.A. Panfilova, I. Kulinzova und anderen erforscht.

In verschiedenen Zivilisationen haben Kinder ähnliche Ängste: im Vorschulalter ist es Angst von der Mutter getrennt zu werden, Angst vor Tieren, Dunkelheit, mit 6-8 Jahren – Angst vor dem Tod. Das ist ein Beweis der Gesetzmässigkeit der Entwicklung, unter der Wirkung von Sozialfaktoren entstehen gleiche Ängste. Wie stark die Angst ausgedrückt wird, hängt von individuellen Besonderheiten der geistigen Entwicklung des Kindes und konkreten sozialen Bedingungen seines Lebens ab.

Einige Mütter wollen möglichst früh zu arbeiten anfangen. Das bringt Unruhe ihren emotional empfindlichen Kindern in den ersten Jahren ihres Lebens. Die Mütter leiden unter dem ständigen Motivationskampf. Sie wollen beides schaffen: Mutterschaft und Karriere. Die Kinder fangen an früh einen Kindergarten zu besuchen oder Großeltern und andere Verwandte passen auf die Kinder auf. Dabei werden emotionale Bedürfnisse der Kinder kaum berücksichtigt.

Ehrgeizige, mit schmerzhaft geschärftem Sinn für Pflicht kompromisslose Mütter sind oft zu anspruchsvoll und mit dem Geschlecht, Temperament oder Charakter des Kindes unzufrieden. Solche hypersozialisierten Mütter haben in der Regel Angst vor möglichem und darum unvorhersehbarem Unglück, das dem Kind passieren kann. Sie sind streng mit dem Kind, weil sie seine Lebensweise vorbestimmen wollen, alles vorgeplant haben. Solcher Plan spielt die Rolle der Vorschrift. Die Mütter sind nicht genug sanft und zart zu den Kindern. Das macht ihre empfindlichen und leicht beeindruckenden Kinder im Vorschulalter unruhig, weil die Kinder eben in diesem Alter Liebe und Unterstützung der Erwachsenen brauchen.

Besonders empfindlich gegen konfliktbeladene Beziehungen der Eltern sind Kinder im Vorschulalter. Wenn sie sehen, dass ihre Eltern oft Streit haben, haben sie mehr Ängste, als die Kinder aus konfliktfreien Familien. Mädchen sind gegen Familienbeziehungen empfindlicher, als Jungen. Wenn die Situation konfliktbeladen ist, weigern sich die Mädchen öfter als die Jungen die Rolle des Elternteiles desselben Geschlechts im Spiel „Familie“ zu wählen. Sie bevorzugen ihre eigene Rolle zu spielen. Dann verlieren die Mütter für lange Zeit an der Autorität bei Töchtern. Kinder aus konfliktbeladenen Familien haben öfter Angst vor Tieren (bei Mädchen), Naturkräften, Krankheiten, Infektionen, Tod, aber auch vor Alpträumen und Eltern (bei Jungen). All diese Ängste sind eine Art emotionale Reaktion auf die Konfliktsituation in der Familie.

Mädchen haben nicht nur mehr Ängste, als Jungen. Ihre Ängste sind auf engste miteinander verbunden, das heißt sie beeinflussen einander mehr sowohl im Vorschulalter als auch im Schulalter. Anders gesagt sind die Mädchenängste stark mit der Schwellenpersönlichkeitsstruktur verbunden, vor allem mit ihrer emotionalen Sphäre. Intensität der Verbindungen zwischen Ängsten erreicht ihren Höhepunkt sowohl bei Mädchen als auch bei Jungen im Alter von 3-5 Jahren. In diesem Alter „klammern sich“ die Ängste aneinander und bilden eine einheitliche psychologische Struktur der Unruhe. Da dieser Prozess mit der intensiven Entwicklung der emotionalen Sphäre zusammenfällt, kann man

vermuten, dass Ängste in diesem Alter von Emotionen motiviert und „gebunden“ sind. [1].

Es gibt eine große Anzahl von Verfahren zur Früherkennung von Kinderängsten. Besonders glaubwürdig und einfach im Gebrauch sind Projektionsmethoden.

Das Bild ist ein einzigartiges Testverfahren.

Bildtests gehören zu Projektionsmethoden, zu der Gruppe von expressiven Tests.

Das Bild zeigt, wie die Kinder die Welt sehen. Das Kind malt nicht nur das, was es sieht, sondern auch das, was es von Gegenständen und Ereignissen erfährt, das, was es sich vorstellt. Das Kinderbild ist die Widerspiegelung der Persönlichkeit des Kindes, seiner Gefühle, es zeigt seine Entwicklung [2].

Im Zusammenhang mit den Vorstellungen der Psychologen von der Rolle des Bildes bei der Untersuchung entstehen sogar Interpretationsschulen der malerischen Produkte. [3].

Die Anwendung von Bildverfahren für die Untersuchung der Persönlichkeit des Kindes ist besonders im Ausland verbreitet. In der letzten Zeit entsteht die Tendenz mehr Aufmerksamkeit dem Bild als Mittel der Persönlichkeitserkenntnis zu schenken (Boldyreva S.A., Sacharov A.I., Michina V.S.), obwohl M.Korenblint und M. Nadolskaja noch im Jahre 1914 unter der Leitung von Professor A. Lasurskij in ihren Arbeiten Malunterricht als Mittel der Persönlichkeitserkenntnis zu gebrauchen versuchten. [4].

Die Rolle der darstellenden Tätigkeit in der psychischen Entwicklung des Kindes lässt sich in Arbeiten von D. B. Elkonin zurückverfolgen. L.F. Obuchova weist auf intellektualistische Theorie. In ihrem Blickfeld befindet sich Symbolik von Kinderzeichnungen. In Konzepten von V.Stern und D. Selli wird das Bild als Symbol von bestimmten Begriffen betrachtet. In der Konzeption von G. Volkelt sind Kinderwerke Widerspiegelungen von Gefühlen, emotionalen Zuständen und Erlebnissen des Kindes.

Nach Vygotskij ist das Bild eine besondere Form des Sozialzeichens. So ist das Bild ein besonderes Mittel zum Ausdruck des Wissens des Kindes von der objektiven Welt, menschlichen Beziehungen und sich. Das Bild drückt auch sein Verhalten zu sich, zu der Umwelt, zum anderen Menschen aus.

Seit dem Moment, wenn die Kinder einen Buntstift in die Hand nehmen und irgend welche Schnörkel zu zeichnen anfangen, so etwa mit 18 Monaten, beginnen sie Formen und Bilder zu schaffen, die sehr

wichtig für ihre weitere Entwicklung sind. Roda Kellogg, die viele Jahre der Forschung der darstellenden Tätigkeit der Kinder gewidmet hat, hat gezeigt, dass sich die Ausdrucksmöglichkeiten der Kinder von einfachen Schnörkeln zu aussagekräftigen Symbolen entwickeln. Kellogg meint, dass jedes Kind die Welt der Symbole für sich in der gleichen Reihenfolge entdeckt.

Im Alter von 3 Jahren beginnen die Kinder Konturen des Gesichts zu zeichnen, mit 4 zeichnen sie schon Menschen. Zum 4.-5. Lebensjahr stellen die Kinder die Menschen mit Armen und Beinen dar. Dann erscheinen Hinweise auf den Körper und Kleidung. Bis zum Ende des 4.-5. Lebensjahres ergänzen einige Kinder ihre Zeichnungen durch andere Bildelemente, solche wie Häuser, Tiere, Schiffe, Autos usw. [5].

Sobald die Kinder zur Darstellung von irgendwelchen Objekten übergehen, beginnen die Zeichnungen ihre Gedanken und Gefühle widerzuspiegeln. Nach Meinung der amerikanischen Psychologin J. Gudnau kann man das Zeichnen der Kinder als den Prozess der Problemlösung betrachten. Sie arbeiten am Bild in bestimmter Reihenfolge und ordnen seine Elemente nach den gleichen Regeln an.

Oft zeichnet das Kind spielend oder eine Geschichte erzählend und gestikuliert oder sagt etwas dabei. Dann kann das Bild nicht voll oder unverständlich für die anderen sein. Das ist aber nicht schlimm. Wichtig ist, dass es nicht ein zufälliges Durcheinander von Flecken und Linien ist, sondern, dass sie einen Sinn für das Kind haben, bestimmte Gegenstände und Ereignisse darstellen.

Wenn das Kind einen oder anderen Gegenstand zeichnet, bringt es in das Bild seine Gefühle, sein Verständnis. Darin besteht bildendes Schaffen des Kindes. Im Zusammenhang damit sollte der Gedanke von der bekannten Forscherin der Kreativität der Kinder A.E. Flerina zitiert werden. „Wir verstehen unter dem darstellenden Schaffen des Kindes bewusste Widerspiegelung der umgebenden Wirklichkeit in Abbildung, die auf der Arbeit der Einbildungskraft, Widerspiegelung seiner Beobachtungen und Eindrücke beruht, die es mit dem Wort, Bild oder anderen Kunstarten bekommt. Das Kind kopiert nicht passiv seine Umgebung, sondern verarbeitet sie aufgrund der Erfahrung und Einstellung zum Dargestellten“

Die darstellende Tätigkeit des Kindes ist der Gegenstand der besonderen Aufmerksamkeit der Pädagogen und Psychologen. In der Psychologie analysiert man das Kinderbild nach seinem Inhalt. Zur Zeit zweifelt niemand, dass das Bild eine der wichtigsten Quellen des Wissens von der menschlichen Psyche ist, mit deren Hilfe man viele

qualitative und quantitative Informationen feststellen, validieren und erfolgreich in der Praxis der psycho-diagnostischen Studie verwenden kann.

Wie die Erfahrung zeigt, haben die Zeichnungen scharfe individuelle Unterschiede. Das gibt die Möglichkeit auf diesem Grund natürliche psychologische Klassifikationen und Typologien zu bauen. Das wird bedeutend schneller erreicht, als wenn man andere Verfahren gebraucht.

LITERATUR

1 Захаров, А.И. «Дневные и ночные страхи у детей» [Текст]: научное издание / А.И. Захаров. - СПб.: «СОЮЗ», 2000. – 448 с. - ISBN 5-87852-130-X

2 Аралова, М.А. «Справочник психолога ДОУ» [Текст]: научное издание / М.А. Аралова. - М.: «Сфера», 2010. – 272 с. - ISBN 978-5-89144-893-3

3 Хозиева, М.В. «Практикум по возрастано-психологическому консультированию: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений» [Текст]: научное издание / М.В. Хозиева. – 2-е изд., испр. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 320 с. – ISBN 5-7695-1805-7

4 Бодалев, А.А., Столин, В.В., Аванесов, В.С. «Общая психодиагностика» [Текст]: научное издание / сост. А.А. Бодалев, сост. В.В. Столин, сост. В.С. Аванесов. - СПб.: Издательство «Речь», 2006. – 440 с. – ISBN 5-9268-0015-3

5 Крайг, Г. «Психология развития» [Текст]: научное издание / сост. Г. Крайг, сост. Д. Бокум. - 9-е изд. — (Серия «Мастера психологии») – СПб.: «Питер», 2005. -940 с. - ISBN 5-94723-187-5

МӘШҺҮР ЖҮСІП ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАҺАРМАНДЫҚ ЭПОС

УАЛИХАНОВА Н. М.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЖҮСІПОВ Н. Қ.

ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Халқымыздың ежелден келе жатқан бай мұрасының бірі – қазақ эпосы. Қазақ эпосының осы күнге дейін жетуі - жинаушы, жариялаушы фольклоршы-ғалымдардың еңбегі. Жалпы қазақ фольклористикасы ғылымының дамуына өз үлесін қосып, бай қазынамызды бүгінгі буынға жеткізген фольклоршы-ғалымдардың

бірі - Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Ол әр түрлі жанрдағы фольклор үлгілерін ел арасынан жинап, ғылымға елеулі еңбек етті. Соның ішінде қазақ эпосына тоқталатын болсақ, ғалым ел арасынан «Қамбар», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Ер Көкше», «Көрұғлы», «Нәрікұлы Шора батыр», «Кенесары», «Кенесары-Наурызбай», сондай-ақ ғашықтық эпос, оның ішінде, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Алтынбас – Күмісаяқ» сияқты жырларды жинап, кейінгі ұрпаққа жеткізгені белгілі. Бірақ та осы күнге дейін аталған жырларды сюжеттік мотивтік желісі, композициялық құрылысы жағынан талдап, зерттеу бүгінгі күннің еншісіне қалып отыр. Сондықтан да бүгінгі мақсатымыз - Мәшһүр Жүсіп жинаған қаһармандық эпосты оқиғасы, құрылысы, сюжеті жағынан талдау.

Алдымен «Нәрікұлы Шора батыр» жырына композициялық құрылысы тұрғысынан талдау жүргізіліп, қысқаша мазмұны берейік. Жыр қара сөз бен 7-8 буынды өлең үлгісімен араласып жазылған. Бірақ қара сөз түрі көбірек қолданылған. Жырда Қазан деген қалада Тама елінде Кәрібай, Нәрік, Есім би деген ағайындылар туралы, сол ағайындылардың ішінде Нәрік пен оның бәйбішесі Гүлқаныстың бір перзентке зар болуы туралы айтылады. Нәрік байдың жылқысында «Қанатты қара» деген бедеу биесі шұбар құлын туыпты. Анасбай деген бір бай той бермекші болып, сол тойға Шұбар дөңенді мінуге Кәрібайдың баласы Тасен мырза Нәріктен сұрайды. Сонда Нәрік: - Сен Шұбар дөңенді мініп тойға барсаң, Гүлқаныс екеуіміз бара қалсақ: «Өзімізден туып, бұған мінерлік бала болмағандықтан, мынау мініп жүр-ау!» - деген ой-сана ойға түсіп, ішкеніміз – ірін, жегеніміз – желім болады ғой. Өзге қалаған атынды қалай мінсен, олай мін, бірақ Шұбарды аузына ала көрме, - дегенде, Тасен:

-Ай Нареке-ай, қулығыңа кеттің ғой! Құдайдың да өзінді қуартып қойғаны осы пейілің ғой! – деп, есікті тарс еткізіп, тұра жөнелді [1, 278 б.]. Сол күннен бастап туысыннан қорлық көргенше, басқа бөтен жаттың қорлығын көрейін деп алған бетінен қайтпай, әулиеден бала сұрамақ болып, бірі болмаса, бірі жебеп-желер деп, қырық үйлі Тама елімен Нәрік батырдың көшіп кетуімен оқиға басталады.

Нәрік батыр Аққала деген шаһардың маңына барып, он сан Ноғайлы, мың үйлі жасыл Түрікпен, Айрақты елімен көрші болып тұрады. Солардың ішінде қарайғанды қармап, жанындағысын жалмап жүретін Әліби беген қу бар екен. Нәрік байға елші салып: «Нәрік бай бұл жердің оты-суы малыма қоныс десе, Шұбар атын маған берсін. Шұбар атын бермесе, екеуіміздің ат-құйрығын кесіскен

жеріміз осы болсын,- деген [1, 380 б.]. Сөйтіп Нәрік пен Гүлқаныс қырық үйлі Тама елін тастап, әулиеден әулие тастамай қыдырып кетеді. Қаратаудың бауырында Бабайтүкті Шашты Әзиз деген әулиенің жатқан жеріне барып қонып, тілектері қабыл болады. Гүлқаныс арыстанның етіне жерік болады. Нәріктің қойшысы арыстанды ұстап алып, Гүлқанысқа әкеп береді. Гүлқаныс отқа салып пісіріп жеп, жерігі қанып, көңілі тынады. Сөйтіп ұл перзентті зорға табады. Оқиға әрі қарай Шораның бес жасқа толып, өзінің қырық досына қорлық көрсеткен Түрікпеннің мың баласымен қоса қырғауыл жүнді қызыл таз баланы қызыл ала қан қылып, айдарын жұлып, қиратып салуымен дамиды.

Түрікпеннің мың баласын қырып салғаннан кейін оқиға шиеленісе түседі. Қарахан деген ханның Әліби деген биінің алдына басы таз бала жылап барғаннан соң, Әліби өш алуға Шора батырға аттанады. Бірақ Қарахан: Нәрік менімен дос еді. Бұғанасы қатпаған, буыны бекімеген, ұрыс, төбелес әдісін үйренбеген жас бала ғой. Нәрік бай көшсін, елін тапсын. Жұртына қырық қашырға артып қазына тастап кетсін. Оны мың баланың құны деп білсін, - деп жасырын кісі жіберіпті [1, 287 б.]. Шора мың баланы жайратып, тып-типыл қылып, ұйықтап қалған. Шора бір ұйықтаса, жиырма күнсіз оянбайды екен. Қырық бала оны оята алмай, әбден сасып, «Шора өлген жерде біз де өлеміз, ол қалған жерде қаламыз» деп Тама елін көшіртіп, қырық қашыр қазынамен қалып, Шораны күзетеді. Жиырма күн өтіп, Шора оянса, елі жоқ, Шұбар аты басында, қырық бала қасында екен. «Маған бола сендер өлмендер» деп қырық қашыр қазына мен Шұбар атын алып қалып, қырық баланы қоя беріп, жалғыз өзі қалады. Әліби жетіп, Шораның қарасын көріп, берген қазынаны алмай, Шораға қарай шұқшияды. Әлібиді тақымына қыстырып, бір төбенің басына апарып тастайды, Әліби аттан жығылып, өткелсіз суға қарай қашады.

Оқиға одан әрі шиеленісе түседі. Тасбұлақтың басында Әлібидің інісі Тасыр мерген Шораны көзде ату үшін зығұрданы қайнап, жолын тосып жатыр екен. Сол сәтте Шұбар аты Шора батырға көмектесіп, көзді ашып жұмғанша Тасыр мергенге жеткізіп, шап беріп ұстай алып ұрады. Тасыр мерген «жан сауға, батыр, жан сауға» деп қорыққанан бір құлағын кесіп беріп, достасуға шақырады. Сөйтіп Тасырды еліне қоя береді.

Жолшыбай Шора батырға өзін қолдап жүрген әкесінің туыстары, Есім билер кездеседі. Жолдағы жауы қалмақтан шыққан Садырқұлды ойрандап, оқиға шарықтау шегіне жетеді. Өзбек елін

шабуға кеткен қалмақтың ханы Қараманның елін басып, Қаныкей деген қарындасын Есім би, Тінікейді Тасен мырза алып, Қараманның жалғыз қызы Қаракөз сұлуды Шора батыр өзі алып, таққа отырып, сол елде орналасып тұрады. Оқиға Шора мен Қараман арасындағы жекпе-жекпен жалғасын табады. Соңында Шора Қараманның басын кесіп, ту сыртынан жарып, өтін алып, қанын ұрттап, мейірі қанады. Сөйтіп өз еліне оралып, әке-шешесімен көрісіп, Қараханмен татуласып, Түрікпенді ел қылып, өзінің қырық үйлі Тамасын көшіріп, Қазанға алып қайтуымен оқиға шешімін табады.

Ендігі кезекте «Көрұғлы» жырын композициялық құрылымы, сюжеті жағынан талдап, олардың нұсқалық ерекшеліктерін айқындау басты назарға алынып отыр. Талданғалы отырған мәтін Алматыдағы Орталық ғылыми кітапханасы қолжазба қорындағы Мәшһүр Жүсіптің шығармалары жинақталған 1173-папка ішіндегі Жолмұрат Жүсіпұлы көшірмесі бойынша әзірленген дастан негізінде алынып отыр. Бұл нұсқа 2005 жылғы Мәшһүр Жүсіп (Қазақ фольклоры үлгілері) шығармалары жинағының 5 томында жарияланып отыр. Шығарманың бас жағы 7 буынды ерікті ұйқас өлшеммен, ал кейінгі бөлімі 11 буынды қара өлең үлгісінде жазылған. Жырдың бұл нұсқасы 1893 жолдан тұрады. Мәтін соңында оның қағазға түскен мерзімі 1894 жылы екені де көрсетілген. Ал бұл туындының ел аузынан жиналып қағазға түсірілуі шығарма соңында ап-анық ескерілген:

Мәз болумен Мәшһүр деген құр атқа,

Талай жерде қалып жүрмін ұятқа.

Өліп қалған Көлұғлыны тірілттім,

Мен де сондай жетермін бе мұратқа?!

... «Құлақ – көрі, бой – жас»- мақал қалыпты,

«Жаңа туған жас ұл» - деме көріпті.

Сол кісінің шыққан сөзі аузынан

Құлағында бұл Мәшһүрдің қалыпты [1, 392 б.].

Жыр оқиғасында Көрұғлының әкесі Мұндыбек қызылбастармен қан майданда қаза болады. Мұндыбектің 30 жастағы жесір қалған әйелі Алтыншаштың толғағы жетіп, босана алмай қиналып, туыстары жаназа оқып, оны көрге көмеді. Сөйтіп пірлердің, 40 шілтеннің көмегімен Көрұғлы көрде жатып дүниеге келуімен басталады. Көрұғлы жеті жасқа дейін көрде өмір сүруі баяндалып, оның бүкіл түрікпен еліне хан болсам деген арманы баяндалады. Әрі қарай оқиға желісі нағашысы Бозқұланның Көрұғлыны 4 ай бойы моласының қасында отырып күзетіп, ақыры оны іздеп тауып, өз елі

Күйгентауға алып келуімен дамиды. Келе сала атқа мініп, бес қаруын асынып, Сапабек сияқты батыр мен 41 жігітті өзіне серік етіп алады. Оқиға Қызылбастың патшасы Райханның Көрұғлыға келіп, оны алдап, Ақбілек атты жеңгесін кер биеге ауыстырып, содан соң кер биенің толғатып, ерекше ғираттың (құлынның) дүниеге келуімен өрбиді. Құлын жырда былай суреттеледі:

Қиған қамыс құлақты,
От орнындай тұяқты.
Бір тазы бедеу ішінен
Шауып шықты жануар
Бейне тұлпар сияқты.
Ерге берді бір тілек
Жеткізді атқа күдірет [1, 194 б.].

Оқиға енді шиеленісе түседі. Көрұғлы пірлерінен бата алып, жеңгесін іздеуге жолға шығады:

Бір көргенше жеңгесін,
Көрұғлы батыр тұрмас-ты.
Жаркылдатып байлады
Беліне гауһар алмасты...
...Ғайып иран қырық шілтен
Шөгірлі тауда кездесті.
«Кәлдірханға барам!» - деп,
Рұқсат сұрап пірінен,
Сол жерде батыр сөйлесті... [1, 195 б.].

Көрұғлы жолда қойшыны өлтіріп, киімін киіп, шаһарға кіріп, Ақбілекпен жолығады. Сонда Ақбілек:

Қызылбастар мазақ қылып күлмей ме,
Алла қайрат Көрұғлыға бермей ме?!
Сеніменен қашар едім бүгін түн:

«Өз байталын алып кетті!» - демей ме [1, 199 б.]?! - деп өз орнына Райханның қарындасы Гүлайымды салып жібереді. Райхан бұл оқиғаны біліп, сондарына түседі, бірақ жете алмай, бар өшін Ақбілектен алмақ болып, кек сақтап қалуымен жалғасын табады. Жырда Көрұғлыға үнемі тұлпары демеу болады. Тұлпарына тіл бітіп:

...Аямастан сал қамшымды өзіме,
Құлағың сал шын деп біліп, сөзіме!
Намаздігер, намазшамның кезінде
Жеткізейін Қоғатаудың өзіне [1, 204 б.]!

Әрі қарай оқиға Көрұғлының Райхан батырды алуға аттануы, өз елін 41 жігітке тапсырып, пірлеріне сиынып, Қоғатауға жетіп

жаумен айқасып, күзетшілерді қырып-жойып, жеңгесін зынданнан құтқарып, Райханды ұстауға жіберген 41 жігіттің қолға түсіп қалуы оқиғаны одан сайын шарықтата түседі.

Ең соңында оқиға батырдың өз достарын жаудан құтқарып, Райхан батырды өлтіріп оның қазынасын өзара бөлісіп, жеңгесін Бозқұланға қосып, Көрұғлының данқы бүкіл жұртқа жетуімен аяқталады.

Жырды басқа нұсқалармен салыстыратын болсақ, Р.Мәзқожаев нұсқасы Көрұғлы әкесінің тағдырдың қатал сынына ұшырауынан басталып, бұл қайғылы жағдай жыр аяқталғанша ұдайы назарда ұсталынады [2, 67 б.]. Көрұғлы әкесінің тағдырда кеткен есесінің орнын толтыруға ұмтылады. М.Ж. Көпейұлы жазып қалдырған нұсқада бала әкенің кегін қумағанмен, әкесін қан майданда өлтірген қызылбастарды өзіне жау санап өседі. Кейіпкер Райханмен өштескенмен, оның елі қызылбастармен майданда шайқасып, оларды жеңіп шығады. Е.Есенжолов нұсқасында Көрұғлының туа сала әкесін өлтірген қызылбастарға өшігіп, осы кекті қайтаруға белін бекем бууы М.Ж. Көпейұлы нұсқасындағы жыр жолдарына ұқсайды. Әйтсе де, Е.Есенжолов пен М.Ж.Көпейұлы нұсқасында Көрұғлының әкесі «Раушанбек» нұсқасындағыдай қорлық көріп, көз жұмбайды. Қан майданда қаза болу көшпенділердің түсінігінде қорлық көріп өлу емес, керісінше нағыз ерлерше жан тәсілім етуге баланады. Ал Ә.Жүргенбаев нұсқасының мазмұн мен түр жағынан біршама ерекшеліктері бар. Ондағы кейбір кейіпкерлердің есімі де басқаша. Көрұғлының арғы атасы – Тойлыбай сыншының қасиеті оның ұлы Раушанбекке дарып, ол Шаадаттың сиырының тынжысын, түйесінің жампозын анықтап, Шаадат патшаның өзін ақсүйек емес, нан пісіруші наубайдың ұлы екенін тап басып айтады. Сөйтіп Раушанбектің сыншылдығы мейманасы тасыған Шаадат патшаның ашуын туғызады [3, 80 б.]. Ызаға булыққан Шаадат патша жасауылдарына Раушанбектің көзін ойдыртады. Көрұғлы оны естіп кек жолында өзінің өмірлік мұратын айқындайды.

Сонымен, М.Ж.Көпейұлы нұсқасында әке қорлығын көру мотиві, оған ерекше ат қойылуы, түс көру мотиві, батырдың үйленуі, оның баласыздық зары сияқты мотивтер кездеспейді. Бірақ та барлық нұсқаға ортақ ең негізі мотивтер қамтылғандықтан, М.Ж.Көпейұлы нұсқасын толық емес деп айта алмаймыз. Дегенмен Р.Мәзқожаев нұсқасы 4900 жолдан тұратын толық нұсқа болып саналады.

«Сайын батыр» жыры - ауызша кең таралған көлемді де көркем жырлардың бірі. В.Радлов кітабында жыр алғаш таспаға

басылған. Одан кейін 1870 жылы Орынбор архив комиссиясының ғылыми еңбектерінде «Бозмонай» деген атпен жарияланған. Кеңестік дәуірде 1922 жылы Ташкентте, 1926 жылы Мәскеуде Шығыс елдері баспасынан жеке кітап болып жарық көрді. 1933 жылы С.Сейфуллин құрастырған «Батырлар жыры» жинағында жарық көрді. Жыр Пеньковскийдің аударуымен «Литературный Казахстан» (1935 №2,3,4, 1938 №8,9,11) журналында жарияланып, кейіннен М.Әуезов пен Л.Соболев құрастырған «Песни степей» атты кітапқа үзінділері енгізілді. Қазақстан Республикасы ұлттық ғылыми академиясының кітапхана қорында М.Ж. Көпеевтің және т.б. жинаушылардың жазып алған қолжазба нұсқалары сақталған[4, 154 б.]. Сондай-ақ 1939 жылы С.Мұқановтың «Батырлар» атты жинағында, 1992 жылы «Қазақтың батырлық эпосы», Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері» кітабында, 1993 жылы «Ақ сандық», 1994 жылы «Ел қазынасы – ескі сөз» жинақтарында басылды.

Мәшһүр Жүсіп жинаған «Сайын батыр» жырының нұсқасы 2005 жылғы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларының 5 томынан алынған өз жазбасы. Бұл нұсқаға В.В.Радлов нұсқасымен салыстыру жүргізілген. Бірақ сюжеті жағынан емес, тектологиясы, яғни жырдағы әр тармақтағы немесе әр шумақтағы жекелеген сөздердің ауысуы, не оларға басқа қосымша жалғану ерекшелігі қарастырылған. «Сайын батыр» жыры 1993 жолдан тұратын 7 буынды 2 бунақты ерікті ұйқас өлшеміне құрылған жыр. Оқиға желісіне келетін болсақ, жыр былай басталады:

Бұрынғы елдің барсынды,
Өткен елдің заңында,
Сол елдердің тұсында,
Ноғайлы деген халық өтті...
...Тоқсан қара құлы бар,
Тоқсан тоғай малы бар,
Дүниеқор Бозмұнай
Алпыс жастан өткенше,
Бір перзентке зар болған [1, 215-216 б.].

Ешкімге жаны ашымайтын, дүниеқор Бозмұнайға тоқсан құлы өштесіп, оның дәлетіне қызығып, өлтірмекке амал ойлайды. Бай зар жылап, қиналған кезде алла жолында жүрген адам келіп, бір перзентке зар болған байдың тілеуін орындап, Бабай Омар бабасының дұғасы қабыл болып, құрбандыққа қошқар шалғызып, Сайын батыр дүниеге келеді. Ел-жұртын жинап той жасап, Сайынның ерекше өсуі мен батырдың мықтылығы баяндалады. Мысалы:

Бір жасына келгенде
Білектіден белі асты.
Екі жасқа келгенде,
Ерлікпенен таласты.
Үш жасына келгенде,
Ертең мінген атынан
Кешке дейін түспеді.
Төрт жасына келгенде,
Қарағай найза толғайды.
Бес жасына келгенде
Қадір түнін күзетті,
Ноғайлының үш кентін,
Түніменен түзетті... [1, 226 б.].

Оқиға енді дами түседі. Тоқсан құл Сайын батыр біздің әкесіне көрсеткен қорлығы үшін бізден өш алады деп, мың сан жылқыны айдап, сусыз шөлге қашып кетеді. Сайын батыр біліп қойып, ашуға булығып, Қаратөбе басына жетіп қалған құлдарды ұстап, бірін қалдырмай қырып салады. Осы кездерде Қобыланды батыр Сайынды іздеп келіп, онымен бірге жауға қарсы шабуға әкетпек болады. Бірақ 10 жасқа толмаған Сайынды әке-шешесі жібермей, үш наурыз (үш жыл) өткен соң жіберетініне уәделеседі. Сол уақытта Сайынға Көбікбайдың қолаң шашы бар Аюбике атты сұлу қызын айттырады. Екеуінің ақ некесін қиып, уақыт өткен соң Бөкенбай, Көлікбай атты қос ұл дүниеге келеді.

Уәделескен үш жыл өтіп, Қобыланды мен Сайын қалмақ еліне ұрысқа аттанып, сол ұрыста Сайын батыр қалмақтармен соғысып, қатты жараланып қалуымен оқиға шиеленісе түседі. Омыртқада он жара, қабырғада қырық жара, қас жамбаста бір жарасы бар Сайын батырдың әбден әлі құрып, қырық жігіттен еліне сәлем айтып, екі ұлын Қобыланды батырға тапсырады. Қырық жігіт Бозмұнайға келіп, Сайынның тірі екенін және көп кешікпей келетінін айтады. Бірақ аюбике алдын-ала түс көріп, Сайынның хал үстінде жатқанын сезеді, жігіттердің сөздеріне сенбейді. Сұлу батырды жоқтайды:

Беліндегі бес қару
Тал бойына жарасқан!
Сендей теңім табылмас,
Жеті алашты қыдырсам.
Алашта мұндық мен болдым,
Ханьшадай күнімде,

Ер қасқаннан адасқан [1, 252 б.]! -деп батыр жез жүзінде бар болса, жаралы болса да, бағармын деп аюдың ақ дәрісімен

емдеп жазбақ болып, шешесі екеуі жолға шығады. Сөйтіп Қара төбенің басында Бәйтеректің қасында сөйлесерге тілі жоқ Сайынды кездестіріп, қанын жуып, дәріні жағып, тірілтіп алады. Шешесімен кездесіп, құшақтасып көрісіп, үшеуі ұйқыға кетеді. Осы арада оқиға шарықтай түседі. Қалмақтың Еламан мен Жоламан деген батырлары Сайынның жалғыз өзі айдалада жараланғанын естіп, Сайынды іздеп тауып, дәл үстінен қылышпен шаншығалы тұрғанда, батыр шошып атып тұрып:

-А, құдайым, құдайым,
Өлемін деп қылмаймын,
Бұйрық жетпей уайым.
Тарқамаған бола ма,
Жалбарынған күнәйым.
Бабай Омар бабам-ай,
Жаңылдым ба, тобам-ай [1, 256 б.], –деп сасқанда

батырдың тұлпары мен ақ сауытына тіл бітеді:

Батыр Сайын саспашы,
Көп екен деп қашпашы,
Құдайдың берген қуатын,
Осы жолы басташы?!
Қатарланған қамалды,
Қақ жармасан, саған серт,

Оқ жеткізсем, маған серт [1, 257 б.]! -деп батырға күш-қуат, демей береді. Сол кезде батыр қоршап тұрған қалмақты қабандайын қақ жарып, құтылып шығып кетеді. Бірақ кемпір мен Аюбике жау қолына түсіп, батыр оларды тастай алмай, алпыс екі періштесі қолдап, қалмақпен он үш күн соғысып, жаудан қорғап алады. Сол уақытта қалмақ құрған ордан аман-есен өтіп, Қобыланды батырмен бірге екі баласы Бөкенбай мен Көлікбай қалмақтың елін өртке орап, топырақтай көшіріп, шаһардан малын алып шығып көңілдері тынған соң, қалмақтан кегін алған соң алыстан Сайын батырды кездестіреді. Сөйтіп оқиға батырдың ұлдарымен Шәр еліне аман-есен келіп, Қобыланды батырдың Бөкенбай мен Көлікбайға:

Алла ашсын жолыңды,
Ұзын қылсын қолыңды,
Танып жүргіл, ай, балам,

Оның менен солыңды [1, 263 б.]! -деп бата беруімен аяқталады. Сөйтіп Сайын батырдың екі ұлының тірлігі мен ерлігі үш алашқа жайылады.

Жалпы «Сайын батыр» жырының М.Ж.Көпейұлы, Р.Игнатъев, Қ.Иманов жинаған нұсқалары В.В.Радлов бастырған мәтінге өте ұқсас. Бұл мәтіндер арасында сюжеттік айырмашылықтары да аз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жинаған «Ер Көкше» жыры ұлттық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында сақтаулы. М.Ж. Көпейұлы шығармаларының 5-томында В.В.Радлов нұсқасымен салыстырмалы түрде текстологиялық талдау жүргізіліп, айырмашылықтары көрсетілді. Бұл жырдың атауын «Ер Көкше және Қосай батыр» деп атауға да болады, себебі Көкшені іс-әрекеттері жырдың басында ғана дәріптелсе, негізгі сюжет оның баласы Қосайдың айналасында өрбиді. Жыр 7-8 буынды ерікті ұйқас үлгісімен жазылған қара сөз араласып келеді.

Уақ ұлы Қамбар екен,
Қамбар ұлы – Ер Көкше.
Ер Көкше жас екен,

Жас та болса бас екен [1, 264 б.],- деп басталып, оқиға бірден Көкшенің қалмақтармен соғысуымен басталып кетеді:

Жеті күн соғысып,
Жеті түн соғысып,
Қырық кісі бәрі өліпті.
Қырық кісіден жалғыз қалыпты,
Ер Көкше батыр қалыпты.
Мың кісі бәрі өліпті,
Мың кісіден жалғыз қалыпты,
Жанбыршы батыр қалыпты [1, 265 б.].

Сөйтіп бұл жорықта қатты жараланып елді шауып олжалы болған Көкше үйіне қайтып келе жатқанда қаза болады. Сүйегі Орал тауының биігіне қойылады. Оқиға әрі қарай Көкшенің баласы Қосайдың әкесінің кегін алу мақсатында қалмаққа деген өшпенділігінің тууымен дамиды. Ер Қосай бес қаруын сайланып, Сары атын мініп, ханға қол сұрауға жөнеледі. Бірақ ханнан еш көмек болмаған соң Қосайдың бес асық дос баласы бірге ереді. Айдан ай өтіп, жылдан жыл өтіп жолда шөлге ұрынып, қарындары ашып қанша қиыншылық көрсе де, Жанбыршының шаһарына кеп, жеті қабат темір үйді бұзып, жаумен шайқасы оқиғаны одан әрі шиеленістіре түседі. Астындағы тұлпарына тіл бітіп батырға әрдайым қиын кезде көмектеседі. Сөйтіп әкесінің кегін алып, батыр еліне аман-есен оралып, Ботакөз деген Ақсары бидің қызын айттырып, қалың малын беріп үйленеді. Бір күні Сары аты бір жамандықты сезгендей кісінеп, орнында тұра алмайды. Оқиға

шарықтай түседі. Сыртқа шығып қараса, жау үйді жеті қабат қоршап алған екен. Бұл жауда қалған желмаяға мінген кемпірдің баласы Темірбай алып екен. Ол Қосайды найзамен шаншып өлтіріп, елін шауып кетеді. Сол уақытта Сары атқа тіл бітіп, Ботакөзге ақыл айтады. «Мына өліп жатқан адамның өтін алып, Қосайдың мұрнына құй [1, 276 б.], - дейді. Әйелі Қосайдың мұрнына өт құйып, оны тірілтіп алады.

Оқиға соңында Қосайдың әкесі түсіне кіреді. Ол:

-Мұнан былай, балам, қатын қойнында жатып, жауға аттана шаппа! Өзің көрген кемпірдің ұлы Темірбай алып – сырты болат, іші – құрыш. Атса мылтық өтпейді, шапса қылыш өтпейді. Сені өлтірдім деп кетті. Үйіне бара қатынының қойнына жатар, сонда оның мойнына шайтаны үйелейді. Сол шағында қасиеті қашады. Сонда барып, мойнын шап! Мойнын шап! - дейді [1, 276 б.]. Қосай ұйқысынан тұра сала Темірбайдың басын шауып, ертеңіне басын найзаның ұшына шаншып алып, тал түсте шаһарға кіреді. Сөйтіп малын малданып, жанын жанданып, еліне қарадан хан болып, сондай әділ болып, барша мұратына жетеді.

Бабалар сөзінің 44-томында В.Радловтың 1870 жылғы нұсқасы жарияланған. Сол нұсқа мен М.Ж.Көпейұлының нұсқасын оқиға желісі, кейіпкерлер бейнесі, жалпы мазмұны мен мотивтерін салыстырғанда еш айырмашылықтары жоқ.

Қорытындылай келе, жоғарыда талданған М.Ж.Көпейұлының нұсқаларының жыр оқиғасы қызықты, тілі көркем, оқиғалар тізбегі толық үлгідегі нұсқалардың біріне жатқызуға болады. Сондай-ақ кейбір жинаушы-жыршылардың нұсқаларымен салыстырғанда, оқиғалары бір-біріне өте ұқсас, тек қана көлемі мен кейбір эпизодтарындағы айырмашылықты аңғаруға болады. Соған қарағанда, М.Ж.Көпейұлы туындыны айтушының аузынан сөзбе-сөз қағазға түсіріп және дайын қолжазбадан еш өзгеріссіз көшіргендігі – оның жинаушылық әдісінің бір түрі екеніне көз жеткізуге болады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларын талдап, зерттеу ұшы-қиыры жоқ шексіз еңбекті талап етеді және бұл мәселе болашақтың енісінде қалмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. Т.5. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005 ж. – 410 бет.

2 Ақан Азамат Үсенұлы.«Р.Мәзқожаев жырлауындағы «Көрұғлы эпосы» кандидаттық диссертация (автореферат). –Алматы, 2010 ж.

3 Ахмет Аяз. «Қазақ және түрік фольклорындағы «Көрұғлы» эпосы» кандидаттық диссертациясы.–Алматы, 2010 ж.

4 В.Радлов. Алтын сандық.–Алматы: Ана тілі, 1993ж. –255 бет.

ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ТАБИҒАТЫ

УРУСБАЕВА Д.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ТҰРЫШЕВ А. Қ.

ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Түркі халықтарының діни көзқарастары мен рухани түсініктерінің бастауы сонау арыда, діннің алғашқы бастамасы болып табылатын тотемизм (жанды, жансыз заттар мен жан-жануар, өсімдіктерді құрметтеп, соларға табыну), фетишизм (табиғат құбылыстарына, жан-жануарлардың мүшелеріне табыну), анимизм (рух, жанға табыну), шаманизм (бақсылық) т.б. Түркі тайпаларының өздерінің сенімдері болып, олар әрбір тайпадан жалпы ортақ түркілік сенімге топтасты. Мысалға «кие» сенімін ғана алайық. «Әуелде, адамды қоршаған дүниенің ішінде кездесетін кейбір заттар адам сенімінде «киелі» саналып, - деп жазады Х.З. Ақназаров, - бірте-бірте дәстүрлеріне айналған». О баста зат не құбылысқа ерекше мән беріп, оны қасиеттеп, бара-бара оны кереметке айналдырған.

Гун дәуіріндегі тотема иттер жайлы С.П. Толстов өз еңбегінде көрсеткен. Қазақтарда ит тотемаға айналып, қасиетті саналғанын Ш.Уәлиханов, Г.Н. Потанин т.б. жазады. Ислам діні енгеннен кейін қазақтар мұсылман дәстүрі бойынша итті арам деп, ит тиген тағамды, суды ішіп-жемеген. Адамның ит қапқан жері де арам саналған. Тазыға қарғы мен екі темір үзік кигізбесе, онда ұстаған аңы арам саналып, жеуге жарамаған. Дегенмен де, итті қазақтар қасиетті тотема санағаны анық. Жоғарыдағыдай итті арам санап, оны шеттету ислам діні енгеннен кейінгі әсерден. Алайда, ислам діні де итті қасиетті санайтын аңыз-әңгімелер бар.

Қазақ халқының руларында «Ит емген» атауларының болуы, не Итбай, Итжемес, Күшік, Төбет т.б. секілді кісі есімдерінің болуы немесе ит жатқан орынға таңертенгі мезгілде «ит тиген» (рахит) сәбилерді үш рет аунатып алу, не болмаса сары иттің құлағын шертіп, қан алып жағу, не иттің жүнін көз тимес үшін жас нәрестелерге тағып қоюлары иттің қазақтарда бір замандарда тотема болғандығын білдіреді. Қазақтар итті теппеген, үстінен су шашпаған.

Итке су шашса, сол шашқан адамның үстіне сүйел қаптап шығады деген пікірді ұстанған. Иттің майын «жіңішке» (құрт ауруына) ауру адамға ішкізіп, емдеген.

Бөрі. Р.Шойбеков: Бөрі түрік-моңғол тайпаларының тотемдерінің бірі болды. Ежелгі түріктердің діни ұғымында бөріге табыну ерекше орын алды. Түріктердің генеологиялық аңыздарында, аспан рухы қатерден құтқарған ұрғашы қасқыр Алтай өңіріне келіп паналап, сонда он ұл туады. Соның бірі түрік болған және ол барлық түркі халықтарының түпкі және бірінші атасы саналады.....бөріні серекұлақ, қасқар ит, қара құлақ деп атау салты оны киелі санаудан туса керек дейді.

Ш.Уәлиханов: Қытай шежірелерінің дерегі бойынша гаогюй (яғни телэ немесе чилэ) халқының түпкі атасы бөрі болыпты. Тюгу халқы (дүлдіктер) ана жағынан бөрінің қаншығынан өрбіпті де, туған ұрпағы иттен өрбіпті. Ертедегі Орта Азия халықтарының аңыздарына тән сипатты белгілерінің бірі солардың хайуаннан немесе аңнан тарағандығы жайлы ертегілер болған. Моңғол хандарының Баташы деген арғы атасы «көк бөрі» мен «әсем бұғының» баласы болған. Сондай-ақ, Алатау қырғыздары да өздерінің арғы атасы Қызыл ит (қызыл тайған), яғни дәлірек айтқанда, қызыл тазы деп санайды. Бұл аңыз тюгу халқының, дүлдіктердің аңызына да ұқсайды.

Мәшһүр-Жүсіп бөрі атауын бәлендей мін беріп қолданбайды. Бөрі түркі тектес халықтардың көбінің тотемі. Олар байрақтарына бөрінің суретін салып, түрік символы қылып қолданған. Бөрі>қасқыр мағынасы бір синоним, қай ат бұрын шыққаны мәлім емес. Дегенмен, бөрі атауы көнеден келе жатса керек. Бөрі мен қасқыр да синоним сөздер. Бірінің орнына бірі жүре береді. Мәшһүр-Жүсіп бөрі сөзін көбіне метонимия ретінде қолданады.

Бөрік – бас киім атауы. Р.М. Бирюкович бөрі в одном из диалектов тувинского языка встречается в форме бөрік/bojuk.

Көкпар. Ө. Тілеуқабылұлының көк бөрі туралы айтқанында талай материалдар бар: Қазғақ күнбиге бір көк бөрі шабады, арыстар лап беріп бөріні ұстап, қолды-аяғын тартып, борша-боршасын шығарады. Бұл кездейсоқтан болған оқиға ойынға айналады. Қазғақ күнбиге көкпар тарту ұнайды, ендігі жерде тойда, жиында тірі көк бөріні тартып ойын жасау дәстүрге айналады. Этнографиялық композиция көк бөрі>көкпар былай трансформацияланды: көк бөрі>көк пөрі>көкпары>көкпар.

Көкпар (көк+пар//бар//бор//бөр (-ы/-і). Көк//бөрі екі мағыналы сөз болғанымен: сын+зат, семантикалық мағынасы өте жақын бірінің

орнына бірі жүрген сөз сияқты. Бөрі ғана емес, көк бөрі болуының өзіндік себептері бар. Көк-түс атауы екені белгілі. Р.Шойбеков: көк үнемі түр-түс ұғымын білдіре бермейді. Мәселен, кереге көктейтін қайыс таспаны көк деп атайды. Сол сияқты теріден істелген кейбір заттар да көк деп аталады. Көкжал да бөріге қатысты айтылады. Олай болса, көк бөрі (көк) түсіне байланысты көк емес, көк тәңір ұғымымен (тотемизмге) байланысты туған көк деп білеміз.

Л.З. Будагов: «У кочевых народов пиршество при свадебных и других случаях состоит в угощении гостей, конской скачки с призами, борьбы, стрельбы и пр. У туркмен существует свадебный обряд, по которому невеста, окутанная с ног до головы вуалью, должна состязаться в скачке со своим женихом, над которым нередко она берет верх. Если при этом невеста держит на коленях заколотую овцу или козу, и преследуемая женихом и прочею молодежью, должна на всем скаку, разными изворотами избежать похищения у нее овцы, то обряд этот называется көк бөрі, т.е. зеленый волк. По писанию Болотова, такая скачка у киргизов называется купь-бюре, много волков»

Ө. Нұрмағамбетов Е.Жанпейісов «Қазақ тіліндегі этнографиялық мәдениетке тән сөз топтары» деген еңбегін ғылыми тұрғыдан саралай келіп: «көкпар» сөзінің «көк бөрі» сөз тіркесінен кіріге келіп пайда болғандығы жайында да дәлелді пікір айтқан. Бастапқы б дыбысының қатандап п-ға айналуына бірінші сөздегі қатан к дыбысы әсер еткен. Екпіннің алдыңғы дауыстыға түсуімен байланысты і дыбысы түсіп қалған.

Қасқыр. Берер ме қойшы болып қасқыр уафа (М.Дулат): Қасқыр айтты – Тоярсың маған ерсең, Болады малды көріп, шолып келсең (Шәкәрім); Бір қасқыр сапар шекті елден жырақ, Неше күн таппай азық қалды жарап (М-Ж.); - Бұл тазша үйде айтты ғой, түзде айтқаның, Білмейсіз бе, ақ қасқыр сізді айтқаның.

А. Сейдімбеков: көне түркілердің қасқырды қасиетті (тотем) тұтып, атын атамай «бөрі», «ит құс» дейтін, қазақ ішінде «бөрілі» деген рудың, жер аттарының кездесетіні, тіптен кейбір рудың туына қасқырдың бейнесі салынып, ұранына айналғаны еске түседі. Қазақтарда бөрі, қасқыр атаулары. құрмет тұтылып, кісі есімдеріне айналған. Мысалы, Бөрібай, Қасқырбай т.б. – дейді Ө.Қайдар: Кейде этнолингвистикалық түсініктеме дәлелсізден көрінгенде де этимологиялық бір деректің өзі-ақ оны айқындай түсуі мүмкін. Мысалы, көне де байырғы «бөрі» сөзінің эвфемистік баламасы деп көрсетілетін, қарысқыр сөзін үлкен ғылыми этимологияға бармай-ақ, қырғыз тілінде мойны мен жақ сүйектерінің

қарысып қалуына байланысты «қарышқыр» деп аталуы арқылы түсіндіруге де болады дейді.

О.Сүлейменов: Отражает эпоху в истории языка, когда первичный глагол (императив) одновременно выступал в роли существительного- деген.

С.Малов қарысқыр(қарышқыр-қырғыз) етістігі заттың бірден қасқыр атауына ауысқан көне түркілік құбылыс болып табылады. Ұйғырларда: кішкір звать, приглашать мағынасында қолданылады дегенді айтады. С.Е. Малов: қарыш собака, старуха, қас көкен теңірім-бар (шаманск.)-екі мағына береді дейді.

Бөрі~қасқыр да көне түріктердің наным-сеніміне ие болғанға ұқсайды. Қасқыр лексемасы тілдің ұзақ жылғы даму кезеңінде өзгеріске түскен (қазғұрт//башқұрт) сөздерімен де байланысты болуы мүмкін. Қасқыр сөзінің шығу тегін қарыс етістігімен (жақтың қарысуы) сияқты қарастыру да жоқ емес. Жақ (челость) сөзінің мағынасының ұласуы нәтижесінде шене сөзінің баламасы туғанын анық байқауға болады. Мәшһүр-Жүсіп қолданысында қасқыр ауыспалы мағынада қолданылған. Қасқыр < шене.

Жер бетінде адамға ең жақын тіршілік иелерінің бірі – жануарлар (зооморфизм гр.zoон жануарлар – күрделі сөзге жалғанатын алдыңғы құрама бөлігі, жануарлар әлеміне қатысты, мысалы, зоология, зоогеография +...morfi тікелей сөз тізбегінен ажыратылатын бірыңғай тұлға) дүниесі. Адамға қатысты туған тілдік бірліктерге сол жануардың бойына біткен ерекше қасиеттері, қимыл-әрекеттері, түр-түсі, тұлғасы, дыбысы, мінезі т.б. әсер етеді. Олар көбінесе ауызекі сөйлеу тілінде, көркем әдебиеттерде кеңінен қолданылады. Ит сөзінің мағынасын ашуда біз осы жағын ескеруді жөн көрдік.

Жеті қазынаның бірі, жылдық санаудағы 12 жылдың бірі, «ит» адамның досы демекші басқа жануарлардан өзгеше қасиетімен ерекшеленетін «ит» атауы нені аңғартады? Түркі тілдерінің қайсысында болса да, «ит» сөзі дыбыстық құрамы жағынан бір-бірімен сәйкес келеді. Көне түрікмен, әзірбайжан, түрік, қырғыз, қазақ, қарақалпақ, өзбек, алтай ит, ұйғыр ишт, тува, саха ыт, башқұрт, татар эт, ноғай, ойрат ийт, хакас адай және т.б. Түркі тілдері ішінде сәл ерекше көрінетіні – хакас тілі. Сәл ерекше деуімізге де негіз жоқ емес. Түркі тілдеріндегі дыбыстардың өзара сәйкестіктерін ескерсек (а~и және д~т), адай сөзінің түбірі ад-тың ит-ке дейін өзгеруінің тарихи заңдылық екеніне көзіміз жетеді.

Алтай жүйесіне жатқызылып жүрген моңғол тобындағы тілдерде біздегі «ит» сөзі өзгеше дыбысталады: моңғол тілінде нохой, қалмақ

тілінде ноха. Осы ұсынылып отырған аз ғана деректердің өзі-ақ «ит» сөзінің түркі тілдеріне ежелден тән екендігінің дәлелі бола алады. «Ит» атауының алғашқы мағынасы қандай болғандығына қолда бар азын-аулақ тілдік деректерді арқау етіп, болжамдарды келтіріп көрейік. Әдетте әрбір хайуан өзіне меншік атауларды түр-түсі, тұлғасы немесе бойына біткен қасиеттері мен қимыл, әрекеттерінің біріне қарай иемденетінін теріске шығару қиын. «Ит» сөзінің алғашқы мағынасын ашуда біз осы жағын ескеруді жөн көрдік.

«Ит» әр кез өзінің жауын ұнатпайтын жан иесін алдымен ырылдап, одан әрі үркіп қорқытатыны әркімге аян. Ал ырылдау етістігінің алғашқы түбірі бір буынды –ыр болғандығын өзге түркі тілдерінің деректері мақұлдай түседі. Татар тілінде дәл біздегідей ырылдау дыбыс құрамында айтылса, Тува тілінде ырланыр, саха тілінде ырдыгынаа, өзбек тілінде ирилламак, түрікмен тілінде арламак, қырғыз тілінде ырылда, хакас тілінде ыыран және т.б. Тағы бір айта кететін жайт -көрсетілген сөздердегі бір буынды ыр түбірінен иттің екінші бір қасиеті – үру пайда болуы да ықтимал. Мысалы, чуваш тілінде біздегі үру мағынасын веер тұлғасында келеді. Келтірілген деректерден ырылда сөзінің алғашқы түбірі ыр екендігі, одан барып үр туындағанын байқадық. Осының салдарынан итке алғашқы тән қасиет –ыр бері келе р~т дыбысының сәйкестігі негізінде ит атауының пайда болуы ықтимал. Әрине, ыр түбірінен «ит» атауы келіп шықты деп келте қайырсақ, болжамымыз бастау болып шығар еді. Бізге түсінік беруді қажет ететіні р мен т дыбыс алмасулары. Басқа сөздерді айтпағанда, дәл ырылдау мен итке байланысты сөздің өзінде бұл аталған дыбыстардың сәйкестігінің тұңғұс-маньчжур тобындағы тілдер дерегінен көреміз. Осы тілдердің бірінде біздегі ырылдау сөзін – ирьк ұғындырса, екіншісінде – ит дыбыстық құрамдағы сөз түсіндіреді. Осының өзі-ақ р~т дыбыстарының сәйкестік айғағы бола алады.

Иттің ұрғашысы қаншық түркі тілдерінің барлығында және барлық деректерде ешқандай өзгеріссіз осылай аталады. Дж. Клосонның айтуынша қаншық солтүстік-шығыс тілдерінде көзге елестете алмайтын сөз: ал басқа да түркі тілдерінде қаншық сөзі иттің ұрғашысы деген сөз тіркесімен беріледі. Г.И. Рамстед пен М.Рясянен кап-чук түбірінің негізін үнді-еуропалық кап (латынша canis) түбірімен салғастырған. Көне үнділіктерде s uva, авест span, персиялықта sag және т.б. шындығында тохар тілдерінде ku сибиланттары арқылы quon проформасы ізімен, шығыс үндіеуропалық ареалдарға әсер етеді.

Төбет орта ғасыр моңғолдарда бух, нохой; маньчжурларда ачжирхан; тұнғұстарда хусе инда, нокэ.; қазақтарда төбет, қырғыздарда дөбет, ұйғырларда төват. Бұл сөз түркі халықтарының этимологиялық түсінігінде күрделі. В.В. Радлов сөздігінде төбеттің мағынасы – иттердің үлкені, овчарка. Ал қазіргі тілдерде төбет сөзі туралы айтылмаған. Сондықтан да төбет сөзінің семантикасын қарастыру қиынға соғады.

Төбет сөзін А.М. Щербак түркі тілдеріндегі хайуанаттар атаулары жөнінде жазған мақаласында бұл сөздің шыққан төркінін түркі тілдерінің негізінде анықтау қиынырақ екендігін көрсетсе де, біз сөздің негізі көптеген түркі тілдеріне ортақ «ит» атауынан шыққандығын мына деректермен дәлелдемекпіз. Әдетте, жануарларды еркек, ұрғашы деп бөлгенде, алғашқысы соңғыға қарағанда ірілеу болуы – жаратылыс заңы. Олай болса, ірілік, үлкендік мағынасын беретін түркі тілдерінде, әрі кетсе, моңғол тобына жататын тілдерде басқа да синоним жоқ емес. Ондай синоним – моңғол тіліндегі тойв немесе буряттың әдеби тіліндегі тойбо. Біздің ойымызша, төбет сөзі моңғол тілінде үлкендік мағынаны білдіретін тойв пен түркі тілдеріне ортақ «ит» сөздерінің тіркесінен пайда болған тәрізді. Ал моңғол тілі мен түркі тілдері сөздерінің ертеректе тіркесе келіп, кейін бір сөз болып қалыптасып кетуі таңданарлық құбылыс болмаса керек. Сөйтіп, бірігіп кеткен соң түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестігі заңдылықтарынан в дыбысы б; и дыбыс е дыбысына өзгеруі туған. Демек, тойв+ит > товит > төбет схемасы арқылы бұл сөздің қалыптасу жолын көруге болады. Осы жолмен пайда болған тілімізде басқа да сөздер жоқ емес. Мысалы, тойв+ине > тебен «үлкен ине», тойв+би > төбе би «бас би, үлкен би» т.б.

Тілдегі ит арқасы қиянда «тым алыс, шалғай жер» деген мағынаны білдіретін фразема. Қазақ тілінде тым алыс, шалғай сияқты мағыналарды кейде қиян тұлғалы сөз де түсіндіре алатынын жұрт білмейтін сыр емес. Олай болса, мынау сияқты күрделі тұрақты тіркестің тууына қандай себеп болды екен деген ой келеді. Фразадағы қиянның мағынасы біз білетіндей болса, оған ит арқасы тіркесін қосақтаудың қандай ділгерлігі бар. Осы жағдайды ой елегінен өткізе келіп, қиянның басқа да мағынасы болуы ғажап емес деген пікірді тіл дерегімен бекіте түсіп, жорамал жасауға болады.

Ең алдымен ит арқасын анықтауға кіріссек, мұндай тіркес тілімізде жоқ емес. Көші-қон кезінде уақытша екі керегені біріне-бірін иек арттырып жасаған баспана-қостық түрін де итарқа деп атайтыны ертеден белгілі. Қиян тұлғасының алдындағы итарқасы да осымен тамырлас болса керек. Әрине қостың атауы ұқсатудан, теңеу

арқылы пайда болған деуден басқа жол жоқ. Олай болса, қиянның өзге бір мағынасын іздестіру ойы теріс те болмайды.

Кейбір тіл деректерінде оның мына тәрізді мағыналарын ұшыратамыз. Якут тілінде: хайатау; моңғолша: хянган-тау қырқасы; маньчжур тобында: ницан-тау жотасы. Алыстан қарағанда тау жотасы не қырқасы ит арқаланып тұратынын еске салсақ, ит арқасы қиян тіркесіміз – ит арқасындай тау жотасы болып түсіндірілмек. Оның алыс пен шалғай синонимі болуын жақын көрінген таудың өзі жүре келе алыстай түсуінен тумады ма екен деген ой келеді. Әрі таулы жермен жүру жазыққа қарағанда қиын-қыстауының мол болатындығы да ескерілген болса керек.

Демек, әр халықтың ұлттық мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасаған тілінен көрінеді. Кейде сол ұлттың тілінде ұлттың әлде бір қасиеттерін өзгелерден оқшау етіп бағалайтын, анықтайтын тіркестер қалыптасады.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАСҚА ДА ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІНДЕГІ БӘРІ СИМВОЛИКАСЫ

УРУСБАЕВА Д. Б.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ТҰРЫШЕВ А. Қ.
ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Халқымыздың сан ғасырлық тұрмыс-тіршілігінен мәлімет беретін, ұлттық мәдениетіміздің деңгейін көрсететін асыл қазыналарымыздың бірі – фольклорлық мұраларымыз болып табылады. Әсіресе, фольклорлық мұраларымызда жиі кездесетін жан-жануарлар мен өсімдіктер әлемінің біз шешімін таппаған құпиялары мол. Кез-келген халықтың ерте дәуірдегі фольклорлық мұраларында, әсіресе, діни нанымдары мен әдет-ғұрыптарында жануарлар культі аса маңызды орын алады.

«Тотемизм» деген термин Солтүстік Америка үндістерінің «otatemon» деген сөзінен шыққан, «оның тегі» деген мағынаны білдіреді. Ол – алғашқы қауымдық құрылыстың әлеуметтік-идеологиялық болмысынан, адамдардың өзара-қарым-қатынасы мен діни нанымнан, шаруашылық түрлерінен мәлімет беретін өте күрделі жүйе. Фольклорлық үлгілерде жан-жануарлар көбінесе белгілі бір тайпаның немесе жалпы адам атаулының түпкі ата-бабасы ретінде бейнеленеді. Мұндай некеден, яғни, адам мен жануардың

ортасында дүниеге келген ұрпақ өзгеден күшімен де, ақылымен де басым келеді. Осындай зооантроморфты кейіпкерлердің қатарында жиі көрініс алатындарының бірі – көк бөрі. Түркі тайпалары мекен еткен ұланғайыр далада қасқырдан басқа да жан-жануарлардың мол болуына қарамастан ең басты тотем етіп нақ осы аңды алуының да өзіндік себептері бар. Қасқыр көбіне үйірімен жүреді. Бұлай өмір сүру олардың азық табуына, сыртқы жаудан қорғануына, киік, марал тәрізді желдей жүйрік аңдарды қамап ұстауына септігін тигізеді. Ағылшын жаратылыстанушысы О.Тэннер:

«Социальная структура волчьей стаи с ее иерархическим доминированием, совместными действиями и играми, а также взаимной привязанностью и заботой о потомстве даже напоминает устройство человеческого общества» /1:58/, - деп қасқыр үйірі туралы мәлімет берді. Бұдан «қасқыр тотемі оның осы ерекшелігіне байланысты туындауы мүмкін-ау» деген ой өрбиді.

Фалым Б.У. Әзібаева «Казахский дастанный эпос» атты монографиясында рудың түпкі анасы болып табылатын қаншық қасқыр бейнесінің қазақ фольклорында кең таралғанын айта кетеді.

Қасқырдың бейнесіне қатысты халық наным, ел арасындағы сан қилы түсініктер Р. Киплингтің «Маугли» атты повесіне арқау болғанын айта кеткіміз келеді. Мұнда ата-анасынан адасып қалған жас сәбидің қасқыр үйірінен пана тауып, жабайы хайуандардың арасында өткізген өмірі аса қызғылықты суреттеледі /2:237/.

Көк бөріні тотем тұту қырғыз, қарақалпақ, өзбек халқының ғұрыптық фольклорында да жан-жақты көрініс алады. Әсіресе, туысқан башқұрт елі өздерінің ұлттық атауын бөрі тотемімен байланыстырады. «Бөрілер тұқымы» атты мифте: «Біздің ата-бабаларымыз көшіп-қонып жүргенде алдарынан бір ұрғашы қасқыр жолығады. Ер азаматтар жабылып қуа жөнеледі. Қасқыр қаша-қаша топ аттылардан қарасын үзгенімен, бір жүйрік тұлпар мінген жас жігіт жақындап-ақ қалады. Жігіт енді атайын деп оқталғанда, қасқыр: «Мені атпа, онан да мені ал», - деп сұлу қызға айналыпты. Ағайындары жігіттің қасқырды алғанына риза болмай, елден қуып жібереді. Жігіт пен қасқыр жаңа жерге келіп, балалы-шағалы болады. Осы жігіттен тараған ұрпақты «бас бұре» деп атаса керек» /3:82/, - деп қорытады. Ал «Башқұрт сөзі қайдан келіп шыққан» деген мифте: «Бұрын бөріні құрт деп атаған. Башқұрт деген сөз бас құрттың, яғни бас бөрінің соңынан ілесіп келген халық деген мағынаны білдіреді» /3:68/, - деп жоғарыдағы мифті толықтыра түседі.

Татар халқы «ақ бөріні» өздерінің құтқарушысы деп санайды. Миф бойынша: «Татар халқы тау мен тас арасында көшіп жүріп, жолдан адасады. Оларды жаулары қоршап алып, үрім-бұтағымен құрып кету қаупі төніп тұрған шақта ақ қасқыр пайда болып, өзіне ғана белгілі жол арқылы жау қоршауынан аман алып шығарады», - деп баяндалады /4:565/.

Осы мифпен үндес келетін үйсін тайпасының «Ергенекөк» дастаны да бар. Бұл дастанда да көк бөрі Үйсін елін жау қоршауынан алып шығып, суы бад, шөбі шүйгін тамаша жерге орналастырады /5:57/.

Қазақ фольклорына тоқталатын болсақ, халқымыздың «Қасқыр мен жігіт» атты ертегісінде де жоғарыдағы сарынның ізі бар. Бұл ертегіде жігіт қасқырдың қызына үйленіп, ағайындары тарапынан күлкіге ұшырап, көп қиындық көреді. Әйтсе де, қасқыр енесінің ақылы арқылы қиыншылықтарды жеңіп, мұратына жетеді /6:81-88/. Жоғарыдағы мысалдар түркі халықтарының қасқырды пір тұтып, ғайыптан келетін көмекші санағандығына куә болады. Мұндай наным-сенімдер тек аңыз-өңгімелер мен ертегілерде ғана емес мақал-мәтелдерде де кең өрнектелген.

Ата-бабаларымыздың танымында көк бөрі көк Тәңірінің нұры, жеңімпаздықтың символы, ерліктің тұлғасы болып табылады. «Өмірдегі жақсылықтың бөрі тәңірінің нұрынан таралады, нұр – тіршіліктің бастауы» деп түсінетін халық үшін адалдық, әділеттілік, шыншылдық, қайсарлық тәрізді асыл қасиеттердің нышаны да көк бөрі болып танылған. Оғыз қағанның түсіне де көктен жарқыраған сәуле құйылып, сәуледен көк бөрі бейнесінің сомдалуы тегіннен-тегін емес.

Қасқыр туралы наным-сенімдердің ел санасында терең бойлағаны сонша, ата-бабаларымыз балаларына бұл «киелі жануардың» есімін беруді әлі күнге дейін үрдіс етіп келеді. Бұған ел арасында кең тараған Бөрібай, Бөрікұл, Бөлітік, Қасқыр, Қасқырбай, Бөрі тәрізді есімдер мысал бола алады. Түркі халықтарына ортақ мұра «Алпамыс батыр» жырындағы бас кейіпкердің әкесінің Байбөрі аталуы да осындай үрдістің бір көрінісі болып табылмақ. Байбөрі есімі туралы зерттеуші З. Наурызбаева мынадай пікір айтады:

«Сама широта семантического поля лексемы «бай» указывает на ее древность и значимость, особое значение – первый, старший, отец, светило – имеет непосредственное отношение к тотемическому мировоззрению. Тот факт, что в преобладающем большинстве казахских нециклических эпосов морфема «бай» включена только

в имена отцов главного героя и его жены, представляется весьма важным в свете семантики как принципа мифологического имя – и словообразования. Слово «бөрі» - поставлено в этот семантический ряд, получает некое особое освещение» /7:43/.

Оғыздардың он екі батырлық жырынан тұратын «Қорқыт ата кітабында» Баяндүр ханның кызы, оғыз елінің хас батыры Қазан Салордың әйелі Бөрлі сұлудың бейнесі жиі кездеседі /8:116/. Біз «Бөрлі есімі «бөрі» сөзінен шыққан» деп есептейміз. Әбілғазы шежіресіндегі моңғолдың патшасы Бөрте-шененің, Шыңғысханның әйелі Бөрте сұлудың есімінде бөрі тотемімен байланыс бар /9:29/. Е. Ысмаилов «Ақындар» атты монографиясында: «Бурят-моңғол тілінде жыршы мен шешеннің төркіні бір, хұрчи, хұрчин – алтын скрипка ойнау, немесе гүлшин – қадірлі әйел, сәсэн – шешен, ақылды әйел, гүл мағынасында айтылып, ақын-жыршыны қадір тұтып, өлең-жырын да қасиетпен жырлайтын болса керек. Алпамыстағы Гүлбаршын есімі осы мотивтерге тамырлас шығар /10:47/», - деп жобаласа, ғалым Ә. Қоңыратбаев Гүлбаршын есімін «бөрі» - «кыз» деген ұғымдармен байланыстырады. Ол «гүл» - қыз, «шин» - «ашина»- бөрі деген мағынаны білдіреді», - деп тұжырымдайды /11:77/.

Бөрі символикасының астары тереңде жатыр. Қасқыр бейнесінің төмендегідей басты функциялары анықталды:

Түркі халықтарының ілкі ата-бабасы болып табылады.

Тұтастай бір халыққа қысылған шақта көмекке келеді (қол бастайды, жол көрсетеді т.б.).

Дәрменсіз сәбилерді асырап өсіреді.

Жеке адамдардың нагуалына айналады.

Осы функцияларына сәйкес, ол батырлық пен қайсарлықтың, қайраттылық пен тапқырлықтың символы ретінде бейнеленеді.

Генәологиялық мифтерге, ел арасында кең таралған ырымдар мен ғұрыптарға, эпос, шежірелерге талдау жасау барысында көк бөрінің түркі халықтарының фольклорында киелі жануарлардың қатарына көтерілгенін көреміз. Ол халықтың діни наным-сенімінен де, дүниетанымынан да, әдет-ғұрпы мен салт-санасынан да зор мағлұмат беріп, түбі бір түркі халықтарының рухани әлемін паш етеді.

Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесінің мифологиялық бастаулары.

Адам баласының қоршаған орта мен тылсым дүние туралы тебіреністерін көркем, кестелі түрде бейнелеп, жұмбақ әлемнің

құпиясын ашуға ұмтылған алғашқы талпыныстары бұл күнде қазақ фольклорында мифология жанры деп аталып жүр. Көрнекті фольклортанушы С.А. Қасқабасов «Қазақтың халық прозасы» атты монографиясында қазақ фольклорындағы миф жанрына жан-жақты анықтама береді. Құрылысы мен баяндалуы жағынан өзіндік ерекшеліктерге бай бұл жанрдың басқа да фольклорлық жанрлармен ұқсас жақтары молдығын, ол ұқсастықтың басты себебі сюжеттердің қайталануында, миф кейіпкерлерінің басқа жанрларға да тән бейне болуында жатқандығына тоқталады.

Фольклорлық жанрлардың өзге түрлеріндегідей қазақ мифологиясының да жан-жақты сомдалған бейнелерінің бірегейі-көк бөрі. Көк бөрі төңірегіндегі мифтерді мазмұнына қарай мынадай басты топтарға бөлуге болады:

Космогониялық мифтер

Бұл топтағы мифтерге ата-бабаларымыздың қасқырды аспан денелері төңірегінде сыр шертетін туындылары жатады. Аспан әлемін «көк» деген атаумен атап, оған құдіреттің өзі ретінде қараған ата-бабаларымыз қиналғанда көкке жалбарынса, қуанғанда көкке қарап алғыс айтуды ұмытпаған. Төңірінің тұрағы саналатын көк аспанда көк бөрінің өмір сүруі заңды құбылыс. Күн мен айды, жұлдыздарды тірі дүние ретінде қабылдаған ата-бабаларымыз олар туралы талай мифтер туындатады. Сол мифтердің бір тобында қасқыр көктегі құбылыстарды реттеуші болып табылады.

Генәологиялық мифтер

Мұнда бөрі сикыр иесі, жоғарыдан келген рух, пенделердің арғы ата-бабасы ретінде суреттеледі. Шамандардың ие-қыласы болып табылатын Көкаман мекендейтін Бөрітастаған тауы туралы да қызғылықты миф бар. Онда:

«Бұрынғы замандарда бір үлкен алып ұрғашы Тарбағатай тауында ешкі бағып жүріпті. Кіші Тарбағатайда жатады екен. Күндерде бір күн бұл алып ұрғашы ешкілерін бағып, жіп иіріп отырғанда, мұның ешкілеріне қасқыр шауыпты. Бұл ұршығын қасқырға лақтырғанда, ұршығы барып Сары даланың жотасына түсіп, сол арада тау пайда болыпты» - делінеді. Бұдан халқымыздың мифтік санасы туындатқан шығармалардың арасында өзара тығыз байланыс барын көреміз. Фольклорлық шығармаларды жинақтап, байыппен қараған адамға тұтастай бір тарихи кезең мен халықтың мәдени деңгейі ашыла түсері сөзсіз.

Миф – қоршаған ортаға қатысты қалыптасқан қоғамдық сананың көрінісі. Мифтің бүгінгі күнге жеткен нұсқаларынан діни

сенімнің, әлеуметтік оқиғалардың, ұрпақтарына айтылатын өсиет пен тәлім-тәрбиенің ізін байқауға болады. Мифтерде қайрат, жүйріктік, сезімталдық тәрізді қасиеттердің қасқыр бойына жинақталу сыры оның Тәңірінің шапағатына ие болуында деп түсіндіріледі.

Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесіне қатысты деректерді жинақтай отырып, оның мифте, ертегіде, эпостық жырлар, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарда түрлі қырынан танылатындығын анық байқадық. Халқымыздың мифтерінің барлығында дерлік бөрі – ілкі ата, жорықтардың сәттілігін реттеуші, көктен келген көмекші ретінде беріледі. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді. Алайда, ертегілердің басым көпшілігінде қасқыр ақымақ, қаскөй, қомағай хайуан ретінде суреттелетінін айта кеткеніміз жөн. Біз мұның себебін миф пен ертегінің жанрлық ерекшелігінен іздегенді жөн көрдік. Өйткені миф ілгері кезеңнің, ал ертегі кейінгі, адамзаттың көркем ойлау жүйесінің қалыптаса бастаған сәтінің жемісі болып табылады. Тотемдік сенімнің жойылып, табиғи құбылыстар, жан-жануарлар дүниесі туралы жаңаша танымның қалыптаса бастауы соны ертегілердің дүниеге келуінің алғышарты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тэннер О. Медведи и другие хищные звери. – Москва: Мир, 1980 -277 б.
- 2 Киплинг Р. Маугли – Минск: Госиздат, 1958 – 237 б.
- 3 Башкорт халық ижады. – Өфө: Башкортстан кітап нәшриәтә. 1980 – 416 б.
- 4 Татар халық мәкальләре. – Қазан: 1964-320 б.
- 5 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998-256 б.
- 6 Алтын сақа. Қазақтың қиял-ғажайып ертегілері. – Алматы: Жалын, 1983 – 311 б.
- 7 Наурызбаева З.Ж. Мифоритуальные основания казахской культуры: Алматы – 1994-139 б.
- 8 Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос. – Алматы: Жалын, 1986 – 128 б.
- 9 Әбілғазы. Түрік шежіресі – Алматы: Ана тілі, 1991 – 208 б.
- 10 Ысмайылов Е. Ақындар – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956-340 б.
- 11 Қоңыратбаев Ә.Қ. Қазақ фольклорының тарихы – Алматы: Ана тілі, 1991-288 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ХАМИТОВА М.
студент, ПМПИ
ӘМІРЕНОВ Ә. Д.
ф.ғ.к., доцент

Қай тақырыпқа болмасын қалам сілтемесе де, жазушыларымыз жаңа идеяның жаршысы болып саналмақ. Әрі сол көпшілік халықтың санасына сіңіруге күш салмақ. Көлемі ықшам, сюжеті сирек кездесетін құбылыстарға құрылған, қазақы мінезді бүгінгі әңгімелер оқырман қауым арасында тез тарап, оқушының рухани азығына айналуға. Қазіргі қазақ әңгімелерінің бірсыпырасы жанрлық тұрғыдан алып қарағанда, ежелгі дәстүрлі сипаттарды сақтап келгендігін байқаймыз. Бұндай соны белгілерімен көзге түскен әңгімелерде қазақ прозасының байырғы дәстүрінен еш нәрсе жоқ деуге болмайды. Біз назар аударайық деп отырған бүгінгі күнгі әңгімелерде жазушыларымыз байырғы проза дәстүрі мен жаңашылдықты қалай ұштастыруды мұрат тұтқан тәрізді. Әрине, бұл салада әр жазушының шыққан шығармашылық биігі әр түрлі. Ежелгі дәстүр талабынан шығыңқырап, жанрлық ерекшеліктерімен көзге түсетін әңгімелер қатары 1991 жылдан бері қарай қазақ прозасында аз емес. Бұл шығармалардан біз әңгіме жанрындағы характерлі бір жаңалықты байқадық. Олардың барлығына бірдей тоқтау әңгімені шұбалтып жіберген болар еді. Сондықтан да олардың бастыларын іріктеп, сөз қозғауды жөн көрдік. Бұндай кейбір жаңалық айырмасы бар қазіргі қазақ әңгімелеріне біздің пікірімізше мына шығармалар қосылады: Д.Амантайдың „Қастерле мені” топтамасы, А.Кемелбаеваның „Ағаш үй” әңгімесі, А.Алтайдың „Кентавры”, Т.Ахметжанның „О дүниенің қонағы” әңгімесі т.б. шығармалар қатары.

Жоғарыдағы келтірілген әңгімелердің ішкі мәніне үңіліп көрелік. Авторлық позиция берік, идея биік. Шабыт шалқарымен қанаттанған жазушыларымыздың құлашы кең, қаламы жүйрік, идеясы зор.

Әңгіме жанрының ең негізгі сипаттарының бірі лирикалық шегініс – қазіргі қазақ әңгімелерінде мол. Шығарманың қай бөлімінде болмасын, ақын тәрізді төгіле сөйлеп, жазушының өзі тікелей қатысып, өзінің көңіл-күйін, суреттеп отырған объектісіне деген қарым-қатынасын толық білдіріп отырады. Әңгімедегі лирикалық шегініс

оған ажар, өң беріп тұрады. Әсіресе қазіргі өміріміз туралы жазушы толғаныстары екпінді, сыршыл да шынайы шыққан.

Енді әңгімелердегі адам образына келсек, жазушыларымыз дәстүрлі әдістен аулақтап, образ жасауда тыңнан жол табуға тырысқан. Авторлардың бұл талабы сәтті ме, сәтсіз бе ол басқа мәселе. Адам образын бейнелеудегі көркем әдебиеттің әр жанрына қойылатын талап әр түрлі. Әр жанрдың образды бейнелеудегі мүмкіндігі де әр түрлі. Бұл ежелден белгілі жайт. Және әр жанрдағы адам образын бейнелеу әдісі де әр түрлі.

Д.Амантай әңгімелерінде адам образын бейнелеуде осы жанрдың мүмкіндіктерін кеңейтіп, молайта түсуді көздеген тәрізді. Біз үшін бұл орынды іздену, дұрыс талап. [1,155]

Соңғы жылдардағы әдебиет саласындағы түрлі ахуалдарға тоқталатын болсақ, ондағы басты өзгешеліктер негізінен қоғамның саяси әрі экономикалық аспектілеріне тәуелді екен. Мәселен, осындай жағдайға байланысты әдебиет сыншылары түрліше баға беріп әр тараптан салмақтайды. 1997 жылы өткізілген қазақтың жас прозашыларының сайысы да көп нәрсені аңғартты. „Сорос –Қазақстан” қорының ұйымдастыруымен өткізілген бұл байқауда ең танымал деген жас қалам иелері көзге шалынды.

Белгілі әдебиет сыншысы Ә.Бөпежанова осы байқаудың жеңімпаздары хақындағы толғаған пікірінен үзінді келтіре кетпекпіз. Соңғы жылдардағы қазақ прозасының өсіп-өркендеуімен оның тың көркемдік ерекшеліктерге ие болу нәтижесіне осы сыншының жариялаған сын мақаласы біршама арқау болды.

„Конкурс жүлдегерлері шығармаларын оқығанда – жас буынның көркем сөз өнері туралы таным-сезімі, көзқарасы алдыңғы буындардан мүлдем өзгеше екендігін пайымдауға болады. Жас буын – жаңа толқын әлемдік әдебиетті, ондағы ағымдарды небір формалық ізденістерді жете зерттегені, терең білімді, сондықтан да әлемдік рухани-мәдени кеңістікте өздерін еркін сезініп, еркін сенімді жүзе алатындығы сезіледі. Мұндай танымның енді тұтастай алғанда көпшілік мәдениетінің әсем бір үлгісі, яғни айнала қоршаған дүниені, өмірді негізінен бірдей қабылдап, бір жазықтықта көретін қалың көпшілік оқырманның әдебиеті екенін мойындай алуымыз қажет. „Жаңа толқынның” озық өкілдері дәстүрлі баяндау, оқиғалық қисын, қимыл-қаракетті әу бастан, саналы түрде нокталап тастайды, сөз қуаты астарға әдіптейді, шығарма құрылымының ішкі үндестік, әуезін сезінуімізді, виртуальды өмір сезімге ортақ болуымызды талап етеді. Жаңа толқынның өз ойымыздағы ең озық өкілдерінен

саналатыны Айгүл Кемелбаева мен Дидар Амантайдың айталық, өзіндік тіл концепциясы бар. Ол концепция бойынша құлаш-құлаш көркем тіркестерден гөрі, ой кернеуін дөп басқан жалқы, тағдырлы сөйлем қымбат. Сөз жоқ, бұл жас қаламгерлердің заман талабына сай қалыптасқан әңгіме жанрына әбден ысылғандығы байқалады”[2].

Біз бұл пайымдауларға қарап қазіргі қазақ әңгімелерінің көркемдік ізденіс бағытын анықтауға жолдама аламыз.

Жалқыдан жалпыға ұмтылу яғни ұлттық деңгейден жалпы халықтық деңгейге ұмтылу әрине әдебиет әлеміне елеулі өзгерістер әкеледі.

Сонымен қазіргі қазақ прозаларындағы қалыптасқан қасан қағиданы бұзып жаңа реформаторлық нышан әкелген қаламгерді жоғарыда Ә.Бөпежанованың алғы сөзіменен айтып өттік. Бұл қос талант иесі сөз жоқ жаңадан қалыптасқан қазіргі қазақ әңгімелерінің көркемдік әлеміне салынған соны соқпақ. Себебі стильдік жаңалық қанша ағым ретінде қалыптасқан кейінгілерге дәстүрлі түрде өнеге болмақ. Бұл тараптан қарастырар болсақ қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістердің құптарлығы да бар, қолдауға болмайтын басы артық дүниелер де бар.

Соңғы кездері есімі ел аузында жиі аталып, жаңадан ерекше дүниелері арқылы көзге түсіп жүрген жас талаптардың бірі – Д.Амантай. Оның шығармалары соңғы кездегі сыншылар нысанасына көбірек ілініп жүрген туындылар қатарына жатады. „Қастерле мені” жинағына кірген „Тәкаппарлық” әңгімесіне тоқталып өтелік. Үш табақ беттік әңгіме толығымен дерлік диалогпен жазылған десе де болады.

– Келіңіз, сізді өткізіп жіберейін.

Мені айтасыз ба?

Иә.

Өзім өте алатын сияқтымын.

Автомобиль колясқаға жете бере, тоқтады.

Жас қыз тізе бүккен колясканы әрі итеріп әкетті. Машиналар қайыра жүре бастаған. Жол үсті дамыл таппаған толқынға айналды.

Рақмет, – деді бойжеткен.

Ол әдемі емес. Жалпайған домалақ мұрын, қысық көз, үлкен құлақтар [2,333].

Дәл осы оқыс диалогтан басталатын әңгіме диалог арқылы өрбиді. Көшеде танысқан мүгедек бикеш Диана мен жас жігіт Сағаттың жарты сағат төңірегіндегі сөйлесу оқиғасын әңгіме мазмұны етіп алған. Әңгіме тек кейіпкерлердің репликаларынан тұрады.

Таныспадық та.

Сағат, – деді ол.

Диана.

Қазақтың ныспысына ұқсамайды.

Өзім қазақтың, шешем мені көрікті болады деп ойлаған шығар.

Сосын бойжеткен екі иығын көтеріп, қолын жайды.

Бәрібір сіз бүгін ажарлысыз.

Диана жылы күлімсіреді. Көйлегінің етегі мүгедек аяқтарды сырт көзден шебер жасырады. Ол жігіттің ойын түсінген құсап әлсіз күлді.

Жазушы әрбір репликадан кейін автор сөзін мүлде қолданбайды. Яғни бұл сөз кімнің сөзі екенін оқырман өзі іштей түйсініп отыруы шарт.

Маған неге көмектесесіз? – деді бикеш.

Сағат үнсіз. Смола төселген жол үстінде сырғанаған доңғалақтардың ғана шуылы шығады.

Фафу етіңіз, – деді сол дауыс.

Үні тарғылданып естілді.

Оң қапталыңызға бұрылыңыз.

Олар жолдан түсіп кетті.

Болды.

Бұл жерде ешқандай пәтер жоқ қой.

Бұл жерде жұмысыңыз болмасын.

Сізді ренжітіп алдым ба?

Сіздің мені аяуға қандай хақыңыз бар, – деді Диана.

Ондай пейілім болған жоқ.

Мені неге мүсіркейсіз? Менің күйеуім, балам бар.

Әйел жылай бастады. Ол бұған ешқашан көндіге алмайды. Ол бұған ешқашан үйреңе алмайды. Оны әрдайым мүсіркей береді.

Бозбала не істерін білмеді [2,335].

Міне осындай бір оқиғаны жазушы оқырман алдына жайып салады. Шешімін оқырман өз ойында түйеді. Шығарманың „Төкаппарлық” аталуы да шартты тәрізді. Төкаппарлық па, әлде іштей күйініш пе? Жауабын оқырман өзі береді.

Ең алдымен көзге ұрар олқы тұсы Д.Амантайдың „тілі”. Қазақы табиғаттан аулақтау, негізінен орыс тілінен еркін аударылғандай әсер қалдыратындығы құптарлық емес әрине. Өйткені көркем шығармадағы басты назар аударылатын нәрсе егер Ғабит Мүсіреповтің сөзімен айтар болсақ ол шығарманың көркемдік тілі болуға тиісті. Шығарма сонылық ерекшелік, стильдік даралық деп

оның тілін шұбарлап жіберуге мүлдем болмайды. Бұл өз кезінде өзекті де ауқымды мәселе. Біздің айтпағымыз негізінен шығарманың көркемдік ауаны, стильдік жаңашылдығы, әлемдік ағымнан алған, тандаған бағыты, идеялық нысаны болмақ. Бұл ұғым-түсініктер көркем шығарманың тілімен тығыз байланысты болғанымен де, оны теориялық тұрғыдан жіктеп қарауға болады екен.

Сонымен,өзінің алғашқы тырнақ алды шығармаларымен-ақ оқырман қауымды елең еткізген бұл жазушымыз неге сыншылар қарауылына өзге қатарластарынан гөрі көбірек ілігеді. Біздің берер жауабымыз бірнешеу. Алғашқысы Дидардың тіліне байланысты дедік. Ол өз алдына жеке әңгіме отауын құра алады. Ал екінші әрі маңызды себеп ол шығарманың алған бағыты.

Дидар Амантай өзінің бір мақаласында айтқандай, қазіргі қазақ прозасына тың өзгерістер қажет, ал әдебиетіміздегі мұндай олқылықтардың орнын қалай толтыруға болады. Біз үшін сөз жоқ әлемдік үлкен мектеп саналатын батыс әдебиетіне үңілуіміз керек. Бұл орайда бізге үлгі боларлық жайттар көп-ақ. Соцреалистік өмір шындығы деп аталатын көркемдік ұғымның іргесі сетінгеннен кейін-ақ, бізге жаңа қоғамның жаңаша келбетін сомдайтын ерекше әдіс-тәсіл қажеттілігі туындайды. Ал мұны біз бір кездері буржуазиялық үстемдік құралы деп саналған батыстық әдебиет ағымдарын ала аламыз. Мәселен, XX ғасыр басында классикалық батыс әдебиеті саналынған „модернистік” бағыттың прозадағы атқарар көркемдік қуаты қаншалықты.

Адамның ішкі жан күйзелісінен қоғамдық құбылыстардың әсеріне жауап ретінде суреттеу, адамзаттың өзі танып-біле алмайтын кездейсоқта тылсым құбылыс пен болмыстың алдындағы қорқынышын немесе дағдарысын суреттеу жаңа дүниетанымның көзкіектері ретінде көрініс береді.

Ал Дидар Амантай өз әңгімелерінде осы айтылған мүмкіндіктердің барлығын да пайдаланып көрді. Сөйтіп қазақы пайымға сиятын қазақ тілді бірақ ойлау формалары мен рухани ауаны батыс үрдісіне саятын әңгімелер қатары дүниеге келді.

Дидар кейіпкерлері өзіміздің тұрғыластарымыз. Яғни студенттер, жастар немесе жеткіншектер. Оқиға өтетін арена озық мәдениеттің көрінісі іспетті „кафе”, „бар”, „театр”, „парк”, „кездесу алаңы”. Қысқасы бір қараған адамға жастардың байбатша өмірі тәрізді елес береді. Ал Дидар осы бір „шылым шегістен”, „шетелдік музыкаға” ұйыған, „қымбаттық шарап ішкен” жастар өмірінен үлкен бір трагедия жасап көрсеткісі келеді. Нәтижесінде көрсете де алады.

Бақсақ бұл мәз-мейрам ғұмыр емес екен. Бұл нағыз рухани жарасы асқынған қоғам дерті, жастардың іштей тұншыққан жан айқайы екен. Бұл орайдағы Дидар Амантайдың қолданған суреткерлік штрихтары да маңызды рөл атқарады. Яғни, бұл жас қаламгер қазіргі қазақ прозасына кең тыныс, жаңа леп әкелді.

Дидардың шығармаларының композициялық құрылымы да өзгеше. Сюжеттері біртұтас. Шығармада негізінен екеуара диалогқа ғана арқа сүйейді.

„Мұң” атты әңгімесі бес жыл университет қабырғасында бірге оқып, енді қоштасар сәт туған университет түлектері туралы оқиға. Алматыда сайран өмірілері аяқталған жастардың қоштасу кешіндегі әрекеттері, махаббатқа деген жеңіл көзқарастары бәрі-бәрі қазіргі жастарға тән мінез-қылықтар. Коньяққа мас болған Нұрбек, Бағдат, және әңгіменің басты кейіпкері Рауан қоштасу кешінде мастықтың арқасында ғана бір біріне бес жыл бойы дос болғанын ашып-жарып айтады. Шолақ юбка киген Айгүл де ішімдіктен бас тартып отырған жоқ.

Бес жыл бойы оңаша иіріп, ортақ тағдыр ноқтасын салған университет қайтып келмес ғажайып кештеріміз бен қайталанбас шақтарымызды енді түгел тартып алмақшы. Университет тосын мінез танытып, бәрімізді түкпір-түкпірге атой салып лақтырып жіберетіні ақиқат болып санамызға қонады.

Енді кездесу-кездеспеулері белгісіз үш жігіттің ішкі ойы осы. Олар қоштасып, үшеуі үш жаққа кетті. Үшеуінің көңілінде де мұң ұялаған. Әкесі жоқ Нұрбек шиеттей бала-шағаны асырауға Қостанайға кетіп барады. Алматыны кимаған Рауан да өмірдің алға тартқан жаңа белестеріне қадам басуға қорқақтайтын тәрізді. Маңдайынан сипап еркелететін университет те бұлармен қош айтысты. Енді алда не тұрғаны белгісіз. Көңілде тек мұң бар.

Жазушы кейіпкерлеріне іштей қазылып сөйлеу тән. Оқыс көріністері мен келте қайырулар, тосын жағдайлар барлығы да бұрын-соңды қазақ әдебиетінде қолданылып көрмеген тәсілдер. Жазушының шығармалары негізінен философиялық арнадан бастау алады. Бұл жағынан алғанда Дидар Амантай „экзистенциялық” өмір философиясын қолданған. Әлем әдебиетінде бұл әдісті француз модернистері Жан Поль Сартр мен Альберт Камью жақсы қолданғандары мәлім. Шынында бұл ағым шынайы өмірдің ащы шындығы мен көмескі тұстарын әйгілеп көрсетеді.

Д.Амантай сонымен қатар американдық әйгілі жазушы Э.Хемингуэйдің жазу стилінде шеберлік тұрғысынан, өзіне қажетті тұстарын ала білгенге ұқсайды. Мұны біз қос жазушының да жазу

үрдісіне қарап пайымдай аламыз. Бұл мәселе тұрғысынан алар болсақ, Дидардың кейбір шығармалары американдық жазушысының әңгімелерінің аудармаларына ұқсап кететін тұстары бар. Біз қарастырып отырған жазушының екінші қателігі осы деуге болады.

Жалпы 1995 жылдан бергі қазақ әңгімелері осы тәріздес ірі жаңалықтарға толы. Бұл құбылыстарды әрине көркемдік ізденістер қатарына еркін түрде жатқыза аламыз.

Д.Амантай салған соны соқпақпен бүгінге қарай тартып, уақыт үдесінен шығуды көздеп келе жатқан жас таланттардың қатары әлі де молыға түсері даусыз.

Өзінің оқушы кезінде-ақ әдебиет әлеміне „Жетінші құрлық” атты повесімен өзіндік үн қатқан жас қаламгердің бірі – Айгүл Кемелбаева еді. Оның әңгімелері де тосын жаңалықтарға толы. Батыстың классикалық әдебиет үлгілерімен жете таныс жазушы қыз, өз шығармаларындағы ұлттық реңктерді жалпы халықтық сипатқа сай бере білген. Мұнда бұрынғының жырауларына ұқсас төкпелілік сарын бар. Композициялық құрылымы жағынан байырғы қазақ әңгімелері тәрізді. Ал шығармашылық ізденістері дәлірек айтқанда, идеялық тұғыры батысты қайталайды. Бұл орайдағы айта кетеріміз А.Кемелбаеваның көркемдік ізденістері жоғарыдағы жазушылардың шығармашылығы тәрізді. Алға ілгерілеу мен ұмтылыстар бар.

Қазіргі дәуірде қасаң идеологияның қабырғасы сетінеп әдебиетте жазушылардың творчестволық еркіндігіне, жаңашылдық ізденістеріне мол мүмкіндік туып отыр. Өмір шындығын жан-жақты, терең ашып көрсету үшін әдебиет тақырыбы, идеялық мазмұны, көркемдік ерекшеліктері жағынан мейлінше толығып, үнемі әр алуан сипат белгілерімен бай беруі қажет.

Қазіргі кезеңгі дәлірегі соңғы он жылдықтағы қазақ әңгімелерінде көркемділік нормалары осы пікірлерге саяды. Посткеңестік дәуір әдебиетшілерінің ойлау қарқыны да демократиялық сипат ала бастағандай. Бұған келтірер мысалдар да аз емес. Мәселен, жоғарыда есімдері аталған қос қаламгерлер Д.Амантай мен А.Кемелбаева шығармаларындағы көркемдік ауданы осындай.

Образдылық, сезімділік тұрғыдан әлемді тану, адам болмысына үңілу, тіршілік-тұрмыс мәнісін бағалау, көңіл-күй құбылыстарын қиял ыркымен жүзеге асыра суреттеу, бейнелі ұғымдар синтезін құрау осыларды барлығы қазіргі әңгіме жанрына тән белгілер.

Ал бұлардағы көркемдік түр – шығармадағы мазмұн, мағынаның, ондағы ой-сезім байлығының сөзбен мүсіндеп жеткізілген қалпы, алуан түрлі суреттеу тәсілдерінің біріккен жүйелік

тұтастығынан туатын шығарманың көркемділік қуаттылығын құрайды. Әсіресе Д.Амантай әңгімелеріндегі көркемділікті құрайтын бөлшектері, ерекшеліктері қандай десек, олар – композициялық, сюжеттік құрылысы, жанрлық өзгешелігі, сөзбен бейнелеу тәсілдері яғни, тіл кестесі, поэзиялық шығарма болса, әуенділігі дер едік. Оларды жекелеп алғанда өз алдына тұрғанда тек бейнелеу құралдары, тәсілдері ғана, сондықтан оларды сол көркемдік түрді туғызатын, оған кірпіш болып қаланатын құрылыс материалдары деуге болады. Олардың бәрі де Дидар Амантай әңгімелерінің бойында бір-бірімен байланысып, жалғасып, тұтаса келіп, көркемдік жүйе дәрежесінде қалыптасқанда және сол шығарманың идеялық мазмұнымен ажырамас бірлік-бірлестік тауып, соны әсерлі жеткізгенде ғана барып нақтылы шығармадағы көркемдік формаға айналады. Жазушының қазіргі біз өмір сүріп отырған ортадағы өмір шындығына бойлауы, оны сезініп-түсінуі және сол шындықты сөзбен мүсіндеп жеткізу шеберлігі, міне осы екеуі – көркемдік түрдің жасалуының шарты.

Сөйтіп біз өмір шындығының жазушының ой елегінен өтіп, творчестволық көрігінен өтіп, қорытылып, әңгімелердегі баяндалған, көркем суретке айналған қалпын көреміз.

Тек Д.Амантай шығармашылығында ғана емес, оның барша замандастарына тән қасиет көркем шығармада жаңашылдық пен дәстүрді тең ескеру салты байқалады. Мұның өзі дәстүрлі қазақ прозасының бүгінгі күнге дейінгі қол жеткізген табыстарының әлі де жасай түсетіндігін білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Д. Амантай “Қастерле мені” кітап жинағы”, 2000. – 155 бет.

2 Бөпежанова Ә. Болмыспен бетпе-бет. Жазушы Д.Исабеков шығармашылығын зерделудің жеке тәжірибесі // Исабеков Д. Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Өлке, 2003.

Б. НҰРЖЕКЕЕВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ӨНЕГЕ

ШОКУШЕВА Ә.

студент

ОРАЗХАНОВА М. И.

ф.ғ.к., доцент, ПМПИ, Павлодар қ.

Оқырмандар Бексұлтан Нұржекеевті «Қазақтың Мопассаны», «Махаббат жыршысы» деп таниды. «Күтумен өкен ғұмыр», «Ерлі-зайыптылар», «Жау жағадан алғанда», «Бір өкініш, бір үміт», «Кінәлі махаббат», «Өзендер өрнектеген өлке» т.б шығармалары көпшілік оқырмандарға кенінен таныс. Жазушы тек махаббат туралы емес, сонымен қатар өмір туралы, адамзатты толғандырар терең тақырыптар аясында да шығармалар жазған. Сол туындыларының, әсіресе, әңгімелерінің оқырманға, жас ұрпаққа берер тәрбиелік мәні өз алдына үлкен бір өнеге, тәрбие деп айтуға боларлық.

Мәселен, «Ойыннан от шығады» атты әңгімесі Бағжан атты бала мен оның Камила деген сіңлісі жайында жазылған. Әңгіменің қысқаша фабуласы былайша өрбиді: Бағжан сіңлісі Камиланы үнемі ұшақтың дауысын келтіріп қорқытып жүреді. Бір күні Камила далада жалғыз ойнап отырып, төмен ұшқан ұшақтың дауысынан қатты қорқады, соның салдарынан екі сөздің басын қоса алмайтын ауыр дертке ұшырайды.

«Дананың ақылы баланың ойынынан басталады» - деп халық бекер айтпаса керек. Әңгімеден ойынның адам өміріне кері әсер етіп, тіпті жүрегіне үлкен сызат түсіруі көрінеді. Сіңлісін зәрезап еткен Бағжанның өз кінәсін ұғып өкінуі, ойынның да адам өміріне ақау салатынын түсінуі, тіпті жас баланың барлық адамға: «Абайлап ойнандар!» - деп айқайлап тұрып айтқысы келуі арқылы көрсете отырып, өзінің өмірге қатысты мәселелердің де оны толғандыратынын айқын жеткізеді [1, 6].

Ал «Жалғыздық» атты әңгімесінде автор Жекен деген жас жігіттің пойыздағы жолаушыға өзінің күйеуі баласы бар әйелді шынайы сүюі, бірақ Алматыға барып әйелді үйіне алып келемін деген сәтте әйелдің одан бас тартуы сияқты жан сезімдері мен басынан өткен махаббат оқиғаларымен бөлісуі сөз болады.

Бір қырынан қарағанда, махаббат жайындағы оқиға сияқты көрінгенімен, үніле келгенде, әңгімеде Жекеннің өмірдегі жалғыздығы басты тақырып болып табылады. Жігіт пойыздағы жолаушыға әкесінің кішкентай кезінде қайтыс болғанын, сондай-ақ, сүйген әйелінен де айрылғанын айтып, өз сырымен бөліседі. Жазушы

жігіттің жалғыздығын суреттеп, оны диалог, монолог тәсілдері арқылы терең аша түседі. Автор тағдырдың адамға тосын сый жасайтынын, әңгіменің соңында жолаушы Бекеннің жігіттің әкесі болып шыққанын, ал олардың кездесуін тағдырдың сыйы ретінде танытады. Әңгіме әдемі де көркем шешім табады. Сол арқылы оқырмандарға жақсы әсер сыйлап, әңгімеге ерекше ренк береді.

Әңгімеде Жекен сөз байлаған әйел: «Сенімен бірге бақытты болғаннан гөрі, әкесімен бірге балам бақытты болсын» - деп шешім қабылдап, бас тартуы, баласы үшін, баласының бақыты үшін қосылуға қарсы болғаны сөз болады [1, 13].

Әңгімедегі келесі бір жинақы образ - Жекеннің анасы Жәмилә бейнесі. Ол баласы Жекенді жалғыз тәрбиелеп өсіреді. Жазушы әңгіменің осы тұстары арқылы өмірдің қиындығына мойымай, баласы үшін барын беруге дайын ана образын танытады. Сол арқылы қазақ отбасында ынтымағы жарасуының ұйтқысы ана екендігін еске салады.

Бексұлтан Нұржекеев әңгімеде екі түрлі отбасының тағдырын қиыстырып көрсету арқылы қазақ отбасының әлеуметтік ортадағы қызметін, хал-ахуалын терең көрсетіп әрі реалистік тұрғыда бейнелей отырып, оқырмандардың әңгіме желісіне деген қызығушылықтарын арттырып, көңілдерін аудартады.

Жазушы Бексұлтан Нұржекеевтің өзіндік ерекшелігі – ол тарихта аты қалған Қабанбай батыр, Бұқар жырау, Мұқағали Мақатаев сынды тарихи тұлғалардың өмірінен сыр шертер әңгімелер, мақалалар жазған. Сондай туындылардың бірі – «Күләштің соңғы көктемі» әңгімесі.

Бұл әңгімеге әнші Күләштің жеке өмірімен қатар сахнадағы өмірі мен өнері арқау болған. Жазушы әншінің өмірін, өнер жолындағы қиын-қыстау кезеңдерін, сол қиындықтарды жеңу жолында Күләштің шыдамдылығы мен ұстамдылығын оқырмандарға әсерлі етіп танытады. Мәселен, Күләштің үстінен 6 адамнан арыз түсіп, шетелге бара алмаған кезде мұнға малынып, қайғыға батқанда күйеуі Қанабек: «Оттағандар, оттай берсін, халқым аман болса, мен де аманмын!—де дағы, Қанабектің қолтығынан ұстап, кеуденді көтеріп жүр. Арызқойлардың кеудесін тек сөйткенде ғана басасың» - деп Күләшті жұбатып, оған кеңес беріп, жебей түсті»-деген үзіндіден тағдырдың талқысына төтеп беруде бір-біріне демеу болған шынайы да таза махаббат иесі Қанабектей жұбанышының жанынан табылуы көңіл қуантады. Десек те, Күләш образының да осал еместігін оқиға дамуы барысында байқаймыз [2, 426].

Құрманбек Күләштарды қонаққа шақырған кезде көзі жіптік, томпақ бет қара кісі Қанабектің «Алтыншаш» қойылымы жайында әзілдеп, Күләштің ызасын келтірді. Сол кезде Күләш орнынан тұрып: «Аға, сіз Қанабекке мені қимай отырсыз ба, әлде халықтың сыйын қимай отырсыз ба? «Алтыншашты» Жигановтың өзі көріп, мақтап, біздің театрдан да тәуір қойдындар деп риза болып кеткен. Біреу мақтағанды біреуіміз даттап, ағысқа қарсы жүргенімізді қашан қояр екеміз» - деп сөз қайтарды [2, 423]. Осы жерден-ақ Күләштің ақылдылығы, әйел ретінде күйеуін сыйлауы және де әділетсіздікті, қызғанышты даттап, әділдікті жақтауы сияқты қасиеттері жақсы суреттелген.

Әңгіме соңында Күләшпен қоштасуға жиналған азалы халықтың көптеп жиналуы, қабір басында академик-жазушының: «Қазақтың бұлбұлы» атанған қазақ қызын ақырғы сапарға аттандырып тұрып, оның ұлы актриса болғандығын мойындауға тиіспіз. Және бұл сөз үшін заман алдында, ұрпақ алдында ешқашан ұятқа қалмайтындығымызға кәміл сеніп мойындауымыз қажет» -деген қоштасу сөзі арқылы Бексұлтан Нұржекеев еліне сыйлы, жақсы адамның аты ешқашан өлмейтінін дәлелдегендей [2, 430].

Келесі бір «Қиын сұрақ» әңгімесі екі отбасының басынан өткен оқиғаға, араларындағы достыққа құрылған. Қазақ - қашан да баласына жастайынан үлкенге сый-құрмет көрсетуді құлағына сіңіріп, бала тәрбиесіне аса зор мән берген халық. Әңгімеде Боташ деген адамның үйіне келгенін, қонғанын жақтыртпаған қызы Сәулениң қылығына әкесі Сарманның: «Қабағын, қимыл-әрекеттерін көргенімде, жерге кіріп кете жаздадым. Сый-құрметін ешкім сатпайды, сонда да ел болып еркелетіп жүрген адамға ілтипаты жоқ, мұндай бала өсіргенім маған ұят» - деп әке ретінде айтқан сөзінен анық көруге болады [2, 398].

Боташ соғысқа аттанған кезде Сармандардың дос ретінде, көрші ретінде Боташтың жүкті әйелі Айғаншаға көмектесіп, қарайласуы, Айғанша қайтыс болғаннан кейін Боташтың қайғысына ортақ болуы, кейін үйіне қонақ етіп қондыруы шынайы реалистік әдіспен суреттеледі. Бұл да қазақтың туған бауырға дегенде жүрегі езіліп тұратынын, қазақ халқының ашық мінезін, қандай да болмасын қиындыққа мойымаған, кең пейілді халық екендігін танытады.

Ал Айғаншаның қан кешіп жүрген күйеуінің, ел қорғаған азаматының намысын жоғары қоюы, бір жағынан, қазақ әйелінің қашанда ерін сыйлап, құрметтеуін көрсетсе, енді бірде еліне деген сүйіспеншілігін паш еткендей. Ал Бексұлтан Нұржекеевтің «Қыз сезімі»

әңгімесіндегі басты тақырып – махаббат пен сезім. Әңгіме Жүсіп пен Ләззат деген екі жастың бір-біріне деген ынтық сезімдерін суреттеуден басталады. Әңгімеде Жүсіп - жиырма үш жастағы жігіт, ал Ләззат - мектепті жаңа ғана бітіріп он сегізге жаңа ғана толған қыз.

Жүсіп Ләззатқа үйленуді ұсынса да Ләззат иә деп ашып та айтпай, жоқ деп кесіп те тастамай, жауабы ылғи әзіл мен шынның арасындағы сөзбұйда боп шығады. Анық-қанығын айтпаудың бірден-бір себебі - қыздың армандағаны – оқуға түсіп, студент атану, болашақта мұғалім болу еді. Жүсіп болса Ләззатты түсініп: «Бір жылдан соң үйленеміз» деген сөзіне көніп, Ләззаттың бір жылдық оқуын тосуға бел буады.

Жазушы Ләззат арқылы қазіргі жастардың оқуға деген құлшынысын көрсетсе, Жүсіп бейнесі арқылы нағыз жігітке тән байсалды, сабырлы мінезі мен түсінушілігін көрсеткісі келгендей.

Оқиға барысында Алматыдан келген студенттер арасындағы Тілеу деген жігіт Ләззатпен танысып, оны ұнатып қалады. Арнайы ұйымдастырылған би кешінде Ләззат та өзінің көңілі мен сезімінің Тілеуге ауғанын аңғарады.

Би кешінде ішімдікке бой алдырған Еркін деген жігіт, ауылдың қыздарын басқа жігіттерден қызғанғанды себеп етіп, төбелес бастаған кезде Тілеу оған ештеңе деместен құшақтаған бойда тік көтеріп далаға ап шығып кетеді. Жазушы осы тұста Тілеудің іс-қимылы арқылы қазақ жігіттеріне тән сабырлықты, ақылдылықты анық байқатады.

Сол би кешінен кейін Ләззат өзінің Тілеуге ғашық болғанын аңғарады, Тілеу де Ләззатқа өз сезімін білдіріп, сөз салады. Бірақ Ләззат көзінен кеткен соң көңілден де кететінін, сенбейтінін жеткізеді.

Студенттер Алматыға қайтқан күні Ләззат үйде жалғыз ұрланып жылайды. Тілеуді сонша тез ұнатып қалғанына өзін-өзі жазғырды. Оны өзінің ешқашан ұмыта алмайтынын, көңіліндегі Тілеудің орнын ешкімнің толтыра алмайтынын қыз жүрегі қапысыз түсінді. Сол екі ортада Жүсіптен де айрылды, оны өзінің сүймейтіндігіне біржола көзі жетті.

Арада он шақты күн өткенде, кешкісін құда түсуге Тілеу мен әке-шешесі келеді.

Біреулер: «Жүсіпті алдап кетті, сатты», - деді, біреулер: «Дұрыс, сүйгенін енді тапты», - деді. Қыз қалай да Жүсіптің: «Биыл күзде үйленейік», - дегеніне көнбеп еді, Тілеудің дәл бүгін үйленуіне де қарсы болмады.

Қорыта айтқанда, жазушы екі жастың бір көргеннен-ақ бірін-бірі құлай сүйгенін, екеуінің арасындағы махаббат сезімін көрсете

отырып, өмірде шынайы махаббаттың бар екенін, махаббаттың өмірдегі құдіреті мен қасиеті зор екенін жеткізеді.

Бексұлтан Нұржекеев - түрлі тақырыпта әңгімелер жазған. Жазушы әңгімелеріне қызықты тақырып таңдай отырып, оның мазмұнын терең ашып, әңгіме ішіндегі кейіпкердің мінезі, істеген ісі арқылы бүкіл қазақ халқына тән қасиеттер мен ерекшеліктерді, ұлттық мінез бен сипатты, қазақы тәрбиені шебер көрсете білген көрнекті жазушы.

Жазушы әңгімелері жастарға Отанын сүюге, ата-анасын, халқын қадірлеуге, кең пейілді, ашық мінезді болуға шақырады, яғни қай қырынан алатын болсақ та, бұл әңгімелердің келешек ұрпаққа берер ғибраты мол, тәрбиелік мәні зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Б. Нұржекеев. Ойұшқын. - Алматы: Жалын. 2002 ж.

2 Б. Нұржекеев. Таңдамалы. - Алматы: Жазушы. 1993 ж. - 426 б.

МАЗМҰНЫ

С. Торайғыров атындағы ПМУ ректоры, э.ғ.д., профессор С. М. Өмірбаевтың алғы сөзі	3
--	---

Пленарлық отырыс Пленарное заседание

Жұмабеков Ж. А. Кейінгі ортағасырлардағы Ұлытау өңірі	5
Қарасаев Ғ. М. Қазақстандағы Кеңес үкіметі қызметінің алғашқы кезеңінің жекелеген тарихынан (1917 жылдың соңы – 1918 жылдың ортасына дейін)	13
Лапин Н. С. К вопросу об исторической демографии казахов в новое время (численность, способы подсчета).....	24

1 Секция. Академик Ә.Х. Марғұланның тұлғасы мен ғылыми мұрасы

1 Секция. Личность и научное наследие академика А.Х. Маргулана

Көпеев А. Ж. Мәшһүр Жүсіп және Әлкей Марғұлан.....	35
Кулумбаева Г., Кулумбаева М. Ж. Заманымыздың заңғар ғұламасы	42
Темиржанова М. А. Ұлы ғұлама Марғұлан	47
Узақбаева Б. Жизнь, посвященная мечте (о научном наследии А.Х. Маргулана).....	49

2 Секция. Тарих, археология мен этнологияның өзекті аспектілері

2 Секция. Актуальные вопросы истории, археологии и этнологии

Ахметова М. Ж., Молдакимова А. С. Казахстанско-российское приграничное сотрудничество: препятствия и пути решения	57
--	----

Бейсембаева А. Р. Роль номадов в экономической и политической истории древнего мира	62
Бекполатова Н. Б. Қазақ шаруашылықтарын кеңестік күштеп трансформациялау және оның салдары	69
Бүлбаев Т. Б. Отан тарихының өзекті мәселелері	75
Бүркітбаева И. Г. Художественная культура номадов	81
Ерденбекова Ж. Автономия мәселесі қалай басталды?.....	90
Еспаева.Б. К. История формирования казахской диаспоры в Китае в XVIII начале XX веков.....	100
Жапар Ш. Преимственность политических институтов Османской империи в современной Турции	107
Жолдыбалин Р. М. Дипломатическая миссия Земарха в Тюркском Каганате	112
Жолдыбалин Р. М. Аварский вопрос в тюрко – византийских отношениях	120
Захаренко А. Л. Депутат Уложенной комиссии Ф. И. Анцыферов	127
Илиев Н. Ж. Половцы в истории средневековых северозападных болгарских землях.....	134
Кананьянова Г. Историческая значимость отмены крепостного права в России	141
Кармен Д. Х. Участие олимпийских богов в Троянской войне	146
Кенесов Д. Взаимоотношения Казахстана и России, на примере космодрома «Байконур».....	150
Кузембаев Н. Е. К постановке проблемы кипчакского историко-культурного наследия в мировой цивилизации	156
Кульжанов Д. К., Ельмуратова Б. Ж. Вклад Первого Президента Н.А. Назарбаева в становлении и развитии казахстанской государственности	160
Құдайбергелұлы Б., Құдайберген Т. Тарих – тұлғалар арқылы танылады (Қазақтың Қазанғапы жайлы үзік ой)	167

Марданова З. Ж. Внутренние репрессивные миграции в Казахстане в период коллективизации	174	Баратова М. Н., Адылбаева Г., Елшін А. Шөкәрімнің үгіт өлендері	263
Молдакимова А. С., Жантокова Г. К. Проблемы периодизации истории Казахстана	180	Ақтасов А. Қ., Құралқанова Б. Ш. Төлеген Айбергенов лирикасының бір қыры	268
Мошна Н. И. Культурная жизнь целинников на страницах Павлодарской печати	183	Баратова М. Н., Мукушева Қ., Сарсекеева А. Сұлтанмахмұт Торайғыров шеберлігі	272
Ниязбекова А. И. «Дешт-и Кыпчак»: к проблеме расселения кыпчакских племен в трудах российских исследователей	192	Бәлкен Т. Қ., Тұрышев А. Қ. Зоонимдік лексиканың зерттелу мәселесіне орай	278
Оразбайқызы А. Алаш зиялылары және Сібір облысшылары екі буржуазиялық-демократиялық революция аралығында (1905-1917 жылдар)	198	Бесікбасова Ә. И., Әбікенова Г. Т. Көркем шығармада композициялық баяндау формаларының қолданылуы	282
Серкенова С. С. Современный Казахстан в процессе глобализации	204	Едіге Н. Ғ., Жайшылықова Б. Тіл дамыту жұмыстарында мақал-мәтелдерді қолданудың ерекшеліктері	289
Стоянов В. Г. Европейские кипчаки (куманы, половцы) в библейских родословных	208	Елубаева Г. Қ., Жұбантаева Ж. Қ. Ауыз әдебиеті үлгілеріндегі қыстырма сөздер қолданысы	294
Сулейменова Ж., Ельмуратова Б. Ж. Вклад академика С. Б. Бейсембаева в историческую науку	214	Ермеков Н., Қадырова Б. М. Алашшыл әдебиет өкілдері шығармаларындағы концептілер	301
Талдыбай А. Ж. Қазақ интеллигенциясының демографиялық мәселесі (1926-1959 жж.)	217	Жұмабекова Г. А. М. Мақатаев пен Н. Оразалиннің табиғат лирикасындағы лирикалық қаһарман ерекшелігі	307
Тусупова Г. Б. Русско-дзунгарские отношения на рубеже XVII – XVIII веков	225	Жумалинова С. М., Оразханова М. И. Тарихи романдардың тақырыптық және мазмұндық ерекшеліктері (Қабдеш Жұмаділов «Соңғы көш» роман-дилогиясы бойынша)	311
Узақбаева Б. Семейная обрядность казахов Павлодарского Прииртышья	231	Жұмабаев Д. М., Шақаман Ы. Б. Абай қара сөздеріндегі «махаббат» концептісі	317
Утеова Г. Е. История древности кочевников евразийских степей	238	Жұмағазина Р. Қазақ жазуы тарихы хақында	324
Халимбай А., Мусағалиева А. С. Отан тарихының өзекті мәселелері	244	Канатбаева Ж. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жана технологияның элементтерін қолдану	329
3 Секция. Қазақ әдебиеті мен фольклористикасының өзекті мәселелері		Құдайберген Т., Сүтжанов С. Н. Ұлылар мұрасын ұлықтаған	335
3 Секция. Актуальные проблемы казахской литературы и фольклористики		Пирожкова А. И., Масалимова З. К. Алькей Маргулан – яркая звезда Сары-Арки	340
Абдуллаева Қ. Көркем прозадағы теңеудің танымдық сипаты (Ә. Нұрпейісов романдары бойынша)	253	Пстебаева Қ. С., Құралқанова Б. Ш. Сайын Мұратбеков шығармаларындағы ауыл бейнесі	346
Абдуллаева Қ. Ә. Нұрпейісов прозасындағы русизмдер	258	Сарбалаев Ж. Т., Сарбалаев Е. Ж. Мәшһүр Жүсіп тағлымы	351
		Тегжан Ж., Сүтжанов С. Н. Жыраулар поэзиясындағы бейнелі образдар	356
		Тезекбаев М. Т. К проблеме перевода прозы М. Ж. Копеева на русский язык	360

Tokenova I. N.	
Bild als Widerspiegelung der inneren Welt des Kindes.....	364
Уалиханова Н. М., Жүсіпов Н. Қ.	
Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы қаһармандық эпос.....	368
Урусбаева Д., Тұрышев А. Қ.	
Лексикалық бірліктердің этномәдени табиғаты	379
Урусбаева Д. Б., Тұрышев А. Қ.	
Қазақ және басқа да түркі халықтарының рухани әлеміндегі бөрі символикасы.....	385
Хамитова М., Әміренов Ә. Д.	
Қазіргі қазақ өңгімелерінің жанрлық ерекшеліктері	391
Шоқушева Ә., Оразханова М. И.	
Б. Нұржекеев өңгімелеріндегі өнеге	399

**АКАДЕМИК Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ
110 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ТАРИХ АҒЫМЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ»
АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор Б. В. Нургожина
Корректорлар: Б.Б. Ракишева, А. Елемескызы, А. Р. Омарова
Компьютерде беттеген Б.Б. Ракишева
Басуға 11.05.2014 ж.
Өріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 421/4. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 21,8. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 2248

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.